

У збірнику наукових статей представлено роботи українських та зарубіжних фахівців, які працюють у напрямі усної історії чи з використанням її методів. Статті присвячено різним аспектам історії України ХХ–ХХІ століть, зокрема нещодавнім та поточним подіям: Революції Гідності та російсько-українській війні. Розвідки стосуються багатьох актуальних питань сучасної методології та практики усноісторичного дослідження, а також проблем політизації тематичного спектра усноісторичних досліджень, співвідношення політичної заангажованості, наукової етики та академічної відповідальності, питань конфліктів та взаємодій між усною історією і пам'яттю, колективними уявленнями і академічними дискурсами.

Окрему увагу приділено рефлексіям щодо застосування методології усної історії для аналізу кризових та переломних періодів історії, їхніх поточних наслідків тощо.

The present collection features articles by Ukrainian and foreign scholars who are working in the field of oral history or are using its methods. The authors examine various aspects of Ukrainian history in the twentieth and twenty-first centuries, particularly recent and current events: the Revolution of Dignity and the Russo-Ukrainian War. They investigate many current questions relating to contemporary methodology and the practices of oral history research, as well as problems connected with the politicization of the thematic spectrum of oral history research, the correlation between political engagement, scholarly ethics, and academic responsibility, and conflicts and interactions between oral history and memory and between community perceptions and academic discourses.

The articles also explore the application of oral history methodology for the analysis of critical periods in history, their current consequences, etc.

СЛУХАТИ, ЧУТИ, РОЗУМІТИ: усна історія України ХХ–ХХІ століть

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ГЕЛІНАДИ ГРІНЧЕНКО

СЛУХАТИ, ЧУТИ, РОЗУМІТИ:

**УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ**

**СЛУХАТИ, ЧУТИ, РОЗУМІТИ:
УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XX–XXI СТОЛІТЬ**

■■■ HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
КИЇВ

ФОНД ІМЕНІ ГАЙНРІХА БЬОЛЛЯ,
БЮРО КИЇВ–УКРАЇНА

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
УСНОЇ ІСТОРІЇ

LISTENING, **HEARING,** **UNDERSTANDING:**

**AN ORAL HISTORY OF UKRAINE
IN THE TWENTIETH AND TWENTY-FIRST
CENTURIES**

**СЛУХАТИ,
ЧУТИ,
РОЗУМІТИ:**

**УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
XX–XXI СТОЛІТЬ**

Київ 2021

Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Протокол №5 від 30 квітня 2021 р.

Рецензенти:

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Юрій Волошин, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. – 352 с.

ISBN 978-617-502-164-4

У збірнику наукових статей представлено роботи українських та зарубіжних фахівців, які працюють у напрямі усної історії чи з використанням її методів. Статті присвячено різним аспектам історії України ХХ–ХХІ століть, зокрема нещодавнім та поточним подіям: Революції Гідності та російсько-українській війні. Розвідки стосуються багатьох актуальних питань сучасної методології та практики усноісторичного дослідження, а також проблем політизації тематичного спектра усноісторичних досліджень, співвідношення політичної заангажованості, наукової етики та академічної відповідальності, питань конфліктів та взаємодій між усною історією і пам'яттю, колективними уявленнями і академічними дискурсами.

Окрему увагу приділено рефлексіям щодо застосування методології усної історії для аналізу кризових та переломних періодів історії, їхніх поточних наслідків тощо.

УДК 930.2:801.81](477)»19/20»(082.1)

The present collection features articles by Ukrainian and foreign scholars who are working in the field of oral history or are using its methods. The authors examine various aspects of Ukrainian history in the twentieth and twenty-first centuries, particularly recent and current events: the Revolution of Dignity and the Russo–Ukrainian War. They investigate many current questions relating to contemporary methodology and the practices of oral history research, as well as problems connected with the politicization of the thematic spectrum of oral history research, the correlation between political engagement, scholarly ethics, and academic responsibility, and conflicts and interactions between oral history and memory and between community perceptions and academic discourses.

The articles also explore the application of oral history methodology for the analysis of critical periods in history, their current consequences, etc.

© Українська асоціація усної історії, 2021

© Представництво Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні, 2021

© Авторки та автори публікацій, 2021

ISBN 978-617-502-164-4

ЗМІСТ

Вступ

Гелінада Грінченко

Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії 15

I

Усна історія (не)завершеного минулого: академічна і публічна практика

Галина Боднар

«Сьогодні історія твориться в Україні». Усна історія і досвіди незавершених революції та війни: міркування про дискусійне і (не)очевидне 31

Наталія Отріщенко

Публічні усноісторичні проєкти в Україні: між «наданням голосу» й інструменталізацією 59

II

Минула епоха, «зниклі» люди: місця, особи і (по)дії крізь призму усної історії

Наталія Ханенко-Фрізен

Наративні репрезентації індивідуальної дієздатності в селянських усних історіях про колгоспні часи 79

Елеонора Нарвселіус

«Просто взяли і в'їхали – і всьо»: помешкання й приватний простір як місце (не)пам'яті про «зникле» населення Львова 109

III

Нескінчена пам'ять, невичерпні сюжети: нові герої і нові паралелі воєнних історій

Андрій Усач

«То не німці...»: місцеві винуватці Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях 143

Дмитро Титаренко

«Детство пришлося на війну – видать, в війну придеться и умереть...»: свідки Другої світової/Великої Вітчизняної війни в умовах воєнного конфлікту на Донбасі 163

IV

Невидимі учасниці/ки відомих подій: невідомі досвіди і смисли

Ірина Єзерська-Вдовіна

Спогади дітей українських дисидентів про використання радянською системою родинного чинника в боротьбі з інакодумцями 199

Аліна Добошевська

Участь жінок у дисидентському русі 60–80-х років в Україні 235

V

Інтерв'юер(ка) як уявна аудиторія: самообмеження та інші «фільтри» оповіді

Оксана Годованська

«Ну я не хочу називати прізвища. Ти вже не записуєш?»: самоцензура як вірогідна схованка 255

Мартін-Олександр Кислий

Особливості проведення усноїсторичних досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи 271

VI

Практичні вправи: методика інтерв'ювання та питання етики усноїсторичного дослідження

Доналд Річі

Як проводити інтерв'ю 287

Алессандро Портеллі

Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії 321

Про авторів 339

Список ілюстрацій 343

CONTENTS

Introduction

Gelinada Grinchenko

Questions, Narratives, Interpretations: Oral History as the Art of Balance and Interaction 15

I

Oral History of the (Un)Finished Past: Academic and Public Practice

Halyna Bodnar

«History is being created in Ukraine today»: Oral History and the Experiences of Unfinished Revolution and War: Meditations on the Debatable and the (Non)Obvious 31

Natalia Otrishchenko

Public Oral History Projects in Ukraine: Between «Giving Voice» and Instrumentalization 59

II

The Past Era, «Disappeared» People: Places, People, Acts, and Events through the Prism of Oral History

Natalia Khanenko-Friesen

Narrative Representations of Individual Capacity in Rural Oral Histories about the Collective Farm Period 79

Eleonora Narvselius

«We just moved in, and this is it»: Housing and home space as a site of (dis)remembrance of the vanished East-Central European populations 109

III

Imperfect Memory, Inexhaustible Subjects: New Heroes and New Parallels of War Stories

Andrii Usach

«Those were not the Germans...»: Local Perpetrators of the Holocaust in Non-Jewish Oral History Testimonies..... 143

Dmytro Tytarenko

«My childhood was spent in the war – I guess I'll have to die in the war, too»: Eyewitnesses of the Second World War/Great Patriotic War in the Conditions of the Military Conflict in the Donbas 163

IV

Invisible Female and Male Participants in Famous Events: Unknown Experiences and Meanings

Iryna Yezerska-Vdovenko

Reminiscences of Ukrainian Dissidents' Children about the Soviet System's Use of the Family Factor in the Struggle against Dissidents 199

Alina Doboshevska

Women's Participation in the Ukrainian Dissident Movement of the 1960s–1980s 235

V

The Male/Female Interviewer As an Imaginary Audience: Self-Restraint and Other Narrative Filters

Oksana Hodovanska

«Well, I don't want to name names. You're already recording?»: Self-Censorship As a Potential Hiding Place..... 255

Martin-Oleksandr Kysly

Peculiarities of Conducting Oral History Research in Today's Crimea and New Old Narratives 271

VI

Practical Exercises: Methods of Interviewing and the Question of Ethics in Oral History Research

Donald Ritchie

Conducting Interviews 287

Alessandro Portelli

Trying to Gather a Little Knowledge: Some Thoughts on the Ethics of Oral History..... 321

About Authors 339

List of illustrations 343

116MIN

UAI

Українська
Асоціація
усної історії

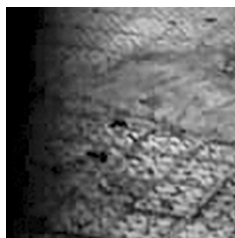
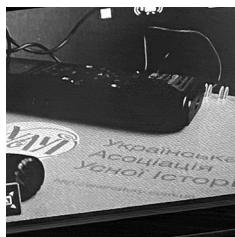
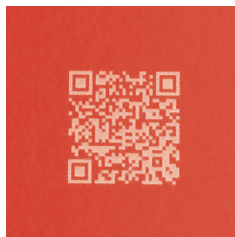
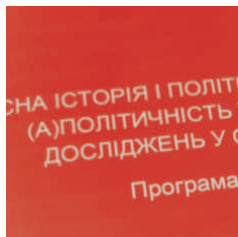
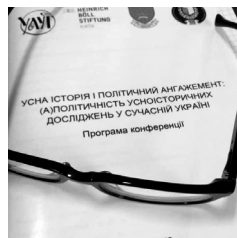
УКР
АС
УС

ВСТУП

**ПИТАННЯ, НАРАТИВИ,
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ:**
усна історія як мистецтво
балансу і взаємодії

Гелінада Грінченко

У вступній статті йдеться про основні тенденції розвитку усної історії в постсоціалістичній Європі та Україні й ті зміни, які були привнесені в цей розвиток подіями 2013–14 рр. та російсько-українською війною; про етичні стандарти й настанови сучасних усноісторичних досліджень і дослідницькі рефлексії, які супроводжують обговорення цих стандартів; про загальний дизайн збірника з позиції долучення його авторів до вузлових пунктів сучасних усноісторичних дискусій.

Основу цього збірника становлять статті, написані за результатом роботи конференції Української асоціації усної історії «Усна історія і політичний ангажемент: (а)політичність усно-історичних досліджень у сучасній Україні», яка відбулася 17–18 грудня 2018 року в Полтаві за підтримки Представництва Фонду Бюлля в Україні. Конференція була організована на базі Центру історико-антропологічних досліджень Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського історичного товариства. Цей захід було присвячено питанням політизації тематичного спектра усноісторичних досліджень та політичної інструменталізації пам'яті досліджуваних груп, проблемам співвідношення політичної заангажованості, наукової етики та академічної відповідальності, дилемам взаємодій та референцій приватного і публічного, особистого і «загальноприйнятого» тощо. Окрім цього, на конференції обговорювалися питання методології усноісторичних досліджень, зокрема дослідницької рефлексії щодо конфліктів та взаємодій між усною історією та пам'яттю, колективними уявленнями та академічними дискурсами, а також традиційні для таких заходів практичні усталеності, суперечливі моменти й новації.

Ці та низка дотичних питань сформували загальну структуру збірника, до участі в якому були також запрошені інші фахівці й фахівчині, які мають великий теоретичний і практичний доробок у ділянці усної історії та чії роботи є взірцевими прикладами сучасного висококваліфікованого і фахового усноісторичного дослідження. Зібрані в цьому виданні статті пропонують різні перспективи, в яких здійснюється оперування методом усної історії та відбувається аналітична рефлексія щодо сформованих цим методом джерел, – а саме етнографічну, антропологічну, соціологічну, історичну. Ці дослідження є результатом багаторічної усноісторичної практики авторів та авторок, які працювали й надалі працюють з різними темами і сюжетами української історії ХХ–ХХІ століть. Зібрані в одному виданні, ці роботи унаочнюють сучасний стан розвитку усної історії в країні, демонструють її динаміку, здобутки та пріоритети, пропонують нові теми й питання для подальших дискусій.

УСНА ІСТОРІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНІЙ СХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА ЗМІНИ СЕРЕДИНИ 2010-Х

На моє глибоке переконання як людини, яка вже 20 років працює з усними історіями, цей напрям від самого початку свого становлення на вітчизняних академічних теренах мав і надалі має дуже сприятливі умови як для розвитку теоретичних і практичних напрацювань, так і для поширення і популяризації результатів досліджень, проведених на основі запису та аналізу свідчень учасників певних історичних подій¹. Підвалини цього становлення

¹ Про розвиток усної історії на українських теренах див.: Грінченко Г. Г., Реброва, І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. № 4. 2012. С. 172–187; Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики

були закладені на хвилі ентузіазму років перебудови, коли історики почали відкривати нові факти, досліджувати «білі плями» та «чорні сторінки» історії, а також застосовувати нові методології, серед яких – з записування та аналізу усних історій. Емоційний підйом, протестний настрій, натхнення та завзятість у дослідженні раніше заборонених та неможливих для радянської історіографії тем в останні роки існування СРСР надихнули молодих учених на утворення кількох об'єднань і товариств, зокрема Товариства усної історії в СРСР при Радянській асоціації молодих істориків, про створення якого було проголошено на першій конференції з усної історії в СРСР, що відбулася в листопаді 1989 року в Кірові². На цьому етапі передісторії становлення і поширення усної історії в пострадянських країнах першою академічною роботою, присвяченою місцю усної історії в світовій гуманітаристиці та узагальненню зарубіжного досвіду її використання, стала стаття Дмитра Урсу, на той час професора Сімферопольського університету, «Методологічні проблеми усної історії»³. У своїх подальших роботах автор продовжив висвітлення особливостей усної історії з методологічної та історіографічної перспектив, але з середини 1990-х припинив публікацію робіт з цієї тематики⁴. З розпадом СРСР та формуванням нових незалежних держав у кожній з них усна історія розвиватиметься своїми темпами та зі своєю специфікою, проте загальні тенденції її поступу пострадянськими територіями до середини 2010-х років будуть схожі та визначатимуться щонайменше ентузіазмом, завзяттям та критикою радянського історієписання років перебудови.

В Україні, попри загальну кризу 1990-х, нестабільність та невизначеність цих трансформаційних років як у соціально-економічній, так і в академічній сферах, усна історія як, напевно, жоден інший напрям соціогуманітарного знання, саме в ці роки отримала потужний стимул для свого формування та подальшого розвитку. Таким стимулом стали три академічні усноісторичні проєкти (два дослідницькі та один конференційний), ініційовані та реалізовані в країні у першій половині 1990-х рр. за вирішальної підтримки закордонних колег⁵. Ці ініціативи, за якими дуже швидко почали з'являтися й інші цікаві проєкти, заклали міцні основи рівноправного співробітництва українських дослідників у реалізації міжнародних усноісторичних проєктів та представлення їхніх результатів світовій фаховій усноісторичній спільноті, розпочали інституціоналізацію академічного напрямку усноісторичних студій та сприяли пошуку шляхів інтеграції усної історії в програми вітчизняних вищих навчальних закладів. А створення в середині 2000-х Української асоціації усної

часу, <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu>

2 Щеглова Т. К. Становление и развитие российской устной истории (oral history) в 1980–2010 годы в контексте общественно-политической и научной жизни России и в сравнении с международными традициями устной истории. *Устная история в современной исследовательской практике на постсоветском пространстве: сборник научных статей* / отв. ред. Т. К. Щеглова. Барнаул: Алтайский государственный педагогический университет, 2017. С. 72.

3 Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории, *Источниковедение отечественной истории*, М.: Наука, 1989. С. 3–32.

4 Дмитро Урсу був членом Товариства усної історії Росії (утворено на базі неформального Товариства усної історії СРСР) та брав активну участь у конференціях з усної історії, які на початку 1990-х відбувалися в російських містах. 2006 року він щиро радів утворенню Української асоціації усної історії, але, на жаль, вже не зміг долучитися до активної співпраці.

5 Ідеться про дослідницькі проєкти з історії Української Греко-Католицької Церкви в підпіллі та колективізацію кінця 1920-поч. 30-х років, ініціаторами та фактичними керівниками яких були Борис Гудзяк та Вільям Нолл, та конференцію «Методологія і методи усної історії та біографістики у соціальних дослідженнях», що відбулася у Львові 1994 року. Про це детально в онлайн-публікаціях Оксани Кісь: Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу, <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu>; 3 відстані двадцяти років: роздуми про конференції з усної історії у 1994 і в 2014 роках, <https://uamoderna.com/event/z-vidstani-20-rokiv>

історії як інформаційно-консультаційного та координаційного центру з розвитку та популяризації усної історичної спадщини уможливили постійні фахові зустрічі дослідників, реалізацію не тільки академічних, але й громадських проєктів тощо⁶.

Такий прискорений темп розвитку усної історії був характерним для багатьох пострадянських країн на рубежі ХХ–ХХІ століть. Саме в цей час тут масово організовували цікаві школи, тренінги, семінари й перші усноісторичні конференції, створювали центри й архіви усних історій, ініціювали й реалізовували міжнародні проєкти, налагоджували професійну комунікацію⁷.

Загалом до середини 2010-х динаміка пострадянської усної історії перебувала в руслі загальних тенденцій розвитку цього напрямку в Центрально-Східній Європі, яка після колапсу соціалістичної системи увійшла в період системних трансформаційних процесів, пов'язаних зі змінами усіх рівнів та складових соціуму, від соціально-політичних перетворень до змін поведінкових сценаріїв та повсякденних усталеностей. Тенденцій, які відрізняють розвиток усної історії на постсоціалістичному просторі від поступу цього напрямку світом, можна виокремити чотири⁸.

Перша стосується того унікального місця, яке усна історія посіла в дослідженні, «відкритті» та інтерпретації як соціалістичного минулого, так і постсоціалістичного сьогодення. Саме усна історія постала тим міцним інтелектуальним та академічним інструментом, який уможливив якісну дослідницьку рефлексію альтернативних, плюралістичних досвідів (звичного минулого та (нового) сьогодення і сприяв подальшому підважуванню домінуючої за соціалістичної епохи схеми вивчення суспільства як гомогенного, однорідного утворення з єдиним для всіх його груп минулим, теперішнім і майбутнім.

У цьому процесі парадигмальних зсувів дослідницької ініціативи з вивчення макрорівневих структур та великих колективів на дослідження долі й досвіду окремих індивідів і груп, чия історія та пам'ять перебували на маргінесах офіційної історіографії, усна історія в постсоціалістичних країнах посіла одне з центральних місць. Навіть більше, головне завдання усної історії як напрямку, спрямованого на вивчення суб'єктивного досвіду людини, її власних переконань, уподобань та упевненостей, моделей поведінки та особистісного вибору, набуло програмного значення для соціогуманітарного знання в цілому й висунуло усну історію на авансцену відомого «антропологічного перевороту», запізніле (порівняно з усім світом) захоплення яким в регіоні збіглося із загальними трансформаційними процесами. Це дає підстави говорити про другу тенденцію розвитку усної історії у східноєвро-

⁶ Інформацію про конференційну та публікаційну діяльність УАУІ представлено на сайті Асоціації у відповідних розділах.

⁷ Наприклад, велике значення для популяризації методу усної історії на всьому пострадянському просторі того часу мали створення Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі та проведення на його базі у 2002 році зимової школи «Усна історія: теорія і практика», внаслідок роботи якої була видана хрестоматія з усної історії, основою котрої стали перекладені праці найвідоміших представників західного усноісторичного «цеху». Відповідно опублікований за результатами двох дослідницьких проєктів названого Центру збірник «Пам'ять про блокаду. Свідчення очевидців та історична свідомість суспільства», який містить публікації усноісторичних інтерв'ю та аналітичні статті, залишається одним із найкращих у регіоні. Див.: Хрестоматія по устной истории: учебное издание / сост. М. В. Лоскутова, пер. с англ. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2003. 396 с.; Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества / [Под ред. М.В.Лоскутовой]. М.: Новое издательство, 2006. 392 с.

⁸ Про ці тенденції детально див.: Khanenko-Friesen N., Grinchenko G. Introduction. *Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe. Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe* / Edited by Natalia Khanenko-Friesen and Gelinada Grinchenko. Toronto: University of Toronto Press, 2015. P. 3–18.

пейському регіоні – про її вагому роль у зазначеній переорієнтації епістемологічних пріоритетів, спрямованих віднині на уважне дослідження історії, пам'яті й досвіду «маленької людини», та їхнє рівноправне і поєднане представлення в історіографії поряд/разом з «великими процесами» та макроструктурами.

Пов'язаною з вищезазначеною виступає наступна, третя тенденція, яка акцентує першочергове значення усної історії у виявленні невідомих старих та відкритті нових акторів/дієвців історичного процесу. З кінця 1980-х – початку 1990-х років методом усної історії відкривали і вивчали невідомі чи витіснені до того історію і пам'ять жертв та опонентів тоталітарних режимів, мовчазних свідків та невідомих учасників воєн і збройних конфліктів, представників етнічних, релігійних та інших меншин і багатьох інших людей, чий досвід та голос не були представлені в офіційних історіографіях соціалістичних країн.

Нарешті, на цьому шляху «винайдення» та вивчення багатокомпонентної історії постсоціалістичних країн усна історія проявила себе не тільки інтелектуальним, але й потужним політичним інструментом, вмiло використовуваним у тривалому процесі (ре)концептуалізації минулого, передусім у висвітленні репресованої історії доби соціалізму. Викривальний пафос майже всіх інституцій пам'яті та вивчення (злочинів) тоталітаризму, утворених у регіоні наприкінці 1990-х – початку 2000-х та спрямованих на вивчення тоталітарного досвіду країн, був оснований на дослідженнях, проведених великою мірою методом усної історії. І саме від цього часу концентрація на вивченні травм і трагедій соціалістичного минулого стала перманентною ознакою усної історичних ініціатив дослідників з країн Центрально-Східноєвропейського регіону та на певний час витіснила з академічного дискурсу вивчення будь-якого позитивного досвіду чи пам'яті про соціалізм. Підкреслимо також, що, окрім відкриття та висвітлення травм і трагедій доби соціалізму, потужний політичний потенціал усної історії знайшов переконливе застосування у фіксації та дослідженні пам'яті про опозиційні й демократичні рухи центрально-східноєвропейських країн у їхній боротьбі за незалежність.

Події кінця 2013 – початку 2014 рр. відкрили нову сторінку в історії України та вплинули на всі сфери її життя – від «високої» політики до буденного повсякдення. Не могли вони не позначитися і на історієписанні, зокрема – на усній історії, яка відтоді розпочала новий період свого розвитку. На сьогодні впевнено можна говорити про унікальну порівняно з іншими країнами регіону роль усної історії, яку вона відіграє як в академічному, так і в суспільному житті України, адже від самого початку революційних подій у країні саме вона стала основним методом фіксації свідчень учасників Євромайдану, а згодом воїнів АТО, волонтерів, переселенців з окупованих територій. Відкритість та ширість спілкування, емпатія та увага до оповідача, повага до думок і досвіду іншої людини – усі ці настанови усної історичного методу стали в пригоді у проєктах, розпочатих тоді й сьогоднішніх, спрямованих на збереження пам'яті про названі події.

Відтоді усна історія в країні, як ніколи раніше, отримала міцну підтримку держави, передусім від Українського інституту національної пам'яті, який не тільки ініціював кілька усної історичних проєктів та видав понад 10 томів спогадів (декотрі також у перекладі англійською)⁹, але й першим у країні організував повноцінний онлайн-архів усних історій з вільним доступом до понад 1 600 відео- та аудіоінтерв'ю, що записувалися з весни 2014 року¹⁰.

⁹ Усі видання з усної історії доступні на сайті УІНП: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya>

¹⁰ Архів усної історії. Платформа Українського інституту національної пам'яті: <https://ui.uinp.gov.ua/uk/archive>

Велику популярність усна історія має сьогодні і в недержавних організаціях, як українських, так і закордонних, які здійснюють в Україні численні дослідження, школи, конкурси тощо. Наприклад, з 2011 року Чеська асоціація з міжнародних питань (після 2015 року у співпраці з Українською асоціацією усної історії та Українським інститутом національної пам'яті) проводить конкурс шкільних проєктів з усної історії. Окрім безпосереднього конкурсу, упродовж цих років об'єднана команда фахівців – усних істориків провела низку семінарів для вчителів українських шкіл у всіх обласних центрах країни і тим самим місію з пропагування усної історії в Україні, за словами координатора проєкту, однозначно виконано¹¹.

За тематикою основна кількість сучасних проєктів орієнтована на запис усних історій та вивчення так званого «незавершеного минулого», тобто нещодавніх подій, які ще не встигли стати історією і стосовно яких ще немає усталених пояснень чи інтерпретацій. Ідеться передусім про події та досвіди Революції Гідності, російсько-української війни, волонтерства, переселення тощо. Перші спроби відійти від концентрації уваги на історії жертв та переслідуваних, які були розпочаті в 2010-ті рр., завершилися поверненням до вивчення новітніх кризових ситуацій та пов'язаних з ними героїзму і трагедій. До цього додалася нова тенденція порівняння досвідів трагедій ХХ ст. – передусім Другої світової війни – з досвідами й історіями сучасної війни і зумовленими нею втечами, переслідуванням, опором тощо. Усі ці теми нові, їхня проблематизація та пошуки смислів почалися нещодавно і ще тривають, і в цьому процесі усноісторичні ініціативи відіграють дуже важливу роль як у формуванні джерельної бази для подальших студювань, так і в процесі загальної демократизації і популяризації історичного дослідження.

ЕТИКА, ОПОВІДАЧІ І ДОСЛІДНИЦЬКІ (САМО)РЕФЛЕКСІЇ: ВУЗЛОВІ ПУНКТИ СУЧАСНИХ УСНОІСТОРИЧНИХ ДИСКУСІЙ

Напевно, мало який ще напрям соціогуманітарного знання розвивається так само швидко й динамічно, як усна історія. Вона оперативно реагує на техніко-технологічні новації, а також впевнено опановує новітні методології, розширює діапазон своїх методичних та пояснювальних можливостей, переглядає й переосмислює напрацьовані підходи та прийоми як створення джерел, так і їхнього подальшого аналізу. Нижче буде окреслено кілька питань основного на сьогодні проблемного поля реалізації академічної усноісторичної ініціативи, дискусія навколо якого об'єднала і авторів цієї збірки статей. Ітиметься про етику усноісторичного дослідження в його найширшому розумінні як процесу організації, (спів)творення, аналізу та презентації усноісторичного документа, в якому відповідальність історика є базовим центральним елементом. Етику усноісторичного дослідження традиційно розуміють як певну сукупність правил – і адміністративно-юридичних, і моральних – які мають спрямовувати та унормовувати діяльність дослідника як «всередині» самого процесу (тобто під час спілкування з оповідачем), так і «ззовні», тобто в площині презентацій

11 Волошин Ю. Ми однозначно виконали місію по пропагуванню методу усної історії в Україні, <https://www.ustnayaistoriya.info/mi-odnoznachno-vikonali-misiju-po-propaguvannju-metodu-usnoi-istorii-v-ukraini/> Тривалою і надалі перспективною була й залишається також співпраця українських НДО та УАУІ з польською фундацією «Добра воля» (керівниця – Аліна Добошевська), результатами якої стали школи і семінари для громадських організацій, які практикують метод усної історії, сотні записаних усних історій, низка фільмів та започаткований громадський архів усних історій. Про український громадський архів усних історій див. тут: <http://oralhistory.com.ua/au.html>.

результатів дослідження, зокрема в рамках громадського чи політичного активізму, впровадження певної політики пам'яті тощо. Цю сукупність правил усні історики випрацьовували від самого початку формування наряду, і на сьогодні етичні стандарти усної історичної дослідження є основним нормативним документом, який регулює діяльність усіх професійних усної історичних інституцій та асоціацій і зі знайомства з яким починається будь-яка ініціатива з організації та запису усних історій. Ці правила в різних країнах сформульовані по-різному, але суть одна: вони гарантують проведення дослідження та використання оповідей у рамках правових та етичних норм, які захищатимуть як персональні дані оповідача, так і його почуття й гідність. Тут правові норми ґрунтуються на законах кожної окремої країни щодо авторського права, захисту персональних даних та ін., етичні ж основані на стосунках інтерв'юера та оповідача, напрацьовані практикою їхнього міжособистісного спілкування та регулюють як ситуацію інтерв'ю, так і взаємодію між виконавцями і керівником усної історичної проєкту, усією дослідницькою командою та певною спільнотою або соціальною групою, чия пам'ять чи історія стають об'єктом усної історичної дослідження. З початком ХХІ століття дискусія щодо правових та етичних норм усної історичної діяльності містить також питання розміщення усних історій в інтернеті та захист прав третіх осіб, чий зображення чи власність потрапили до удоступненої в мережі відеоісторії.

На перший погляд прості питання етики спілкування з оповідачем (виглядати охайно та бути ввічливим, давати право вибору оповідачеві щодо часу, місця й тривалості інтерв'ю, виконувати свої обіцянки та поважати гідність співрозмовника, дбати про обов'язкове роз'яснення оповідачеві цілей і задач проєкту та оформлення відповідної документації тощо) стають набагато складнішими та дискусійними, коли ми починаємо поєднувати їх з питаннями пошуку наукової/об'єктивної істини. Адже «через саму природу усної історичної дослідження – контакту віч-на-віч з живою людиною – часто виникають дилеми пріоритету, себто що є важливішим: благополуччя людини чи повага до свідчення. Що трапляється, коли міркування безпеки людського існування починають конфліктувати з презентацією вагомого свідчення? Коли оповідання про історичну правду (якою ми її бачимо зі свідчення) може зашкодити репутації людини <...>? Коли добре ставлення дослідника до спільноти чи переймання долею цієї спільноти зіткнується із зобов'язанням розказати правду, яка може зашкодити спільноті в той чи той спосіб? Коли прагнення повноти досліджуваної картини змушує інтерв'юера ставити болючі для оповідача питання? Що відбувається, коли уразливими стають почуття оповідача, котрий вважав стосунки з інтерв'юером дружбою, а той із закінченням проєкту припинив усі контакти? Коли доведено, що інтерв'юер зманіпулював, збрехав чи завдав іншої шкоди наратору в ім'я ймовірної «більшої правди»?¹²

Окрім цього, почуття та ставлення інтерв'юера також не є безумовними, і їх теж варто якщо не аналізувати, то принаймні (само)враховувати в етичній площині нашої дослідницької діяльності. Валері Йоу в цьому зв'язку пише про дилему, яка постає перед дослідником, коли йому потрібно інтерв'ювати людей, чий минулі погляди або чия діяльність він не схвалює чи навіть ненавидить (дослідниця наводить приклад вивчення історії ку-клукс-клану та інтерв'ювання жінок його лідерів і звичайних діячів цієї організації). Упередженість та почуття дослідника тут зіткнулися з необхідністю вивчення всіх сторінок минулого, зокрема негативних, і вибудовування довірливих стосунків у таких ситуаціях є дуже складним завданням¹³. Загалом питання запису усних історій переслідувачів, винуватців чи тих, чия діяльність асоціюється зі злочинною політикою держави чи певної політичної (соціальної)

¹² Yow, V. Ethics and Interpersonal Relationships in Oral History Research, *The Oral History Review*, Vol. 22, No. 1. Summer, 1995. P. 52.

¹³ Там само, P. 63.

групи, є питанням, до якого не тільки складно і некомфортно підступатися. Важливість таких записів складно переоцінити, адже вони є невід'ємною часткою відтворюваної панорами минулого, яке без їхнього належного вивчення постає так само неповним, як і в разі попереднього засилля «офіційної» історіографії з її нехтуванням перспективами меншин, забутих жертв і маргінальних груп. Проте наразі є обмаль як апробованого методичного інструментарію та прописаних і відпрацьованих етичних настанов і обмежень, так і дотичної літератури¹⁴, що породжує більше питань і сумнівів, ніж упевненості в необхідності фіксації для подальшого відтворення повної картини минулої події, історій переслідувачів чи просто опонентів. Адже, з одного боку, некритичне тиражування їхніх усних історій може сприяти поширенню певних агресивних чи ксенофобських міфів та ідей, що загрожуватиме подальшим розколом, протистоянням чи новим кровопролиттям. З другого, спроби обійти ці гострі кути через широку історичну й політичну контекстуалізацію таких наративів чи за допомогою вторинних джерел, що критикують точку зору оповідачів, применшують здатність усних істориків надавати голос тим, хто, як правило, відсутній в історії. «Голос людини стає підпорядкованим іншим джерелам влади й авторитету – включаючи дослідницький – тією мірою, якою усні історики саме й хотіли би позбутися, адже це підриває всі зусилля зі спільного творення джерела та демократизації історії, які базуються на наданні людині права розповідати власні історії власними словами»¹⁵.

У цьому контексті не менш складним постає питання вибудовування довірливих стосунків та підтримки взаємодії з оповідачем, який є представником певної меншини чи групи потерпілих, але при цьому транслює нетолерантні, ксенофобські, расистські й інші упередження. Як вивчати долі людей, які репрезентують спільноту, що зазнала досвіду колективного насильства чи переслідування, але з ними не виходить встановити довірливі стосунки чи досліднику психологічно складно їх вислуховувати саме через висловлювання цими людьми морально неприйнятних речей? Як досягти етичного та інтелектуального балансу між дотриманням правил і непорушенням табу певних груп та нашою дослідницькою чесністю? І як нам у своїх дослідженнях перейти від презентації наших оповідачів як зберігачів історій певних «спільнот пам'яті» до зображення їх просто людьми з притаманними нам усім особливостями характеру та життєвим досвідом, ширшим за досліджуваний нами історичний період?¹⁶ Адже зовсім не всі, наприклад, постраждали вважають досліджуване нами переслідування вирішальним у своєму житті, а свій досвід того, хто вижив (*survivor*), – основоположним для власної ідентичності¹⁷.

Проте навіть якщо дослідження і його предмет не створюють морального та психологічного напруження і виглядають нейтральними, досліднику також не завадить питати себе про себе самого, про своє ставлення до оповідача і всієї ситуації інтерв'ю, що в сукупності поглибить розуміння діалогічної природи усної історичної дослідження, та, як кажуть досліджені усні історики, допоможе об'єктивно поставитися до нашої з оповідачами суб'єктив-

14 Серед останніх досліджень методом усної історії досвіду та пам'яті переслідувачів див.: *Researching perpetrators of genocide* / Anderson K. (Editor); Jessee E. (Editor). Madison WI.: University of Wisconsin Press, 2020. 224 p.; Williams T. *The complexity of Evil: Perpetration and Genocide*. Rutgers University Press, 2020. 280 p.

15 Jessee E. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*, *The Oral History Review*, SUMMER/FALL 2011, Vol. 38, No. 2. SUMMER/FALL 2011. P. 300.

16 Постановку цих та інших питань, що виникають у схожих дослідженнях, див.: Sheftel A., Zembrzycki S. *Only Human: A Reflection on the Ethical and Methodological Challenges of Working with "Difficult" Stories*, *The Oral History Review*, Vol. 37, No. 2. SUMMER/FALL 2010. P. 191–214.

17 Див. з цього приводу дослідження Генрі Грінспана (Henry Greenspan).

ності. Пропозиції, що їх одна з перших запропонувала В. Йоу, стосуються важливості розмірковувань над проблемами власної дослідницької упередженості та самоідентифікації, впливу дослідження на самого дослідника, почуттів та ставлень інтерв'юера до оповідача тощо. Вона пропонує замислюватися над такими питаннями: «чому цей проєкт є важливим для мене? У виборі тем і питань – які альтернативи я оминув(ла)? Чому обрав(ла) саме ці? Які ще можуть бути інтерпретації? Чому я їх відкинув(ла)?»¹⁸. Подібних питань, що їх дослідниця називає «етичними питаннями-головоломками», котрі не мають чітких відповідей в «етичних стандартах» та завжди мають розв'язуватися на місці, є дуже багато, вони можуть виникати як на етапі підготовки та проведення, так і презентації результатів усної історичної дослідження. Адже кожне інтерв'ю є продуктом унікальної та динамічної, завжди непередбачуваної взаємодії між двома людьми, контекстуалізованої об'єктивними реаліями сьогодення та суб'єктивними відтвореннями минулого.

Ці взаємодії – між істориком і оповідачем, з одного боку, та істориком і досліджуваним минулим, з другого – формують те основне методологічне «поле напруження», яке регулюють та унормовують етичні стандарти усної історичної дослідження. Цікаву думку в цьому зв'язку сформулювали Шефтель та Зембрицькі, які простежували динаміку розвитку усної історії та її етичних засад з перспективи аналізу двох основних дослідницьких побоювань: зазнати професійної невдачі та нашкодити оповідачеві. Їхній ґрунтовний історіографічний аналіз дозволив дійти висновку, що ці побоювання пройшли три різні, але частково збіжні фази. Перша фаза поширилася на повоєнні декади, тривала в рамках позитивістської парадигми, що розглядала усну історію як переважно емпіричну діяльність, і її побоювання стосувалися обмежень та сумнівів у пошуку об'єктивної істини – альфи й омеги позитивістського знання. Друга фаза охопила останні десятиліття минулого сторіччя та діяльність і відповідні рефлексії дослідників, що випрацьовували в той час феміністичну оптику в соціогуманітаристиці. Методологічні пошуки того часу спрямували усної історичну думку в річище стосунків та суб'єктивностей, а відповідні побоювання націлили її на пошук оптимальних шляхів вибудовання довірливих і справедливих взаємин з оповідачами. Нарешті, третя фаза, що триває зараз, об'єднує підвищену чутливість до документального свідчення, притаманну першому періоду (з його розумінням інтерв'ю як архівного документа), з пріоритетним вивченням суб'єктивностей і владних відносин другої фази, базованим на ставленні до інтерв'ю як наративного конструкту. Основне побоювання цього третього етапу існує на міждисциплінарних перехрестях аналізу всього процесу «роблення/doing усної історії»: від стосунків між партнерами під час «ситуації інтерв'ю» до впливу вже записаних усних історій на певні групи, суспільства та історичне знання в цілому. У центрі цього третього етапу, що триває і породжує нові й нові виклики, автори розміщують намагання усної історичної практики шукати і знаходити певні баланси. Цими балансами автори називають здатність бути «добрим» усним істориком, тобто розумітися на методологічних засадах усної історії та вміло поєднувати за потреби позитивістську «суворість» формування усної історичної свідчення з постмодерністською багатовекторністю його подальшого аналізу; вміння мінімізувати шкоду, що її дослідник може заподіяти оповідачеві своїм намаганням будь-якою ціною одержати певні дані та факти, наполегливим розпитуванням про болісні події, ненавмисним розголошенням інтимної інформації тощо; а також майстерність зберігати контроль над процесом формування усної історичної свідчення з одночасною повагою до оповідача, котрий може бачити й реалізовувати в процесі інтерв'ювання відмінні від дослідницьких інтенції та ідеї¹⁹.

¹⁸ Yow, V. «Do I like Them Too Much?»: Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa, *The Oral History Review*, Vol. 24, No. 1. Summer, 1997. P. 78.

¹⁹ Sheftel A., Zembrzycki S. Who's Afraid of Oral History? Fifty Years of Debates and Anxiety about Ethics, *The*

Ці доволі давно проблематизовані питання контролю та впливів в інтерв'ю (та споріднений з ними феномен «розділеної влади/повноважень», який сформулював Майкл Фріш) останнім часом набули нової актуальності. Це пов'язано з глобальними викликами, що постали перед світом на початку XXI століття, кризами, революціями та переломовими моментами, через які пройшли і які переживають суспільства різних країн і континентів. Багато з цих викликів справили на усну історію помітний вплив, і серед них один з найістотніших пов'язаний з ситуацією, що постала перед усними істориками (пост)конфліктних високополітизованих суспільств: як, за якими методичними правилами та етичними стандартами організовувати, записувати та аналізувати усні історії учасників нещодавніх кризових ситуацій? Адже тут обов'язкового перегляду та додаткового осмислення потребують майже всі усталені кроки усної історичної дослідження: від вирішення, чиї саме усні історії ми будемо записувати і як гарантуватимемо безпеку кожного оповідача, до усвідомлення нашої власної «включеності» в досліджувану ситуацію з усіма обмеженнями, які накладає на нас як дослідників поточна історична політика та загальний політичний ангажемент. Так, усна історія майже завжди мала справу з дослідженням криз та їхніх впливів на життя й досвіди їхніх учасників, але переважно тих криз, які минули давно. З недавніх часів усні історики все частіше стають втягнутими в дослідження поточних кризових та післякризових ситуацій, що пропонують нові абсолютно унікальні можливості, проте водночас породжують важливі занепокоєння. Цією констатацією відкривається одне з небагатьох сучасних видань, присвячене усній історії (пост)кризових часів – збірка статей та усних історій «Слухаючи на вістрі», редактори й автори якої розмірковують над особливостями таких усної історичних досліджень. Серед різних цікавих спостережень про відмінності усної історичної дослідження від інших видів інтерв'ювання «по гарячих слідах» (передусім журналістського та терапевтично-психологічного, які, на противагу від усної історичної інтерв'ю не створюють історичний документ) автори наголошують на такій, на їхній погляд, основній важливій характеристиці усної історичної практики кризових часів, як її здатності зафіксувати свіжі емоції щодо нещодавньої події до того, як ці емоції почнуть тьмяніти під впливом подальших змін та неминучих інтерпретацій. Навіть більше, це збереження гарячих спогадів стане в пригоді під час подальших досліджень, адже «ми ще багато чого не знаємо про те, як працює пам'ять, і усні історики можуть багато чого додати до цього знання. Записуючи усні історії в кризовому середовищі одразу після події, а потім через певну кількість років, ми зможемо додати трохи розуміння до того, як працює пам'ять»²⁰.

Саме такими розміркуваннями щодо особливостей «записів про сучасне», етичних настанов відповідного дослідження, балансу голосів та відповідальності учасників відкривається ця збірка статей. Галина Боднар у своїй розвідці вперше порушує складні питання здійснення академічного усної історичного дослідження революції та війни в Україні з акцентом саме на записі усних історій їх учасників: які особливості характеризують інтерв'ю по «гарячих» фактологічних та емоційних слідах події, як оповідачі/ки вибудовують свою оповідь, часто поринаючи у відповідні спогади вперше саме під час інтерв'ю, якою є роль та місце дослідника/ці, котрий/а сам/а був/ла учасником/цею досліджуваних подій. Продовжує ці рефлексії Наталя Отріщенко, яка переносить дослідницький наголос на аналіз ролі усної історії в діяльності неурядових організацій. Усну історію авторка розглядає з перспективи активістської практики з реалізації так званих «учасницьких проєктів», тоб-

Oral History Review 2016, Vol. 43, No. 2. P. 338–366.

²⁰ Cave M. Introduction: What remains. Reflections on Crisis Oral History, *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*, Edited by Mark Cave and Stephen M. Sloan, Oxford University Press, 2014, P. 6.

то ініціатив з дослідження певного минулого, до участі в яких оповідачі/чки як повноправні учасники/ці всього проєкту залучаються не тільки для запису власних усних історій, але й для розроблення загальної стратегії проєкту та обговорення одержаних результатів. Авторка проблематизує відповідальність усіх учасників/ць таких проєктів на всіх етапах їх проведення та наприкінці статті порушує питання загальних перспектив для публічної усної історії.

Аналізу самоописів оповідачів/ок, стратегій та наративних методів, які вони використовують для того, щоб надати сенсу певним діям та локаціям свого життя вже у завершеному радянському минулому, присвячені розвідки наступного тематичного блоку. Результати ретельного вивчення цих шляхів вибудовування оповіді містить стаття Наталії Ханенко-Фрізен, в котрій авторка не тільки проаналізувала питання особистої селянської дієздатності, якою вона представлена в наративах колишніх радянських колгоспників/ць, але й порушила важливе питання перегляду запроваджуваних у сучасному українському публічному дискурсі ревізій радянського досвіду колгоспного господарювання, за якими колгоспному селянству приписується роль пасивної жертви, усе життя якої було трагічним та нещасливим. Докладним описом методики аналізу селянських наративів та розлогим цитуванням їхніх уривків Н. Ханенко-Фрізен переконливо доводить самопозиціонування оповідачів як людей дієздатних і активних, минуле яких було сповнене особистих перемог, досягнень, реалізацій та здобутків. Вивченню стратегій представлення та надання сенсу вже не діям, а місцям, засобам «вписування» самого себе в певні помешкання і локації, котрі колись належали зовсім іншим, «зниклим» людям, присвячено розвідку Елеонори Нарвселіус. Для свого аналізу «мнемонічної роботи» з простором, а саме з помешканнями, котрі до Другої світової війни належали полякам чи євреям Львова, а потім перейшли у власність нових жителів міста, авторка обрала класифікацію стратегій переозначення місць колишнього насильства і трагедій Кеннета Фуа. У статті показано, наскільки різним, багатокомпонентним та винахідливим може бути це переозначення колись чужої власності, що мала свою, часто непросту й трагічну історію.

Третій тематичний блок цього збірника представлений двома дослідженнями, які об'єднала невичерпна для усної історії тема Другої світової війни, її нових героїв і сюжетів, яких продовжують відкривати і проблематизувати усноїсторичні дослідження. Такими новими героями/інями стали для розвідки Андрія Усача неєврейські свідки Голокосту на українських теренах, а новим малодослідженим на сьогодні сюжетом – участь у переслідуваннях місцевих винуватців Голокосту. Саме усні історії, за твердженням дослідника, містять багато як нової фактографічної інформації про локальні події, недоступні в інших джерелах, так і інформації оціночної, суб'єктивної, яка демонструє ставлення неєврейського населення до переслідуваних і переслідувачів та місце, яке в спогадах про війну посідає тема Голокосту. Багато актуальних і болючих питань пам'яті про Другу світову в її порівнянні та переосмисленні з позицій російсько-української війни, що триває, порушує у своїй статті Дмитро Титаренко. Він аналізує причини й характер війни, образ ворога і друга, якими вони вибудовуються в оповідах респондентів, переважно людей поважного віку, які пережили обидві війни і майже ніколи, окрім запису цих усних історій, не заходили в довгі спогади, зіставлення та інтерпретації. Окрім вивчення цих та інших цікавих пояснень та паралелей, на початку статті буквально одним дотиком автор порушує надважливе для дослідницької етики питання про не-

прийнятну та навіть шоковую для професійної усноісторичної спільноти зверхність і пихатість деяких колег, які дозволяють собі недозволене – бридливість до оповідача і зневагу до колеги по цеху.

Статті наступного четвертого блоку висвітлюють до сьогодні майже не вивчені грані напевно вже добре відомого й дослідженого феномену українського дисидентства. Обидві авторки розвідок цього блоку звернулися до теми пам'яті про шістдесятництво жінок і членів сімей його відомих представників. На основі аналізу усних історій дітей з сімей українських дисидентів Ірина Єзерська-Вдовіна відтворює складну картину використання радянським режимом «родинного чинника» в переслідуванні інакодумців, показує, яким запам'яталося дитинство тих осіб, які зростали в постійному напруженні опосередкованого й відвертого переслідування. Аліна Добошевська презентує перші результати свого соціологічного дослідження, присвяченого життєвим траєкторіям жінок, які були пов'язані з українським дисидентським рухом, і на основі усних історій аналізує первинну соціалізацію та подальшу роботу цих жінок у русі опору, переслідування та обмеження, з якими вони стикалися внаслідок цієї участі, та інші моменти їхнього нестандартного для більшості радянських людей досвіду, тим самим пропонуючи нову перспективу для подальших досліджень біографічного досвіду часів тоталітаризму.

Актуальні для (пост)кризових суспільств питання цензурування власних оповідей, вибудовування наративних схованок та застосування оповідних фільтрів розглядають у своїх статтях автори п'ятого тематичного блоку збірника Оксана Годованська та Мартін-Олександр Кислий. Автори долучаються тут також до дискусій щодо важливої ролі дослідника в конструюванні усноісторичних наративів з перспективи вивчення ролей і належностей, що на них екстраполюють оповідачі: з якою установою їх ідентифікують, які ідеології та очікування приписують, розглядають їх «своїми» або «чужими» тощо.

Останній шостий блок збірника представлений двома перекладами класичних на сьогодні робіт провідних усних істориків, які багато років працюють у цьому напрямі, мають величезний практичний досвід проведення інтерв'ю та ґрунтовний доробок з їхнього аналізу. Текст Дональда Річі є розділом його хрестоматійного путівника «Роблення усної історії», що витримав уже чотири перевидання. Цей текст присвячений практичним питанням безпосереднього проведення інтерв'ю, які супроводжують будь-яке дослідження та знайомство з якими стане в пригоді як тим, хто тільки починає свою практику усного історика, так і тим, хто має неабиякий власний досвід. Робота Алессандро Портеллі про етичні настанови усної історії ставить чергові наголоси на цьому найважливішому питанні та слугує символічним завершальним акордом усього збірника, в якому поряд із рефлексіями щодо очікувань та реалій проведених досліджень, аналізом ситуацій і питань, які спрацювали і які ні, розмірковуваннями щодо того, яких можна дійти узагальнень та які дати пояснення тим випадкам, які на узагальнення не надаються, етичні питання залишаються основними та провокують на подальші дослідження.

УСНА ІСТОРІЯ (НЕ)ЗАВЕРШЕНОГО МИНУЛОГО: академічна і публічна практика

Галина Боднар. «Сьогодні історія твориться в Україні». Усна історія і досвіди незавершених революції та війни: міркування про дискусійне і (не)очевидне

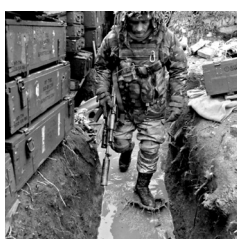
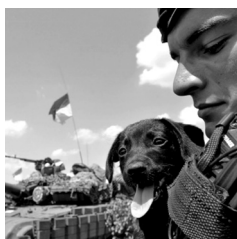
Наталія Отріщенко. Публічні усноісторичні проєкти в Україні: між «наданням голосу» й інструменталізацією

«СЬОГОДНІ ІСТОРІЯ ТВОРИТЬСЯ В УКРАЇНІ». УСНА ІСТОРІЯ І ДОСВІДИ НЕЗАВЕРШЕНИХ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВІЙНИ: міркування про дискусійне і (не)очевидне

Галина Боднар

У статті представлено усноісторичне вивчення Революції Гідності та російсько-української війни на сході України, порушено окремі й почасти дискусійні питання з акцентом на потенціалі записів «свіжих» спогадів про сучасне. Актуалізовано потребу творення ґрунтовної усноісторичної джерельної бази таких «свіжих» спогадів, які відкривають голос пересічних учасників і очевидців, та їхнє удоступнення в (онлайн)архівах як ресурсу для «вторинного аналізу» іншими дослідниками зі суміжних дисциплін і з інших перспектив. Здобуті досвіди є ключовими в життєписах значної частини українського суспільства, пам'ять про них стане істотною складовою ідентичності. Розкрито особливості запису «свіжих» спогадів (на відміну від інтерв'ю з відстані часу, які більш звичні для українських усноісторичних студій) – із деталізованим відтворенням ситуацій і емоцій, відчуттів, моментів прийняття рішення; зі спробами зрозуміти і прийняти Іншого; із сучасним окресленням пересічними свідками своєї участі (творення власного словника самоописання) за нерідко першої нагоди це зробити в момент запису інтерв'ю і коли це ще не зроблено за них іншими через колективне пригадування. Стаття відкриває ширше обговорення методологічних моментів усної історії незавершеного минулого, нових викликів для усних істориків. У процесі запису інтерв'ю про сучасне визначальними є (не)взаємодія оповідача/ки та інтерв'юера/ки, особистий досвід і саморефлексія дослідника/ці, їхні здібності уважного співрозмовника і психолога.

Ми вживаємо безліч заходів для того,
щоб розшукати документи про людей, які давно померли.
Однак лише окремі та безсистемні заходи
здійснюються для того,
аби здобути бодай часточку з величезного
масиву інформації про нещодавнє [...]

(Алан Невінс «Ворота в історію»¹)

«[...] це звільнення, цей вихід з-під тіні Москви для мене епохальна подія, яка перекриє значення багатьох тих нібито важливих емоційних речей, які збудують українське суспільство. Але через рік ми забудемо про те, що було, а ось отримання томосу не забудеться. Це та подія, яка залишиться в історії»², – слова Мирослава Мариновича, правозахисника, релігієзнавця, про значущість подій, які ми переживаємо зараз. Сказане сміливо можна накласти на всі визначальні моменти сучасної історії України: Революцію Гідності, російсько-українську війну на сході країни, анексію Криму. «Сьогодні історія твориться в Україні», – влучно підсумував дисидент, але й також – історія збереже рубіжні події та рішення, а от емоції і відчуття ситуації, розуміння того, що люди думали в певний момент, чим керувалися в своїх діях, якими були їхні сподівання, з часом забудуться, за винятком, звісно, тих, які пам'ять не може стерти. Як би це пафосно не звучало й десь навіть повертало нас до етапу становлення усної історії з її, як тоді помилково видавалося, першочерговим реконструкційним потенціалом, зберегти відчуття і пережиття «тут і тепер», погляд зсередини на сучасні нам події, які з роками відійдуть, дозволяють свідчення безпосередніх учасників і очевидців – джерела, які постають відразу і які «насичені інтерпретацією»³. Факти можна завжди віднайти, перевірити в архівах, утім, «питання лише в тому, з якими позаджерельними знаннями (а також з якими поглядами, забобонами, ідеологіями, філософіями) ми будемо складати історії з цих фактів»⁴.

Досвіди учасників Революції Гідності, ветеранів АТО/ООС, волонтерів, вимушених переселенців, жителів окупованих територій і до сьогодні визначають усну історію як

¹ Цит за: Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. Україна модерна. Львів–Київ, 2007. Число 11: Усна історія. С. 8.

² «Сьогодні історія твориться в Україні» – Мирослав Маринович про томос, вибори і війну. Радіо Свобода. 2019. 4 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29690190.html> (дата звернення: 09.01.2019).

³ Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Тасмниці історичної нарації. Київ: «К.І.С.», 2012. С. 375.

⁴ Filipkowski P. Historia mówiona jako historia faktyczna albo jak «odantropologizować» opowieści o przeszłości? Rocznik Antropologii Historii. 2015. Nr. 8: Antropologia i historia. S. 106. URL: <http://rah.pth.net.pl/uploads/2015/Filipkowski.pdf> (дата звернення: 15.05.2019).

таку, що покликана «повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повен голос»⁵. Численні свідчення про сучасне – індивідуальні й інституційні, аматорські та професійні ініціативи документування, дописи в соціальній мережі Facebook – стрімко ввійшли в суспільний простір і стали певним викликом для наукового середовища. Історія не може й надалі оманливо розумітися як щось конкретне, «захищатися» від історії людей і середовищ за доступних джерел з усної історії, антропології, соціології, психології, які змінюють розуміння її перебігу, відкривають можливість дивитися на неї по-іншому.

Центральним в усній історії є те, що традиційно вважається її хибою – суб'єктивний досвід окремої людини, індивідуальні презентації нею свого минулого, (не)осмислення пережитого. «[...] особливість усних джерел, – наголосив італійський дослідник американської літератури і культури, усний історик, музиконавець Алессандро Портеллі, – полягає в тому, що вони доносять до нас інформацію не так про власне події минулого, як про сенс цих подій»⁶. Тому важливо «З якої відстані, якими шляхами, з яких причин і в яких моделях люди узагальнюють, пояснюють та інтерпретують досвід? Які культурні та історичні категорії використовують, щоб допомогти зрозуміти й представити уявлення про досвід? Як ми розуміємо змінне переплетення чистого спогаду й рефлексійного міркування – історичного судження та історичної інформації – що характеризує майже більшість інтерв'ю»⁷.

Записи про сучасне актуалізують не лише питання «відстані» свідчення, історії та пам'яті, реконструкційного потенціалу, історії зблизка через бачення конкретної людини і її моменту вибору, але й особи інтерв'юера/ки як (не)учасника, методологічних і етичних викликів, що непередбачено виривають у ході проєкту, збереження й удоступлення записів. Ці та низка суміжних дослідницьких питань, які поставали в процесі підготовчої і польової роботи зі записування свідчень учасників Революції Гідності, волонтерського руху й війни на сході України Центром усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка в 2015–2018 роках⁸,

⁵ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / пер. с англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2003. С. 15.

⁶ Portelli A. What Makes Oral History Different. The Oral History Reader / ed. R. Perks, A. Thomson. London; New York: Routledge, 1998. P. 67.

⁷ Frisch M. Oral History and Hard Times: A Review Essay. The Oral History Reader / ed. R. Perks, A. Thomson. London; New York: Routledge, 1998. P. 35.

⁸ Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка на кінець 2018 року містив 269 записів про Революцію Гідності, волонтерський рух і війну на сході України (не враховуючи всіх інших проєктів центру, детальніше див.: Архів усної історії. URL: <http://archive.lnu.edu.ua/proekty/arhiv-usnoji-istoriji/>; Центр усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка. URL: <http://oralhistory.com.ua/proekti/centri-uai/centr-usnoi-istorii-ta-biografistiki.html>): «Майдан: усна історія (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.)» – 36 відео- і 38 аудіо-інтерв'ю, «Волонтерський рух в Україні як засіб суспільної мобілізації в умовах війни» – 74 аудіоінтерв'ю, «Участь у війні на сході України» – 121 аудіоінтерв'ю. Всі інтерв'ю (тривалістю в середньому 1,5 години) розтранскрибовані, містять супровідну документацію (дозвіл на використання матеріалів інтерв'ю, протокол, паспортний лист, персоналію), фото та інші матеріали, які надали оповідачі. Триває робота щодо розміщення інтерв'ю на сайті Архіву Львівського університету. Інтерв'ювання проводиться із застосуванням глибокого напівструктурованого проблемного інтерв'ю, яке зазвичай використовують для «тестування» свідомості оповідачів за мінімального втручання інтерв'юера/ки в процес згадування людини про пережиті події, а отже, вибудовування ним/нею нарації, творення своєї оповіді. Інтерв'ю складалося з трьох частин: перша – вільний наратив оповідача/ки, коли інтерв'юер/ка ставив/ла тільки вступне запитання, яке заохочувало респондентів самостійно, без будь-яких уточнень пригадати найголовніше, що з їхньої точки зору найкраще характеризувало

спонукали до появи цієї публікації, що унаочнює очевидне і дискусійне та відкриває ширше обговорення усної історії про сучасне.

Стаття не дає вичерпних відповідей на дослідницькі питання усноісторичного вивчення революції чи війни, а лише порушує окремі й почасти дискусійні з акцентом на потенціалі записів «свіжих» спогадів про сучасне, відкриває ширше обговорення методологічних моментів. Структурно стаття поділяється на три умовні частини. Спершу мені йшлося актуалізувати потребу творення ґрунтовної усноісторичної джерельної основи: творення джерел якісно нового типу з невлотимими моментами для писемних практик репрезентації, з можливістю надати голос тим, «хто прожив життя в історії» і ще проживає/переживає щойно прожите – запис «свіжих» спогадів, які «відкривають» голос пересічних учасників – функція усної історії, яка ніколи не втрачає ваги. І водночас наголосити на потребі архівувати й зробити доступними записи в (онлайн)архіві як у ресурсі для «вторинного аналізу» оригінальних джерельних записів іншими дослідниками з інших перспектив і відмовитися від запису інтерв'ю «для себе», з частковим використанням зібраного матеріалу, «неактуального» зі закінченням дослідницького проєкту. Друга частина публікації розкриває особливості записів «свіжих» спогадів як таких, на відміну від більш звичних (насамперед в українських усноісторичних студіях) інтерв'ю з відстані часу – з деталізованим відтворенням ситуацій, емоцій і відчуттів, моментів прийняття рішення й невизначеності; спробами зрозуміти і прийняти Іншого; реконструкцією мотивації, діяльності та результатів нетривалих і документально мало зафіксованих ініціатив у ході російсько-української війни; сучасне трактування й окреслення пересічними свідками своєї участі (творення власного словника самоописання) за нерідко першої нагоди це зробити в момент запису інтерв'ю і коли це ще з відстані часу не зроблено за них через колективне пригадування. Третій заключний сегмент дуже стосується попереднього прописування методологічних викликів (головно базованих на власній практиці та роботі зі студентами) в процесі підготовки і ситуаціях записування свідчень, які породжують спогади про нещодавнє минуле – Революцію Гідності, волонтерський рух та війну на сході України.

пережиті події. При цьому саме суб'єктивність розповіді була тим найголовнішим, що мало бути збережене у своїй цілісності та автентичності протягом усієї першої частини інтерв'ю. З максимальним рівнем довіри сприймалися будь-які чинники історичної свідомості респондентів, у якому би предметному контексті вони не фігурували. Вступне слово інтерв'юера/ки до першої наративної частини інтерв'ю розпочиналося з представлення і вступного запитання, що здебільшого звучало так: «Розкажіть, будь ласка, про побачене й пережите Вами восени 2013 – взимку 2014 років», чи «Розкажіть, будь ласка, про свою волонтерську діяльність», чи «Розкажіть, будь ласка, про свою участь у війні на сході України». Якщо виникали труднощі, тобто людина не знала, з чого розпочати, тоді інтерв'юер/ка перефразовував/ла вступне запитання, щоб отримати нарацію. Перша частина інтерв'ю закінчувалась у той момент, коли оповідач/ка заявляв/ла, що він/вона вже не знає, про що далі говорити, призулявся/лась й чекав/ла зовнішнього імпульсу. Друга частина інтерв'ю, на противагу до першої, складалася із послідовних сеансів запитань і уточнень щодо будь-яких сюжетів, описаних у наративній частині. Тут інтерв'юер/ка ставив/ла стільки запитань, скільки вважала за необхідне, щоб з'ясувати всі деталі життєвих досвідів респондента, які його/її цікавили як дослідника/цю. Черговість запитань-уточнень і їхня комбінація залежали від обох творців інтерв'ю: оповідач/ки та інтерв'юера/ки. Передусім уточнювали інформацію про згадувані респондентами сюжети. У третій частині інтерв'юер/ка звертався/лась до тематики, неохопленої в нарації і наративних запитаннях, розмова зазвичай розпочиналась із вступної фрази: «Скажіть, а от в іншій розмові мені говорили про ... Що Ви можете про це сказати?». Після першої інформації, яку інтерв'юер/ка одержала від оповідач/ки, знову відбувалось її уточнення, як і в попередній ситуації. Далі інтерв'юер/ка ставив/ла наступні запитання із подальшим їх уточненням і детальним описом окремих моментів розповіді оповідач/ки, які цікавили дослідника/цю.

«МИНУЛЕ, ЩОБ СТАТИ ІСТОРІЄЮ, МАЄ БУТИ ЧИЄСЬ. УСНА ІСТОРІЯ ВІДРАЗУ Є ЧИЄЮСЬ»⁹

Розуміння унікальності й самоцінності людського досвіду спричинило потребу інтерв'ювати очевидців минулого. Це дало стимул для розвитку усної історії, яка має тривалу традицію становлення й розвитку за кордоном, але й уже немалу в Україні, ведучи відлік від перших усноісторичних проєктів початку 1990-х років. За відносно короткий проміжок часу (другу половину ХХ ст.) прийнято говорити вже про чотири зміни парадигми в усній історії (за Алістером Томпсоном)¹⁰: (1) післявоєнне відродження інтересу до спогаду як джерела «народної історії» (як впливових постатей [Алан Невінс, Луїз Стар], так і «звичайних людей» [Пол Томпсон]); (2) наприкінці 1970-х років акцент змістився на пам'ять і суб'єктивність оповідача/ки, відбулася відмова від трактування інтерв'ю як джерела історичних фактів (пам'ять як об'єкт, а не метод усної історії; «вплив суспільної культури та ідеології на індивідуальну пам'ять в умовах замовчування, різноманітності та несхожості персональних згадувань»¹¹); (3) від кінця 1980-х років інтерв'ю почали трактувати як діалог/взаємодію, порушили питання суб'єктивності усного історика як інтерв'юера і дослідника, рівноцінного співавтора запису зі своїм баченням минулого і визначальним значенням за подальшої інтерпретації усноісторичного джерела; (4) цифрова революція кінця 1990 – початку 2000-х років позначилася на інтенсифікації комунікації і вдосконаленні способів запису голосу, зображення, на їхньому зберіганні, удоступненні й аналізі.

Виокремлення кожної нової парадигми в теорії і практиці усної історії не нівелює попередньої, навпаки, визначальні особливості кожної з них перетинаються і співіснують. Утім, найбільше важить найперший «парадигматичний зсув» (який оформив виразність і самостійність усної історії¹²) – розширення історичних джерел через творення їхнього нового типу. До сьогодні актуальна первісна функція усної історії: дати можливість звичайним людям, які творили й переживали історію, «заговорити на повен голос». Записи усних спогадів і їх збереження породили спектр можливостей історичного дослідження (а особливо в епоху постмодерного виклику), недоступних з використанням лише письмових джерел і невловимих для писемних практик репрезентації. Ідеться про «створення нового бачення історичного світу і нової методології його дослідження», методології, в якій усна історія посідає визначальне, а не допоміжне місце: «[...] головна особливість усної історії полягає в тому, що вона не стільки переставляє акценти, скільки інвертує перспективу – те, що знаходилося на периферії традиційного історичного дослідження, стає його головним питанням, і «риторична драма» усного свідчення, покликана раніше лише для того, щоб виправдати або проілюструвати непорушність істини, що довірена паперу (чит. – «офіційному» документу), перетворюється на самостійне історичне джерело. Надаючи внаслідок цього можливість повернути право тим, хто прожив життя в історії, брати участь у її дослідженні й оцінюванні»¹³.

⁹ Filipkowski P. Historia mówiona jako historia faktyczna... S. 107.

¹⁰ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. С. 724.

¹¹ Там само. С. 911.

¹² Filipkowski P. Historia mówiona jako historia faktyczna... S. 97.

¹³ Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд.,

Тому на сьогодні немає «єдиної усної історії, але історично існує, так би мовити, парадигматично зумовлене різноманіття способів її практикування і теоретизації»¹⁴, а отже, ідеться про інклюзивність самого поняття. «Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого [...]», а отже, сучасне розуміння усної історії складається з рівною мірою важливих і самостійних (менше, але й трапляється здійснених різними дослідниками) етапів: «(1) якісного процесу дослідження, що ґрунтується на особистому інтерв'юванні й дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також (2) продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень»¹⁵.

І тут хочу привернути увагу до самостійності й навіть до певної міри окремішності цих двох процесів в усній історії, позначеної в цитаті другої частини дефініції – архівування оригінальних джерельних записів свідків і їхній доступ для інших дослідників. Справедливо стверджувати, що пріоритетним є момент інтерв'ювання, який визначає новостворене першоджерело і (не)можливості його подальшого використання. Утім, є також не менш важливе питання запису інтерв'ю «для себе» з більшим чи меншим використанням у своїх дослідженнях, однак недоступних для широкого загалу без публікації збірки зібраних спогадів чи майбутньої передачі колекції до архіву, бібліотеки. Про це йдеться ще в підставових, тепер уже класичних, працях зі творення усної історії Пола Томпсона¹⁶, Валері Йоу¹⁷, Доналда Річі¹⁸, в яких приділено значну увагу колекціонуванню, каталогізації, представленню й розкриттю усних першоджерел.

[...] історик несе величезну етичну відповідальність за використання усних свідчень, – писав П. Томпсон, – [...] Матеріали можуть виявитися цікавими й корисними для багатьох людей, а не тільки для самого історика, який зробив запис. Занадто багато записів осідають у секретаря місцевого історичного товариства чи в особистому кабінеті вченого і є недоступні більш широкому верствам населення. Це цілком виправдано, поки записи активно використовуються для особистих досліджень, але нерідко вони й надалі залишаються в самого вченого, почасти тому, що загальнонаціональні та місцеві архіви занадто неповороткі в організації зберігання і прослуховування звукозаписів. Проте ваша пропозиція про передавання оригінальних записів чи копій до місцевого архіву, університетської чи публічної бібліотеки, бажана як така, може, крім того, спонукати ці організації до створення відповідних умов і започаткувати значну колекцію усних матеріалів, які знайдуть застосування в багатьох сферах життя спільноти»¹⁹.

Досить поширеною є ситуація, коли після закінчення дослідницького проєкту і публікації результатів учасники забувають про зібраний джерельний матеріал. Ба більше, навіть

ред., вступ ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 16.

¹⁴ Filipkowski P. Historia mywiona jako historia faktyczna... S. 97.

¹⁵ Цит за: Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади... С. 13.

¹⁶ Thompson P. The Voice of the Past: Oral History. Third edition. Oxford: Oxford University Press, 2000. 368 p.

¹⁷ Yow V. R. Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences. Second edition. Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto, Oxford: AltaMira Press, 2005. 398 p.

¹⁸ Ritchie D. A. Doing Oral History: A Practical Guide. Second edition. New York: Oxford University Press, 2003. 320 p.

¹⁹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история... С. 256.

спеціально зібрані й архівовані усноісторичні записи залишаються здебільшого частково використані або й невикористані взагалі. Нерідко застосовані в дослідженнях інтерв'ю фрагментарні, часто фактографічні й не завжди найважливіші в розлогій розповіді оповідача/ки. Уведені в наукові тексти міркування учасників і свідків подій минулого почасти втрачають свою початкову вагу – їх складно відділити від авторського переосмислення, що унеможливує подальше використання як свідчень очевидців. Не порушується питання можливості повторного аналізу усних першоджерел іншими дослідниками, зі суміжних дисциплін, з інших перспектив²⁰.

Безсумнівною перевагою буде аналіз і транскрибування (якщо це можливо) запису дослідником/цею, який/а його проводив/ла. Без повного розшифрування запису його подальше використання обмежене: лише автор запису, який знає перебіг розмови, найкраще передасть зміст, віднайде потрібні фрагменти тощо. Та й прослуховування одного інтерв'ю забирає набагато більше часу, аніж ознайомлення спершу з ґрунтовною анотацією, а далі текстовим варіантом. Утім, за наявності запису інтерв'ю і великого бажання і це можна легко подолати. Так само, як і за наявності транскрипту, завжди є потреба ще прослухати потрібний фрагмент запису. Тому немає потреби вдосконалювати транскрипт, адже текст не передасть розмову вповні – «те ж саме, що запропонувати мистецтвознавцю вивчати картини за репродукціями, а літературному критику – твори іноземних авторів у перекладі»²¹. Для усного історика важливо вийти поза текст – вловити те, що текст не передає.

Сучасний постмодерністський плюралізм інтерпретацій, коли минуле не «відтворюється», а є процесом його «конструювання» (а отже, є нескінченна множина «історичних реальностей»), на який впливають приховані лінгвістичні структури людського мислення, культура, ідеологічні, естетичні та етичні пріоритети конкретного дослідника, зумовили «антропологізацію» гуманітаристики й усної історії також. Утім, навіть якщо опрацювання «чужих» усних першоджерел і обмежує дослідника насамперед у можливості ширших інтерпретацій, однак не знімає потреби і сенсовності таких досліджень. А для досліджень з новітньої історії ще й завдяки вагомій фактографічній цінності дослідник «сам може творити – чи радше співтворити – джерело, розмовляючи з кимось, хто брав участь у якихось подіях, і запитати його, як вони відбувалися, чи про те, що і для чого щось зробив (чи не зробив). Історик, який займається давньою історією, не має такої можливості. Живе – можна сказати – серед джерел мертвих, уже «вироблених», і не може допомогти в створенні нового джерела»²². «Навіть більше, – зазначив польський

20 Проблема «вторинного аналізу» якісних даних не є нова і лишається надалі актуальною. В західній історіографії розгорнулася методологічна дискусія (початок їй дала конференція «Secondary Analysis in Qualitative Research – Utopia and Perspectives» в листопаді 2005 р. у Франції), в якій, окрім очевидних переваг, ідеться головню про відмінність дослідницьких питань і брак контекстуальних знань – проблеми «підходу» й «контексту», а також етичні моменти (детальніше про це див.: Hammersley M. Can We Re-Use Qualitative Data Via Secondary Analysis? Notes on Some Terminological and Substantive Issues. Sociological Research Online. 2010. Volume 15. Issue 1. URL: <http://www.socresonline.org.uk/15/1/5.html> (дата звернення: 10.08.2019); Moore N. (Re)Using Qualitative Data? Sociological Research Online. 2007. Volume 12. Issue 3. URL: <http://www.socresonline.org.uk/12/3/1.html> (дата звернення: 10.08.2019); Silva E. B. What's [Yet] to Be Seen? Re-Use Qualitative Data. Sociological Research Online. 2007. Volume 12. Issue 3. URL: <http://www.socresonline.org.uk/12/3/4.html> (дата звернення: 10.08.2019) та ін.).

21 Портелли А. Особенности устной истории. Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. С. 34.

22 Paczkowski A. Historyk dziejów najnowszych wśród źródeł. Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / red. E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz. Kraków: Universitas, 2014. S. 90.

соціолог Пйотр Філіпковський, – таке антропологічне чи то просто рефлексійне і теоретично обґрунтоване трактування усної історії є надбудовою і надбудовується на певному, може, навіть не завжди усвідомленому консенсусі щодо якоїсь фактичної історичної основи записаних та інтерпретованих розповідей про минуле». Хибою пострадянських усноїсторичних дослідницьких практик є не надбудова «нашого аналізу й теоретизування на солідному підґрунті історичних досліджень, які би спиралися на усні джерела, свідчення очевидців», а отже, вибіркоче звернення до різних міркувань західної традиції усної історії, пристосовуючи їх до зібраних джерел (як правило, самостійно записаних інтерв'ю, рідко доступних в архівах) та власних дослідницьких уподобань²³.

УСНА ІСТОРІЯ НЕЗАВЕРШЕНОГО МИНУЛОГО: РЕВОЛЮЦІЯ, ВІЙНА, ВОЛОНТЕРСТВО

Усна історія стає все більш популярним і впізнаваним методом документування, вивчення й популяризації минулого в Україні. Стрімко з'являються нові документальні ініціативи, збільшується кількість записаних інтерв'ю, створюються нові архіви, які є незамінним «готовим» доповненням до класичних історичних джерел²⁴. Реалізуються проєкти онлайн-архівів²⁵, що документують пам'ять про екстремальний досвід, поєднують цілі як фіксування, дослідження, так і пам'яті, пошанування. Утім, на нашу думку, можна говорити про сучасні два крайні «часові полюси» в українській усній історії, які обидва є затребуваними. З одного боку, встигнути записати оповіді найстарших людей і використати ще можливість поставити їм свої запитання. На сучасному етапі це історії Другої світової війни – дитячі спогади про війну й більше вже про повоєнні роки. Іншим полюсом є усна історія сучасності²⁶. Кожен, хто займається сучасністю чи має можливість записати свідчення очевидців, повинен це робити²⁷. До Революції Гідності та війни на сході історики в Україні, як правило,

23 Filipkowski P. Historia mówiona jako historia faktyczna... S. 98–100.

24 Про становлення і розвиток усної історії в Україні, а також на пострадянському просторі Білорусі та Росії, визначення її особливостей і динаміки інституціоналізації, аналіз тематики досліджень детальніше див.: Grinczenko G. Historia mówiona na Ukrainie: ludzie, tematy, fakty. Wrocławski Rocznik Historii Mówionej. 2013. Rocznik III. S. 73–92; Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 172–187.

25 До прикладу, «Голоси. Свідчення про Голокост в Україні» – проєкт Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», керівниця – Гелінада Грінченко (<http://babyniar.org/byhmc-news/posts/news/byhmc-rozprocinae-robotu-nad-onlajn-arhivom-usnih-istorij-pro-golokost>); «#непочуті» – проєкт Музею «Територія Терору», координаторка – Христина Рутар (<http://territoryterror.org.ua/uk/projects/Жива%20історія/>).

26 Загальновідомими є проєкти запису й публікації усних історій Революції Гідності та російсько-української війни Українським інститутом національної пам'яті, Запорізьким національним університетом (детальніше див.: <http://www.memory.gov.ua/page/maidan-usna-istoriya>; <http://oralhistory.com.ua/proekti/centri-uaii/proekt-majdan-usna-istoriia-ukrainskogo-institutu-nacionalnoi-pamiat.html>; <http://www.memory.gov.ua/ebook/usna-istoriya-rosiisko-ukrainskoi-viini-2014-2016-vipusk-2>; <http://www.memory.gov.ua/ebook/usna-istoriya-rosiisko-ukrainskoi-viini-2014-2018-roki-vipusk-4> та ін.).

27 У світовій практиці записи «свіжих» свідчень є непоодиноким явищем. У ході й відразу після Другої світової війни постала низка ініціатив запису воєнного досвіду – воїнів, жертв і свідків Голокосту, мігрантів. У грудні 1941 р. – лютому 1942 р. під керівництвом історика І. І. Мінца було створено Комісію з історії Великої Вітчизняної війни АН СРСР, архів якої також містить донедавна малодоступний і тепер унікальний комплекс з близько 4 тис. стенограм інтерв'ю з учасниками війни та з установкою, що «не тільки факти і цифри, але й думки, почуття і переживання людини на війні становлять цінність для історика, а отже, «багато зібраних колегами Мінца джерел, особливо записів бесід та інтерв'ю, являли собою згусток різноманітних людських почуттів і емоцій,

працювали з усними свідченнями людей про події, які вже відбулися в минулому. Ретроспектива дає історикам гносеологічні переваги. Значно складніше писати про сучасне: коли не минув ще час, немає ще осмислення пережитих подій, що для істориків породжує чимало нових викликів. Живі студії відкривають нові наукові проблеми, «оживлюють» музейні експозиції й архівні колекції, але є також набагато ширшою сферою, не тільки дослідницькою, особливо коли йдеться про нещодавнє минуле. Їх застосовують у соціальній сфері, практикують як «терапію спогадами».

Перевагою свіжих спогадів є їхній потенціал реконструкції та вивчення досвіду – дві проблеми, які перебувають у центрі усної історії (поряд із третьою – дослідженням історичної пам'яті)²⁸. Записуючи оповіді свідків сучасних подій, маємо справу з фактографічно вартісними інтерв'ю, які становлять джерельну базу з-поза офіційного виміру – джерелами, які не будуть збережені в архівах і дадуть дослідникові додаткову інформацію, відповіді на нетипові запитання. Спогади, записані за Революції Гідності та російсько-української війни або незадовго – протягом року-двох після участі – це живі, ситуативні, емоційні, багаті на деталі, відтворені ситуації, динаміку змін розповіді, це реконструкція подій і рідко ще їхнє осмислення. Це людські моменти, які зачіпають і які хочеться зберегти. Але в постійній напрузі відтворення подій особливе: дні плуталися і були прив'язані до рубіжних подій, час доби не мав значення, нічний сон заміняли денним, а дзвінку серед ночі ніхто не дивувався. На Майдані ночі лякали малолюдністю, а вдень не йшла з голови думка, чому всі не з'їдуться до столиці. Революція і війна в спогадах і досі як перенесення в іншу реальність, інше життя, коли, здавалося б, ті кілька місяців і навіть років прожив не я.

Утім, факти, реконструкція – це лише одна з переваг усних свідчень про сучасне. Минуле (як і сучасне) не є набором фактів, які відтворюють, «як це було насправді». Дослідник завжди зможе звернутися до усних джерел як до наративних – таких, які дають змогу відтворити бачення власних обов'язків і сенсу життя в певний момент. Першочерговим є не так те, про що розказується, а радше як це (не)робиться. Робота з наративами – це насамперед вчитування, «вживання» в їхній зміст: що і як люди розповідали про

показуючи війну в незвичному, неофіційному світі» (Вклад историков в сохранение исторической памяти о Великой Отечественной войне. На материалах Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР, 1941-1945 гг. / А. Г. Гуськов, К. С. Дроздов, С. В. Журавлев, В. Н. Круглов, Д. Д. Лотарева, В. В. Тихонов; отв. ред. С. В. Журавлев; Институт российской истории РАН. Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2015. С. 14–15). Збірка записів про досвід війни і перша про Голокост постала в 1946 р. завдяки американському психологу Девіду Бодеру, який записав більше сотні жертв нацистських переслідувань – більшість із них євреї – з таборів переміщених осіб (Ді-Пі таборів) (детальніше див.: Rosen A. The Wonder of Their Voices: The 1946 Holocaust Interviews of David Boder. New York: Oxford University Press, 2010. xvii + 310 p.). У 1981 р., за шість років, побачили світ відразу дві усноісторичні збірки спогадів про війну у В'єтнамі (Baker M. Nam: The Vietnam War in the Words of the Men and Women Who Fought There. New York: William Morrow & Co. 1981. 324 p; Santoli A. Everything We Had: An Oral History of the Vietnam War by Thirty-Three American Soldiers Who Fought It. New York: Random House. 1981. 265 p.). Журналіст Марк Бакер зібрав свідчення «чоловіків і жінок, офіцерів і призовників, ветеранів прихильників і противників війни», і всі вони ділилися особистими спогадами про кровопролиття, очевидцями якого стали, і про жахливі умови, у яких вижили: втрату друзів у бою, поранених, життя яких відчайдушно намагалися врятувати лікарі, потуги зрозуміти, як вони (солдати) могли стати учасниками вбивства невинних мирних жителів, кошмари і життя після повернення, але в постійній присутності війни. П'ять томів усних свідчень записаних і зархівованих белградським Центром документування війн 1991–1999 рр. розповідають про війну в Югославії з погляду солдатів і цивільних. Один з томів спеціально зосереджений на досвіді жінок (детальніше див.: Lavrence C. People in War: Oral Histories of the Yugoslav Wars. The Oral History Review. Winter/Spring 2013. Volume 40. Issue 1. P. 178–185).

28 Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2007. С. 67.

пережите, як розпочинали свою розповідь, як її будували, на чому акцентували, чим є/ було прожите для кожного з них. Як влучно зазначив Річард Кобб, британський історик і есеїст, дослідник «історії знизу», слід бути готовими «прислухатися до слів документа, іти слідом за кожною його фразою, навіть нерозбірливою... для того, щоб почути, що саме було сказано, з яким наголосом і яким тоном»²⁹.

Глибинні інтерв'ю дають змогу побачити сучасну українську історію зсередини: розкрити досвід, який неможливо пройти без змін і який має значення, незалежно від наслідків, глибокі внутрішні зміни і травмування. Голоси тих, хто пережив революцію і війну, мають центральне значення для їхнього розуміння. Їхнє публічне висвітлення – це, як правило, гострі моменти, рубіжні події (поденна і навіть погодинна реконструкція), політичні рішення, за якими стоїть малопомітна звичайна людина. Персональний досвід участі дозволяє виявити неоднозначне сприйняття пережитих подій, дуже різні почуття й думки. «Мала» історія ніби розширює і деталізує «велику», нерідко накладається на панівний історичний наратив. У розповідях «звичайних людей» є ті самі факти, тільки усна історія поєднує їх «в інші сукупності, в інші історії, в інші значення». Іншою є їхня інтерпретація, шляхи пов'язання, причиново-наслідкові зв'язки, коли на тих самих фактах постає «альтернативна історична логіка»³⁰:

Ми просто стояли там [біля будівлі Кабміну, 2 грудня 2013 року] цілий день, не знаю, чи була якась користь з того чи ні, стояли. Було холодно, нудно..., пікетувати – це просто жахливо нудно, просто стоїш, переживаєш, мерзнеш, десь ходиш зігріваєшся, вертаєшся назад і стоїш. Цілий час просто стоїш, нічого не робиш і це ніби найкраще, що ти можеш зробити, бо насправді ніхто не знав, що робити, – це була величезна проблема. Багато надій покладалося на те, що у вівторок [3 грудня] було засідання Верховної Ради і мали проголосувати про зняття уряду Азарова, і це була би для нас перемога, що ми щось доказали, ми чекали і, думаю, після того Майдан би розійшовся як ніби той, хто переміг. Того не сталося, і це було ще одне велике розчарування, бо тоді вже взагалі всі інструменти, що знали, пропали. Поняття не мали, що робити, і ніхто не знав, що робити. Більшість схилилися до такої неприємної думки, що Майдан як такий закінчився, ми тут, може, будемо стояти, може, ні, воно вже нічого не дає, що треба просто йти, вертатися в життя, робити підпілля і пробувати міняти систему дуже довгим складним способом через освіту, через якісь речі, об'єднувати коло людей-однодумців і фактично йти в підпілля, бо всіх, хто був на Майдані, будуть переслідувати і це для нас дуже починається поганий час, що ми це програли і що ми всі тепер в небезпеці. В той час це все було дуже страшно, казати свою думку, бо не знали, чим то закінчиться»³¹.

29 Цит. за: Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / пер. с англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2000. С. 101.

30 Filipkowski P. Historia mówiona jako historia faktyczna... S. 105–106.

31 Інтерв'ю з Маркіяном Мацехом, 1991 р. н., приватним підприємцем, співробітником ПП «Елекс»; зап. 20 квітня 2016 р. у Львові. Інтерв'юєрка Галина Боднар. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

День походу, той, 18 лютого [2014 року], був такий... Я пам'ятаю, як зараз, було сонце, так світило, як жара була... Ці всі колони чоловіків... з такими щитами дерев'яними... Це було щось таке..., як в кіно... Піднесення таке було, прямо в повітрі було, що щось має статися [...]. І перший, хто прибіг і сказав, що там побоїще, що там людей вбивають, що там відрубують голови... У мене таке враження, що навіть ніхто сильно не здивувався [...]. Неможливо все описати в одній емоції. В мене реакція була відключення взагалі. Я різала хліб в той момент [...]. Заходить хтось в нашу палатку і починає розказувати всі ці жахи, я в той момент просто... Таке відключення... Я настільки сконцентрувалася на тому хлібі, просто різала і різала, і різала... Кілька мішків того хліба різала до самого вечора. Я не відволікалася, я не виходила з намету, просто різала той хліб. В мене було таке враження, що чим ліпше я його наріжу, то все буде добре [...]. Але мене це врятувало, бо я не знаю, де б я бігла, що б я робила [...]. Потім була важка ніч, Беркут почав пробивати барикаду за барикадою. Чоловіки в нашому наметі були дуже категоричні і всіх жінок відразу відіслали на квартиру. Ми опиралися, як могли, протестували, що не підемо [...]. Там все горить, там наші хлопці, а ми в тій квартирі. Жіночка, в якій на Майдані лишився син [...]. В неї просто була істерика. Особливо коли говорять по телевізору, що там помер, вбили, там тіло знайшли... Було дуже важко. Направду. В нас було близько десяти жінок, і в кожній реакція своя [...]. В ту ніч весь час хотілося подзвонити до наших хлопців, які в наметі лишилися. В мене телефон перед собою, вже номери відкриті. Хочеться так подзвонити [...]. А в той момент починаєш собі думати, а якщо в той момент він там кидає якийсь коктейль, а якщо в той момент він там ухилиється від... А зараз той мій дзвінок відволіче його. Направду, я над тим телефоном просиділа цілу ніч [...]. Ми бачили по телевізору, що горить Майдан, а ми нічим не можемо допомогти. Тільки почало світати, ми всі вирішили йти на Майдан, ліпше там помирати, ніж тут сходити з розуму [...]. Пішли на Майдан в такому бойовому настрої. Ніч направду була дуже важка. Ми розуміли, якби ми лишилися на Майдані, то нам було б в десять разів легше, психологічно легше було б. Все, що було – якісь дерев'яки, якісь паркани – тащили зі собою. Таких десять жінок бойових. Коли ми пройшли барикади й попали на Майдан, ми були реально щасливі. Не знаю чому, на Майдані завжди почувався в безпеці³².

Сучасність у переживаннях і деталях дозволяє відчуті глибокі внутрішні зміни, що відбулися з кожним. Саме в деталях є найважливіше, що означає прожити/вати революцію і війну, – досвід ухвалювати несподівані для себе рішення, відчуті момент, коли зникаєш боятися і ніби опиняєшся по інший бік страху. В критичних ситуаціях «була три-

³² Інтерв'ю з Галиною Мороз, 1986 р. н. волонтеркою, режисеркою театру; зап. 11 серпня 2015 р. у Львові. Інтерв'юєрка Галина Боднар. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

вога, але страху не було. Якийсь інстинкт самозбереження, він десь зникає. Ти розумієш, що твоя ціль і мета є набагато більше...»³³. «... Я сам від себе не очікував, – пригадував волонтер Максим Алексєєв, – що я зможу на такі речі піти, що на Майдані і не тільки – я і мої побратими, та й всі, хто там були»³⁴. В часі, коли людство переживає кризу духовності, сучасні події порушили метафізичні питання: що є добро, а що є зло? Перед кожним постало питання: а що я (не)роблю в сучасних подіях? Досвід останніх років вчив приймати «чужих» і нерідко не приймати «своїх». Оповідачі не можуть пояснити, як ті, кого раніше не знали, стали близькими, навіть рідними людьми. Майдан вчив, «як витримати, як не зламатися і як не зарости «шерстю», не стати кам'яним і не збожеволіти, коли ховаєш своїх, як навчитися це переживати»,³⁵ – того, з чим живуть після подій лютого 2014 року, а переважна більшість зіткнулася з початком російсько-української війни.

Мікрорівень дозволяє співпереживати, розуміти досвід Іншого, а тим паче, коли її/його поведінка і мислення відмінні чи навіть протилежні. Попри те, що відстань (світоглядна, ментальна) іноді є значною, чужі розповіді можуть бути добре знаними і навіть близькими. Спектр різноманітних і суперечливих голосів допомагає вчити толерантності, веде до кращого розуміння не лише інших, але й себе. Ведучи мову про усну історію як засіб визнання і спробу зрозуміти Іншого, примиритися зі своїми спогадами, першим на гадку спадає приклад досліджень Патриції Ланді та Марка Макговерна в Північній Ірландії, коли учасників проєкту по різні боки конфлікту спонукали вчитуватися в транскрипти інтерв'ю інших свідків³⁶. Потреба бачити «іншого» поруч, спробувати його/її зрозуміти через розповідь – це наша сучасна українська реальність. «Вже п'ять років я перебуваю у стані «між...» – між «добром» і «злом», між Україною і Росією, між «колаборантами» і «патріотами», між людьми і людьми, – ділилася Наталія Баранник, уродженка м. Бахчисарай у Криму, про свій задум документальної вистави в рамках проєкту «Студії живої історії 2019». – В Криму залишилися мої родичі, друзі, знайомі [...]. Тому я планую робити виставу на документальній основі – історія звичайних кримчан з різними політичними поглядами. Створити заочний діалог між конфліктуєчими сторонами, додаючи спостереження особистих змін «від ненависті до прийняття» і «від прийняття до ненависті». [...] Хочу говорити не про кримчан, українців, кримських татар, росіян, а про людей [...]»³⁷. Послухавши про пережите учасниками Революції Гідності в лютому 2014 року, воїнами АТО/ООС чи волонтерами, по-іншому розумієш, якими і чому є їхні сучасні мислення, поведінка. «Може, потребуємо сьогодні такої власне усної історії? – запитує П. Філіпковський. – Антропологічно вразливої та уважної, але теж історично виваженої і критичної», що вкрай актуально й для української дійсності. Критичної не лише до джерел, а передусім до історії, яка не бачить індивідуального досвіду конкретних людей³⁸.

33 Інтерв'ю з Оксаною Кузло, 1988 р. н., психологією-консультанткою Відділу освіти Стрийської РДА; зап. 28 липня 2015 р. у Львові. Інтерв'юєрка Галина Боднар. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

34 Інтерв'ю з Максимом Алексєєвим, 1977 р. н., волонтером Благодійної організації «БФ Миротворці України», приватним підприємцем, керівником столярної майстерні «Тірея»; зап. 31 жовтня 2018 р. у Львові. Інтерв'юєрка Ярослава Прадід. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

35 Олійник Д. Лілія Мусіхіна написала роман про Майдан. Новини Тернополя. 2015. 24 жовтня. URL: <https://te.20minut.ua/lyudi/liliya-musihina-napisala-roman-pro-maydan-10467488.html> (дата звернення: 15.06.2019).

36 Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії... С. 12–13.

37 Допис на сторінці «Студії живої історії» в соціальній мережі Facebook. 2 квітня 2019 р. URL: <https://www.facebook.com/LiveHistoryWorkshop/> (дата звернення: 15.06.2019).

38 Filipkowski P. Historia mówiona jako historia faktyczna... S. 107.

Усні свідчення розкривають маловідомі або вже неіснуючі світи, які можуть з часом виявитися єдиними вартісними джерелами. Уже це стало очевидним під час вивчення сучасного волонтерського руху: першочергова потреба звернутися до учасників з проханням про зустріч і розповідь про свою діяльність, яку в будь-який інший спосіб дістати просто неможливо (а тим паче, якщо активна діяльність припала на один-два (2014–2015) роки, не було створено офіційної організації, немає сайту і власної сторінки в соціальній мережі). Волонтери як небайдужі, вмотивовані, різносторонні та дуже цікаві співрозмовники дають добрий антропологічний матеріал для подальших досліджень – людини, її життя в поточному історичному часі, міжособистісної взаємодії. Озвучені роздуми ще в часі, коли живі свідки згаданих подій сприяють накопиченню і поглибленню спогадів (а то й полеміці), здатні прояснити і пояснити «не одну складну проблему». Наприклад, на кінець 2018 року Богдан Масляк, волонтер «Допоможи фронту», а з 2017 року один з ініціаторів створення магазину армійського, мисливського і туристичного спорядження «Резервіст», окреслив уже кілька етапів «реформування» волонтерства зсередини:

Перший збір, який в мене був 200 гривень в день, то я розумію, що мені треба краще працювати і ті 200 гривень дати, ніж стояти там цілий день чи якихось півдня [...]. Хто хотів залишитись, то він залишився. На той момент це нормально..., люди потомилися також, люди також мусять десь заробляти гроші. Якщо ти рік часу ніде не працював, займався тільки волонтерством, ти якісь запаси, якщо ти мав, то все рівно їх вичерпав. [...] Хтось чисто фізично не витримував, хтось змушений був відійти, бо треба якісь гроші, хтось вже бачив, що нетерпимо, він не переносить, просто відходить, це також нормально. Людина хоче займатися тільки тоді, коли вона бачить якісь результати. [...] Перший етап – це ми все роздавали направо і наліво... В нас черги ж, щоб ви розуміли, по 300–400 чоловік в день було військових. Це шалено велика кількість людей, це емоційне виснаження і це кожному щось потрібно було [...]. Ми стикнулися з тим, що ми переплачуємо шалені суми грошей [...]. А потім наступним етапом ми вже розуміли, якщо ми не почнемо закладати логістику, то це нівелюється. [...] Ось і виникла потреба їхати, вишукувати, купувати, торгуватися. Це було досить складно та проблематично... І ми це зробили. Не без проблем, але реалізували. Потроху ми розрослися: якщо спочатку ми завозили для себе та львівських волонтерів, то з часом ми допомагали волонтерам по всій Україні. Добре це чи погано? Десь на початку 2016 ми підраховували економію від прямих поставок: заощаджена сума перевищила 30 млн грн. Це різниця між продажними цінами (враховуючи знижки) в Україні і закупленими нами. Тобто ми змогли зекономити 30 млн коштів, які люди пожертвували на армію. Яюсь так. Вже мовчу про тепловізори та іншу оптику. Певний час ми пробували працювати далі, але зрозуміло, що надовго нас в такому режимі не вистачило. [...] Нам виставили оренду за приміщення, де ми до того перебували безкоштовно [...]. Тому довелось приймати рішення, що

ми робимо далі. Варіантів було лише два. Або закриваємось (багато б хто зрадив), або переформатовуємось і наймаємо на роботу людей. Ми прийняли другий варіант і з того часу йшли до цієї мети. Хоча підсвідомо я готувався до цього давно. Я розумів, що в такому форматі ми не протягнемо довго [...]. Ми і надалі намагатимемось тримати максимально можливі низькі ціни, у нас діятиме система знижок і бонусів для військових, учасників бойових дій та волонтерів. Але також у нас зможуть закупитись цивільні, мисливці, рибалки тощо. [...] Весь прибуток, який залишатиметься після сплати податків, виплати зарплат, оренди і організаційних витрат, направлятиметься на допомогу нашим воїнам. У першу чергу це тепловізори і дорога техніка. Звіти про допомогу ви, як і раніше, знайдете на наших особистих сторінках та на офіційній сторінці «Допоможи Фронту». Ми віримо, в те, що наша робота буде і надалі потрібна вам. Ми віримо, що зможемо в такий спосіб більше допомогти тим, хто на передовій. [...] Зараз ми виробництво інвестували, це вже наступний крок...»³⁹

Моментом відліку українського волонтерського руху як оригінальної форми всезагальної низової перманентної допомоги, що досягла свого піку в 2014–2015 роках і набула нових форм у 2016–2018 роках, був Євромайдан. Революція відбулася в суспільній свідомості, змінила спосіб мислення частини людей, попри те, що більшість не брала в ній активної участі. Люди відкрили в собі позитивні риси, вчилися співчувати і піклуватися про спільне благо більше, ніж про власний комфорт. Типовими є міркування: «Майдан нас навчив, як потім діяти на фронті, фактично»⁴⁰; «Люди отримали досвід волонтерський, насправді, по собі суджу. [...] Я отримав якийсь багаж знань, які я почав розвивати тому, що це нове було, і вчитися, і освоювати, і знайомитися з іншими тому, що волонтерів було дуже багато»⁴¹.

Утім, якщо придивитися уважніше, на запитання про волонтерську участь до війни на сході України тепер активні волонтери/ки здебільшого давали негативну відповідь. Переважна більшість з них не називала участь в Євромайдані волонтерством, очевидно, порівнюючи свою допомогу в часі революції і війни. Спорадичну участь, повсякденну роботу, фінансову допомогу під час революції люди не трактували як волонтерство, а здобутий тоді досвід як волонтерський.

39 Інтерв'ю з Богданом Масляком, 1971 р. н.; волонтером «Допоможи фронту», приватним підприємцем, співорганізатором магазину армійського, мисливського і туристичного спорядження «Резервіст»; зап. 24 жовтня 2018 р. у Львові. Інтерв'юєрка Вероніка Нановська. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка. Масляк Б. Про проект «волонтерський воєнторг» та чорне волонтерство. Форпост. 2017. 1 вересня. URL: <http://forpost.lviv.ua/replika/6285-pro-proekt-volonterskyi-voientorh-ta-chorne-volonterstvo> (дата звернення: 12.04.2019).

40 Інтерв'ю з Миколою Сипливим, 1963 р. н., волонтером, помічником-консультантом народного депутата України; зап. 18 жовтня 2018 р. у Львові. Інтерв'юєр Андрій Пташник. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

41 Інтерв'ю з Іваном Андрійчиком, 1987 р. н., волонтером, керівником гуртка Будинку дитячої та юнацької творчості Шевченківського району міста Львова; зап. 1 листопада 2018 р. у Львові. Інтерв'юєрка Ярина Мірко. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

А. М.: Чи свою діяльність на Майдані Ви називали волонтерською, а себе – волонтером?..

Т. Ю.: Дивіться, на той момент, коли була Революція Гідності, я робила бутерброди, каву, чай, я намагалась збирати людей, повідомляти їм інформацію [...]. Я вже на той момент не задумувалась взагалі сильно: як, хто там себе називає. Просто ходила і робила те, що я можу. Ну, скажемо, потім це вже було більш глобальним там і так далі [...]. Тобто мені не було важливим, як і хто там мене називає, потрібно було зробити хоча б щось⁴².

Л. Х.: Чи можете Ви себе назвати волонтером на Євромайдані?

А. Г.: Там я більше була не волонтером, а бійцем [...]. Щось особливо [...]. Крім того, що я там готувала хлопцям якусь їжу, я не носила, їжу я не носила. Я була в охороні, я носила чаї, щоб хлопців зігріти. Так це було. Але так, щоб під час Майдану бути волонтером, то я б не сказала, що я була волонтер. Я була активістом⁴³.

О. М.: Чи свою діяльність на Майдані Ви називали волонтерською, а себе – волонтером?

Ю. Т.: Ні, я вважаю що Майдан можна порівняти, наприклад, зі сім'єю, коли там відбувається якесь свято чи горе, коли всі готуються, допомагають один одному, це допомога рідним людям, так само на Майдані. Це для мене була одна велика сім'я⁴⁴.

На прикладі осмислення волонтерського досвіду в діалозі під час інтерв'ю, наведеному нижче, добре помітно, як змінювалася думка від окреслення волонтерами на Євромайдані всіх там присутніх до категоричного заперечення своєї помітно активної допомоги як волонтерської. Лариса Цепух зі смт Ратне Волинської області, 1967 року народження, волонтерка на Євромайдані та під час війни на сході України, членкиня Ратнівського районного осередку інвалідів «ІНВА-Ратне», помічниця народного депутата. «В дві тисячі тринадцятому році першого грудня я поїхала на Майдан, – пригадувала оповідачка, – ніхто мене туди не посилав, я сама особисто поїхала і приїхала з Майдану двадцять п'ятого лютого

⁴² Інтерв'ю з Тетяною Юзепчук, 1992 р. н., волонтеркою, головою правління благодійного фонду «Подих надії нації» м. Хмельницький; зап. 20 липня 2017 р. у Хмельницькому. Інтерв'юєрка Анна Мазурець. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

⁴³ Інтерв'ю з Аліною Горгуль, 1994 р. н., волонтеркою, випускницею Київського національного університету культури і мистецтв; зап. 7 вересня 2017 р. у Чернасах. Інтерв'юєрка Леся Хлипавка. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

⁴⁴ Інтерв'ю з Юлією Тарасюк, 1992 р. н., волонтеркою, провідною спеціалісткою сектору соціального захисту учасників АТО Департаменту соціального захисту населення Львівської ОДА; зап. 9 вересня 2017 р. у Львові. Інтерв'юєрка Ольга Жагалак. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

чотирнадцятого року»⁴⁵. Лариса Григорівна була активною учасницею Помаранчевої революції і Революції Гідності. Волонтерську діяльність розпочала на кухні в Будинку профспілок, розносила їжу на віддалені барикади, активно долучалася до культурно-просвітницької роботи, а в часі масових розстрілів готувала «коктейлі Молотова». Означенням діяльності Лариси Григорівни на Євромайдані був бейдж волонтерки, необхідний для виконання її обов'язків, а не свідоме зарахування себе до волонтерського руху. В її уявленні всі ті люди, які приїхали на Революцію і чимось допомагали, були волонтерами, але «я і не називала себе волонтером, я думала, що так потрібно всім [...]. Я така проста людина, як і всі», – підсумувала оповідачка.

Л. Ц.: [...] хто туди поїхав, то вже всі були волонтерами, тому що, приїхавши першого числа, нас вийшло близько мільйона людей, ми прийшли на Майдан, і коли було проведено віче, я не просто там стояла, я пішла працювати волонтером в Будинок профспілок. Я першого числа і кожного дня, і ночувала там, і спала на підлозі, я носила їсти хлопцям на барикади і допомагала в профспілках готувати їсти [...].

Л. К.: Скажіть, будь ласка, що можна назвати волонтерством на Майдані? І кого можна назвати волонтером на Майдані?

Л. Ц.: На Майдані кожна людина, яка була на Майдані, – це волонтер. Тому що вони приїхали підтримати один одного, адже волонтерство – це альтруїзм, це віддача безкоштовно...

Л. К.: У чому полягала Ваша волонтерська діяльність на київському Майдані?

Л. Ц.: Моя діяльність полягала в тому, щоби я допомагала іншим, я працювала [...], в Будинку профспілок. В нас була волинська палатка, де ми постійно допомагали хлопцям і носили геть далеко на барикади. Нам було що роздавати, їжу. А вже коли почалися бойові дії вісімнадцятого, двадцятого числа [лютого 2014 р.], то ми все робили: і «коктейлі Молотова» робили, і шукали абсолютно все, що горить, щоби забезпечити вогонь для того, і співали, і вірші читали на сцені, і молилися постійно, бо я співаю в хорі, ми із сцени не сходили, все що, де можна було, я людина, яка активна і не боюся, яка комунікабельна, я приймала участь в усьому і з артистами, і з народними депутатами, і з помічниками, де тільки можна було, де потрібна була моя рука, мій голос, моя підтримка, я була там.

Л. К.: Чи свою діяльність на Майдані Ви називали волонтерською, а себе – волонтером?

Л. Ц.: Я і не називала себе волонтером, я думала, що так потрібно всім, хоча для того, щоб зайти в Будинок профспілок, хто там працює,

⁴⁵ Інтерв'ю з Ларисою Цепух, 1967 р. н., волонтеркою, членкинею Ратнівського районного осередку інвалідів «ІНВА-Ратне», помічницею-консультанткою народного депутата України; зап. 27 червня 2017 р. у смт Ратне Волинської обл. Інтерв'юєрка Людмила Кухар. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі нової історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

то нам видавали спеціальний значок, бейджик, де волонтер і підпис обов'язково. Без цього волонтерського значка ми не мали права зайти на кухню, не ввійти спокійно в Будинок профспілок. Я така проста людина, як і всі. Нас тепер дуже багато волонтерів, а з початку війни в нас всі стали волонтерами⁴⁶.

Не трактує свою діяльність на львівському Євромайдані як волонтерську й Уляна Корицька зі Львова, 1996 року народження, родом з Тернопільської області, попри те, що вважала волонтерами на Євромайдані всіх там присутніх. Будучи студенткою факультету журналістики Львівського університету імені Івана Франка, вона опановувала майбутню професію через залучення до фіксації та поширення фото- і відеоінформації, текстів, дописів про революцію. «Я дописувала на сайт, я і в палатці там трішки сиділа, і взагалі просто бігали з моєю подругою знімали на фотоапарат, на відеокамеру ці всі речі [...]», – коротко окреслила свою участь Уляна Корицька. – Я від самого першого дня і до останнього пробула на Євромайдані, і тоді такий відбувся сплеск, що дав мені насагу якусь до волонтерства на АТО займатись⁴⁷. З розгортанням війни на сході України Уляна Корицька стала активною діячкою громадської ініціативи «Волонтерський полк» студентів Львівського університету імені Івана Франка. «Я була просто учасником Майдану [...], щоб щось зробити, – наголосила оповідачка, – але тоді ще волонтером не була».

Н. К.: Що можна назвати волонтерством на Майдані і кого можна було назвати волонтерами на Майдані?

У. К.: Волонтери – це були всі, хто геть намащував канাপки тим, хто стояв, обороняв, наприклад, чи Майдан, чи просто, там, не знаю, охороняв сцену, і закінчуючи геть тим, що привозили з-за кордону різну амуніцію, таку, найнеобхіднішу, яка помагала оборонятися від «Беркуту», чи від тітушок, чи від будь-яких інших угруповань якихось, от. Волонтери – це [...]. Навіть самі люди, які стояли, – вважаю, це були волонтери, тому що кинули навчання, кинули роботу, сім'ї, не знаю, там, все, що можна, кинули і пішли просто так, заради ідеї, якоїсь спільної мети на Майдан. Це всіх волонтерами можна називати.

Н. К.: А в чому полягала, власне, Ваша волонтерська діяльність на львівському Майдані?

У. К.: Кажу, я дописувала на сайт, але, крім того, просто робила різні фотографії, оскільки я тепер журналіст вже за освітою, то був тоді мій перший курс, все тільки починалося в мене, і я вчилася буквально

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Інтерв'ю з Улянєю Корицькою, 1996 р. н., волонтеркою «Волонтерського полку» студентів Львівського університету імені Івана Франка, журналісткою ТРК «Люкс» і «24 каналу»; зап. 3 липня 2017 р. у Львові. Інтерв'юєрка Наталія Колодко. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

на реальних подіях, як передавати оці всі події, передавати різні матеріали по Інтернету, ще щось. І просто стояла там, підтримувала всіх, там, і треба – і ночувала, і не ночувала на Майдані [...].

Н. К.: Чи могли Ви себе в той час називати дійсно волонтером?

У. К.: Ні, тоді взагалі [...]. Я була просто учасником Майдану [...], щоб щось зробити, але тоді ще волонтером не була⁴⁸.

Безпосередньо після пережитого теми та ідеї конкурують за розуміння. Це як читання щоденника, коли герої говорять про себе самі. Задокументовані події в часі їхнього тривання чи незадовго ще мало включені в готові оповідні схеми, позбавлені знань і думок, які змінюватимуться з відстані часу; досвід є «сирим», але водночас «правдивішим» і цінним з цієї причини. «Для історика самобачення та самопромовляння – це велика удача, особливо якщо такі репрезентації стосуються періодів соціальних катастроф, які ніби віднімають кодифіковані способи говоріння», коли «ані влада, ані люди» ще не знають, як «правильно» говорити про пережите, створюють власний словник самоописання⁴⁹. Навіть з невеликої відстані часу після пережитого наведено в розповіді не є просто оповіддю, а першочерговими є сенс і значення, які надаються цим фактам у момент запису, коли вивчення історії є вивченням сучасності, сучасної свідомості. Конструюючи свої спогади, людина прагне надати сенс своєму минулому і теперішньому життю, а отже, досвід і його осмислення перебувають у постійній взаємодії. Усні джерела сучасні не подіям, що їх вивчають, а самому дослідженню, створені штучно і змінні за своєю природою.

З відстані часу принципова відмінність між «пам'яттю» та «історією» як на колективному, так і на індивідуальному рівнях лише посиляться – пам'ять не може трактуватися історією: «[...] пам'ять не пасивне сховище фактів, а активний процес творення смислів. Отже, специфічна цінність усних джерел для історика полягає не так у їхній здатності зберігати минуле, як у самій їх зміні під впливом пам'яті. Ці зміни виявляють зусилля оповідачів осмислити минуле, надати своєму життю певну форму, помістити саме інтерв'ю і свою розповідь в історичний контекст»⁵⁰. Пам'ять вибіркова і соціально зумовлена. Навіть з відстані кількох років відчутними стають вплив поточної ситуації, сформоване колективне уявлення про подію, спогади інших свідків, укорінені стереотипи; оригінальні первісні погляди переоцінюються внаслідок нових переживань. Через ризик бути відторгнутим суспільством «невигідні» спогади доводиться в собі придушувати.

Я пам'ятаю тексти, які писав 2014 року, – ділився Сергій Жадан, поет, прозаїк, перекладач і громадський активіст. – Коли перечитую їх сьогодні, то розумію, що сьогодні би так уже не писав. Між тими текстами та сьогоднішнім уже є дистанція – 5 років, і це не так мало. Час накладає свій відбиток, і якісь речі сьогодні вже сприймаються

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. С. 10–11.

⁵⁰ Portelli A. What Makes Oral History Different... P. 69.

більш звично, більш спокійно. За ці п'ять років ставлення змінилося: щось стало очевидним, щось – не таким важливим, із чимось ти змирився, з чимось звик жити⁵¹.

Пам'ять про сучасне є ще більше індивідуальною, не перетворилася ще на конструкт колективного пригадування, який позначається на особистих біографічних наративах – на інтерпретаціях, оцінках і осмисленні власних спогадів. Ще невідрефлексоване свіже пережиття (воїнами, які творять окрему групу і спільну пам'ять про свою участь [«спільноту пам'яті»]) дозволяє уникнути подальшого розмивання межі між тим, що відбувається ззовні довкола наратора і його внутрішнім світом, між тим, що стосується індивідуального і того, що стосується цілої групи, коли колективне «уявлення» накладається на особисту «правду»⁵². «[...] пам'ять – це поле бою, – писав Алістер Томпсон. – Ми б'ємося з собою, формуючи в пам'яті певний образ нашого минулого досвіду і придушуючи інші, альтернативні спогади. Ми беремо участь у боротьбі різних точок зору на минуле, різноманітних спогадів про минуле – боротьбі, що розгортається в публічному просторі»⁵³. З відстані часу аналіз глибинних інтерв'ю виявлятиме подібні «нашарування», відмінності індивідуальної і колективної історії.

ЗАПИСИ ПРО СУЧАСНЕ: ДЕЯКІ НОТАТКИ З ПОЛЯ

У записах про сучасне визначальними є реакція на особу інтерв'юера/ки, момент запису, порушена проблематика, поставлені запитання, вміння слухати і дослухатися, психологічна підтримка. Інтерв'ювання учасників подій незадовго після пережитого змушує замислитися над методологією й етикою запису травматичних спогадів, ризиками травмування інтерв'юера/ки і повторного травмування оповідача/ки. Ідеться про ще свіжі травматичні спогади і важливу потребу запису таких глибинних інтерв'ю з психологом чи бодай би зі загальними знаннями інтерв'юера/ки з психології⁵⁴.

51 Славінська І. Сергій Жадан: «Новий роман про війну писатиму інакше». Українська правда. Життя. 2019. 16 березня. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0fJz0bjr-Uy7WTjq_b_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U (дата звернення: 2.06.2019).

52 Portelli A. What Makes Oral History Different... P. 66.

53 Томсон А. Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии. Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. С. 189.

54 Разом із роботами, які в усній історії трактують уже як класику (до прикладу, Trauma and Life Stories: International Perspective / Ed. by K. L. Rogers, S. Leydesdorff and G. Dawson. London: Routledge, 1999. 274 p; Bridging the Gap. Storytelling as a way to work through political and collective hostilities / Ed. by D. Bar-On. Hamburg: Edition Kyrber-Stiftung, 2000. 213 p; Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. Qualitative Inquiry. 2003. Volum 9. Number 3. P. 915933 (український переклад: Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За редакції В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. С. 42–58) та ін.) проблематика травми, дослідницької етики, міждисциплінарності не перестає бути актуальною, а ще більше привертає увагу дослідників усної історії. В одній із нещодавніх публікацій Емма Вікерс порушила питання застосування принципів трансакційного аналізу, що його розробив американський психолог і психіатр Ерік Берн, у роботі усних істориків-практиків

Усне першоджерело постає внаслідок особистого контакту між двома (часто різними) людьми, що в різних ситуаціях налагоджується по-різному, але однаково впливає на кінцевий продукт, який передусім трактують як історичне джерело, а не результат взаємодії, діалогу свідка й дослідника. Оповідачі оцінюють інтерв'юєрів і вирішують, що розказати: те, що вони можуть собі дозволити, що вони повинні сказати і що, навпаки, не повинні говорити. Ділячись своїми думками, оповідач/ка «завжди враховує апперцептивний фон сприйняття (або відповідного розуміння) його мови адресатом – наскільки він обізнаний у ситуації, чи володіє він спеціальними знаннями у якій-небудь галузі, які в цілому його погляди, переконання й упередження, симпатії та антипатії»⁵⁵. Та й у сучасному світі технологічних інновацій, коли інформація легко доступна і не захищена від різноманітних зловживань, наші співрозмовники не можуть не враховувати цього у виборі того, що сказати, а про що промовчати. Діалог між інтерв'юєром і оповідачем є подвійним діалогом: між інтерв'юєром і оповідачем, але передусім між оповідачем і її/його «я»/свідомістю. Перший, явний діалог, вибудовується значною мірою дослідником – його/її бачення тієї чи тієї проблеми, яке розкривається через структуру запитань. Утім, свідки говорять не лише до себе і до інтерв'юєра, а промовляють до широкого загалу, хочуть достукатися до більшості українського суспільства, звернути увагу до своєї правди.

Дослідники стикаються з частими відмовами від інтерв'ювання, а за згоди – непростим завданням розговорити/розкрити співрозмовника/цю. Історичне інтерв'ю, особливо про нещодавнє минуле, респонденти помилково трактують як журналістське, а критичне сприйняття сучасної української журналістики веде до непоодиноких відмов у записуванні. Пояснення, що індивідуальні історії важливі, а мозаїка таких спогадів творить першоджерельну основу для подальших досліджень, записи ґрунтовні, їх роблять за спеціальною методикою, зберігатимуть в архіві й вони не будуть тут же використані / перекручені в ЗМІ, стають переконливими аргументами згоди. Під час вже самої розмови вибудовані відносини близькості та довіри підсилюють в оповідача/ки відчуття безпеки. Все ж незначною, але помітною є частка анонімних інтерв'ю, особливо серед військовослужбовців. Анонімне інтерв'ю, на наш погляд, є добрим компромісом між суперечливими бажаннями поділитися своєю історією, розказати якомога більше і глибше та убезпечити себе. Відмова від інтерв'ю нерідко є намаганням уникнути заглиблення у травматичні спогади.

Мотивація участі очевидців в усноісторичному проєкті зумовлена насамперед їхнім бажанням зберегти сучасну історію через індивідуальні спогади. Наші установки на підготовчому етапі базувалися на висновку Габріель Розенталь, що «дуже обережне ведення бесіди способом, який підтримує розповідь таким чином, щоб підійти якомога ближче до травмуючого досвіду, однак, теж є придатним для людей у стані гострої життєвої кризи. Тут вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спо-

зі спогадами, які неочікувано виявилися глибоко травматичними (детальніше див.: Vickers E. L. Unexpected Trauma in Oral Interviewing. *The Oral History Review*. Winter / Spring 2019. Volume 46. Issue 1. P. 134–141). Центральною у виданому в 2015 р. збірнику за редакцією Стівена Хая є проблема недобачання складності та комплексності проблем людей, які вижили в жажітті війни / катастрофи, повсякдення яких сягає набагато глибше і виходить далеко за рамки записаних з ними усноісторичних свідчень (*Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the Aftermath of Mass Violence* / Ed. by S. High. Vancouver: University of British Columbia Press. 2015. 378 p).

55 Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело... С. 26.

гадами»⁵⁶. Уже після кількох записів ставало очевидним, що інтерв'ю мають терапевтичний ефект: учасникам потрібно виговорити наболіле, звільнитися від нього. Немає ще часової дистанції, тому болить, гостро сприймається, це ще свіжа рана. Як слушно підкреслила Розенталь, «нездатність травмованих людей говорити не може розглядатися тільки як початковий наслідок травматизації; вона походить значно більше від потреби інших людей забути і не мати справи з болем, пов'язаним зі спілкуванням з тими, хто пережив насильство»⁵⁷. Оповідач/ка постає перед нами живою людиною, яка хоче спілкування, якій тяжко залишатися сам на сам з пережитим, яка хоче бути почутою. Нерідко розповідають у кілька зустрічей, дуже детально, говорять годинами про один прожитий на фронті день і далі просто хочуть про це забути, не повертатися до цього. На відміну від записів зі старшими людьми, яким бракує спілкування, які хочуть уваги і пошанування, сучасних воїнів важливо вислухати і «відпустити»:

Атмосфера під час інтерв'ю кардинально змінилася від доволі неприємної до дружньої та теплої, – читаємо в протоколі одного з інтерв'ю з військовослужбовцем, який кілька тижнів перед тим повернувся зі зони ООС. – На початку зустрічі респондент виявив бажання заповнити всю необхідну документацію. Необхідність надати детальну інформацію про нього та його сім'ю, а також формулювання згоди на оброблення особистої інформації збентежила респондента. Довелося протягом 15 хвилин розповісти про наукову цінність наданої інформації і можливі способи її використання у майбутніх публікаціях. Внаслідок цієї бесіди, напруга між мною та респондентом, а також його упередженість почала поволі спадати. [...] Після ми розпочали інтерв'ю. [...] Під кінець нашої зустрічі атмосфера стала дружньою. [...] Розмова з п. Ігорем продовжилася після інтерв'ю ще протягом двох годин»⁵⁸.

Перший крок до пророблення травми – це проговорення пережитого в особистих розмовах, інтерв'ю, на зустрічах з молоддю, які є також вагомим ресурсом патріотичного виховання. «[...] коли хлопці сиділи за столиком [...] і тут Тетяна [Чайковська] почала грати танго Аль Пачіно в «Запах жінки», і один з хлопців [...] починає говорити, раптом посеред танго: «Ти знаєш, от мені зараз [...], що це вже значить не буде пострілів, а ти знаєш, ми сиділи в окопі і нас так молотили...». Я розумію, що це супер, що він про це говорить, і це в нього десь було витіснено, бачимо ця арт-терапія вона це витягнула на поверхню, і це є добре. «Ти знаєш, я собі зараз згадую перший день перемир'я, сказали, що перший день перемир'я. Градами [...]. Що ми не могли зрозуміти день чи це ніч, ми загубилися в часі, це був один із найжорстокіших обстрілів за той весь час, що ми там перебували» [...],⁵⁹ – щирі оповіді стали одним із багатьох успіхів музичних вечорів для бійців АТО/ООС у львівській кав'ярні-галереї «Штука», які організували Світлана

⁵⁶ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій... С. 43.

⁵⁷ Там само. С. 52.

⁵⁸ Протокол інтерв'ю з Ігорем Вороною, 1958 р. н., учасником АТО, головним інженером ТзВО «Тепло і світло»; зап. 12 липня 2018 р. у Львові. Інтерв'юєрка Софія Голуб. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

⁵⁹ Інтерв'ю з Світланою Булкою, 1964 р. н., психологинею-волонтеркою, авторкою проєктів «Жива книга» і арт-терапії воїнів АТО/ООС у львівській кав'ярні-галереї «Штука», психологиня у Львівському художньому лицейі при ЛНАМ; зап. 5 липня 2017 р. у Львові. Інтерв'юєр Михайло Запоцький. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Булка, психологиня й волонтерка, авторка проєкту «Жива книга», в рамках якого вона проводить зустрічі з воїнами в навчальних закладах Львова, та волонтерка, піаністка й композиторка Тетяна Чайковська. Таке спілкування є доброю нагодою відчутти свою значущість у цивільному житті, отримати потужний внутрішній ресурс.

Тракуючи усні джерела ширше – як зафіксовану суб'єктивність (з її мінливістю), – мовчання, розбіжності й недоговорене в оповіді починають «говорити». Розбіжності увиразнюють символізм, уявлення, прагнення, тобто є «психологічною правдою»⁶⁰. На повноті й точності образів, зафіксованих пам'яттю, позначається міра важливості побаченого, почутого. Сказане просотане тим, що мається на увазі, а фрагменти, які як такі нічого не значать, у зв'язній оповіді доносять певну думку, позицію. Фактографічні «недостовірності» потребують пояснення, а «помилки» дають нам для розуміння набагато більше ніж «достовірні» розповіді; активізують уяву і спонукають до бажання зрозуміти себе, інших, світ, у якому живемо. Те, про що не йшлося в розмові («витіснене в пам'яті»), не є другорядним, а придушеним, витісненим, що є результатом «стратегії стримування пам'яті», неприйняттям сучасним суспільством. Навіть гумор спрацьовує як захисний механізм побороення чи утаєння свого раптового збентеження й болю⁶¹.

Нерідко з відстані навіть невеликого проміжку часу після повернення оповідачі не розкажуть і частини того, з чим прийшли в мирне життя:

Респондент є моїм двоюрідним братом, а моя мама є його хресною мамою. Я був добре ознайомлений з його історією перебування в зоні АТО. [...] Респондент радо погодився давати інтерв'ю з побажанням, що одержана інформація може спонукати когось щось змінити в цій державі. Але також перед цим попросив уникати надмірних розпитувань, що я й намагався робити з огляду на складний психологічний стан респондента, – міркування в протоколі одного з інтерв'ю. – [...] Труднощі були й у тому, що через ознайомлення з історією респондента у мене склалося уже певне уявлення, що можна почути під час інтерв'ю, і я підготувався до цього: склав додаткові запитання. Але розповідь оповідача відрізнялася від того, чим він ділився відразу після поверненні зі Сходу чи рік потому – був закритим і маломовним. [...] Важливою була видозміна у спілкуванні з оповідачем після інтерв'ю. Бо Степан був дуже говірким, яким я його вже давно не бачив⁶².

Відмежування від пережитого є тимчасовим, поглинається щоденною рутинною, але знову і знову виринає, коли людина залишається наодинці зі собою. Важливість такої нарації передусім як спроби «розгадати травматичний вузол», ввести травматич-

⁶⁰ Portelli A. What Makes Oral History Different... P. 68.

⁶¹ Томсон А. Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии... С. 201.

⁶² Протокол інтерв'ю зі Степаном Пришляком, 1988 р. н., учасником АТО, будівельником; зап. 6 травня 2018 р. у с. Рясне-Руське Яворівського району Львівської області. Інтерв'юер Ярослав Баштевич. Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

ний досвід у власну біографію, що допомагає підтримувати індивідуальну неперервність конкретного образу себе і світу. Отже, відбувається трансформація пам'яті про травматичну подію, зміна її сенсу через розповідь.

Запис відвертої розмови – це моменти, коли співрозмовник/ця постає перед нами беззахисним/ною, тому такі важливі прописані ще в класичних працях рекомендації: емпатія, відвертість, по-дружньому природна і м'яка підтримка, запитання про перенесення продовження розмови, відтермінування складних запитань на завершення інтерв'ю, наприкінці перепитування про бажання підсумувати пережите чи доповнити. Пригадуючи, оповідачі розкладають своє життя на частинки, проживають травматичні моменти знову і знову, тому дуже важливо не залишити її/його в такому стані, допомогти зібратися знову, завершити інтерв'ю на позитивному моменті, але й також спробувати зрозуміти навіть нетолеровану позицію / ситуацію, адже свідок є експертом своєї оповіді про пережите, а дослідник прийшов почути і зрозуміти. «Ризикуючи шокувати і строгих методологів, і натхненних герменевтиків, – зазначав П'єр Бурдьє, – я б сказав, що інтерв'ю можна розглядати як духовну вправу, що має мету через відмову від власного «я» досягти справжньої трансформації нашої думки про інших людей у звичайних життєвих обставинах. Доброзичливість, з якою ви поділяєте проблему респондента, здатність приймати і розуміти її такою, яка вона є, з усіма її особливостями – це своєрідна інтелектуальна любов; пильний погляд...»⁶³.

Інтерв'юера/ку трактують як людей ззовні, які прийшли за цією історією; розмова з якими – це нагода проговорити й звільнитися, і в такий спосіб забезпечити своїх рідних, оточення від подібної розмови. І часто ще й в умовах відсутності єдиної можливості проговорити наболіле серед побратимів. Людині зі сторони потрібно більше пояснити, деталізувати, можна глибше розкритися, що й дає важливу для усної історії суб'єктивність, а для очевидця – рятівне введення травми в оповідь. Утім, найбільш травматичні моменти залишаються такими ніби прогалинами, яких не хочуть ворушити, не проговорюють, щоб не повертатися. Слід відчувати співрозмовника: коли змінився чи насторожився – то легко відпустити запитання, а за зручної нагоди чи наприкінці розмови знову повернутися, переформулювавши запитання. Весь час пильнувати, як далеко, запитуючи, ми можемо собі дозволити зайти, щоб не перейти межі і не бути відторгнутими. Зупинки в оповіді, стишення голосу, хвилювання, однотипні відповіді, різної тривалості паузи є сигналом для інтерв'юера про можливе глибоке емоційне пережиття травматичного спогаду, потребу врахувати це в конкретний момент і в подальшому вибудовуванні діалогу. Для дослідника ж це не мають бути штучні уривання розмови, незакінчені сюжети в транскрипті, а такі, що, навпаки, потребують пильної уваги, прослуховування звукової доріжки і глибшого пояснення.

Трикутник успішного усноїсторичного дослідження – знання методології, розуміння історичного й соціального контексту, дослідницька етика⁶⁴. Дослідник є співтворцем нових джерел зі сучасної епохи, але водночас є й (не)активним учасником чи противником останніх подій і в будь-якому разі їхнім знавцем, а отже, ставить детальніші та глибші запитання. Навіть очевидець подій у значно вигіднішому стано-

⁶³ Цит за: Томпсон П. Голос прошлого. Устная история... С. 239.

⁶⁴ Vaněk M. *Śluchać, poszukiwać, rozumieć. Nie tylko o dialogu interdyscyplinarnym i oral history*. Wrocławski Rocznik Historii Mówionej. 2017. Rocznik VII. S. 109.

вищі, аніж дослідник, який питає про досвід не його епохи. На жаль, дослідницьке зацікавлення темою революції, російсько-української війни помилково трактується як заангажованість, політична позиція автора. Утім, і усні свідчення не є сталим джерельним матеріалом, а постають як наслідок зумисного «втручання» інтерв'юєра, який визначає як дослідницькі завдання, так і конкретні запитання до оповідача (якого / яку теж сам вибирає), що в підсумку формує усне першоджерело. Він / вона ініціює той чи той усноісторичний проєкт, складає програму інтерв'ю, здійснює запис свідчень, а далі конструює текст на їхній основі вже як наступний подвійний продукт. Як «вберегтися» від себе? Тут слушні, як ніколи, запитання Валері Йоу, які мали б собі ставити дослідники після запису для саморефлексії (себе і своєї позиції в цьому проєкті)⁶⁵: Що я відчуваю до цього наратора? Які подібності та розбіжності має ця міжособистісна ситуація щодо інших? Як мої упередження впливають на цей процес? З якими групами поза цим процесом я себе ідентифікую? Чому цей проєкт важливий для мене? У виборі тем та питань – які альтернативи я оминув/ла? Чому обрав/ла саме ці? Які ще можуть виникати інтерпретації? Чому я їх відкинув/ла? Як впливає на мене це дослідження? І як вплине на нього моя реакція?

Дослідник новітньої історії стикається з моральними сумнівами на кожному етапі своєї роботи, починаючи від вибору теми до інтерпретації й аналізу джерел. На відміну від антрополога чи соціолога, які перед тим, як розпочати проведення дослідницького проєкту, ставлять собі багато питань і намагаються передбачити наслідки своїх дій, «не кожен [історик] над ними замислюється, ще менше на них намагаються відповісти, і, звичайно, мало хто з нас береться їх розв'язати на практиці»⁶⁶. Чи мають дослідники право скеровувати співрозмовників до болючих переживань, які ті хочуть забути? Чи усвідомлений ризик можливої повторної травми? Чи переваги дослідження перекриють можливі ризики? Як мінімізувати ризик травмування? Це ті питання, на які найскладніше знайти відповіді.

Запис сучасних історій порушує особливо тепер важливі юридично-правові аспекти усноісторичної практики з належним оформленням документальних аудіо- і відеозаписів, дотриманням вимог анонімності чи інших озвучених / прописаних застережень. Проблемою залишається різнобічність усноісторичних проєктів за умов, коли зміст таки далі неухильно визначають контексти – дії, які за певних умов вважалися виправданими, тепер можуть трактуватися навпаки, бути викресленими з колективної пам'яті. Унаслідок цього важливим буде не те, про що інформанти/ки говорять, а те, що вони замовчують, про що говорять неохоче або що недоговорюють. Відчутними є труднощі дослідницького потрактування усних першоджерел, коли, на відміну від соціальних дослідників, працюємо з неанонімізованими особами, які, сподіваємося, належно відберуть те, що напишемо про їхній досвід. Вкрай важливі відповідальне ставлення до оповідача/ки, який/ка довірив/ла нам свою історію, але й такі ж наші очікування і щодо інших дослідників – тих, які будуть використовувати архіви усної історії. Привертає також увагу особа співрозмовника/ці. Частина з них – це молоді люди, які в сучасному світі менше звикли комунікувати, бути

⁶⁵ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії... С. 13–14.

⁶⁶ Etyka w badaniach przeszłości. Ankieta. Rocznik Antropologii Historii. 2012. Nr. 1 (2): Antropologia współczesności – historia współczesności. S. 314. URL: http://rah.pth.net.pl/uploads/2012_1_Wsp%C3%B3%C5%82czesno%C5%9B%C4%87/Ankieta.pdf (дата звернення: 19.05.2019).

відвертими і яких досліднику потрібно, розговоривши, розкрити. Швидкість, лаконічність, спрощення – невід’ємні складові сучасного. Ми вибираємо короткі електронні листи, дописи й вибрані події в соціальних мережах – самотність і відмова стають небезпеками нашого часу індивідуалізму.

ВИСНОВКИ

Формування усної історичних збірок про сучасні досвіди та пережиття залишається головною і цілком виправданою мотивацією сучасних дослідницьких практик завдяки джерельному потенціалу емпіричної бази. Революція, війна, волонтерство – це частина нашої історії, з якою будемо працювати, до якої неодноразово будемо повертатися в майбутньому, для чого потребуємо ґрунтовної усної історичної основи. Здобуті досвіди є ключовими в життєписах значної частини українського суспільства, пам’ять про них стане істотною складовою ідентичності. Індивідуальна «мала» історія деталізує і розширює «велику», коли складені в інший спосіб, поєднані в інші значення факти розкривають інше бачення наче вже усталених трактувань. Записи «тут і тепер» є безцінним зрізом суспільної свідомості ще зі свіжими досвідами, відчуттями і пережиттями, які навіть з невеликої часової відстані змінюються (і за п’ять років уже дуже змінилися) й до (не)трансформації, пояснення, (пере)осмислення яких можна повернутися за певний час з новими дослідженнями.

Незавершена історія і неподолане минуле відкрили нові перспективи, але й нові виклики для досліджень з усної історії. Інтерв’ювання учасників подій незадовго після пережитого увиразило усну історію як метод фіксації досвідів, а самих істориків змусило інноваційно мислити про методологію, вийти за рамки вивчення віддалених у часі процесів та індивідуального збирання свідчень «для себе». У процесі запису інтерв’ю про сучасне визначальними стали (не)взаємодія оповідача/ки та інтерв’юера/ки, особистий досвід і саморефлексія дослідника/ці, їхні здібності уважного співрозмовника і психолога.

Усна історія про сучасне – передусім історія вислухана. Записи про сучасне, як і будь-які усної історичні проєкти, цілі яких виходять поза «встановлення історичних фактів», доцільно вибудовувати як наративні («відкриті») чи біографічні інтерв’ю⁶⁷. Роль оповідачів є ключовою в розповіді своїх історій – самостійно конструюють свою історію учасника чи спостерігача, вцілілого чи жертви. Свідчення відразу після повернення з війни, записи про Майдан 2015–2016 років (незадовго, коли війна наклалася на події зими 2014 року, але ще не затерла їх) відчутно повні, ґрунтовні, щирі, в них мало рефлексії і багато дії, моментів прийняття рішення й

67 Зазвичай записують інтерв’ю з людьми, які мають певний досвід пережиття минулого (тематичні інтерв’ю), але це частинка життєпису цих людей, епізод з життя. Ширші перспективи аналізу усних першоджерел відкриває вміщення конкретного досвіду в цілий життєпис – щоб оповідачі «(ре)конструювали свою біографію і вміщували в неї – як один з багатьох – ті її фрагменти, які для них / для нас є особливо важливими...». Але й про біографію слід пам’ятати, що вона є значною мірою конструктором, вибудованим на запит інтерв’юера: «побудована з пам’яті про пережиття і з наданих їм значень» (Filipkowski P. Historia mówiona i wojna. Wojna. Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze / red. S. Buryła, P. Rodak. Kraków: Universitas, 2006. S. 21–22).

вибору. Пережите було неочікуваним і дуже емоційним, таким, що залишається на все життя, тому інтерв'ю вибудовані довкола війни, коли все, що було до і після, є спорадичним, другорядним. Уже традиційно говоримо про можливість під час запису вперше осмислити пережите, але й також примиритися з минулим. Проговорене нещодавнє свіже пережиття – вкрай важливий момент, коли можна звільнитися від минулого, коли травматичні спогади ще не сховані в підсвідомості назавжди, коли оповідачі, пройшовши складний етап повернення до цивільного життя, далі будуть відмовлятися ворухити особистий травматичний досвід. Уведення записів про нещодавнє українське минуле в світовий та історичний контексти воєнного досвіду і дослідження травми відкриває широкі перспективи компаративістики і поглиблених студій, що ще чекають своїх дослідників. Історія зблизька, олюднена через усні свідчення є інтригуючою, глибокою і невичерпною, дається писати так, щоб зацікавити багатьох. А уважне слухання, співпережиття наближають до іншої позиції в нерідко біполярній історії сучасності та глибшого розуміння щонайперше себе.

ПУБЛІЧНІ УСНОІСТОРИЧНІ ПРОЄКТИ В УКРАЇНІ: між «наданням голосу» й інструменталізацією¹

Наталія Отріщенко

Усна історія водночас є науковою дисципліною й активістською практикою з «долання мовчання» і «підсилення» (empowerment) певних соціальних груп чи історичних наративів. Цей розділ є рефлексією про зв'язки між академічною і публічною усною історією. У ньому авторка зосереджує увагу на емансипаційному потенціалі усноісторичних ініціатив і окреслює специфіку учасницького проєктного дизайну з урахуванням як його переваг, так і потенційних складнощів. Як підсумок своєї розвідки, вона розглядає кілька прикладів публічних усноісторичних проєктів, що реалізовані в Україні після 2013 року. Розділ доповнює дискусію про структуру поля публічної історії і громадянську відповідальність осіб, які використовують усноісторичний інструментарій. Щоб бути успішною, публічна усна історія має виробити власні механізми відмежування від політичної активності, пропагандистської діяльності, прагнення догодити публіці чи здивувати її. Саме тому учасницький проєкт передбачає чітке позиціонування як дослідника/ці, його чи її методології та теоретичного підходу, так і видимість ієрархій у процесі побудови дослідження і творення нового знання.

І. ІСТОРІЯ, ЯКА ТВОРИТЬСЯ. МИНУЛЕ, ЩО ТРИВАЄ

Українське суспільство переживає значний інтерес до власного минулого. За результатами соціологічного опитування в рамках проєкту «Історичні культури у процесі змін»,² проведеного в січні-лютому 2018 року, зацікавлення минулим власної родини задекларували 90 % респондентів/ок,³ а минулим власного села, міста чи країни цікавляться чотири особи з п'ятьох опитаних. Навіть більше, власне життя громадян/ки України сприймають у ширшому історичному контексті: 58 % учасників/ць дослідження вказують на те, що важлива подія з історії України «торкнулася» їх особисто чи їхніх близьких.⁴ Майже 60 % з тих осіб, на чие життя декларативно вплинула якась історична подія, уточнювали, що це трапилося в період Другої світової війни. Далі за частотою називання йдуть Голодомор (21 % згадок) і події, що відбулися уже в часі української незалежності, – Помаранчева революція та Євромайдан (майже 14 %), окупація Криму, АТО, війна в Донецькій і Луганській областях (майже 8 %).⁵

Процитовані дані свідчать про кілька тенденцій. По-перше, особисте життя респондентів/ок і їхніх родин інтегрується до «великої історії», отже, історичні події набувають індивідуального значення. Це суголосно з ідеями Габріель Розенталь (Gabriele Rosenthal)

1 Частина цього тексту було виголошено як доповідь «The Limits of Engagement: Oral History and the Transformation of Urban Environments in Ukraine» під час конференції «Between Divergent Narratives and National Loyalties: Oral History and Politics of Memory in Eastern Europe» у Гердер-інституті в Марбурзі у березні 2017 року.

2 Дослідження фінансується в рамках проєкту OPUS, Національний центр науки в Польщі (грант номер 2016/21/B/HS3/03415) і реалізується Інститутом політичних досліджень Польської академії наук і Collegium Civitas у співпраці з Центром міської історії Центрально-Східної Європи. Керівник проєкту – професор Інституту політичних досліджень Томаш Стрик. Польовий етап дослідження проводив УЦВГД «Соціоінформ». Шляхом випадкового відбору з елементами стратифікування відповідно до кількості населення в регіонах і міських / сільських поселеннях було опитано 2 500 осіб. Похибка репрезентативності становить +/- 2,0 % (для дорослого населення України, за винятком АР Крим, окупованих територій Донецької і Луганської областей і територій із високим ризиком ведення бойових дій станом на початок 2018 року).

3 Формулювання запитання було таким: «Скажіть, будь ласка, чи Ви цікавитесь минулим своєї родини, свого міста/села, свого регіону і минулим України в цілому? Варіанти відповіді, які могли вибирати респондент/ки: 4 – однозначно так, 3 – радше так, 2 – радше ні, 1 – однозначно ні». У вказаних відсотках враховано тих, хто відповів «однозначно так» і «радше так».

4 Респондентів/ок запитували, чи якась важлива подія минулого України безпосередньо торкнулася особисто Вас або Вашої родини? (варіанти відповіді: так, ні, не знаю/складно відповісти). Якщо так, то просили уточнити, що це була за подія (з можливістю назвати не більше трьох). Відсотки, які фігурують поряд із подіями, вказані щодо тих, хто відповів ствердно на перше запитання.

5 Детально з результатами дослідження можна ознайомитися в публікації: Конечна-Саламатін Й., Отрищенко Н., Стрик Т. Історія. Люди. Події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців. Варшава: Collegium Civitas, 2018. 83 с. URL: <https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2020/04/History-people-events-ua.pdf> (дата звернення: 31.05.2019).

про минуле, яке виявляється органічною частиною людського самоусвідомлення: «[В]ажливим є не бажання обов'язково усунути сліди минулого в майбутньому, але натомість вміння приймати їх так, щоб людина могла інтегрувати їх до свого щоденного життя». ⁶ Водночас подібне занурення в минуле може бути результатом інтеріоризації тих дискусій, які тривають у публічній сфері у зв'язку з історичною політикою держави (тож виникає ефект «неперервного минулого», *past continuous*, як його називає Георгій Касьянов). ⁷ По-друге, окреслення тієї чи тієї події як «історичної» стає індикатором її важливості для певної соціальної групи, її визнанням і присвоєнням. Україну вдруге після початку 1990-х років накриває «хвилю пам'яті» – і вона стосується не лише травматичних подій ХХ століття, а й Революції Гідності 2013–2014 років, окупації Криму та війни в Донецькій і Луганській областях. Нарешті, межа того, коли якась подія переходить із сьогодення в минуле, розмивається: як історичні сприймаються ті події, свідками яких ми є тут і тепер. Отже, суспільство переходить в особливий «режим історичності», ⁸ коли розрив між минулим і теперішнім стає мінімальним, тим самим ускладнюючи або навіть унеможливаючи рефлексії над подіями, які тривають і є відкритими для різних сценаріїв розвитку.

Зацікавлення минулим (як власної родини, так і місцевості чи країни загалом) співіснує з варіативністю та мультиканальністю в пізнанні історії, із апелюванням до різних джерел інформації: як інституційних, так і неформальних. Школа залишається найважливішим джерелом історичного знання (її називають 68 % учасників/ць дослідження⁹), але довіра до вчителів незначна, особливо порівняно з іншими каналами одержання інформації: їм довіряють так само, як й історичним інтернет-ресурсам, художнім фільмам чи літературі на історичну тематику.¹⁰ Два з трьох ключових джерел, що їх респондент/ки вважають найбільш достовірними, – це особи, які безпосередньо пережили ті чи ті події і які діляться своїм знанням: родичі чи близькі та свідки, котрі виступають публічно. Значний інтерес до історії і висока довіра до «голосу очевидця» створюють сприятливе середовище для появи різноманітних документальних чи дослідницьких ініціатив, які звертаються до методу інтерв'ю як такого, що передає автентичний досвід свідка. Це мотивує мене міркувати про особливості публічноісторичних проєктів,¹¹ які використовують усну історію, а також про ті можливості й обмеження, що з цим пов'язані.

6 Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. Схід/Захід. 2008. Випуск 11–12. С. 53.

7 Касьянов Г. *Past Continuous: Історична політика 1980-х-2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018.

8 Hartog F. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press, 2015. С. 9. Режим історичності у вузькому розумінні він визначає як спосіб, у який суспільство звертається до свого минулого і рефлексує над ним.

9 Учасники/ці дослідження отримали список із 14 потенційних джерел інформації про історію України. Вони повинні були вибрати всі ті, якими вони користуються тепер чи користувалися раніше, щоб здобути знання про минуле. Окремо респондент/ки могли вибрати варіант «інше» або «жодне з наведених».

10 Запитання ставили таке: «Оцініть, будь ласка, наскільки Ви довіряєте достовірності зазначених джерел інформації про минуле. Просимо використати п'ятибальну шкалу, де «1» означає, що це джерело зовсім не надійне, а «5» – що воно цілком надійне». Респондент/ки отримували список із 14 джерел (наприклад, історики – викладачі ВНЗ; політики, що займаються історичними питаннями), інституцій (музеї, публікації Українського інституту національної пам'яті) чи продуктів культурного виробництва / текстів (художні фільми, інформація, що доступна в місцях історичних подій).

11 Публічна історія (*public history*) – це практика функціонування історії в позаакадемічному середовищі, де вона може бути створена в множинних форматах для різних аудиторій і використовуватися цими аудиторіями в різний спосіб – визначення на основі пропозицій Національної ради з публічної історії – National Council on Public History. URL: <https://ncph.org/what-is-public-history/about-the-field/> (дата звернення 31.05.2019).

Апелювання до минулого і прагнення його в певний спосіб привласнити відбувається не лише на рівні окремої людини: воно також проявляється на рівні низки державних та недержавних інституцій, які виступають активними учасниками у сфері історичної політики і політики пам'яті.¹² Отже, ситуація переосмислення ними минулого, «битв» за спогади й інструменталізація пам'ятей з новою силою актуалізували проблеми професійної та суспільної відповідальності усних істориків/инь, розуміння ними соціального та політичного контекстів власних проєктів, дотримання дослідницької етики та розвитку фахових навичок комунікації та взаємодії. У який спосіб інструментарій усної історії може впливати на збереження пам'яті про ті події, які вже закінчилися, і ті, які ще тривають? Чи змінюється сутність усної історії під час її застосування у вивченні політичних викликів і суспільних реакцій сьогодення (і чи залишається вона тоді «усною історією»? Чиї «голоси» з минулого ми намагаємося відшукати, почути, записати, зберегти, проаналізувати й поширити? У який спосіб усна історія стає частиною публічного поля? Ці та інші питання – про роль усної історії в епоху подолання, пропрацювання й переосмислення минулого, громадянську позицію та академічну відповідальність дослідників/ць – залишаються в центрі обговорення в академічному середовищі. Водночас протягом останнього часу, особливо після 2013 року, представники/ці гуманітарних та соціальних наук активно долучаються до суспільних дискусій, особливо тих, які в той чи той спосіб інтерпретують минуле. В умовах декомунізації, посилення інтересу до вивчення й осмислення радянського періоду та появи низки документальних проєктів, що мають на меті зафіксувати та зберегти спогади учасників/ць нещодавніх подій,¹³ науковиці й учені часто покидають вежу зі слонової кістки й адаптуються до нових ролей та викликів.

Особлива роль у цьому процесі належить усній історії, яка постає не лише джерелом та інструментом для академічних досліджень, а й методом для побудови проєктів, що їх реалізують неурядові організації та середовища активістів/ок, котрі не обов'язково здобули формальну історичну освіту. Власне, саме ця група ініціатив становить для мене особливий інтерес, оскільки вона часто постає 1) як практика, що генерується «всередині» певного середовища – як потреба висвітлити теми, які важливі для спільноти, або ж як відповідь на ініціативи «згори»¹⁴ у сфері історичної політики, 2) як ме-

12 Обидва поняття стосуються інструменталізації уявлень і досвідів минулого певними суспільними групами чи окремими діями/ками, однак ці терміни не тотожні. Їхньому розрізненню варто присвячувати окрему розвідку, я ж раджу звертатися до публікацій, у яких ця тема розкривається безпосередньо на прикладі України, скажімо, уже згадана праця Георгія Касьянова, а також: Грищенко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С, 2017; Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018; Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. Критика 2015. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe> (дата звернення: 31.05.2019); Серета В., Мазурик О. Політика пам'яті в Україні: між загальнонаціональним та регіональним рівнями. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* 2013. № 1045. С.101–109; Stryjek T. Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014; Törnquist-Plewa, B., Yurchuk Y. Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies*. August 2017. P. 1–22.

13 Тут можемо загадати низку проєктів, присвячених документації спогадів учасників/ць Революції Гідності, здійснених з ініціативи Інституту національної пам'яті або в рамках міжнародних співпраць, як-от проєкт «Hidden Memories / Приховані спогади». URL: <https://www.facebook.com/hiddenmemories.kyiv/> (дата звернення: 31.05.2019)

14 Використання понять «згори» чи «знизу» передбачає певну просторову уяву, у якій поле політики пам'яті постає як система координат: ті особи чи інституції, які володіють більшими повноваженнями і ширшим масштабом діяльності, розміщуються вище, тоді як локальні ініціативи будуть радше внизу. Позиції не є фіксованими, і конфігурація може змінюватися.

тод, що дозволяє безпосередньо взаємодіяти із конкретною «мнемонічною спільнотою» (людьми, які досвідчили той чи той період), 3) як спроба вийти за рамки «традиційних» способів оповіді про минуле через використання альтернативних – цифрових, ігрових, презентаційних – форматів. Актуальності цій темі також додає те, що публічноісторичні ініціативи ілюструють особливості політик пам'яті на мікро- та мезорівнях, тоді як більшість досліджень цієї сфери фокусуються або на макрорівні (центральної владі чи державних інституціях, як-от Інститут національної пам'яті), або на реципієнт/ках історичної політики (соціологічні опитування щодо історичного канону героїв-антигероїв, ставлення до декомунізації тощо).

Підсумувати цей розширений вступ я би хотіла описом структури розділу, який пропоную до вашої уваги. Спочатку я розповім про певну «подвійність» усної історії: завдяки цій особливості її теоретичні передумови й методологічний апарат є зручними для використання як у різних академічних дисциплінах, так і в публічноісторичних проєктах. Далі, продовжуючи окреслення усної історії як активістської практики, в якій відбувається «надання голосу» і «підсилення» (empowerment) певних соціальних груп чи історичних наративів, я окреслю специфіку учасницького проєктного дизайну¹⁵ з урахуванням як його переваг, так і потенційних складнощів. Нарешті, як підсумок своєї розвідки я розгляну кілька прикладів публічних усноїсторичних проєктів, що були реалізовані в Україні після 2013 року. Сподіваюся, що цей текст долучиться до дискусії про структуру поля публічної історії і громадянську відповідальність осіб, які використовують інструментарій усної історії, а також поставить питання про те, коли залучення перетворюється на інструменталізацію.

II. УСНА ІСТОРІЯ: ДВА В ОДНОМУ

Усна історія розвивалася і як академічна дисципліна, і як емансипаційна діяльність. Як складова історичної науки вона поповнювала її джерельну базу: записані відповідно до низки методологічних вимог спогади очевидців згодом деконструювалися та десакралізувалися для створення наукової оповіді. В академічних колах точаться дискусії про особливості людської пам'яті, онтологічну природу спогадів, вплив технічних засобів запису на перебіг розмови, взаємодію до, під час і після інтерв'ю, специфіку укладання колекцій, роль інтерв'ю у розвитку історіографії, етичні та правові дилеми, а також власні переживання дослідника/ці щодо процесу збирання й інтерпретації матеріалів. Усна історія як специфічний спосіб організації міжлюдської взаємодії, проведення й аналізу розповіді ввійшла до наукового інструментарію низки соціальних і гуманітарних дисциплін: антропології, етнології, соціології, психології тощо. Вона також інституціоналізується у формі професійних асоціацій,¹⁶ освітніх програм,¹⁷ періодичних видань¹⁸ і щорічних конференцій.¹⁹

¹⁵ Учасницький дизайн проєкту передбачає залучення у процес постановки цілей, проведення дослідження і обговорення результатів тих соціальних груп, про які і для яких цей проєкт здійснюється.

¹⁶ Oral History Association заснована 1966 року. Центральну і Східну Європу представляють, серед інших, Česká asociace orální historie і Українська асоціація усної історії (обидві виникли 2006 року), Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (почало діяльність 2009 року).

¹⁷ Усна історія тут постає і як окрема спеціальність, і як курс у рамках загальної історичної освіти.

¹⁸ Журнал «*Oral History*» заснував Пол Томпсон і його колеги у 1969 році – він публікується у Британії, у США «*The Oral History Review*» видає Oral History Association.

¹⁹ Скажімо, Українська асоціація усної історії проводить тематичні зібрання майже щорічно, починаючи з 2006 року. Детальнішу інформацію про ці конференції можна знайти на сайті: <http://oralhistory.com.ua/> (дата звернення: 31.05.2019).

Водночас «традиційна» академічна історія вдається до критики усної історії, особливо через потенційну суб'єктивність джерела та аматорський підхід,²⁰ адже усна історія позиціонується як ангажована дослідницька практика з чіткою ідеологічною позицією. Завдяки сильному гуманітарному й емансипаційному внутрішньому посилю вона набула особливої популярності в полі жіночої історії,²¹ постколоніальних²² та робітничих²³ студіях, а також у вивченні травматичного досвіду.²⁴

Паралельно (у розумінні і одночасно, і не завжди дотично) до наукового розвитку усної історії як академічної субдисципліни вона ставала інструментом «долання мовчання» й «надання голосу» тому, хто раніше його не мав. Спогади очевидців допомагали «деколонізувати пам'ять», а також ставали «будівельним матеріалом» для розвитку національних наративів та культурного виробництва – документальних фільмів, тематичних виставок, краєзнавчих публікацій тощо. Як особливий метод інтерв'ювання, усну історію використовують активісти/ки та представники/ці громадянського суспільства, які створюють різноманітні проєкти, спрямовані на вивчення та активізацію місцевої громади, однак інколи діють досить інтуїтивно без урахувань напрацювань у сфері академії. Патриція Леві (Patricia Leavy) переконана, що «усна історія може бути як науковою, так і активістською практикою (activist enterprise), що долучається до підсилення людей та соціальних змін, часто на рівні громади»,²⁵ однак цей процес вимагає від дослідників/ць та їхніх оповідачів/ок спеціальних навичок та нових зобов'язань. Щоправда, у суспільствах із конфліктними пам'яттями усна історія може стати інструментом для підсилення тих чи тих стереотипів, ба навіть творення нових поділів. Чи є можливими за таких умов публічні усноісторичні проєкти? Як вони взаємодіють з академічним полем? Чи творять вони нове знання про минуле, чи радше стають політичною практикою? Ці питання неодноразово було порушено в академічних колах, але однозначних відповідей на них досі немає.

Однією зі спроб відрефлексувати зв'язки між «академічною» і «публічною» усною історією була дискусія «Recordings and Recyclings? Experience of Academia and NGO in Oral History Projects (Записали й забули? Досвід академії і НУО в усноісторичних

20 Mariner N. Oral History: From Fact Finding to History Shaping. *Historia*. 2005. Volume 14. P. 59–69; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 247.

21 Наприклад: Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х років. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Зб. наук. статей / За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ «Арт-книга», 2015. С. 123–141; Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017; LaTour J. Sisters in the Brotherhoods. *Working Women Organizing for Equality in New York City*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, цифровий проєкт Cambodian Women's Oral History Project: Life Stories of Survival under the Khmer Rouge Regime. URL: <http://cambodianwomensoralhistory.com/> (дата звернення: 31.05.2019).

22 Скажімо, *Oral History in Southeast Asia: Memories and Fragments* / Eds. K. S. Loh, S. Dobbs, E. Koh. New York: Palgrave Macmillan US, 2013; *Oral history in Southeast Asia: theory and method* / Eds. P. Lim Pui Huen, J. H. Morrison, Kwa Chong Guan. Singapore: National Archives of Singapore, 1998.

23 Тему активно розпрацьовує один із ключових теоретиків усної історії Алессандро Портеллі: Portelli A. *Biography of an Industrial Town*. Terni, Italy, 1831–2014. London: Palgrave Macmillan, 2017.

24 Ця проблематика, серед інших, наявна в низці публікацій із серії *Palgrave Studies in Oral History*: Bennett O., McDowell, Ch. *Displaced. The Human Cost of Development and Resettlement*. New York: Palgrave Macmillan US, 2012; Gheith J. M., Jolluck K. R. *Gulag Voices. Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile*. London: Palgrave Macmillan, 2011. Також усну історію активно використовують у вивченні досвідів Голокосту, примусової праці, політичних репресій, історіографія яких виходить за межі теми цієї публікації.

25 Leavy P. *Oral History: Understanding Qualitative Research*. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 5.

проєктах)», що відбулась влітку 2016 року у Львові під час конференції ASEES-MAG. Учасники/ці розповідали про те, як їхні проєкти транслюють усні спогади за допомогою різних медій – веб-ресурсів, настільних ігор, мультимедійних та аналогових виставок, перформансів із подальшим обговоренням, документальних вистав тощо, а також міркували щодо змін міського простору (як фізичного, так і символічного) під впливом їхніх активностей. Ця зустріч, а також інші подібні події завжди повертали нас до проблеми «подвійності» усної історії. Як академічна дисципліна вона передбачає критичність і дистанцію для творення наукового знання, тоді як публічний вимір усної історії ставить у центр людину і її досвід, певною мірою сакралізуючи його. Це не означає, що для наукових досліджень особистість не має значення, однак у жанрі наукового тексту її спогади стають частиною ширшого аргументу і отже, передаються з більшою дистанцією. Так само публічні проєкти можуть (і мають) бути критичні, проте вони інколи жертвують рефлексивністю і сумнівом до оповідей заради яскравого висновку чи апелювання до сильних емоцій, використовуючи спогади для підсилення певних позицій чи заповнення ймовірних «білих плям».

Усна історія розпочиналася як дослідницька практика, що привносить до історієписання «голос» свідків – від політичних діячів/ок²⁶ до представників/ць маргіналізованих груп.²⁷ Проте постає низка питань про роль самих усних істориків/инь у цьому процесі: чи ми лише транслюємо спогади інших? У який спосіб ми це робимо? Наскільки голоси наших оповідачів/ок звучать в унісон із нашим власним голосом або ж пропонують йому альтернативу? Враховуючи те, що усна історія неодноразово проблематизувала стосунки між інтерв'юерами/ками й тими, хто ділиться своїми життєвими історіями²⁸, я б хотіла зробити ще один крок у цьому напрямку. Оскільки публічна усна історія постає як емансипаційна практика, я би хотіла детальніше поговорити про можливості учасницького дизайну досліджень у цій сфері, а також про те, які наслідки для академічної спільноти може мати його застосування.

III. ПУБЛІЧНА УСНА ІСТОРІЯ Й УЧАСНИЦЬКИЙ ДИЗАЙН ПРОЄКТУ

Ситуацію, коли дослідження передусім є вигідним для тих, хто його проводить, а не для учасників/ць, професорка університету Вайкато у Новій Зеландії Лінда Тухівей Сміт (Linda Tuhiwai Smith) пояснює домінуванням західно орієнтованої наукової парадигми та підходу «згори-вниз» до планування та реалізації проєкту.²⁹ Її ідеї щодо деколонізації методології особливою мірою стосуються учасницьких проєктів, тобто таких, які передбачають залучення оповідачів/ок до процесу творення знання не як пасивного «джерела інформації», що згодом буде зредуковане до набору цитат, а як співавторів/ок. Цей підхід суголосний ідеям історика Майкла Фріша (Michael Frisch) про «sharing

²⁶ Тут можна згадати документальний проєкт «Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991». URL: <http://oralhistory.org.ua/> (дата звернення: 31.05.2019).

²⁷ Скажімо, розповіді бездомних: «The Picture the Homeless Oral History Project». URL: <http://oralhistory.columbia.edu/2018-the-picture-the-homeless-oral-history-project/> (дата звернення: 31.05.2019).

²⁸ Дивіться, наприклад, Chen S.-H. Power Relations Between the Researcher and the Researched: An Analysis of Native and Nonnative Ethnographic Interviews. *Field Methods*. 2011. № 23(2). P. 119–135; Kvale, S. Dominance Through Interviews and Dialogues. *Qualitative Inquiry*. 2006. № 12(3). P. 480–500.

²⁹ Smith L. T. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous peoples*. London and New York: Zed Books, 1999. P. 2.

the authority».³⁰ Однак на практиці «учасницькі проєкти» (як і «проєкти із залученням громади») часто виступають радше красивим формулюванням і не пропонують якісно нового підходу до проведення дослідження.

Перш ніж говорити про учасницький дизайн дослідження, я хочу зробити невелике уточнення. Воно стосується лексики, яку ми – дослідники й дослідниці, які працюють з методом усної історії – використовуємо у своїй роботі, адже слова мають значення: від того, як ми називаємо тих, кого залучаємо у процес дослідження, часто залежить наше до них ставлення й ті права, які вони отримують у проєкті. Порівняйте:

Респондент/ка (від англійського – to respond – відповідати) – той чи та, хто відповідає, отже, її чи його роль зводиться до простої реакції на стимули (запитання);

Інформант/ка – той чи та, хто володіє якоюсь інформацією, і акцент саме на тому, що ми можемо від людини одержати (знання, факти, досвіди, емоції тощо), а не на самій людині;

Оповідач/ка або наратор/ка – той чи та, хто продукує певну розповідь, яка уже була осмислена людиною раніше або виникає внаслідок відповіді на запитання інтерв'юера/ки;

Учасник/ця дослідження – той чи та, хто меншою або більшою мірою залучається до проєкту, ця участь регламентується та її межі чітко визначені;

(Спів)творець/чиня знання – той чи та, хто активно взаємодіє із дослідниками/цями та разом із ними продукує нове знання, це співпраця відбувається на різних етапах проєкту, а також і після його завершення; вона передбачає не тільки спільну владу, а й спільну відповідальність за результати проєкту, яку готові взяти на себе всі сторони.³¹

Залежно від загальної «філософії» дослідження і обраної методологічної стратегії, ми в певний спосіб окреслюємо тих, з ким плануємо проводити інтерв'ю. Я вважаю, що для усної історії використання термінів «респондент/ка» чи «інформант/ка» дещо проблемне, адже вони применшують роль тих, хто погодився поділитися своїм часом і спогадами, хто інвестує в розмову власні емоції, хто змушений заново пережити і проговорювати часто складні моменти минулого. Ба більше, редукування до «респондентів/ок» чи «інформантів/ок» тих осіб, які пережили насильство чи інші травматичні обставини, нівелює їхній досвід. Саме тому я пропоную використовувати поняття «оповідач/ка», «наратор/ка», «учасник/ця дослідження» чи «(спів)творець/чиня знання», адже вони краще відповідають емансипаційному посилюванню усної історії.

У чому ж полягає специфіка учасницького усноісторичного проєкту? Передусім він передбачає трансформацію дослідницького дизайну: з ієрархічної структури проєкт перетворюється на ітеративну практику з активним залученням учасників/ць на різних етапах спільної роботи. По-друге, він провокує зміни у владній динаміці між усіма сторонами, а також робить видимими проблему власності на дані та бенефіціарів дослідження. Скажімо, питання авторизації транскрипту спричиняє дискусії в академічному полі, не кажучи вже про залучення оповідачів/ок до обговорення інтерпретацій.³² Водночас практика залучення потребує значно більше ресурсів та додаткових компе-

30 Frisch M. A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History. Albany: SUNY Press, 1990. P. 226. В українському перекладі втрачається гра слів: поділене авторство / поділена влада.

31 Обговорення цієї термінології відбувалося у співпраці з Інгою Козловою, чий внесок у власні методологічні рефлексії я би хотіла відзначити.

32 MacKay N. Curating Oral Histories: From Interview to Archive. Walnut Creek: Left Coast Press, 2006. P. 52.

тенцій дослідників/ць та оповідачів/ок, про що детальніше буде згодом у тексті. Нарешті, учасницький дизайн усної історії відкриває можливості для використання нових медіа та форматів презентації і колективного вивчення минулого. Якими є можливості для реалізації учасницьких усноісторичних проєктів у сучасній Україні? Враховуючи значний інтерес до минулого і високу довіру до свідків, які я окреслила у вступі, а ще популярність усної історії в середовищі громадських активістів/ок і політизацію поля історії, хочу окреслити ті виклики, які схожі проєкти ставлять перед дослідниками/цями і тими, хто до них долучається.

Почнімо з дослідницького дизайну. Учасницький проєкт означає залучення оповідачів/ок до процесу творення знання. Традиційно їхня роль зводиться в ідеалі до побудови нарративу власного життя або ж до максимально повних відповідей на запитання, які цікавлять дослідників/ць під час проведення інтерв'ю. Усна історія випрацювала низку методологічних вказівок та порад щодо того, як слід готуватися до розмови та вести її³³; особливостям проведення розмов також регулярно присвячують секції на усноісторичних конференціях.³⁴ Однак у такій ситуації сама участь оповідача/ки є досить обмеженою: він чи вона виступає як джерело інформації, що згодом або буде переведено в добірку цитат, або його чи її життя стане як ілюстрація до наукового висновку; окрім цього, він чи вона потрапляє до дослідницької ситуації, де цілі, завдання та очікуваний результат не завжди зрозумілі. Власне, новий дизайн передбачає залучення представників/ць тієї мнемонічної спільноти, яка перебуватиме у фокусі дослідження на різних етапах проєкту: від постановки його цілей до презентації та подальшого обговорення результатів. Враховуючи процесуальний підхід до дизайну дослідження, який використовують в усній історії, пропоную розглянути три основні стадії будь-якого проєкту та обговорити особливості залучення на кожній із них.

І. Визначення проблемного поля, цілей та методів дослідження

Участь потенційних оповідачів/ок у цій стадії має низку переваг: по-перше, вона дозволяє уточнити проблемне поле з позиції «інсайдерів», тим самим виконуючи роль пілотної стадії дослідження; по-друге, самі оповідачі краще розуміють як важливість проєкту, так і власну роль у ньому, отже, є більш вмотивованими; по-третє, це дозволяє налагодити стосунки довіри. Водночас є низка потенційних ризиків. Наприклад, якщо група стратифікована, рішення про залучення представників/ць одного середовища може виключити представників іншого. Також є імовірність «провалу» в першому контакті, який може ускладнити або взагалі зробити неможливою подальшу роботу з групою. Нарешті, участь в обговоренні цілей та методів вимагає певного історичного знання та володіння науковою «мовою»: ми не очікуємо, що наші оповідачі/ки розроблять нам дизайн проєкту й виберуть оптимальну методологію, радше ми обговорюємо з ними «філософію» дослідження, а не конкретні процедурні особливості усної історії як такої.

33 Oral History Association. Principles and Best Practices. Дата оновлення: 10.2009. URL: <https://www.oralhistory.org/about/principles-and-practices-revised-2009/> (дата звернення: 31.05.2019); University of Leicester. Interviewing for Research. Дата оновлення: 2005. URL: <https://www.le.ac.uk/emoha/howtointerview/index.html> (дата звернення: 31.05.2019).

34 Наприклад, на конференції, що її організувала Українська асоціація усної історії у 2018 році, була секція «Процес інтерв'ювання: усталені практики і спірні питання».

Отже, оптимальною стратегією на цьому етапі може бути організація попереднього обговорення всередині тієї спільноти, з якою та для якої проводиться дослідження, під час котрого варто: 1) презентувати ідею проєкту; 2) окреслити його потенційні цілі та очікуваний результат; 3) розгорнути дискусію, в якій основна роль належатиме коментарям від групи. Наприклад, якщо дослідження має на меті реконструювати особливості повоєнного життя в одному із районів великого міста, варто провести відкриту презентацію проєкту (наприклад, у місцевій бібліотеці чи в одному з навчальних закладів, на потенційно «нейтральній» території), на яку запросити місцевих мешканців/ок. У такому разі важливо провести добру промоцію цієї зустрічі через різні канали комунікації, враховуючи специфіку групи. Якщо ж основний інтерес становить досвід Другої світової війни, то є сенс провести кілька окремих зустрічей з ветеранськими організаціями та об'єднаннями дітей війни, адже в цій сфері може існувати низка конфліктних пам'ятей. Така попередня зустріч дасть змогу і налагодити перший контакт, і уточнити релевантність обраної теми, і зрозуміти динаміку стосунків всередині групи, і навіть рекрутувати потенційних оповідачів/ок для участі в наступних стадіях.

II. Розробка / уточнення інструментарію – запис розмов – аналіз та інтерпретація

Це основна частина будь-якого усноісторичного проєкту, яку слід розглядати не як послідовний ланцюжок активностей, а як постійний рух по спіралі, коли кожне наступне інтерв'ю дозволяє нам по-новому поглянути на попереднє та за потреби допрацювати інструментарій. Залучення на цьому етапі дослідження може бути опосередкованим і безпосереднім. Перше полягає в інтерв'юванні як такому, що виступає терапевтичною³⁵ та емансипаційною³⁶ практикою, коли через розповідання власних історій люди віднаходять цінність свого життєвого досвіду. Так само опосередковане залучення оповідачів/ок відбувається і в ситуаціях, коли після проведення пілотажу дослідники/ці уточнюють інструментарій. Скажімо, коли ми з колегами починали працювати над проєктом «Пошуки дому у повоєнному Львові: досвід Підзамче 1944–60»,³⁷ то, провівши перші інтерв'ю, зрозуміли, що в питальнику бракує двох важливих проблемних блоків – освітнього та релігійного. Отже, наші оповідачі стали співавторами питальника, адже завдяки їхнім історіям подальше інтерв'ювання доповнилося новими темами. Щоправда, рамки для опосередкованого залучення цілком визначаються автор/ками проєкту, отже, учасники/ці мають точно стільки свободи впливати на перебіг проєкту, скільки їм відведено дизайном дослідження. Тож на цьому етапі також є сенс поговорити про владні стосунки в межах проєкту: чи не використовуємо ми життєві історії (а часто – навіть трагедії) людей для побудови власної професійної кар'єри? Які можливості впливу на «життя» записаних історій мають оповідачі/ки? Нарешті, як можна повернути знання тій спільноті, у якої ми його «взяли»?

Унаслідок перегляду владних стосунків у проєкті з'являються нові етичні виклики. Команда StoryCenter підкреслює, що «етика повинна розглядатися як процес, а не як одноразовий привід для «отримання згоди». Постійний діалог між оповідачами, співробітниками, організаціями-партнерами та спонсорами про те, як найкраще розробити

³⁵ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій...

³⁶ Уже згадана жіноча чи робітничка історія може бути добрим прикладом.

³⁷ Більше про цей проєкт можна знайти тут: URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/researchprojects/pidzamche/> (дата звернення: 31.05.2019).

і реалізувати етично відповідальний проєкт, є ключем до етичної практики».³⁸ Отже, безпосереднє залучення оповідачів/ок на етапі збирання інтерв'ю передбачає максимальну відкритість щодо потенційного використання матеріалів та, як наслідок, надання їм механізмів впливу (чи у формі адаптованої інформованої згоди, чи через представлення та обговорення з ними проміжних результатів, чи через передавання їм копій здійснених записів, чи через надання їм примірників публікацій або інших аналітичних або художніх матеріалів, що були згенеровані проєктом).

Найчастіше інструментом «поділу влади» виступає інформована згода, яка перестає бути просто документом, який потрібно підписати.³⁹ По-перше, така згода передбачає відповідний рівень поінформованості: як щодо цілей, методів та потенційних результатів проєкту, так і щодо всіх тих прав, які є в оповідача/ки. Отже, перед початком інтерв'ю важливо детально описати потенційному учаснику/ці особливості дослідження (зокрема із вказівкою на джерела фінансування), пояснити принцип побудови вибірки та, що найважливіше, проговорити всі права сторін.⁴⁰ Ідеться про право оповідача/ки відмовитися відповідати на будь-яке із запитань, можливість перервати розмову, а також вказівка на те, що будь-яка із частин запису може бути вилучена з аналізу, якщо учасник/ця проєкту цього захоче. По-друге, інформована згода має вказувати на можливість залучення оповідача/ки в проєкт після запису інтерв'ю: чи на етапі уточнення інтерпретацій, чи під час обговорення результатів. Особливо це актуально для публічно-історичних проєктів, адже в такому разі розповіді свідків подій починають функціонувати в публічному полі, де доступ до них отримують дуже різні аудиторії. Отже, згода передбачає також обговорення всіх потенційних ризиків та попереднього ознайомлення учасників/ць дослідження із тією його частиною, яка буде опублікована, скажімо, у формі закритого перегляду фільму, узгодження виставкових плакатів перед початком експозиції тощо. Якщо ж можливості представити готовий продукт з тих чи тих причин немає, тоді це має бути вказано в інформованій згоді, підписуючи яку, оповідач/ка усвідомлює те, що його чи її історія може стати предметом ширшого обговорення. Нарешті, інформована згода може бути засобом для зворотного зв'язку, коли містить контактні дані організації, яка проводить дослідження. Окремого уточнення також заслуговують дозволи на архівування матеріалів та на передачу запису родині оповідача/ки у разі його (її) смерті, однак такі теми виходять за рамки цієї розвідки і стосуються більше правового поля.

Якщо залучення оповідачів/ок до збирання матеріалів та їхня роль у процесі творення знання під час інтерв'ю часто стає темою дискусії, то залученню з метою уточнення інтерпретацій приділяється значно менше уваги. Радше йдеться про уточнення значення

38 The StoryCenter. Ethical Practice. Дата оновлення: 06.2016. URL: <https://static1.squarespace.com/static/55368c08e4b0d419e1c011f7/t/579134a05016e13dde264720/1469133984611/Ethics.pdf> (дата звернення: 31.05.2019).

39 Її підписували або перед початком розмови, або після неї. Я практикую заповнювати всі документи уже після запису інтерв'ю, адже надто формальний початок може погано вплинути на динаміку розмови. Також інформована згода дозволяє уточнити проблемні моменти уже ПІСЛЯ того, як вони прозвучали, отже, у оповідача/ки немає потреби себе цензурувати.

40 Детальніше про ознайомлення потенційних оповідачів/ок з майбутнім дослідженням можна знайти на сторінці Oral History Society. Дослідники/ці пропонують перед початком інтерв'ю надавати учасникам/цям інформаційний аркуш, що містить відповіді на ключові питання щодо проєкту: хто замовник, які потенційні переваги та ризики участі у проєкті, чому обрано саме мене, як будуть використовуватися цитати, як зберігатиметься аудіозапис тощо. Приклад такого інформаційного аркуша можна знайти за посиланням URL: <https://www.ohs.org.uk/ethics/info-sheet.pdf> (дата звернення: 31.05.2019).

тих чи тих висловлювань або про саморефлексію під час інтерв'ю. Коли ж матеріали зібрані та розшифровані, то можна розпочинати звіряння транскрипту. Однак цю практику застосовують лише за умов, якщо оповідач/ка сам/а попросить про таку можливість,⁴¹ адже є ризик того, що текст буде піддано значному редагуванню або ж людина взагалі відмовиться від участі в дослідженні. Отже, якщо оповідач/ка справді хоче переглянути розшифрований запис, потрібно підготувати його (її) до того, що 1) текст не буде відповідати критеріям літературної мови, адже з усного формату його було перенесено в письмовий, 2) для дослідження важлива будь-яка деталь, тому важливо максимально зберегти оригінальний транскрипт. Водночас звіряння може бути корисне на етапі уточнення імен, дат, власних назв, а також може стимулювати появу спогадів, які не з'явилися в процесі самого інтерв'ю. Якщо ж оповідач/ка таки здійснює серйозне редагування тексту, то працювати доведеться з (часто) самоцензурованою версією, що обов'язково слід зазначити для потенційної аудиторії проєкту. Однак така редакція оповідача додає нам нові смисли для інтерпретації: чому певні моменти він чи вона не хоче публікувати?

Окрім цього, варто згадати про участь у дослідженні тих, хто робить розшифрування запису. В ідеалі це робить сам дослідник/ця, однак якщо вирішено передати цю роботу комусь, хто не бере безпосередню участь у проєкті, то слід враховувати гарантії конфіденційності та особливості змісту розмови (особливо якщо інтерв'ю стосувалося травматичних досвідів). Отже, для транскрибувальників/ць так само потрібно проводити інструктаж, як і для інтерв'юєрів/ок, особливо щодо етичних принципів роботи із записами. Скажімо, уточнення потребує політика поширення інформації з інтерв'ю та зберігання файлів після того, як запис розшифровано. Це саме стосується команди публічноісторичного проєкту, яка працює з усними розповідями – наприклад, режисерів/ок чи монтувальників/ць у разі роботи над фільмом або драматургів/инь і акторів/ок у ситуації перетворення історій свідків на виставу.

Залучення оповідачів/ок до процесу обговорення уже після збирання інтерв'ю та розшифрування записів може бути проблемним, якщо 1) широка географія проєкту; 2) великий обсяг вибірки; 3) дослідження проводили в регіоні з поганою транспортною доступністю. Водночас інтенсивне залучення вимагає більше ресурсів як від дослідників/ць (здебільшого щодо витрат часу та навичок модерування), так і від оповідачів/ок (переважно йдеться про наявність достатньої кількості вільного часу, який вони готові присвятити проєкту, та набору навичок – таких як технічна грамотність та знайомство з дослідницьким «словником»; скажімо, у студіях пам'яті це можуть бути поняття травми, постпам'яті, колективної пам'яті, наративної ідентичності тощо).

Представники/ці мнемонічної групи виступають експерт/ками, коли йдеться про їхній особистий досвід. Однак усноісторичні проєкти зазвичай передбачають проведення низки інтерв'ю, а отже, об'єднання різних наративів та пошук спільних для них пояснень. Як результат роботи у сфері усної історії, ознайомлення з літературою, професійний та особистий досвід, а також залучення в аналітичний процес у дослідників/ць розвивається теоретична чутливість,⁴² якої може не бути в оповідачів/ок. Тож виникає дилема між необхідністю уникнути експлуатації оповідачів/ок для цілей проєкту та втратою знання

41 Повідомити оповідача/ку про можливість звірити транскрипт – це частина зобов'язань інтерв'юєра/ки, так само, як і уточнення щодо частин запису, які варто вилучити з аналізу.

42 Страусс А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. С. 35–36.

через постійну неоголошену та уточнення дослідницьких ідей з тими, чий спогад ми опрацюємо. Для себе я її вирішила через апелювання до теореми Геделя про неповноту (хай вибачать мені колеги-математики за таке утилітарне використання їхніх напрацювань у зовсім іншій сфері), згідно з якою несуперечливість формальної арифметики не може бути доведено засобами цієї ж арифметики.⁴³ Залишаюсь у рамках витвореної системи пояснень, стосунків, емоційних оцінок, що виникла під час проведення та опрацювання інтерв'ю, її неможливо пояснити. Якщо використовувати термінологію уґрунтованої теорії, ми апелюємо не до опису, а до теорії: концептуального осмислення та пошуку взаємозв'язків.⁴⁴ Наприклад, слід враховувати те, що «запакування» досвідів та ідей наших оповідачів/ок у концептуальні рамки є процесом постійної навігації між різними рівнями пояснення та пошуку спільної мови, для побудови якої необхідно багато часу. Також для аналітичного етапу роботи з великою кількістю історій необхідна певна відстань, яка дозволить витворити спільну для всіх них систему пояснень.

Проте, якщо усний історик/иня працює з невеликою мнемонічною спільнотою, з представницями/ками якої проводиться багато сесій інтерв'ювання, вибудовування емоційно близьких стосунків із ними стає частиною процесу дослідження. Дистанціювання в такому разі є досить проблемним, адже виникає дилема «розщеплених лояльностей (divided loyalties)»⁴⁵, коли науковець/иця відчуває подвійність власної відповідальності: перед академічною спільнотою і перед групою, спільно з якою готує проєкт. У цій ситуації він чи вона інколи змушений/а жертвувати стосунками з групою заради наукового висновку або ж якістю власної аналітики заради збереження емоційної близькості. Скажімо, вчений/а може вирішити не використовувати у проєкті ті сюжети з інтерв'ю, що підважують власний позитивний образ групи, або ж навпаки – опублікувати критичний огляд, який може спричинити негативну реакцію в спільноті. Поміж цими двома альтернативами є безліч інших рішень, котрі базуються на етичних переконаннях дослідника/ці та методологічній рамці проєкту. Оптимальною стратегією в цих ситуаціях є рефлексія та окреслення тієї позиції, з якої ведеться оповідь, із вказівками на її обмеження. У ситуації публічних проєктів ця дилема набуває особливої гостроти: якщо є ймовірність, що мнемонічна спільнота ніколи не читатиме текстів, опублікованих в академічних журналах (хоча, знову ж таки, чи рятує нас це від відповідальності перед нею і чи не є показником експлуатації її історій?), то, наприклад, фільм чи виставку, які постають внаслідок реалізації проєкту, вона, очевидно, побачить. Отже, це приводить нас до ще однієї фази будь-якого дослідження – поширення та обговорення результатів.

III. Презентація результатів, налагодження зворотного зв'язку

Перш ніж перейти до обговорення цієї фази, слід уточнити, до якої групи апелює дослідник/ця: чи йдеться про академічну, чи позаакадемічну аудиторію. У своєму президентському зверненні до Американської соціологічної асоціації Майкл Буравой (Michael Burawoy) дає загальний, однак досить схематичний огляд відмінностей між знанням, яке може бути інструментальним чи рефлексивним та функціонувати в межах чи поза

⁴³ Cohen, P. J. Comments on the foundations of set theory. *Proceedings of Symposia in Pure Mathematics*. 1971. №13(1). P. 9–15.

⁴⁴ Страусс А., Корбин Дж. Основы качественного исследования... С. 26.

⁴⁵ Lofland J. et al. *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2005. P. 27.

межами академічної науки.⁴⁶ Усі чотири «типи» соціології, які він аналізує, – професійна, політична, критична та громадянська (або публічна) – взаємозалежні, однак саме остання майже завжди виступає втіленням чеснот (не враховуючи її патологію – дивацтво / faddishness). Згідно з цією моделлю, публічна наука будується на комунікативних знаннях, відкритому діалозі та консенсусі між науковцями та різними середовищами. Проте чи йдеться в такій ситуації про розширення аудиторії науки фахівцями/чинями та науковцями/ицями чи про інструментальне використання знань активною громадськістю, наприклад, для легітимації власної позиції в ідеологічних дискусіях? Відповідь зазвичай містить моральне судження із вказівкою на «хороше / правильне» або «погане / неправильне» залучення. У контексті цієї статті для мене більший інтерес становить та усна історія, яка функціонує за межами традиційного академічного поля. Віяло можливостей її використання можна проглянути у збірнику «Практики публічної історії в неформальній освіті»,⁴⁷ що підсумовує досвід трьох років «Студії живої історії». Наприклад, основні формати, які пропонують учасники й учасниці програми: документальне відео (зокрема, «Ясен», «Посіч. Депортована, але не знищена», «Перестройка (1956–59)»), аудіовізуальна виставка (як-от, «Жіночі історії у переселенні. Дніпро») та документальний театр («З дому до дому»). Кожен із обраних форматів орієнтувався на конкретну аудиторію та використовував власний аудіо- та візуальний інструментарій для конструювання розповідей.

Трансляція знання в доступній формі вимагає його неодноразових «перекладів» з категорій різних рівнів. У ситуації з академічною наукою, яка переходить у публічний формат, ідеться про переклад повсякденного знання «мовою науки», а згодом знову мовою, яка буде зрозуміла людям без спеціальної освіти. І великим викликом тут є необхідність збереження балансу між доступністю викладу, його науковим характером та уникненням тривіальності. Окрім цього, через різні формати публічної презентації відбувається пошук особливої візуальної мови, за допомогою якої можна успішно комунікувати з різними публіками. Усна історія все частіше переходить з аудіозапису до відеофіксації інтерв'ю, отже, це відкриває нові можливості для конструювання розповідей у жанрі фільму чи використання матеріалів під час вистав.

Як приклад можливостей «перетворення» розповідей очевидців за допомогою різних форматів я би хотіла згадати колекцію «Пошуки дому у повоєнному Львові: досвід Підзамче, 1944–60»,⁴⁸ яка є частиною усноісторичних колекцій «Міського медіаархіву». На її основі було підготовано стендову виставку, яка переміщувалася між різними львівськими локаціями; інтерактивну звукову 3D-мапу району з інформацією про 16 основних просторових об'єктів, що зараз перебуває в одному із громадських центрів Підзамче; тематичну міську прогулянку районом та його онлайн-мапу. Усі вони по-своєму розповідали історію простору та людей, чиє життя з ним в той чи той спосіб пов'язане: або через фізичну присутність у конкретному місці (міська прогулянка та мандрівна виставка), або через дублювання простору на макеті (3D-мапа) чи у форматі інтернет-сторінки, через прямі цитати або через опосередковане опрацювання інтерв'ю та пошук у них певних референтних об'єктів. Частина цих проєктів орієнтувалася пе-

⁴⁶ Burawoy M. 2004 Presidential Address: For Public Sociology. *American Sociological Review* 2005. № 70. P. 16.

⁴⁷ Збірка доступна за посиланням URL: <https://insha-osvita.org/article/praktyky-publichnoi-istorii-v-neformalnoi-osviti/> (дата звернення: 31.05.2019).

⁴⁸ Колекція доступна для перегляду після реєстрації за посиланням URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/collections/125/interviews> (дата звернення: 31.05.2019).

редусім на місцевих мешканців/ок і була спробою показати їм цінність району та його особливої – робітничої, мультиетнічної і трагічної – історії. Частина ж має на меті досягнути якнайширшої аудиторії, тому функціонує онлайн.

Ще один спосіб «нового життя» записаних інтерв'ю – їхнє залучення до освітніх проєктів. Наприклад, серія семінарів «(Пере)Творення розповіді», яку започаткував Центр міської історії 2018 року, має на меті актуалізацію архіву розмов у міждисциплінарному середовищі, а також обговорення тих викликів, з якими стикаються науковці/виці, коли використовують колекції, створені кимось раніше.

Важливою частиною будь-якого усноісторичного дослідження є його життя після того, коли проєкт формально завершився – чи у формі академічної публікації, чи у формі публічного проєкту (вистави, інсталяції, веб-ресурси тощо). Частина науковців/ок від початку закладає можливість архівування матеріалів проведених розмов, тож доступ до записів відкриває можливості для їхнього подальшого осмислення вже іншими людьми для інших аналітичних, освітніх, виставкових тощо цілей. З одного боку, це надає голосу очевидця більшої ваги, адже його чи її історія зберігається й отримує інституційне визнання через вписування у формальну інституцію – архів. Водночас оповідачі/ки уже не мають впливу на те, у який спосіб будуть використані їхні свідчення. Отже, відповідальність за етично і юридично коректне використання цих інтерв'ю переходить до організації-посередника – передусім через процедури надання доступу до записів. Архів у такий спосіб стає ще однією ланкою в ланцюжку між оповідачем/кою, інтерв'юером/кою, дослідником/цею і тим, хто хоче здійснити вторинний аналіз.

IV. МАЙБУТНЄ ПУБЛІЧНОЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Результатом будь-якого усноісторичного проєкту є втручання в життя спільноти й окремих людей – саме тому дослідник/цям необхідно забезпечити такі умови, за яких це втручання не нашкодить ні безпосередньо (через потенційну ретравматизацію), ні опосередковано (через поширення результатів у тій чи тій формі). Тому до, під час та після проведення інтерв'ю важливо вести умовний підрахунок того, якими є потенційні переваги здійснення цього втручання – для оповідачів/ок, їхніх груп, академічного співтовариства, суспільства в цілому – і якими є потенційні ризики для всіх зазначених категорій. Якщо баланс не на користь переваг, то варто ще раз переглянути дизайн дослідження і його «філософію».

Андреа Пету (Andrea Petó) зазначає, що обирати тему для усноісторичного проєкту – це завжди приймати якусь сторону; це завжди політичне рішення про те, що якась історія має бути розказана.⁴⁹ Проте публічна усна історія має виробити власні механізми відмежування від політичної активності, пропагандистської діяльності, прагнення догодити публіці чи здивувати її, адже завжди є ризик переходу з «нормативної» форми до «патологічної». Саме тому будь-які публічноісторичні проєкти повинні спиратися на міцний теоретичний каркас, а саме дослідження має проводитися з дотриманням наукових стандартів. «Добрим тоном» будь-кого проєкту є чітке окреслення та оприлюднення його методології, адже тоді публіка розуміє, звідки беруться дані та якими є їхні

⁴⁹ Petó A. Oral History Developments. Oral History Class. Дата оновлення: 29.01.2018. URL: <https://podcasts.ceu.edu/content/oral-history-developments> (дата звернення: 31.05.2019).

обмеження. Отже, учасницький проєкт передбачає чітке позиціонування як дослідника/ці, його чи її методології, так і теоретичного підходу.

Також я переконана, що для реалізації успішного усноісторичного проєкту необхідно витворити поле взаємодії із максимальним залученням, проте час від часу виходити за межі цього поля, щоб завдяки дистанції пропонувати ширші інтерпретації. Отже, варто не так ламати ієрархії між вченими і їхніми оповідач/ками, як робити їх видимими, зокрема через прозорість в описі дизайну та шляху до наукового висновку чи формату презентації результату. Тому ключові питання до кожного проєкту: чи ми творимо нове знання? чи підважуємо або ж підсилюємо якісь стереотипи? хто та аудиторія, до якої ми апелюємо у своїх проєктах? Нарешті, головне методологічне чи радше етичне питання, яке стоїть і перед науковцем/єю, і перед активістом/кою, і перед тими, хто ознайомлюється з результатом їхньої праці: для кого і для чого проводиться це усноісторичне дослідження? Після прочитання тексту, відвідин історичної виставки чи перегляду документального фільму відповідь на це питання має бути очевидна.

МИНУЛА ЕПОХА, «ЗНИКЛІ» ЛЮДИ: місця, особи і (по)дії крізь призму усної історії

II

Наталія Ханенко-Фрізен. Наративні репрезентації індивідуальної дієздатності в селянських усних історіях про колгоспні часи

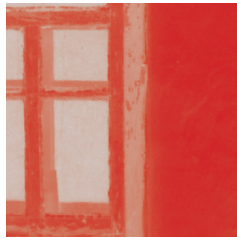
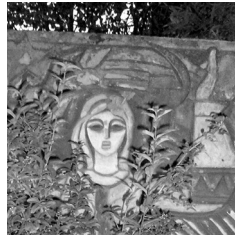
Елеонора Нарвселіус. «Просто взяли і в'їхали – і всьо»: Помешкання й приватний простір як місце (не)пам'яті про «зникле» населення Львова

НАРАТИВНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ В селянських усних історіях про колгоспні часи

Наталія Ханенко-Фрізен

У поданій статті на базі матеріалів усноісторичного проєкту, присвяченого процесам деколективізації в Україні в 1990-х роках, Ханенко-Фрізен повертається до спогадів селян, що стосуються колгоспного минулого. Опрацювавши весь корпус інтерв'ю, записаних за методологією усного життєпису, та проаналізувавши, чому й де оповідачі розставляли певні акценти у своїх спогадах, дослідниця звертається до теми того, як (а) селяни висвітлювали у своїх інтерв'ю питання владних відносин за колгоспних часів, (б) як владні відносини на селі позначилися на їхньому розумінні самих себе та (в) які наративні методи оповідачі застосовували під час інтерв'ю, щоб передати найефективніше своє бачення та розуміння владних відносин у колгоспному селі. Ханенко-Фрізен передусім цікавить, як оповідачі вже у зрілому віці, дивлячись у власне минуле, позиціонують у контексті всього інтерв'ю власну здатність протистояти різним проявам владності у стосунках з тими, хто перебував на вищому від них щаблі владних ієрархій, як-от безпосереднім начальством та іншими представниками місцевої влади та радянської еліти. Проаналізований наративний матеріал передусім висвітлює часовий проміжок від 1970-х до початку 1990-х років напередодні остаточного колапсу колгоспної системи в Україні наприкінці 1990-х рр.

Напевно, нікого не здивуєш в Україні твердженням, що із розпадом Радянського Союзу українські селяни вкотре зазнали кардинальних змін у своєму житті. Зокрема в Україні на тлі загального колапсу соціалізму в Європі перехід від соціалістичних форм господарювання на селі до ринкових болісно й безповоротно позначився на селянах та їхніх сім'ях. Руйнування радянської системи на початку 1990-х років та повна реорганізація централізованої економічної системи привели до фундаментальних змін у десятиліттями усталеному життєсвіті колишньої радянської людини. У перше десятиліття перехідного періоду від соціалізму до ринкової економіки, протягом 1990-х років у сільському секторі ситуація продовжувала ускладнюватися через системні зволікання уряду щодо впровадження земельної реформи.¹ На папері колективні господарства нашвидкуруч перекраювалися на нові кооперативні виробничі товариства, об'єднання та аграрні спілки, тоді як у реальному житті відбувалося безконтрольне перерозподілення виробничих ресурсів між найбільш підприємливими колишніми керівниками цих же ресурсів, але вже без звичкої координації зверху. Завдяки цим змінам в економічній основі суспільного ладу на селі українські селяни, колишні колгоспники, яким попередньою ідеологією було надано офіційного, принаймні в публічному дискурсі, статусу «народних годувальників», втратили свої хоч якісь статус та позицію в українському суспільстві.

Законодавчо непродумане й доволі хаотичне розформування соціалістичних сільськогосподарських виробничих одиниць, колгоспів та радгоспів наприкінці 1990-х призвело до того, що прискорене розколгоспнення в Україні багато в чому вдарило по українських селянах так само сильно, як свого часу колективізація 1930-х років. До великої міри наслідки трансформацій, що відбувалися в сільському життєсвіті в 1990-х роках, були такими самими драматичними у сфері повсякденного життя та повсякденної культури, як і наслідки змін, що відбувалися в українському селі під час колективізації українського селянства в 1930-х роках. В обох випадках ідеться про повне перекраяння фундаментальних засад життєвого середовища людини.² Проте, на відміну від колективізації, процеси та самий макрофеномен постсоціалістичного відходу від колгоспної системи, себто процеси деколективізації, й до сьогодні не привертають достатньої уваги науковців суспільствознавчих наук в Україні.

Щоби зрозуміти, як сприйняли та як ще сьогодні пам'ятають процеси деколективізації безпосередньо на місцях її проведення ті, по кому найбільше вдарила її нищівна сила, в 2007–2010 роках за ініціативи Центру дослідження української спадщини

1 Lerman Z. Land reform and farm restructuring in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, May/June 1999. P. 42–55; Lerman Z., Sedik D., Pugachov N., Goncharuk A. Rethinking Agricultural Reform in Ukraine. Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa (IAMO) Halle: IAMO. 2007. 159 p.

2 Ханенко-Фрізен Н. У пошуках нового суб'єкта історії: Проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід». *Український Історичний Журнал* 5, 2010. С. 188–199.

Саскачеванського університету в Канаді та у співпраці з українськими усними істориками в Україні було реалізовано проєкт з усної історії «Деколективізація в Україні 1990-х років: селянський досвід». Проєкт охопив одинадцять областей та здійснювався у співпраці з вищими навчальними закладами, у яких активно проводиться дослідницька та навчально-наукова робота з усної історії.³ Протягом трьох років було записано 170 глибоких автобіографічних інтерв'ю. Інтерв'ю проведено з колишніми колгоспниками 1938–1951 років народження, яких деколективізація спіткала наприкінці трудового шляху.⁴ Чому саме ця когорта селян була залучена до проєкту, я писала раніше, зазначу лише, що головною мотивацією було запросити до проєкту тих колишніх колгоспників, на становлення особистості котрих випало відносно менше історичних випробувань, пов'язаних, наприклад, із колективізацією 1930-х, репресіями та голодом, що її супроводжували, та з Другою світовою війною 1939–1945-х років. Отже, проєкт зосередився на поколінні радянських людей, які вступили в колгоспи, маючи вік 14-16 років у 1950-х та початку 1960-х років.⁵

Одразу після закінчення проєкту у своїх перших рефлексіях про його результати та під час попереднього аналізу записаних оповідей я зосередилася на селянському досвіді суто деколективізації, таким травматичним він виявився для всіх без винятку оповідачів. Водночас застосована в цьому проєкті методологія (розширене тематичне інтерв'ю з обов'язковим зосередженням на життєписі оповідача, наявність родинного, особистого чи опосередковано-особистого зв'язку між дослідником та респондентом) надала можливість створити потужну колекцію особистих спогадів з різних регіонів України на тему розколективізації. При цьому завдяки застосованому методу інтерв'ювання усні наративи селян пропонують дослідникові також глибокий пласт рефлексій на весь життєвий шлях оповідача. З огляду на те, що оповідачі пережили процеси деколективізації лише наприкінці свого трудового життя, у переважній більшості інтерв'ю селяни позиціонують власне життя як реалізоване та змістовно прожите, наповнене також багатьма позитивними моментами. Адже, по-перше, саме формат усної історичної опитування заклав необхідність для них пояснити своїм співбесідникам – молодим українцям, на два покоління молодшим за них, – що саме вони втратили у вирі деколективізації. Деколективізацію врешті переживали всі респонденти як крах усталеного життєвіття, в якому вже з погляду постдеколективізації не все було так зле. По-друге, тенденція до такої подачі пояснюється також і суто психологічними бажаннями старшої людини в момент підбиття підсумків прожитого життя нарративно зосередитися на найбільш значних та значеннєвих елементах життєвого шляху, щоб подати як собі, так і іншим своє життя як недарма прожите.

Саме таке зосередження оповідачів на найважливіших аспектах їхнього життя до розвалу колективного господарства на селі – а не лише на періоді, в якому весь їхній попередній

3 До цих закладів належать кафедра історії України при Полтавському державному педагогічному університеті ім. В. Г. Короленка (Юрій Волошин), кафедра українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (Гелінада Гринченко), навчально-науковий Центр усної історії при Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди (Тарас Нагайко), кафедра історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), кафедра історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка (Тетяна Лапан), кафедра археології та етнології Одеського національного університету ім. І. Мечникова (Олександр Пригарін).

4 Текст цієї статті є частиною більшого видавничого проєкту, зорієнтованого на читачів поза Україною, назагал мало обізнаних з історією колгоспної системи в Україні. Матеріали статті авторка також презентувала на щорічній конференції Канадської асоціації славистів у Ванкувері в травні 2019 року.

5 Учасники проєкту в західних областях України з огляду на повсюдну колективізацію пережили дещо інший історичний досвід, ніж представники їхнього покоління в інших регіонах України.

досвід почав втрачати сенс – примусило мене в наступних аналітичних розвідках звернути більше уваги на загальний життєпис селян в цілому та на їхні спогади про життя за часів колгоспу зокрема. Оповідну подачу, чи наративну презентацію, краху попереднього життєсвіту в селянських наративах неможливо повністю оцінити без занурення в повний текст інтерв'ю, у повний селянський життєпис.

Отже, в цій статті я повертаюсь до тих площин у спогадах селян, що стосуються їхнього бачення власне колгоспного минулого. Моїм завданням тут, щоправда, є дещо звужене питання. Опрацювавши весь корпус записаних інтерв'ю та розуміючи краще, чому й де оповідачі розставляли певні акценти у своїх спогадах, на чому вони наголошували, я звертаюся тут до теми того, як селяни висвітлювали у своїх інтерв'ю питання владних відносин за колгоспних часів, як владні відносини на селі позначилися на їхньому розумінні самих себе та які наративні методи оповідачі застосовували під час інтерв'ю, щоби передати найефективніше своє бачення та розуміння владних відносин у колгоспному селі. Важливо зауважити, що я не зосереджуюся тут на історичній конкретиці, фактах та площині реальних подій, що сталися в минулому. Передусім мене цікавить, як оповідачі, вже у зрілому віці, дивлячись у власне минуле, у контексті інтерв'ю позиціонують свою здатність протистояти різним проявам владності в стосунках з тими, хто перебуває на вищому від них щаблі владних ієрархій на селі, як-от безпосереднім начальством та іншими представниками місцевої влади та радянської еліти. Мене цікавить також, як учасники проєкту вирішували проблемні моменти у владних стосунках на селі у своєму дорослому віці, радше ніж коли вони були ще підлітками чи молодими колгоспниками та колгоспницями. Це переміщує нас у часовий проміжок від 1970-х до початку 1990-х років, напередодні повного колапсу колгоспної системи в Україні наприкінці 1990-х рр.

Загалом метою проєкту було задокументувати широкий спектр особистих спогадів про селянське життя, як у контексті колгоспного минулого, так і в часи деколективізації. Зусилля були докладені для того, щоб охопити якомога розмаїтішу верству селян. За невеликими винятками, всі оповідачі народилися в період між 1935 та 1951 роками. На момент інтерв'ю учасники проєкту, народжені 1935 року, досягли 73-річного віку, а народженим 1951 року виповнилося 53 роки. Завданням дослідників на місцях було провести інтерв'ю з однаковою кількістю чоловіків та жінок – як зі звичайними колгоспниками, так і з керівниками, з високоосвіченими селянами й тими, хто мав семирічну освіту. Зважаючи на різноманітні обставини та намагаючись охопити ширший спектр селян за етнічним та професійним чинниками, ми провели інтерв'ю зі 103 жінками та 68 чоловіками. Таке розподілення за статтю до певної міри корелюється з демографічною пірамідою українського суспільства загалом (з більшою кількістю жінок, ніж чоловіків у віковій групі 60-70 років). Переважно учасники проєкту були одружені або вдовували, мали дітей, внуків. За поодинокими винятками, жінки розповідали про своє життя в громадянському шлюбі чи в розлученні.

Географічно інтерв'ю було проведено в десяти областях та Автономній Республіці Крим. У такий спосіб було охоплено західні (Рівненська, Тернопільська, Львівська області), центральні (Київська та Черкаська області), східні (Харківська, Полтавська, Дніпропетровська області) та південні (Одеська область включно з Ізмаїльським районом та Крим) регіони країни. Проєкт також охопив селян із різних культурних та етнічних меншин. Інтерв'ю було записано, зокрема, з українцями, росіянами, кримськими татарами, поляками, лемками, молдаванами, болгарам та липованами.

Отже, з огляду на вищезазначене, дослідники провели інтерв'ю з селянами, які працювали в різних секторах колгоспів, у такий спосіб представляючи весь спектр сільських владних ієрархій – від звичайних колгоспників, представників багатьох професій середньої ланки й до голів колгоспів.

ЧОМУ ВАРТО ПЕРЕЙМАТИСЯ ПИТАННЯМ ДІЄЗДАТНОСТІ

Як неодноразово зазначали наукові та популярні джерела, радянський тоталітарний режим особливо негативно позначився на селянах як на особах та як на соціальному класі, адже за радянською ідеологією селяни як клас були важливою ланкою соціалістичного виробництва. Протягом усього періоду української незалежності, особливо в рамках нещодавно розпочатої декомунізації, переосмислюючи радянський досвід в Україні, науковці, освітяни та популяризатори історії дедалі активніше запроваджують у публічному дискурсі різку характеристику колгоспної системи загалом, а не лише процесів колективізації. Досліджуючи колективне господарювання та його наслідки в Україні, вчені активно послуговуються доволі категоричними термінами. Їхні дискусії щодо впливу радянської економіки на український аграрний сектор ввели в обіг низку нових позначень – «ув'язнення, поневолення, примусова праця», якими, очевидно, не послуговувалися в публічному дискурсі ще радянської України.⁶ Активне фокусування на злочинах радянського режиму в Україні добре вписується в загальний тренд, що розгорнувся в Центральній та Східній Європі відразу після краху комунізму в регіоні, де кожна постсоціалістична країна намагається дати собі раду зі спадком власних соціалістичних режимів. Так само, як і інші країни, Україна бере активну участь у (пере)написанні власного історичного нарративу і (пере)форматуванні своїх історичних пам'ятей, і ці процеси часто політизовані.⁷ Така політизація є цілком зрозумілою з вагомих причин, особливо коли справа доходить до переоцінки спадку колективного господарювання в Україні.

Я зовсім не заперечую та цілком погоджуюся з багатьма науковцями в тому, що тоталітарна радянська система систематично й цілеспрямовано пригнічувала українських селян як клас незамінних виробників (а) споживчої продукції, від якої залежало все радянське населення, та (б) виробників ринкового капіталу, від якого залежали радянська економіка загалом та домінуюча позиція керівної комуністичної партії. Невпинні переслідування, репресії та експлуатація селян в перші роки існування колгоспів, постійні експерименти з

⁶ На момент написання статті, в період активної декомунізації в Україні, таке розуміння радянської колгоспної системи як державного поневолення селян активно інтегрується у шкільні програми історії в Україні. Див., наприклад, шкільний підручник: <https://history.vn.ua/pidruchniki/ukraine-history-10-class-2018-pometun-standard-level/26.php>. Менш радикальний, але, по суті, такий самий погляд було висловлено в раніших наукових працях, наприклад, у колективній монографії авторства Володимира Литвина та співробітників Інституту історії України Національної академії наук України *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах*. Київ: Наукова думка, 2006; Романюк І. *Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст.* Вінниця: Книга-Вега, 2005; Кук В., *Колгоспне рабство, Джерела до історії українського визвольного руху*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005; Малайчук О., *Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008.

⁷ Поміж багатьма іншими джерелами, див. Shevel O. The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine. *Slavic Review* 70, no. 1, 2011. P. 137–164; Vushko I. Historians at War: History, Politics and Memory in Ukraine. *Contemporary European History*, 27(1), 2017. P. 112–124; Introduction: Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe. *Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe*, edited by Khanenko-Friesen Natalia and Grinchenko Gelinada. University of Toronto Press, 2015. P. 3–18.

виробничим процесом, організацією та оплатою праці у 1950-х та 1960-х роках – усе це докорінно змінило українських селян як виробничий клас.

Водночас поточні ревізії та реінтерпретації в Україні радянського досвіду колективного господарювання активно упроваджують у публічний дискурсивний простір українського суспільства нове бачення українських селян як виключно безсилих жертв тоталітарного режиму. Таке бачення є однобоким. Наполягати на тому, що соціалістичний режим у сільському секторі в Україні породив клас жертв, було би оманливо та зневажливо щодо самих селян, які здебільшого не розділяють такого одностороннього трактування себе та своєї ролі в житті українського радянського суспільства. Більшість учасників нашого проєкту, принаймні у своїх життєписах, аж ніяк не позиціонували себе як жертв радянського режиму та колгоспної системи. Проєктні інтерв'ю доводять, що, попри весь системний тиск, якому їх було піддано, більшість селян, які працювали в колгоспах протягом 1950–1990-х років, регулярно намагалися й часто були цілком здатними (у межах можливого) обстоювати свої позиції, права та людську гідність. Водночас такі «успіхи» в обстоюванні власної гідності, по-перше, найчастіше були особисті, по-друге, вони, як правило, залишалися в тіні місцевих офіційних дискурсів і проговорювалися лише у приватному оточенні людини. Протистоячи тоталітарній системі, селяни змушені були культивувати в собі та демонструвати іншим свою дієздатність, волю та вміння навігувати системою, здатність адаптуватися до її обмежувальних чинників – не тільки для того, щоб вижити в ній, але й для того, щоб вибудувати в її рамках найкраще можливе життя для себе та своїх близьких. Щоб досягти цього, вони просто не могли собі дозволити не бути гнучкими, креативними, наполегливими, здатними до дії та не боятися конфронтацій. Більшість учасників проєкту продемонструвала у своїх спогадах – ідеться про ті сегменти інтерв'ю, де оповідається про життя в колгоспах – саме ці якості.

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА ДІЄЗДАТНІСТЬ ЛЮДИНИ

Здатність людини знаходити вихід з критичної ситуації, уміння витягувати себе із найглибших нетрів несприятливих обставин, розумітися на владних ієрархіях та маневрувати крізь мережі стосунків з іншими, повертаючи на свою користь, воля зберегти почуття власної гідності та досягти найкращого можливого результату в рамках наявних системних обмежень – у культурній антропології всі ці акти розглядають як прояв певної загальної якості людини, її особистої «дієздатності» (те, що англійською називають *human agency*). Поняття «дієздатності» побутує в антропологічному дискурсі доволі давно та виступає важливою категорією аналізу в антропологічних інтерпретаціях тієї чи тієї культури світу, того чи того аспекту людського життя в контексті різних соціальних обставин. У науковому дискурсі соціальних наук таку «людську дієздатність» зазвичай розглядають разом із поняттям «соціальної структури», адже здатність діяти формується в людини завжди у відповідь на різні зовнішні та внутрішні обставини, які виступають обмежувальними чинниками та загалом диктують зміст і форму людської діяльності. Людську дієздатність, з одного боку, розуміють як відповідь на структурні обмеження, адже людські дії є реакцією на зовнішні обставини. А з другого боку, людська дія, а отже, здатність людини діяти можуть також активно підважувати усталені системні рамки, бути викликом наявній системі та її структурам.

Наукові дебати довкола такої пари протилежностей як «соціальні структури – людська дієздатність» найчастіше зосереджені на питанні, у який спосіб структури (себто стала матриця чинни-

ків й обставин системи, породжених наявних соціальним, культурним, ідеологічним ладом) впливають на людину та наскільки обмежують здатність людини чинити відповідно до її особистих уявлень про те, як найкраще слід діяти в певних обставинах. Ці дебати, безперечно, містять значно більше нюансів, ніж я можу тут подати; у цій статті нам бракує часу та місця, щоб віддати належне всім їхнім теоретичним тонкощам. Зауважу, що загалом в обговоренні бінарного протистояння структури та людської дієздатності, їхнього взаємозв'язку та впливів є два підходи до тлумачення значень та наслідків їхнього протистояння. З одного боку, вчені дотримуються так званого індивідуалістського підходу до його вивчення (його ще називають ліберальним, чи гуманістичним). З другого боку, науковці розглядають це питання з позицій колективізму (чи комунітаризму та соціального детермінізму). Як зазначає Найджел Раппорт, індивідуалістське бачення пропагує ідею про те, що структури априорі не можуть визначати способи поведінки особи, тому що структури насамперед є продуктом людської діяльності. Натомість колективістський підхід наполягає на тому, що саме структура диктує, як людині мислити й поводити себе, і відповідно людська діяльність та поведінка є безпосереднім проявом системної реальності й завжди лише відбиває матрицю її структурних відносин.⁸

Отже, коли йдеться про вивчення різних аспектів людської дієздатності, питання соціальної структури разом із питанням історичного контексту, який вона формує, завжди виходять на перший план. З огляду на різний зміст, який вчені вкладають в поняття соціальної структури, дозволять зазначити, як саме я розумію це поняття в контексті цієї статті. Як «соціальну структуру» я розумію не так загальні суспільні, політичні, ідеологічні та інші елементи радянської системи, які, вочевидь, сформувалися поза селянським середовищем та життєсвітом, як-от організація колгоспного виробництва, планова економіка, вертикальний розподіл влади, радянська ідеологія тощо. Для мене соціальна структура радше вказує на комплекс психологічних чинників, внутрішніх самообмежень та стимулів, особистих цінностей (на що людина готова піти, а на що ні заради своєї мети), відповідно до яких людина вибудовує власну поведінку. Ці внутрішні самообмеження та стимули формуються у відповідь на зовнішні чинники, і таке формування можливе лише в суспільному контексті.

Отже, соціальну структуру я розумію саме як такі внутрішні обмеження. Кожний історичний період характеризується своїми комплексом внутрішніх структурних обмежень. Залежно від дослідницьких питань, різні дисципліни надають різного значення таким внутрішнім структурам, – до них звертаються як до системи цінностей або культурних орієнтирів, народних звичаїв чи традиційного права, повсякденних норм життя чи психологічних бар'єрів тощо. У будь-якому разі саме ці структури відповідають за зміст та вектори людської дієздатності. Ці внутрішні структури не є застиглими в часі, вони поступово змінюються; як під впливом зовнішніх обставин, так і під тиском людської дії та індивідуальної дієздатності людей. Отже, обговорюючи співвідношення дієздатності та структури, маємо пам'ятати, що це співвідношення є результатом взаємодії двох взаємозалежних площин – площини суспільного середовища та площини особистої волі.

Взаємодія між соціальною структурою та волею людини найяскравіше проявляє себе в контексті владних відносин групи, спільноти, громади тощо. Дослідники-антропологи

⁸ Rapport N., *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*, Routledge Key Guides London; New York: Routledge, 2000. P. 1–2.

завдяки методам антропологічних досліджень (довготривале занурення в середовище культури, яка підлягає дослідженню; базування наукових інтерпретацій на концептуальних засадах культури, що досліджується, а не лише на концептуальному апараті дослідника та ін.) мають певні переваги над іншими дисциплінами, коли йдеться про висвітлення питання владних відносин у місцевих життєсвітах. Наприкінці 90-х років минулого століття в культурній антропології постала школа досліджень перехідного періоду в східній Європі від соціалізму до постсоціалізму. Одним із засадничих питань у дослідженнях, що стосувалися розвалу колективної системи сільського господарства у східній Європі, було питання переформатування владних відносин у сільському середовищі тієї чи тієї країни. У контексті подібних досліджень науковці розробили кілька засадничих ідей щодо владних відносин на селі й не лише в перехідний період, але й у період соціалізму. Українському читачеві, імовірно, такі розробки не видадуться чимось новим, але не забудьмо, що західна антропологія мала завдання пояснити і соціалізм, і постсоціалізм передусім західному світові.

Кетрін Вердері, наприклад, досліджуючи соціалістичні владні відносини в селі в Румунії, зосередилася на тому, що вона назвала режимами соціалістичної власності, маючи на увазі передусім майнові відносини, себто не відносини людей і їхнього майна, а відносини між різними людьми, що стосуються майна.⁹ Вердері нагадує, що колективізація румунського села після Другої світової війни призвела до повного колапсу колись усталеного відпрацьованого режиму майнових відносин у румунських селах. Колективізація українського села в 1930-х переслідувала таку саму мету й мала такі самі наслідки. Це призвело до повного перекраєння владних стосунків в українському селі, наслідком якого була повна й форсмажорна передача контролю над усіма виробничими ресурсами разом із землею від однієї соціальної верстви або класу селян до іншої; від таких, які добре розумілися на всіх питаннях успішного аграрного виробництва на приватних засадах, до тих, що не мали доступу до ресурсів, були збіднілими селянами чи різними опортуністами та прибічниками контролюючої комуністичної партії.

Така передача влади була, зрештою, однією з основних цілей радянської держави. Після завершення колективізації та Голодомору на селі швидко постала нова ієрархія суспільних відносин, виробників, підприємств та власників. У новій ієрархії державним виконавчим установам та підприємствам було надано найбільше повноважень, а всі інші форми господарювання разом із кооперативами та колективними господарствами вважалися тимчасовим компромісним форматом організації виробництва та праці, отже, останні посіли найнижчий щабель в цій ієрархії владних відносин. Оскільки колгоспи були недержавними підприємствами, вони потрапляли під особливий прямиий контроль держави та її керівної партії. Держава зберегла за собою право абсолютного контролю за роботою колгоспів через заснування та надання місцевим осередкам радянської влади необмеженого контролю за усіма виробничими та невиробничими процесами на селі. Зокрема, місцеві, а особливо регіональні (районні та обласні) органи комуністичної партії, так звані парткоми, були наділені повноваженнями скасувати будь-яке рішення, яке ухвалювали голови колгоспів щодо виробничих процесів та відносин у своїх господарствах.

⁹ Verdery K. The Property Regime of Socialism. *Conservation and Society* 2, no. 1, 2004. P. 189–98. Див. також Verdery K., *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton Studies in Culture/Power/History. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996; Verdery K. *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania, Culture and Society after Socialism*. Ithaca: Cornell University Press, 2003.

Отже, із започаткуванням системи колективних господарств в аграрному секторі радянської економіки саме компартія повністю контролювала всі виробничі відносини селян. Вона призначала і звільняла голів колгоспів, диктувала економічні засади колгоспного життя й координувала виконання всіх інших загальновідомих репресивних заходів, спрямованих проти селян, котрі відмовлялися співпрацювати з владою. Але з часом, приблизно з кінця 1960-х років, компартія почала передавати деякі керівні повноваження на місця. Впродовж 1970–1980-х років колгоспне керівництво та зокрема голови колгоспів нарешті перебрали на себе окремі керівні функції, отримавши більше можливостей для контролю виробничих процесів та організації праці й побуту в селах. Це також призвело до чергового переформатування владних стосунків на селі та підвищило статус голів колгоспів на місці.

У цей час пізнього соціалізму, у період 1970–1980-х років, владні позиції колгоспного керівництва порівняно з минулим значно покращилися й голови колгоспів отримали набагато більше можливостей щодо поточного координування та контролювання роботи своїх господарств. Проте позиція та робота голови завжди були під пильним наглядом районного секретаря партії та інших регіональних органів радянської влади. Хоча голова колгоспу офіційно посідав найвищий щабель владних ієрархій у своєму господарстві та керував усім правлінням колгоспу, він – а переважно це були чоловіки¹⁰ – завжди мав бути в добрих стосунках із головою сільської ради та секретарем партійної організації в колгоспі. Ці три владні гілки могли мати різний розподіл влади, залежно від особистих якостей кожного керівника, їхніх можливостей та соціального капіталу.

Наступні нижчі щаблі владних ієрархій, залежно від профілю колгоспу, окупували різні керівники та директори спеціалізованих ферм, ланів, комор, сховищ та інших закладів. Кожен колгосп мав свою контору, або виконавчий орган колгоспу, до складу якої належали економісти, агрономи, бухгалтери та секретарі. У великих колгоспах на цей період також могли функціонувати їдальні та дитсадки. Сільські школи, фельдпункти чи медпункти та сільські клуби культури перебували на обліку держави, а отже, колгоспи не відповідали за організацію роботи в цих закладах, а їхні співробітники, не будучи працівниками колгоспів, «мали ставку» та отримували оплату за свою працю від держави.

На найнижчому щаблі владних ієрархій у селі перебували звичайні колгоспники, які працювали на польових роботах або яких вважали різноробочими. Ті, хто «робив у полі» – а саме так найчастіше посилалися на свою роботу звичайні колгоспники в наших інтерв'ю, – були організовані в ланки та бригади. У ланках зазвичай не було багато людей. На підставі проведених інтерв'ю можна говорити про 8–12 робітників на одну ланку. Ланки утворювали бригади, і в бригадах могло бути понад 100 осіб. Кожна з цих одиниць мала свого очільника, ланкову (найчастіше це були жінки), чи бригадира (тут частіше траплялося чоловіки). Вочевидь, керівники цих виробничих одиниць посідали трохи вищу планку владної ієрархії порівняно зі звичайними членами ланок та бригад.

На додаток до вищезазначеного розподілу владних позицій на селі зазначу, що в колгоспах престижними вважали також професії доярки (матеріали проєкту згадують лише про одного дояра-чоловіка), тракториста та механізатора. Останні дві професії вважали «чоловічими», проте на сході України в кількох інтерв'ю йшлося і про трактористок-жінок. Ці професії не дуже просто вписуються в наявні ієрархії на селі, адже робота доярки не передбачала жодної спеціальної освіти, а робота тракториста чи механізатора вима-

¹⁰ У всій сукупності інтерв'ю тільки один раз була згадка про голову колгоспу – жінку.

гала лише мінімальної. Проте робота доярки та робота механізатора і тракториста добре оплачувалися та були затребуваними.

Отже, у колгоспному, а ширше, у сільському середовищі владні відосини були багатшаровими та спиралися, можна сказати, з одного боку, на владні позиції сумнозвільної трійки – голови колгоспу, партійного секретаря колгоспу й голови сільської ради, а з другого боку, на нібито повну безвладність звичайних колгоспників. Оскільки прості колгоспники перебували на нижньому щаблі владних відносин, є спокуса уявити, як ними могли попитати всі інші представники владних відносин на вищих щаблях і як у них не було жодної можливості обстоювати власні позиції в межах наявної системи владних стосунків. Проте такі уявлення є хибними. У реальному житті звичайні колгоспники постійно змушені були проявляти свою волю та обстоювати власні інтереси, активно показуючи в такий спосіб свою дієздатність у стосунках з владою й тими, хто її представляв на кожному щаблі.

До цього питання варто підійти з позиції антропології, щоб зрозуміти витоки такої селянської дієздатності. У культурній антропології, коли йдеться про сільське господарство загалом, прийнято розрізняти щонайменше два види сільського господарювання – екстенсивне та інтенсивне. Радянське сільське господарство антропологі розуміють як головне екстенсивний вид, адже основною продуктивною силою в сільському господарстві була переважно ручна праця, навіть у часи пізнього соціалізму, коли держава почала наповняти на інтенсифікації, хімізації та механізації сільськогосподарської праці. Отже, селянська праця, а з тим і самі селяни, які перебували на найнижчому щаблі владних ієрархій у селі, звичайні колгоспники, були для радянської держави важливим ресурсом соціалістичного сільського господарства. І найголовніше те, що вони виступали ресурсом, якого завжди бракувало, як зазначала Вердері.¹¹ Багатьом відома чи пам'ятається, я думаю, практика залучення міського населення, школярів, студентів, робітників заводів та різних закладів до роботи на селі в часи збирання врожаю. Через нестачу робочої сили на селі держава недарма намагалася контролювати цей важливий людський ресурс усілякими силами, створюючи всі умови для того, щоби закріпити селянство як виробничий клас на селі та не дати селянам переїхати деінде.

Власне, через те, що робоча сила на селі була в дефіциті, звичайні колгоспники мали серйозні важелі в розв'язанні різноманітних питань, зокрема в контексті владних стосунків на селі. Селяни добре усвідомлювали, що їхнє безпосереднє начальство, та й загалом всі, які стояли вище, мають враховувати їхню думку, і отже, вони не тільки добре усвідомлювали, що мають певний контроль над тими, хто ними керує, але й активно користали з того. Отже, як би це не звучало парадоксально, але ті, хто перебував на найнижчому щаблі місцевих владних ієрархій – ті, хто мали би бути повністю позбавленими будь-яких важелів контролю над своєю працею та життям – за іронією часто перебували в ситуації «навпаки». Отже, в колгоспному селі, у контексті наявних місцевих структурних обмежень, про які йшлося вище та які сформувалися в процесі колективного господарювання в Україні, місцеві колгоспники, яким нічого було втрачати, вміло маневрували між різними шарами місцевих ієрархій, застосовуючи максимум своїх можливостей, кожна особа робила це з притаманною їй завзятістю. Таке активне навігування владними відносинами на свою користь і протистояння владі та її різним представникам на кожному рівні, власне, і є першочерговим виявом людської дієздатності в соціалістичному селі.

¹¹ Verdery K. What Was Socialism, and What Comes Next? Princeton University Press, 1996.

Отже, в колгоспному селі за чотири чи за шість десятиліть радянської влади від одного покоління до наступного селяни вибудували систему приватних стратегій та підходів до того, як успішно виживати в радянській системі, і водночас постійно підважували її. Така спрямованість їхніх дій – саме на підважування системи та її правил – є важливою характеристикою селянської дієздатності часів соціалізму.

НАРАТИВНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ

Маю зазначити, що як дослідниця усної історії я не маю на меті реконструювати історичний досвід та реальні конкретні вияви особистої селянської дієздатності на місцях. Натомість я зосереджуюся на тому, як селянську дієздатність представлено в усних історичних інтерв'ю, записаних у рамках нашого проєкту, а саме як селяни подавали під час інтерв'ю, проведених вже після деколективізації, свої минулі дії та особисту дієздатність за колгоспних часів.

У який спосіб особиста дієздатність українського селянина чи селянки колгоспних часів подається в інтерв'ю? Іншими словами – якою є назагал саме «оповідна» селянська дієздатність? У переважній більшості сільських життєписів колишніх колгоспників оповідна або наративна дієздатність є визначальною рисою особистих життєвих історій. Оповідачі або активно наполягають на своїй дієздатності (і таких більшість), або нарікають на те, наскільки їм, за різних обставин, не давали можливості її виявити. Це і зрозуміло, оскільки в контексті запропонованого тут бачення бінарного протистояння людської дієздатності та соціальної структури не кожен міг завжди й активно опиратися офіційним соціальним структурам радянського часу. Більшість оповідачів (але все ж таки не всі), переповідаючи інтерв'юерам своє життя упродовж кількох годин, говорили про себе як про людей, які завжди намагалися досягти певного, якщо не повного, контролю над своїм життям. Отже, більшість згадує своє життя як життя діяльної та дієздатної людини, незалежно від досягнених результатів.

Процес кодування всього корпусу записаних інтерв'ю з погляду наративних репрезентацій дієздатності був непростим та працемістким, проте він привів до цікавих результатів. З одного боку, кодуючи інтерв'ю я, безумовно, зосереджувалась на змісті, себто на тому, що саме було сказано в оповіді; з другого – на формі та наративних стратегіях подачі оповідного матеріалу, тобто як це було сказано. З огляду на зв'язок між змістом та формою в контексті сільських усноісторичних інтерв'ю я дійшла цікавого та важливого як для дослідника усної історії висновку. Під час інтерв'ю, коли мова заходила про те, як саме оповідачі навігували владні відносини в селі та як вони намагалися обстояти свої позиції в контексті часом конфліктних стосунків із безпосереднім керівництвом, селяни активно послуговувалися таким наративним жанром, який би у фольклорних студіях назвали «побутовим оповіданням». Іншими словами, щоб продемонструвати свою дієздатність за колгоспних часів, селяни повністю занурювалися в жанр народного оповідання. Отже, таке переповідування – не у форматі узагальнень чи філософських роздумів, а у форматі конкретних історій-оповідань – виступає в селянських спогадах як найбільш ефективна наративна стратегія для подачі чи репрезентації «людської дієздатності». Саме у форматі конкретних оповідань-переказів або того, що англійською називають *storytelling*, селяни намагалися довести співбесідникові свою здатність протистояти радянській системі та її структурним обмеженням. Навіть більше, оповідачі зверталися до цього жанру, коли

поверталися в спогадах до найбільш конфліктних ситуацій у їхньому житті за колгоспів, часом починаючи із затяжної паузи, ніби обираючи собі оповідний маршрут на перехрес-ті та зупиняючись саме на оповіданні; ніби інші формати спогадів були би нездатні переказати суть того, як саме вони обстоювали себе в цих ситуаціях.

Варто також зазначити, що формат побутового оповідання-переказу, до якого звертались оповідачі, часто набував форм традиційної побутової казки. В таких оповіданнях, на відміну від інших форм нарації, оповідачі зазвичай постають як винахідливі протагоністи-герої, яким доводиться протистояти сам на сам підступним антагоністам чи лиходіям, вони мають долати різні перешкоди, на їхньому шляху їм несподівано трапляються помічники, вони шукають виходу із виниклої проблеми та врешті його знаходять. Такі історії часто завершуються мораллю чи певними підсумками. Вони завжди виконуються в теперішньому часі, адже таке переповідування дозволяє оповідачеві найефективніше передати як суть конфлікту, так і його емоційну глибину. Безумовно, селяни звертаються до формату оповідання від першої особи та в теперішньому часі й деінде у своїх спогадах, передаючи власний досвід минулого й поза конфліктними ситуаціями. Проте саме в контексті висвітлювання конфліктних ситуацій у площині владних відносин колгоспних часів оповідачі чи не завжди послуговуються класичним форматом та формулами традиційного побутового оповідання, що межує з казкою. Таким історіям властиві як наявність класичного, майже казкового сюжету, про який ішлося вище, так і значна оповідна амплітуда викладу подій (narrative arc), себто події в них розвиваються драматично «вгору», ведучи до чітко визначеної кульмінації, а згодом і до розв'язання конфлікту. В них протагоністи постають переможцями, що зуміли розірвати всі тенети, в які вони потрапили, та вибратися з них.

Колгоспникам часто доводилося протистояти великій кількості структурних обмежень, накладених на них радянською системою та її тоталітарним режимом; конкретні протистояння часто закарбовувалися в їхній пам'яті. Отже, у відповідь на питання про те, в яких стосунках вони перебували з керівництвом (таке питання їм часто ставили під час інтерв'ю), щоб пояснити особистий досвід та довести власну дієздатність, оповідачі найчастіше вдавалися до історій про конфлікти з керівництвом та обирали формат оповідання як найбільш відповідний спосіб і стратегію, щоб пояснити ситуацію і водночас показати себе як дієздатних агентів власного життя.

ІСТОРІЇ ПРО КОНФЛІКТИ ТА ЇХНЄ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Відповідно до завдань цієї статті ми обмежимося розглядом лише тих історій, що висвітлюють конфліктні ситуації в контексті трудових відносин (конфлікти та відповідні владні відносини є також і поза трудовим колективом, скажімо, в родинних відносинах, між сусідами, представниками різних верств населення тощо). Навіть більше, на підставі всього корпусу інтерв'ю можна також говорити про два види таких історій: (а) історії, які описують лише конфлікт, та (б) історії, які висвітлюють конфлікт та його розв'язання. Історії, що ілюструють конфлікти, проте не зосереджені на їхньому розв'язанні, зазвичай короткі. Їм бракує всього спектру рис, притаманних історіям, у яких ідеться і про конфлікт, і про його розв'язання. Зокрема в першому випадку в історіях немає драматичного наративного викладу чи вираженої кульмінації, ці історії подаються як короткий переказ про нерозв'язане протистояння чи певну несправедливість, яка могла роками допікати

людину. Такі оповідання, як правило, висвітлюють радше брак дієздатності оповідача, ніж її наявність. Ці історії про нерозв'язаний конфлікт чи утиски оповідачі зазвичай виконували в минулому часі. Вони не такі захопливі, як історії про конфлікт та його розв'язання, оскільки вони не занурюють слухача повністю в момент дії. За своєю суттю вони є оповіданнями-ілюстраціями, невеликими усними нарисами, переказами; вони збільшого зосереджені на висвітленні структурних обмежень і неспроможності протагоніста їх подолати. Ці оповіді не демонструють повного набору ключових нарративних характеристик, які властиві історіям, в яких ідеться і про конфлікт, і про його розв'язання (до останніх ми незабаром повернемося). Розгляньмо кілька прикладів.

Історія перша. Стефанія С., 66 років, звичайна колгоспниця, яка працювала «на полі в ланці» (с. Великий Ходачків, Тернопільська обл.), згадує про один з багатьох випадків несправедливого ставлення до себе:

Було так раз, що посадили тютюн. І треба було йти обривати ті листочки і в'язати на шнурочки. А я тоді якраз не могла вийти на роботу, бо треба було штукатурити хату, бо прийшов майстер хату штукатурити. А так нема, не було кому найняти чи що. То ми обоє з чоловіком робили в ростворі і то всьо. І як прилетів голова на подвір'я, як він мене зматюкав і поназивав. То той майстер, то йому аж волосся дибом стало, каже: «Боже, та де то ж так можна?» Ну було таке.¹²

Життєпис Стефанії насичений іншими подібними спогадами про те, наскільки, за її твердженнями, несправедливими до неї були різні начальники та як в неї не виходило домогтися свого у стосунках із ними. У своїх спогадах про колгоспний період вона загалом зображує себе як людину з низьким рівнем наполегливості та особистої дієздатності, неспроможну скористатися обставинами та владними відносинами на свою користь. Наступна її історія, подана нижче, представляє собою більш розлогу оповідь, у якій ідеться про протистояння головної героїні історії (оповідачки) її опонентів, бригадиру (антигоністу-лиходію в класичному форматі побутової казки). Як це буває в казках, головна героїня користує з допомоги помічників (напарниць по ланці), але розвиток подій у сюжеті не має значної амплітуди викладу та наростання й не веде до кульмінації. Як і сам конфлікт, так і оповідання про нього не мають розв'язки:

Історія друга. Стефанія С.:

На городині я робила щось вісім років. Я була хвора, я мала язву, і мені не можна було дуже тяжко робити. А на городині, то ніхто не хотів робити. Морква, буряк червоний, ті огірки, отаке – городина. І я не могла робити тяжкої роботи. А він (бригадир, НКФ) мене взяв і дав на городину робити. Я просилася в нього, що не можу на городині робити, бо то треба ящиками було всьо грузити на машину. «Я, – каже, – буду за тебе робити? – так він мені відповів». Так я з плачем, й дальше пішла робити. То я проробила там

¹² Стефанія С., 2 травня 2008 року, Великий Ходачків, Тернопільська область, записала Оксана Товарянська, ОНД 08-08.

щось вісім років на тій городині. То потім жінки з ланки за мене просили бригадіра, щоб він мене забрав з городини. То я вже потім на буряках робила. Але воно і на буряках так само не було меду, але тут хоч грузити ящики на машину не треба було, двигати. Так, всяко було.¹³

На відміну від історій, у яких ідеться лише про конфлікт, історії про конфлікт та про його розв'язання вимагають від оповідача більшої наративної роботи, адже оповідач має передати і глибину конфлікту, і його розв'язку. Для цього оповідачі вводять у свою оповідь повний спектр рис «успішного оповідання», себто такого оповідання, яке не тільки активно заангажує слухача, але й наводить його на бік самого наратора. Зокрема вони характеризуються драматичним наративним викладом, що має більшу амплітуду та веде до чітко вираженої кульмінації. Саме такі історії наслідують у своїй організації формат і сюжет побутової казки, в них протагоніст зустрічається з лиходієм, зіткнувшись з перешкодами, які трапляються на його чи її шляху, та успішно їх долає за допомогою різних помічників, та врешті у фінальній конфронтації розв'язує проблему. Такі історії зазвичай розповідають у теперішньому часі та з використанням прямого цитування. Вони завершуються певними ремарками або «мораллю історії». Ці історії, як правило, довші, хоча деякі з них можуть бути короткими, але навіть і в такому форматі вони мають усі основні риси побутового оповідання. В історіях про розв'язання конфліктів, як правило, наратори зосереджені на особистих битвах із наявними в їхньому середовищі системними перешкодами чи на прямих конфронтаціях із начальством.

Такі історії чинять більший вплив на слухача, адже вони повніше розкривають суть не тільки конкретного конфлікту, але й ступінь впливу на людину соціальних структур за колгоспних часів, принаймні як їх переживали та розуміли селяни. Вони активно висвітлюють як глибину конфлікту, так і здатність оповідача його подолати. Розгляньмо кілька прикладів:

Історія третя. Ганна З., 70 років, доярка, с. Глинське, Полтавська обл.:

Оце вже як я покинула робити, бо я вже на пенсії була, ото п'ять год доробляла дідові (чоловікові – Н.Х.-Ф.), учьотчиком (на стаж – Н.Х.-Ф.). Був голова, так от шо ж він зробив. У холодільщика не хватило молока. Не хватило молока і він узяв за те молоко не тіки з холодільщика, а і з учьотчиків повдержував гроші. А я кажу: «Е, як оце таке діло, хай тобі морока», – та покинула робити, та й усе.¹⁴

Історія четверта. Іван Р., 59 років, водій, с. Бурдівка, Одеська обл.:

А-а-а зарплата, короче, когда на молоковозе я работал, зарплата маленькая была [занижує інтонацією] – 85 рублей. Это не зарплата (...) Я вот тогда стою под Клеверным мостом, там еще тогда ГАИ было. Говорю: «Ребята, пишите в путевке: забрали права». Пишут: «Забрали за пьянку».

¹³ Там само.

¹⁴ Ганна З., 24 червня 2008 року, Глинське, Полтавська область, записала Наталія Шерстюк, ОНД 10а-06.

Прихожу к директору: «Вот права у меня забрали, вот в путевке записали». Не повезешь, будешь платить! Да что ты! А молоко тогда никто не хотел возить! Это работа малооплачиваемая раз, во-вторых – это каторга! Не выходных, ни проходных – дождь, снег, туман – едь!»¹⁵

Цікавим є те, що в історіях протагоністом може виступати не сам оповідач, тобто не особа в однині, а певний колектив чи спільнота, наприклад, ланка чи все село. Читачеві може здатися, що такі історії висвітлюють не особисту, а колективну дієздатність людей, від імені яких говорить оповідач. Насправді, заміна «я» на «ми», коли йдеться про ідентичність протагоніста, не міняє факту того, що оповідання оповідач переказує все ж таки в однині. Оповідач просто вписує себе у спільноту, подаючи власну волю та дієздатність як невід'ємну частину волі та дієздатності колективної. Ця тенденція замінювати своє оповідне «я» на «ми» була особливо притаманна жінкам, яких ми опитували під час проєкту. Подані нижче історії ілюструють такі випадки.

Історія п'ята. Людмила З., 54 роки, польова робітниця, пізніше доярка, с. Жовтень, Одеська обл.:

Ну бывало ондо, на полі, ше я тоже на полі робила, от сапает буряк і цей го, дали нам норму і скіко-то за той буряк, от, допустім, 41 рубль, як я щас помню, за гектар буряка, перший раз висапает, 41 рубль получиш, а ми пішли, а там первый раз висапали, на другой раз обратно, вже трохи меньше вже платять, 35 кажется було, а воно таке заросше, таке грязне, от ми покидаємо і назад ідем в кантору і добиваемся, шоб приїхало агроном там, начальство всьо, економіст і подивилися, яке поле, шоб оцінили нам, ну вони оцінювали, добавляли.¹⁶

Історія шоста. Олена М., 67 років, польова робітниця, с. Муравльовка, Одеська обл.:

А, вперед [раніше – Н.Х.-Ф.] у нас была «Дружба», мы воссоединялись, два села, с Камышовкой. Один председатель у нас был, Рак. Значит, мы два села работаем, даем урожая, они в государство все возят, перечисляют денежки, а не строят, строят только в Камышовке, а у нас ничего не строят! А потом наши люди подняли бунт и разъединились. Наш колхоз «22-ой Съезд», тогда был еще 22-ой съезд! В 52-ом году, 53-ом, помню, я еще дома была, а потом на работу пошла! А воссоединенные мы были года два. А потом разъединились!¹⁷

Усе ж таки найчастіше історії про конфлікти та їхнє розв'язання є розгорнутими, добре прописаними та детально викладеними оповіданнями. Найефективніші з них також активно запозичують з жанру традиційного народного оповідання. Наступний приклад є

¹⁵ Іван Р., 7 лютого 2008 року, с. Бурдівка, Одеська область, записала Ганна Леснікова, ОНД 04-02.

¹⁶ Людмила З., 24 лютого 2008 р., Жовтень, Одеська обл., записала Олена Петрова, ОНД 06-08.

¹⁷ Олена М., 4 липня 2008 р., Муравльовка, Одеська обл., записала Ганна Леснікова, ОНД 04-07.

саме таким випадком. Подана нижче історія не тільки переносить читача в ситуацію конфлікту, а ще й занурює в певний оповідний стиль селянського наративу, на якому істотно позначилася традиція народного казкарства та переказу (storytelling). Оповідний стиль тут «економний», чіткий, з короткими, майже ритмічними висловами, і може нагадати слухачеві традиційні побутові казки, за якими українські діти вчаться розрізняти добро і зло, хороші і погані вчинки, етичне та аморальне. Спадають на думку казки про Лисицю і Журавля, Котика та Півника й багато інших. Зверніть увагу на теперішній час, використаний упродовж усієї оповіді, та на прямий діалог. Ритм оповіді чітко окреслений, оповідачка вміло розставляє акценти, тримаючи слухачів повністю зануреними в те, що відбувається.

Історія сьома. Юстина С., 73 роки, звичайна колгоспниця, працювала в польовій ланці, с. Бабичі, Львівська обл.:

Я мала такого бригадира, його вже нема. Та вже пішла я до него. Кажу:

«Слухай, я нині, – то Мелько був, – я нині в колгоспі є і роблю, а завтра дід перебирає, тато перебирає картоплі, і мені треба картоплі посадити завтра на городі. Треба взяти в колгоспі коні, бо своїх не маю».

Він каже до мене:

«Ну то добре, – каже, – я тобі дам коні».

А я кажу:

«Я не прийду, бо я завтра буду картоплі садити».

«Добре».

Приходжу я додому, дід перебрав картоплю, я ше трошки помогла, перебралась мо, нарихтували сьмо ми картоплів, будемо садити взавтра. Але приходить Калинович, ще такий був, і каже до мене:

«Слухай, Мелько казав, щоб ти йшла на роботу».

Я кажу:

«Як я піду на роботу? Як я маю картоплі садити – він мені казав, що дасть коні картоплі садити – я буду взавтра».

«А не, він мені сказав, шоби ти так тіко йшла».

Я кажу до него:

«Я не піду, бо я вже картоплі перебрала, ми носимо і піду за кіньми і буду садити, – ну і кажу, – не піду».

Він пішов, десь йому сказав, що я не піду, бо то тіки мене мав, більше нікого.

Приходжу я рано, встала, зібралася і кажу до тата:

«Я йду за кіньми до него на... – конюшня є близько – і йду і приведу коні,

хтось якогось фурмана дасть і ми будемо робити, садити картоплі».

Думаю собі, йду. А він каже, той, що приходив до мене:

«Він коні не дасть».

Я кажу:

«Добре, я ціле життя роблю, і він мені не дасть коні».

Приходжу я на бригаду, а мій бригадир ходить сюди-туди, сюди-туди, а я стою, ніц він не взиває до мене. А я до него. Переходив, переходив, я кажу:

«Мелько, ти мені дай коні картоплі садити».

А він каже до мене:

«А я коней тобі не дам картоплі садити».

А я кажу:

«А чого ти мені не дасиш?»

«Бо ти вчора мені не прийшла на роботу».

Я кажу:

«Я вчора картоплі мала перебирати і нарихтувати. Ти мені не даєш коні? Картоплі садити ти мені не даєш? Я картоплі посаджу, ну тобі Бог заплатить».

Так йому і сказала. О. І вийшла з конюшні і плачем прийшла додому і кажу до тата:

«Він мені коней не дав і сказав, що не дасть».

Я зачала плакати, а тато каже до мене:

«Знаєш, то ти вали на колгосп, там є Магир той во, Магир і там він кіньми робить, він соломи, допоможеш йому завести коням або він вже привіз і він прийде і нам нині ще картоплі посадить».

Я просто через поле валю на колгосп, так як була зібрана, прийшла на колгосп, якраз скидає той Магир солому. Я кажу:

«Петре, слухай, я маю на рихтовані картоплі, мені тре посадити картоплю, поле готове».

Скіко там – 10 соток чи 15, більше ми не садили, бо взяли 50 арів з хатою, усіма помірями.

Він каже до мене:

«Тихо, я поскидаю раз-два ту солому, і ми їдемо, і я тобі зараз картоплю нині посаджу».

Так було. Я допомгла йому скинути тої соломи, ми сіли на фіру, приїхали сьмо додому, картоплі сьмо посадили до вечора, я вже мала робітників, ми посадили картоплі.

Приходжу на другий день до колгоспу, ніц не звиваю, ні до Мелька, ні Мелько до мене, я за кіней – ніц. Але я січу буряки. Підходе. Ага, бачить, січу буряки, вже буряки такі великі. Прийшов до мене той бригадир, каже:

«Візьмеш коні картоплі підгортати».

Я кажу:

«Як я посадила, я підгорну, а тебе знати не хочу», – так йому й сказала. «То я так сі наробила, напрацювала, ти ше мені коней не дав!»

Отак було. Були вони комуністи, всі вони – комуністи, та ніц. Йду я в село, на Великдень з церкви, і кажу до нього: «Христос воскрес!» А він наміром закурив, навіть на мене не глянув. Так є. Я його пам'ятаю, доки жити буду. Мене то коле.¹⁸

Якщо говорити про подібності та відмінності між чоловічими й жіночими наративами, слід зауважити, що жінки зазвичай частіше вдавалися до конструювання «ми»-протагоніста у своїх оповідях; це спостерігається принаймні в контексті інтерв'ю, записаних у межах нашого проєкту. Жінки набагато частіше зверталися у своїх спогадах до родинних тем.¹⁹ Також жінки частіше, ніж чоловіки, покладалися на традиційні техніки оповідання, як це було зроблено у вище поданому випадку, історії сьомій. З другого боку, чоловічі історії характеризувалися більш «гострим» змістом та більшою драмою, як у випадку з наступними двома історіями (восьмою і дев'ятою). На жаль, драматичність викладу складно передати у транскриптах, тоді як звукозапис інтерв'ю якраз дозволяє це уявити краще.

Історія восьма. Іван Р., 59 років, тракторист, с. Бурдівка, Одеська обл.:

А забыли! За себя они никогда не забывают [посміхається]. А я так это дело делаю, поднял шо там у меня – плуг, культиватор и еду. А навстречу шеф едет. «Куда ты едешь?» «Домой, на обед!» «А что обед не было?» «Конечно». «Ну, хорошо» (...) Вот при Цапенкове было, это было в шестдесят восьмом, я тут возле тока, где балка, косил я пшеницу во время уборки, а комбайнеры наши были в Болгарке (сусідне село), там, где птицефабрика, там они тоже убирали! А была поваром Инна Филипенко. Тоже возле меня проехали, обед везли на Болгарку, не остановились! Поехали. В полчетвертого оттуда едут, оттуда одну порцию везут мне, а я норму перекошил, поднял транспорт и поехал в бригаду. Сзади приезжает Цапенко, он директор. «Ваня, что такое? Чего ты так рано бросил?»

¹⁸ Юстина С., 9 лютого 2008 р., с. Бабичі, Львівська обл., записала Оксана Химович, ОНД 09-03.

¹⁹ Усні історії, досліджуючи культуру та соціальну історію повсякдення, зауважують, що говорячи про своє минуле, жінки часто організують свої спогади довкола родинних історій та подій і менше фокусуються на собі. Див. Lynn Abrams', book «Oral History Theory» (2d edition), Routledge: London-New York, 2016, P. 72.

«Слушай, Вася, ты бы без обеда работал? – Нет». Мы так между собою «на ты», а при людях «на Вы». Он мне друг, он агрономом работал, я на машине его маме всегда молоко возил на творог, брынзу. (...) В общем, друг. «Ну шо?» «Ну шо, проехали возле меня в 12 часов, ну чего не стать, одному покушать, потом кормите уже 30 человек! Одну порцию они оттуда везут! Туда поехали не остановились, а назад везут одну порцию. Ты будешь есть? – Это уже даже свиньи не будут есть!» (...) Все, сразу ее с работы снял! Весь штат поменялся! И потом всегда в первую очередь мне есть возили [сміється].²⁰

Історія дев'ята. Олександр Л., 68 років, тракторист і пізніше голова сільської ради, с. Колодяжне, Рівненська обл.:

ОФЛ: Чого я покинув колгосп? Не зжився з головою колгоспу. Був Раданчук Дмитро Васильович. (.) Да ми з їм не зжилися. Ми з їм то робили довго. Да я вже не схотів будь дальше тим, шо він хотів, щоб я був «шестьоркою». А я сказав: «Знаєш шо, Васильович? Бери роби сам». Воно мені на чорта?! Я собі поїхав. (.)

Як це, «шестьоркою»?

ОФЛ: Вон хотів, щоб я все йому продавав. Шоб хто шо, вон мене питає, той і той, як, той і той так зробив. Кажу: «Знаєш шо? Я шестьоркою тобі не буду». Хочеш – дивись. Вон мене з самого начала сказав: скільки ви можете випить? А я кажу: давайте зробим експеримент. «Який?» Кажу: давайте побачим, який. В Хотині були ставки. Кажу: давай скажем Панасовичу, хай наловить риби. Зберем цю всю команду нашу. Чоловік п'ятнадцять було. Возьмем чарки – і побачите хто, шо і скільки може випить. Взяли, значить, були в Хотині, в курятнику виписали штири курки, штири півні. Зарубали ми сіє півні. Взяли риби, Панасович поїхав сьо все робить. І вже ми з їм приїхали остатніє. Дмитро Харитонов, шофер його був, і ми були. Вон в мене питає, скільки будем брать горілки. Кажу: ящик. «Ви здуріли? Ящика горілки?» Кажу: треба брать ящика, бо буде мало. «Ні! П'ятнадцть бутілок». Харашо. Взяли п'ятнадцть горілок. Сюда вже приїжаєм – там вже все готово! Знаєш, яке воно? Возьми, зварано сі півні. На той ющі зварана уха. Сьо не та, шо на воді. Ну, там все було, ковбаса, все останне. Сіли ми, розляли по чуть-чуть, розляли по чуть-чуть, розляли. О, вже стали балакать голосній. «Наливайте», – каже. Кажу: шо я буду наливать? Я обанкувався. «Як шо? Горілку». А де я возьму її? «Як де?! А хіба нема?». Кажу: нема. «Як це немає?!» Кажу: так не має, вже всю випили. Подививсь на сіх хлопців. «Дий як випили?» Ну, кажу, всю випили, більш нічого немає. А вже темно. Вже таке діло на смерку. А сьо в Хотині, там за селом, геть под лісом. (.) «А достать Ви можете горілки?» Кажу: чо не можем? «А продавець вам відкриє?» Кажу: одкриє. «Скільки брать?» Кажу:

²⁰ Іван Р., 7 лютого 2008 року, с. Бурдівка, Одеська обл., записала Ганна Леснікова, ОНД 04-02.

треба десять бутілок брать. «Да ви що?! Хватить п'ять!» Давайте п'ять. Ми в машину, поїхали. Взяли продавщицу з доми, приїхали в магазин. Взяли п'ять пляшок горілки. Приїхали. Знов я разов пару розляв. Каже: «Наливайте». Кажу: нема нічого. «І сю випили?» І сю. «Ну, то, – каже, – більш не поїдем». Харашо. Ну, кажу, шо? Це, значить, все кончілось. Хлопці осталися, ми з їм в машину, їдемо. Кажу: то шо Ви поняли? «Я поняв те, Олександр Федорович, шо якщо вип'єте ви по пляшці – то я вас нічого не знаю. А якщо вип'єте по літрі – то щено тоді загомоните». О! Тепер то Ви знаєте все.

ОФЛ: ... хто в нас є. І ви мене не будете питать: хто і шо скільки може випить. «Я поняв, – каже, – шо пляшку ще każde з вас може випить, те я на вас нічого не познаю». Ну, то вон так хотів, шоб я йому докладавав, шістьорив. Я сказав, шо я шістьоркою не буду. «Ну, то, – каже, – нам разом не працювать». Ну, то будьте здорові. То ми так і розішлися з їм.²¹

РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ НА РІВНІ КЕРІВНИЦТВА

Вище ми розглядали перекази про конфлікти та їх розв'язання у площині владних стосунків між простими колгоспниками найнижчого рівня сільських соціальних ієрархій та їхніми безпосередніми начальниками. В усіх вищеподаних переказах представлена була саме «постраждала» сторона й точка зору саме підлеглих. У нашому проєкті ми також записали історії керівників середньої ланки владних ієрархій, в яких вони демонструють свій погляд на схожі конфлікти з підлеглими. Через брак місця та оскільки такі перекази виходять за межі завдань цієї статті, вони тут не вивчені. Моїм завданням є аналіз наративних репрезентацій протистояння владі та владності в конфліктних ситуаціях з керівництвом. Проте коли йдеться про відносини з керівництвом, винайдення оптимального рішення конфліктної ситуації було однаковою мірою складним як для голів колгоспів, так і для інших представників середньої ланки влади в селі. Наприклад, голова колгоспу в Дніпропетровській області, чудовий оповідач, у своєму інтерв'ю-розмові з нашим місцевим дослідником поділився багатьма колоритними історіями, про те, як його розуміння успішного керівництва регулярно підважувало задуми вищого керівництва щодо його господарства. Одна з цих історій висвітлює його особистий талант та гнучкість як менеджера радянського сільгосподарства у роботі з колгоспниками. У ній йдеться про те, як він планував боротися з крадіжками колгоспного корму для скота, який селяни вивозили з колгоспу для себе. Розуміючи, що колгоспники йдуть на крадіжки не так з бажання саме вкрати, як через те, що внаслідок аврального стилю роботи під час літніх робіт у них немає часу та можливостей заготувати достатньо корму домашній скотині самим, він організував виробництво та заготівлю колгоспного сіна та кормів у такий спосіб, шоб офіційно виробляти, а потім продавати залишок кормів колгоспникам за низькою ціною, з доставкою. Через такі «імпровізації», які зовсім не схвалювали в командно-централізованій економіці Радянського Союзу, він мало не втратив своєї посади.

²¹ Олександр Л., 29–31 липня 2008 р., с. Колодазне, Рівненська обл., записала Марія Меленчук, ОНД 05-12.

Історія десята. Микола Б., 67 років, голова колгоспу, с. Жовтневе, Дніпропетровська обл.:

В мене з районним начальством не всігдa складувалось. Це мій характер такий, я шо віжу, то й казав. Бувало, мене виховували, бувало, заслужено, а більше – незаслужено. В мене до сіх пор сохранилась учотна карточка, то в мене там понаписувано таке. Писали мені визискання, шо і політичeская незрелость, і заігрування з народними масами там. Шо хочеш там понаписували.

І, короче, дуже вродили культури, ми ніколи стільки не заготовляли сілоса, скільки не существовали. Двадцять п'ять тисяч тонн ми заложили маси, ну, короче говоря, це почті двадцять тисяч готового сілоса. Оце земляні ями, може, ти бачив, там в Красном, в Петропавловкі прийшлося за срочно той, бо не було куди ложить в ці ями, бо не хватало. Срочно прийшлося бульдозером той нагортать [...] оце ми заложили, а наша потребность десь була чотирнадцять тисяч. Оце я посидів, подумав за це воровство і так даліє і хіщення. Ну як той мішок сілоса, той літр молока, то воно вродє. Ну я сидів собі думав, пощітав, усе, скіки примєрно в нас скота улюдей. Ну зібрав правління, і договорилися продать людям сілоса трохи, назначили дні видачі, як щас помню вівторок і п'ятниця, тоді на кожній фермі фуражі назначили, ну корма щоб видавали, і прийняли таке рішення, шо якщо в неназначений день попався – то значить, якийсь штраф (не помню вже чи п'ятдесят рублів назначили).

Ну, короче говоря, люди довольні. А поскольку це те, шо розтягують з сілоса я пощітав десь на десять тисяч рублів, ну це, як перевести, це сто тисяч гривень. Вони на дорозі не валяються, а його розтягують, а списували його на себестоимость молока. Колгоспна корова з'їла п'ятнадцять кілограм сілоса, а надо на неї списувать сімнадцять. Ну це я образно. Воно було нужне, люди довольні, шо оце так правильно рішили. Шо не надо нам труситься, но некоторые там братва крали. Ну а потом узнали про це в райкомі. Узнали як: Петро Мефодієвич парторг в мене був і він братові своєму про це. Він чи похвастався, чи пожалувався. Ну ось мене визивають у райком. Ти шо там чудиш, шо там таке? По карманам роздаєш. Я не роздаю, а продаю, я пощітав, шо десять тисяч грошей ми списуєм на себестоимость молока і вообще. Шо ти то ліпиш? Короче говоря, отмінай це рішення правління. Кажу: «Не буду отмінать». А первый секретар (це мене до первого секретаря гукали) псіхував, псіхував, пішов взяв трубку – пряма связь з кимось. А та був председатель облісполкома Чернявський, такий дядько з юмором, ну і цей йому каже: «Леонід Антонович, тут молодой председатель колхоза сидить і розказує, шо воно». А той, чую каже: «А він бува не з Жовтневської [...]» Той розказує, як воно, а той як зарегоче і каже – та він з Жовтневого якраз. Отак воно той.

Ну, короче говоря, заставили мене отмінить і записали мені в учотну карточку оце шо той за політі..., не це мені написали заігруваніє перед

народними масами. Яке це заігрування. Я їм казав. Кажу: «Ну де це таке було, що коли людям робиш добро, тоце погано, це вредно». Це було тоді дійствительно, це мене до глибини душі обідело.²²

Переважну більшість таких історій про конфлікт із начальством оповідачі виконують із великою майстерністю та бажанням поділитися своїм баченням ситуації. Фокусуючись, з одного боку, на всіх необхідних для сюжету деталях розвитку подій, вони водночас ефективно висвітлюють особисту дієздатність оповідача. Вони часто виконуються в розлогому форматі, їхні сюжети доволі захоптиві. Такі історії повністю занурюють співбесідника в ситуацію, успішно висвітлюють як глибину певного конфлікту, так і силу дієздатності головного героя чи героїні історії, водночас надаючи можливість слухачеві краще зрозуміти самого оповідача-виконавця й те, чому він (чи вона) звернувся (звернулася) саме до цього інциденту зі свого минулого. Важливим для мого аналізу є те, що для того, щоб довести свою правоту, виконавці застосовують саме формат традиційного переказу-оповідання, виписуючи в ньому героїв та антигероїв згідно з ustalеними наративними традиціями української селянської культури. В таких оповіданнях протагоністи виходять сам на сам супроти своїх антагоністів, там з'являються допоміжні персонажі, що приходять на допомогу головному герою, в них головний герой чи героїня стикаються з низкою перешкод, які вони намагаються подолати й таки успішно долають. Також слід пам'ятати, що ці історії народжуються та озвучуються виключно в діалозі, в контексті усного спілкування; вони є класичним прикладом усного виконання чи «перформансу»; поза таким усним виконанням їх неможливо задокументувати чи зафіксувати в тій самій формі. Це вкотре доводить дієвість та унікальність методу усноісторичного інтерв'ю, адже цей метод стимулює таке виконання.

Цікавий приклад розлогої оповіді про успішне маневрування владними відносинами із керівництвом на вищих щаблях місцевих владних ієрархій було записано в Тернопільській області, де колишній головний зоотехнік описує, як його відсторонили від обов'язків та як він добився поновлення на роботі. Пан Михайло, майстерний оповідач, повністю вводить слухача у світ власного професійного життя, своїх особистих моральних цінностей, які не відповідали цінностям, встановленим у радянський час і, що важливо, у свою версію подій конфлікту. Ось ця історія.

Історія одинадцята. Михайло З., 70 років, фельдшер-зоотехнік, с. Підгороднє, Тернопільська обл.:

На тій Теробовлянщині, за три роки роботи я в селі людей так був переконав, що ніхто не хотів природного бика, а тільки всі на штучно вели. Мені дуже запам'яталося, мене, другого ветфельдшера, другого зоотехніка, завферми великої рогатої худоби і завферми свиней – нас 6 чоловік – викликає голова колгоспу до контори. Ну ми так всі зібралися, йдемо, виходимо. А то там ферма була, де колись був панський маєток і ще тая брама панська тут стояла. Якраз заходимо в тую браму – іде тітка з коровою, корову веде. Каже:

²² Микола Б., 23 лютого 2008 року, Жовтневе, Дніпропетровська обл., записав Альберт Венгер, ОНД 01а-02.

«О, добре, Михасю, що я тебе зустріла, що не буде тебе шукати по станях, бо моя корова до бика хоче».

А там якраз стояв мужчина, що коло тих биків ходить. Вони кажуть:

«Славік, візьми пусти бика цьоці».

Вона каже:

«Що? Що? Ти собі свою на бика пускай, а мені давай будеш штучно робив!».

Так во по-сільському каже. Прийшов на пункт штучного осіменіння, зробив роботу. А штучно осіменяти, то треба було 2 рази приводити – через 10 годин другий раз. Сказав їй коли, щоби вона привела.

Ну і приходжу до контори. Але щоб заходити до голови колгоспу, треба було переходити через той зал, де дівчата сиділи, звичайні працівники канторські. Ну я зайшов: «Слава Ісусу Христу», вони відповіли і так одна на другу дивляться, а де твої хлопці. Показують в тих дверях. Ну я заходжу, постукав, дивлюся є голова колгоспу і ще якийсь єден. Я потім дивлюся на него, то, певно, інструктор з райком-комсомолу. Ну я:

«Добрий день, Микола Васильович. Кликали?»

«Так, так. Дуже добре, що ти прийшов».

Сів, приносить мені два листки паперу, каже: «Пиши!». А що писати? «Пиши заяву і автобіографію». Я кажу, що я не хочу розщитуватися (звільнятися. – О. Т.). Бо я думав (що він хотів, щоби я заяву на звільнення) з колгоспу писати. Він каже: «Не. Не. То пиши заяву і автобіографію в члени партії».

А я кажу:

«Вибачте, бо то певно, що не получиться».

«А то чо?»

«Та ж я в Бога вірю, я правдиво віруюча людина. А віросповідання і комуністична партія, то воно ніяк не совмістиме».

А той інструктор:

«Ви можете бути спокійні».

Та я прийшов на роботу та й думаю почекати хлопців, що вони там скажуть. То там підбираю, бо корови заходять і напаскудять, підмітаю. В мене все було чистенько на роботі. Я навіть маю за роботу штучного осіменіння медаль ВНД – виставки народного досягнення за свою роботу (ВДНГ–НКФ). І там тото роблю і приходить зоотехнік. Бачу, щось хоче сказати, щось мнеться, щось крутить. Я до него:

«Орест Андрійович, ну кажіть, що хочете. Я вас прекрасно буду розуміти. Що тобі сказали? Казали кидати роботу?».

«Та казали, щоб ти кидав роботу і забирався з ферми.»

Я кажу, «що, будь ласка, забираюся».

«О, каже, а ключі дай».

Кажу:

«О, не, дорогенький. Тутка є спирт, бо спиртом обробляли всі інструменти. Маю тут 30 літрів спирту, маю тут інструменти, медикаменти. Я за всьо розписався, прийняв по акту. Давай людину, я їй то всьо передам, вона хай розписується за ключі. А так я ключі не даю».

А так що – сиджу вдома, день, другий, тиждень. А я коли встроювався на роботу, як мав диплом, то до начальника територіального управління заходив, і він мене направив в це село. А там в начальника територіального управління була мені дуже добре знайома жіночка, його секретарка. Думаю, їду я туди, розкажу їй, може, направить. Вона Дануся називалася. Та й розкажую Данусі, що така справа. Вона каже:

«Міша, шеф нині в прекрасному настрої. Я зараз піду йому розкажу, а ти йому розкажеш, то що мені розказав».

Пішла вона. Нема її, нема, нема. А тут приходить, каже, щоб заходив. Ну я прийшов там.

«Добрий день».

«Добрий день».

«Що скажете?»

«Давай розкажуй».

А я вже мав якраз нагороду за то, я вже там був прославився, що я дуже файно робив. Я все премії получав з того племоб'єднання районного. І я йому розказав та й кажу:

«А що в комуністичній партії треба отаких во людей?»

І він зачив сміяти, бо він прекрасно знав, за кого я кажу. Він каже:

«Їдьте додому і будьте спокійні».

Я кажу, що дома вже сидіти не годен, та й сім'я вже є.

«Їдь додому», каже.

Ну та й я поїхав додому.

На другий день раненько приїжджає їздовий, той що голову колгоспу возив. Бо вже мав голова колгоспу машину, ті бобики, і ще їздового-посильного, що фірами возив. Приїжджає:

«Ходи, Васильович до контори, щось злий зранку був. Кличе тебе, казав, щоб я таки тебе привіз».

Ну то що я. Раз-два зібрався, кажу до дружини, що їду до кантори, бо голова колгоспу викликає щось. Ну та приїжджаю, якраз закінчився наряд, заходжу:

«Кликали, Михайло Васильович?».

«Я тебе з роботи виганяв?».

«Нє, – кажу, – ви мене з роботи не виганяли, але мені зоотехнік передав ваші слова. Ви мені особисто не казали».

«Так, щоби ви мені зараз були на роботі».

А там зоотехнік стоїть [сміється]. Ну то я забрався та й пішов. Приходить той зоотехнік:

«Якби я був знав, то я би нічого не казав. Я так за то получив. Та тре було його попросити, а не їхати туди». Я кажу:

«Орест, як би я був його просив, то він би мені крутив не знати що. Ти знаєш нашого голову колгоспу, він би був крутив мною не знати як. То я поїхав собі туди, де люди розумніші».²³

У цій історії особиста дієдатність оповідача виходить на перший план і стає домінуючим мотивом. Головний її герой не тільки протистоїть авторитарному тиску з боку голови колгоспу, але й активно підважує авторитет голови колгоспу, як у момент відкритої конфронтації віч-на-віч, так і пізніше через залучення особистих зв'язків поза межами села на свою користь. Зауважмо, як оповідач тут позиціонує себе як єдиного протагоніста. Ми не знаємо, що трапилося з іншими п'ятьома особами, яких викликали в кабінет голови колгоспу, їхня доля не важлива для сюжету оповіді. Звернімо увагу також, як упродовж усієї історії оповідач постійно протиставляє себе як головного героя всім іншим персонажам, у такий спосіб дотримуючись добре відомого правила традиційного побутового оповідання, правила обмеження до лише двох персонажів у кожному конкретному акті історії.²⁴ Ті особи, з якими він прийшов на зустріч до голови колгоспу, стали просто частиною другого плану, на тлі якого відбувалася дія-діалог між героєм-протагоністом та його антагоністом. Також відійшли на другий план й інші присутні на зустрічі. Майже чи не в традиціях народного казкарства, за Владіміром Проппом, в його оповіданні наявні чітко визначені вступ, закінчення та «казковий» сюжет, в якому діють, протидіють та співдіють, герої та антигерої, лиходії (голова колгоспу), вісники (у цій ситуації поганих новин) та помічники²⁵. Усі ці аспекти оповідної подачі деталей інциденту говорять про домінування традиційних форм усного оповідання в спогадах колишнього головного фельдшера.

²³ Михайло З., 28 січня 2008 року, с. Підгороднє, Тернопільська обл., записала Оксана Товаряньська, ОНД 08-03.

²⁴ Olrik A., *Principles for Oral Narrative Research*, Indiana University Press, 1992.

²⁵ Владімір Пропп описав ці елементи народних казок в *Morphology of the Folktale*, University of Texas Press; 2nd Revised ed. 1971.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ КОЛГОСПНИХ ЧАСІВ – ЧОМУ ПОТРІБНО ЗВЕРТАТИ НА НИХ УВАГУ?

Як зазначено вище, науковці, освітяни та популяризатори історії в рамках нещодавно розпочатої декомунізації, переосмислюючи радянський досвід в Україні, дедалі активніше запроваджують у публічному дискурсі різку характеристику колгоспної системи. Досліджуючи колективне господарювання та його наслідки в Україні, вчені активно послуговуються доволі категоричними термінами. Їхні дискусії щодо впливу радянської економіки на український аграрний сектор ввели в обіг низку нових позначень – ув'язнення, поневолення, примусова праця тощо, якими, очевидно, не послуговувалися в публічних дискусіях ще радянської України. Я цілком погоджуюся з багатьма науковцями, що тоталітарна радянська система систематично й цілеспрямовано пригнічувала українських селян як клас незамінних виробників споживчої продукції ти ринкового капіталу. Невпинні переслідування, репресії та експлуатація селян у перші десятиліття існування колгоспів, постійна та непередбачена на місцях реорганізація виробничих процесів у другій половині двадцятого століття – усе це вкупі докорінно змінило українських селян як людей та виробничий клас. Водночас нинішні ревізії радянського досвіду колективного господарювання в Україні популяризують та впроваджують у публічний дискурсивний простір українського суспільства нове та доволі одностороннє бачення українських селян як безсилих жертв тоталітарного режиму.

Як було зазначено вище, у своїх інтерв'ю, у контексті активізованого методом усної історичного дослідження згадування свого прожитого в колгоспі життя, себто в контексті автобіографічних спогадів, селяни постійно чи майже постійно позиціонували себе як цілком здатних до дії. Отже, одностороннє твердження, що соціалістичний режим і колективне господарювання в Україні породили клас жертв у сільській Україні, не цілком відповідає тому, як селяни самі пам'ятають та проговорюють своє життя за колгоспів та власні ідентичності того часу. Попри весь системний тиск та різні репресивні заходи, яким їх було піддано, українські селяни, які працювали в колгоспах в 1950–1990-х роках, ефективно проговорювали у своїх усних спогадах, як саме вони обстоювали себе, свої інтереси та почуття гідності; іншими словами – як вони вибудовували для себе ідентичність особи, цілком наділеної особистою дієздатністю. Ба більше, у сільських наративах про життя в системі колективного господарювання така особиста дієздатність виходить у багатьох інтерв'ю на перший план, а це своєю чергою доводить, що особиста дієздатність селян у таких усноїсторичних спогадах стає домінантною рисою спогадів.

Водночас у своїх життєвих історіях селяни наводять численні свідчення того, як їхня особиста дієздатність не лише протистояла структурним обмеженням системи, але й часто вписувалася в неї. У проєктних інтерв'ю багато хто з селян пишався своїми нагородами, грамотами та іншими відзнаками, якими їх було нагороджено за особисті досягнення в контексті колгоспної роботи. Дехто з оповідачів радо ділився спогадами про свої здобутки на різних радянських чи республіканських виставках. Багато хто згадував про свої грошові премії та подарунки від колгоспу за найкращі показники в роботі за рік. Нагадаємо, що в 1970–1980-х роках в Радянському Союзі активно на той час культивувалося ідеологічно-позитивне бачення селян як годувальників радянського народу, а селянська, себто колгоспна, праця активно стимулювалася засобом організації різних так званих «соціалістичних змагань» та проведенням різноманітних сільськогосподарських

виставок на різних рівнях. Колишні колгоспники радо ділилися своїми досягненнями у професійному житті, про що свідчить, наприклад, оповідач одинадцятій історії, поданої вище. Селяни в такий спосіб також згадують і високий рівень власної дієздатності й в офіційній площині радянського та колгоспного життя.

Хтось, можливо, зауважить, що в колгоспні часи зусилля, яких селяни докладали для того, щоб випередити інших у соцзмаганнях, є наслідком санкціонованої політики і відповідно є санкціонованою поведінкою, а не результатом лише особистої дієздатності. Така поведінка добре вписується в те, що я розумію в цій статті як соціальну структуру часів соціалізму. Отже, можна навести й інший аргумент, що така санкціонована дієздатність не є наслідком виключно особистої індивідуальної волі; що найкраще її можна пояснити як ідеальну трудову поведінку в тоталітарній державі, заохочувану самою державою. Існують, звісно, вагомі причини для таких інтерпретацій. Проте, зважмо, що навіть і ці досягнення були подані оповідачами як досягнення особисті; вони наведені в інтерв'ю як вияви індивідуальної дієздатності. Саме на особистих зусиллях наголошується в спогадах про грамоти, нагороди та премії тощо, себто про успіхи у професійному житті колгоспників. Проте хоча оповідачі охоче згадують і говорять про ці успіхи як важливу частину свого минулого, такі повідомлення зазвичай залишаються саме «повідомленнями», згадки про них не є розлогими повноцінними оповіданнями, їм не присвячено великої наративної уваги. Радше вони подаються як важливі, проте окремі елементи автобіографії.

Значно більше наративної уваги в проєктних інтерв'ю колгоспники приділили тим аспектам свого життя, які за їхніми відчуттями залишилися невирішеними. «Наративну» увагу я розумію як тенденцію вдаватися до більш розлогої, продуманої та детальної оповіді, зосереджуватися на тих минулих подіях, які закарбулися в пам'яті людини, навіть якщо вплив цих подій на людину не був досі добре усвідомленим. Зокрема, значно більше наративної уваги було приділено тим моментам життя оповідачів, в яких вони виступали як особистості, наділені власне дієздатністю, що підважувала системні обмеження та робила виклик усталеним соціальним структурам, в яких особиста дієздатність проявлялася поза згаданими трудовими досягненнями, заохочуваними державою.

На останнє, щоб довести власну дієздатність, селяни найчастіше зосереджувалися на тих випадках у своєму житті, коли їм доводилося вирішувати на свою користь різні конфлікти та входити у відкрите протистояння з тими, хто перебував на найвищому щаблі владних ієрархій у колгоспі. Для цього оповідачі зазвичай вдавалися до формату традиційного оповідання як найефективнішого наративного інструменту, особливо коли йшлося і про конфлікт, і про його розв'язання. Важливо зазначити, що до оповідання як наративного інструменту зверталися як ті, які в минулому перебували на найнижчому щаблі владних відносин на селі, так і ті, які обіймали керівні посади.

Отже, з теоретичних позицій усної історії проєкт показав важливий зв'язок між висвітленням особистої дієздатності та обраною формою нарації. Передусім для того, щоб позиціонувати себе як осіб, наділених дієздатністю, оповідачі найчастіше зверталися до жанру народного оповідання. Таке переповідування історій «наживо» диктувало їм також і роль виконавців, які виступали перед своєю аудиторією – дослідником та всіма іншими, які могли бути присутні під час інтерв'ю. По-друге, що глибший був конфлікт, то імовірніше було його подання в розлогій та добре розвиненій наративній формі. У такому разі оповідання мало ширшу амплітуду викладу, гостріший сюжет із чітко визначеною

кульмінацією та конкретного героя-протагоніста, що перебував у протистоянні до своїх антигероїв із найвищою щабля владних ієрархій на селі. В оповіданні були наявні інші персонажі, ключові помічники та просто спостерігачі; історія завжди завершувалася певною мораллю чи заключним твердженням. І по-третє, навіть у тих ситуаціях, коли в минулому конфлікт так і залишився нерозв'язаним, оповідачі намагалися подолати його постфактум, наративно, в інтерв'ю, у форматі історії, в присутності слухачів – дослідник та всі ті особи, які неофіційно брали участь у розмові під час інтерв'ю – яким випала роль бути свідками як розв'язання конфлікту, так і наративного затвердження людської гідності оповідачів.

Отже, хоча фокусом мого аналізу була лише наративна репрезентація селянської дієздатності за колгоспних часів із поправками, на базі селянських наративів можна собі дозволити уявити, що колишні колгоспники регулярно підважували структурні обмеження радянської системи та доволі успішно, в рамках можливого, їй протистояли. Наративні репрезентації селянської особистої дієздатності, записані в нашому проєкті, аж ніяк не підтримують трактування українських селян як безсилих жертв тоталітарного режиму, яке сьогодні активно запроваджується пропонентами посттоталітарного ревізіоністського академічного дискурсу в Україні.

Катастрофічні наслідки деколективізації та подальше замороження земельної реформи з 1990-х років, призвели до багатьох змін у самосприйнятті цього покоління колишніх колгоспників. У тих частинах інтерв'ю, які фокусуються на розвалі колгоспів та житті після деколективізації, постають нові ідентичності селян, адже ці процеси призвели також і до втрати як почуття самовартості та власної гідності, так і усвідомлення особистої дієздатності. Проте зміни в усвідомленні та репрезентаціях оповідачами особистої дієздатності внаслідок деколективізації є зовсім іншим питанням, і до нього варто звернутися окремо.

Переклад з англійської Наталії Ханенко-Фрізен і Надії Трач

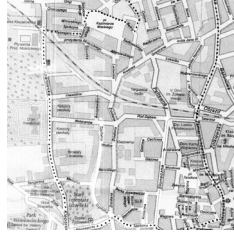
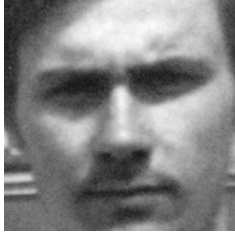
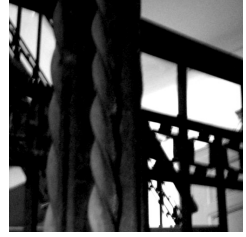
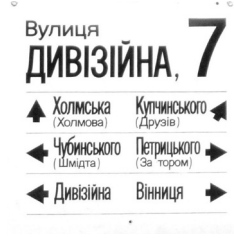

«ПРОСТО ВЗЯЛИ І В'ЇХАЛИ – І ВСЬО»:

помешкання
й приватний простір
як місце (не)пам'яті
про «зникле»
населення Львова

Елеонора Нарвселіус

Розповіді мешканців старих будинків про тих, хто жив у них раніше, і особливо про ті групи й категорії населення, які «зникли» у воєнний і післявоєнний період, є цінними усноісторичними джерелами. В українському й, ширше, центральноевропейському контексті ці історії дозволяють виокремити й проаналізувати повсякденні символічні стратегії перетворення міського простору після Другої світової війни, наслідком якої стало, зокрема, «виривання з коренем» певних груп населення та нівелювання пам'яті про них у публічному просторі. Застосувавши запропоновану американським дослідником Кеннетом Футом таксономію семіотизації простору, авторка проаналізувала на матеріалі інтерв'ю з мешканцями історичних дільниць Львова те, як містяни відчитують найбільш звичні для них – домашні, обжиті, освоєні – елементи міського ландшафту. Зібрані розповіді дають уявлення про те, як люди інтерпретують історію свого помешкання та дають собі раду з непевністю й моральною двозначністю власної позиції як агента присвоєння міського простору в «посткатастрофічній» ситуації – позиції, що її Майкл Ротберг влучно означив як *implicated subject* (причетний суб'єкт). Нарвселіус робить висновок про переважно нейтральне й позитивне маркування простору післявоєнної домівки, яку були змушені покинути колишні господарі й яка могла би сприйматися як місце втрати й трагедії, та пропонує можливі пояснення такого стану речей.

Розповіді мешканців старих будинків про тих, хто жив у них раніше, і особливо про ті групи й категорії населення, які «зникли» у воєнний і післявоєнний період, становлять неабиякий інтерес як усноісторичне джерело. Однак систематичне збирання матеріалу є непростим завданням. З одного боку, все менше залишається людей старшого покоління, які могли би розказати про особистий досвід контактів зі «старими» євреями, поляками, австріяками й німцями. З другого боку, містяни неохоче діляться інформацією про свої помешкання та їхню історію з огляду на випадки шахрайства, а також побоюючись можливих реституцій.

Праці, присвячені аналізу ставлення до житла, є частиною дуже широкого міждисциплінарного поля досліджень місця й простору. Популярним є соціально-психологічний напрям, який зосереджується на аналізі ставлення людей до обжитих теренів та передумов «прив'язаності до місця».¹ З другого боку, в західній академії за останні кілька десятиліть з'явилося чимало новаторських праць про простір, передусім громадський, як передумову колективного пригадування й ідентифікації з певними ідеологічними уявленнями, історичними нарративами та суспільними традиціями.² Історико-етнографічні студії (пост)радянського³ й (пост)соціалістичного⁴ міського простору додали чимало нового

1 Напр., Lewicka M. On the Varieties of People's Relationships with Places: Hummon's Typology Revisited, *Environment and Behavior*. 2011. № 43(5). P. 676–709; Scannell L., Gifford R. Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework. *Journal of Environmental Psychology*. 2010. 30(1). P. 1–10; Giuliani M. V. Theory of Attachment and Place Attachment. *Psychological Theories for Environmental Issues/* red. M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto. Aldershot: Ashgate, 2003. P. 137–170; Low S., Altman I. *Place Attachment: A Conceptual Inquiry*. Place attachment/ red. I. Altman, S. Low. New York and London: Plenum Press, 1992. P.1–12; Manzo L. C. Beyond House and Haven: Toward a Revisioning of Emotional Relationships with Places. *Journal of Environmental Psychology*. 2003. № 23. P. 47–61.

2 Показовими в цьому розумінні є праці: Huyssen A. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2003; Jordan J. *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2006; Hayden D. *The Power of Place. Urban Landscapes as Public History*. Cambridge, MA: MIT Press, 1997; Low S. *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press, 2000.

3 Цікавою є виконана на матеріалі Санкт-Петербурга антропологічна розвідка про семіотизацію простору комунальних квартир: Утехин И. *Очерки коммунального быта*. Издание второе, дополненное. О.Г.И.: Москва, 2004. На українському матеріалі див. розділ 3 в книзі Ольги Коляструк (Коляструк, О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: посвякденне життя. Харків: Раритети України, 2010).

4 Див., напр., Dzigiel L. *Paradise in a Concrete Cage. Daily Life in Communist Poland*. An Ethnologist's View. Krakow: Wydawnictwo Arcana, 1998; Czepczyski M. *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Power and Needs*. Aldershot: Ashgate, 2008; Darieva T., Kaschuba W., Krebs M., red. *Urban Spaces after Socialism: Ethnographies of Public Spaces in Eurasian Cities*. New York: Campus, 2011; Czaplicka J., Gelazis N., Ruble B., red. *Cities After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2009; Lehrer E. T., Meng, M., red. *Jewish Space in Contemporary Poland*. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana University Press, 2015; Larsson B. *Periferin i Europas mitt: kulturarv, minnen och stadsmiljö i Västukraina och Moldavien*. Lund: Sekel, 2011.

матеріалу до розуміння різного роду трансформацій місця в умовах суспільних криз та радикальних політичних перетворень. У контексті запропонованої тут розвідки особливо цікавими є дослідження історичного ландшафту центральноєвропейських міст, демографія й колективна пам'ять яких зазнали у XX столітті докорінних змін внаслідок винищення великих груп населення, вимушених переселень та повоєнних репатріацій.⁵ Проте слід зауважити, що приватний простір помешкання обговорювався в цьому ракурсі лише в невеликій кількості робіт.⁶

Записані в рамках міжнародного проєкту *The Memory of Vanished Population Groups and Societies in Today's East- and Central European Urban Environments. Memory Treatment and Urban Planning in Lviv, Chernivtsi, Chişinău and Wrocław*⁷ та за сприяння Центру міської історії Центрально-Східної Європи⁸ напівструктуровані інтерв'ю з мешканцями старих будинків кількох історичних ділянок міста не лише доповнюють новими деталями картину воєнного та повоєнного повсякдення Львова, але й дають можливість більше дізнатися про стратегії творення приватного символічного простору, який так чи так наві'язує до минулого, до попередніх історичних епох та їхніх дієвих осіб. Вибірка респондентів була достатньо інклюзивною; група дослідників опитала людей різного віку, національної ідентифікації, статі, соціального статусу та професій. Принциповим було те, що всі співрозмовці проживали в будинках, які до війни були заселені в основному поляками та євреями – на той час представниками двох найбільших етнічних груп Львова. Опитувані мали можливість детальніше зупинитися, зокрема, на обставинах вселення, розповісти про історію своєї ділянки, вулиці, будинку, про перебудови й зміни інтер'єру, про контакти із сусідами в справах ремонтів та підтримання належного стану житла – тобто запропонувати свій наратив, у контексті якого могли з'явитися згадки про значущі історичні події та «зниклих» мешканців. У цій перспективі особливий дослідницький інтерес становили розповіді мешканців тих будинків, які колись були частиною єврейської ділянки (зокрема, району вулиць Раппопорта, Куліша, Котлярської, Шолом Алейхема та ін.) Проте історії жителів інших ділянок – і з колись «демократичною», і з більш елітною забудовою – теж мають неабияку цінність не лише як узагальнювальний усноісторичний матеріал про воєнне та післявоєнне минуле. Вони містять чимало цікавих деталей про таку делікатну й часто пов'язану з відчуттям непевності, прикромості й сорому тему, як практики «одомашнення» несвого, апропрійованого простору прикордонного міста з вельми драматичною недавньою історією.

⁵ Слід особливо відзначити ґрунтовні праці Георга Тума (Thum G. *Uprooted. How Breslau Became Wrocław During the Century of Expulsions*. Wrocław: VIA NOVA, 2011), Ольги Сезнєвої (напр., Sezneva, O. *Architecture of Descent: Historical Reconstructions and the Politics of Belonging in Kaliningrad, the Former Königsberg*. *Journal of Urban History*. 2013. № 39 (4). P. 767–787), Анни Вилегали (Wylegała, A. *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)памієці społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych»*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014), Уїлліама Блейкера (Blacker U. *Memory, the City and the Legacy of World War II in East Central Europe: The Ghosts of Others*. London and New York: Routledge, 2019), Марії Левицької (Lewicka M. *Place Attachment, Place Identity, and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past*. *Journal of Environmental Psychology*. 2008. № 28. P. 209–231).

⁶ На львівському матеріалі, зокрема, розвідки Галини Боднар (Боднар Г. *Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки XX ст)*. Львів: Видавничий Центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010) та Наталі Отрищенко (Otrishchenko N. *Between Anonymity and Attachment: Remembering Others in Lviv's Pidzamche District*. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2019. № 5(2). P. 87–120).

⁷ Здійснений протягом 2011–2015 рр. на базі Центру Європейських Студій (Лундський університет, Швеція) й профінансований шведською фундацією Riksbankens Jubileumsfond. Керівник проєкту др. Бу Ларссон.

⁸ Інтерв'ю записала дослідницька група під керівництвом Вікторії Середи та Анни Чеботарьової в 2013–2014 роках.

Знання про ці інтерналізовані практики й навички відчитування «історичної аури» житла можуть бути надзвичайно цінними в контексті контактів пам'яткоохоронних організацій та різноманітних громадських груп з мешканцями історичних дільниць. У ширшому контексті ця інформація може також бути корисною для налагодження діалогу між колишніми мешканцями та їхніми нащадками, з одного боку, і нинішніми мешканцями старих будинків та історичних дільниць, з другого. Як слушно зазначили Меріен Гірш і Лео Шпіцер, ті, хто повертається туристами до покинутих родинних місць, не налаштовані на позитивне сприйняття нинішнього стану речей. Психологічну модальність їхнього ставлення до колись «свого» простору визначають радше ностальгія й «негативна пам'ять»,⁹ а повернення на місце цілком закономірно сприймається як конфронтація з власною травмою та можливість занурення у пласти власної свідомості й індивідуального пригадування. Пошук «зцілення пам'яттю», про який пишуть ці автори, є значною мірою автоцентричним і передбачає лише мінімальну взаємодію із тими, хто «зайняв твоє місце». Проте не слід випускати з поля зору й те, що паралельне – і теж часто досить травматичне – налагодження контакту з незнайомим простором і «примирення» з ним відбувалися й відбуваються серед новоприбульців. Про це відомо значно менше, оскільки подібні теми часто сприймають різко негативно через кореляцію із соромом та невизначеністю, що супроводжували, зокрема, зайняття житла в післявоєнному Львові.

Обмежений обсяг статті не дозволяє розвинути всі ці теми певною мірою. Авторка натомість має значно скромніші амбіції знову привернути увагу дослідників до цієї проблематики та запропонувати ще один підхід до її вивчення. 45 зібраних інтерв'ю та долучені особисті матеріали дослідниці дали можливість проаналізувати різні спроби освоєння/привласнення житлового простору, в якому так чи так «відчитуються» сліди колишніх мешканців, присутність загадкового «іншого», нейтрального «тамтого», а подекуди й загрозливого «чужого». Цим стратегіям звертання до минулого через простір помешкання й присвячено цю статтю.

МІСЦЯ ТРАГЕДІЇ, ВТРАТИ Й (НЕ)ПАМ'ЯТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНЕ «ВПISУВАННЯ» ЗІБРАНОВО УСНОІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Типовою рисою міст з такою насиченою подіями й драматичними поворотами історією, як Львів, є суперечливе співіснування знаків різних епох та цивілізаційних контекстів. Урбаністичне середовище такого типу зазвичай уявляють як нашарування різноманітних фрагментів як матеріального (розпізнаваних архітектурних стилів, способів облаштування буденного середовища, мод, кухні), так і нематеріального характеру (родинних історій, міського фольклору, навичок, практик тощо). Такий палімпсест має різний психологічний вплив на людей з різними біографіями, освітою, тяглістю родинної пам'яті й ціннісними установками. Для одних він відкриває можливість виокремити зручні, звичні й безпечні моменти й витворити власні зони комфорту в тканині міського ландшафту, які нав'язують лише до «свого» й відомого. Натомість інші гостріше реагують на присутність «невідчитуваних» чи «невідчитаних» фрагментів у архітектурному пейзажі міста та його минулому. Для цих жителів місто стає зоною певного ризику, загадковості, неспокою, а також і азарту, що своєю чергою спонукає до індивідуального пошуку сенсу й значення міського простору за допомогою різноманітних медіатизованих презентацій.¹⁰

⁹ Hirsch M., Spitzer L. «We Would Not Have Come Without You»: Generations of Nostalgia. *American Imago*. 2002. № 59(3). P. 263, див. також Hirsch, M., Spitzer L. *The Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2010.

¹⁰ Цей тип опосередкованого «пригадування» чи, радше, долучення нової інформації про минуле в орбіту власних

Певний дискомфорт є закономірним явищем у ситуації урбаністичного співжиття з його змінами поколінь, трансформацією стилів і демографічними зсувами. Адже «місто формується як привласнений простір»,¹¹ а динамічні міські ландшафти постійно створюють нові «обжиті, задумані й відчувані сфери» репрезентації й дії.¹² Тим більш доконечним у психологічному плані стає завдання апропріації – тобто освоєння, привласнення – міського простору, в якому зміни відбулися внаслідок катаклізмів політичного, економічного й соціального характеру, що до того ж супроводжувалися бруталним насиллям, смертю й «вириванням з коренем» великої кількості людей та нівелюванням пам'яті про них у публічному просторі.

Власне, ці процеси відбувалися у Львові в середині минулого століття. За різними оцінками, відразу після Другої світової війни чисельність населення Львова впала до 20 % чи навіть, за деякими підрахунками, до 10 % від кількості довоєнного періоду.¹³ Зі 160 000 євреїв, які до окупації вермахту становили близько третини населення міста, лише близько двох тисяч пережили Голокост.¹⁴ Як і в багатьох інших окупованих містах, розпорядженням німецької адміністрації у Львові практично в центрі міста було створене гетто, ліквідоване в червні 1943 року. Знищення єврейської громади відбувалося фактично на очах решти населення міста. Частина в'язнів гетто знищили в межах міста в Янівському концтаборі, частину транспортували в табір смерті Белжець, а решту розстріляли на його території.

Хоча масовий вивіз «ідеологічно ворожого» польського населення відбувся ще за «перших совітів» (1939–1941),¹⁵ велика кількість поляків, які становили близько половини населення Львова в 1939 році, зникли під час німецької окупації й кількох хвиль «обмінів населенням», організованих радянською владою після того, як східні території Польщі остаточно перейшли під контроль СРСР. Під час найбільшої акції, що тривала з 15 жовтня 1944 по 2 серпня 1946 року, з Польщі до Радянського Союзу було переселено близько 482 000 українців, натомість із УРСР було репатрійовано майже вдвічі більше поляків¹⁶, з них 124 000 з одного лише Львова.¹⁷ Ті особи, які після війни осіли в місті, були здебільшого мігрантами з сусідніх сільських районів, українськими переселенцями з прикордонних польських те-

спогадів американська дослідниця Елісон Ландсберг називає *prosthetic memory*: Landsberg A. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press, 2004.

11 Lefebvre H. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell, 1991. P.31.

12 Ibid., P. 40.

13 Tschermes B. *Stalinist Visions for the Urban Transformation of Lviv, 1939–1955*. *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture/* red. J. Czaplicka. Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2002. S. 210; Hrytsak Y. *Lviv: A Multicultural History through the Centuries*. *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture/* red. J. Czaplicka. Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2002. P. 58–59.

14 Ther Ph. *War Versus Peace: Interethnic Relations in Lviv During the First Half of the Twentieth Century*. *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture/* red. J. Czaplicka. Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2002. P. 268.

15 Матеріали радянських спецслужб свідчать про те, що «за перших совітів» з колишніх польських земель депортували близько 190 100 осіб, з них 52% становили поляки, 32% євреї і 13% українці (Баран, В., Токарський, В. «Зачистка»: Політичні репресії в західних областях України, 1939–1941. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. С. 337).

16 Загальна довідка 2 Управління МГБ УРСР щодо стану польської колонії в Україні на жовтень 1946 р. *Польща та Україна у тридцятих/сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т.2. Переселення поляків та українців. 1944–1946. Державний архів Служби безпеки України; Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща*. Упоряд.: Є. Тухольський, П. Кулаковський та ін. Варшава – Київ, 2000. С.916.

17 Czerniakiewicz J. *Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1944–1948*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. P. 134; Ther P. *War Versus Peace...* P. 271.

риторій та радянськими громадянами, відправленими для проведення післявоєнної реконструкції. Кількість міського населення вийшло швидко відновити. Проте, попри те, що післявоєнний Львів зберіг свою строкату етнічну структуру, довоєнна багатокультурність була безповоротно втрачена. Протягом століть українці були тут «корінною меншиною» (третьою за чисельністю населення після поляків і євреїв). Однак Всесоюзний перепис населення 1959 року показав, що вони безсумнівно переважали в етнічній структурі повоєнного міста, яка виглядала так: 60,16 % українців, 27,06 % росіян, 6,29 % євреїв і 3,94 % поляків.¹⁸ Не менш значущою була різка зміна соціального складу населення. Комунікативна пам'ять передвоєнного Львова, хоча і не зовсім втрачена, була витіснена з публічного простору, і нові жителі, багато з яких звикли до радянського способу життя, швидко радянлізували Львів.¹⁹

Післявоєнна адаптація до умов ще донедавна нерадянського міста, де, попри величезну втрату населення, в цілому зберігся житловий фонд та найважливіші елементи міської інфраструктури,²⁰ для багатьох новоприбульців була неабияким випробовуванням. Хоча багато нових містян могли й не знати про жахіття Голокосту, що у Львові прибрав особливої брутальності, на їхніх очах відбувалася масштабна акція переселення поляків, яка не могла не залишити свій слід у пам'яті повоєнного покоління. Ставлення до цієї події могло бути різним – від злорадства або байдужості до жалю й усвідомлення того, що в основі досить влаштованого повоєнного життя у великому західноукраїнському центрі лежить знедоленість поляків, малий відсоток яких залишився у Львові, ставши найближчими сусідами й більш чи менш вдало пристосувавшись до умов життя в своєму та водночас несвоєму місті.²¹ Їхня присутність вже як така стала щоденним нагадуванням про особливі обставини освоєння «чужинецького» міського простору.

У багатоетнічних містах погранич, на сучасний демографічний та соціально-культурний ландшафт якого наклали свій відбиток репатріації, етнічне насильство та Голокост, є потреба «маскувати рани перерваного різноманіття».²² Створення комфортного буденного простору ставить завдання нормалізувати, переозначити й переосмислити місця, над якими тяжіє аура несправедливості, втрати й злочину. Кеннет Е. Фут, який довгий час досліджував цю тему на американському матеріалі, запропонував свою класифікацію стратегій фізичного перетворення місць злочину й катастрофи та їхнього мнемонічного «перезавантаження» з плином часу. Як зазначає американський дослідник, «історії цих місць є ключовими для розуміння того, як люди дають собі раду із значенням трагедії, а також багато важать для розуміння ставлення до насильства. Я б ніколи не стверджував, що окремо взяте місце розкриває всю історію, але порівняння багатьох місць, які я відвідав і вивчив, виявляє певні закономірності».²³

¹⁸ Історія Львова. У трьох томах / ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т.3. Львів: Центр Європи, 2007. С.361.

¹⁹ Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000; Amar T. C. The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City Between Stalinists, Nazis, and Nationalists. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015.

²⁰ Боднар Г. Розкіш і злидні повоєнного Львова, або реалії житлово-побутового повсякдення в омріяному місті. URL: <http://uamoderna.com/md/bodnar-postwar-lviv> (дата звернення: 08.08.2019).

²¹ Fastnacht-Stupnicka A. Zostali we Lwowie. Warszawa: Wydawnictwo Sator, 2010; Kis O. Displaced Memories of a Displaced People: Towards the Problem of Missing Polish Narratives in Lviv. Remembering Europe's Expelled Peoples of the Twentieth Century / red. B.Törnquist-Plewa, B. Petrusson. Lund: The Centre for European Studies at Lund University, 2009. P. 60–75.

²² Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities / red. Czaplicka J., Ruble, B., Crabtree, L. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2003. P. 17.

²³ Foote K. E. Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy. Second Revised Edition. Austin: University of Texas Press, 2003. P. 7.

Перетворення місць, де відбулися резонансні злочини, катастрофи з великою кількістю людських жертв та політично мотивовані примус і насильство, відбувається не завжди передбачувано й у різному темпі. Багато залежить від того, чи внаслідок трагедії зазнала втрат вся спільнота або принаймні її значна частина і, дуже важливо, від того, наскільки місцева політика створює можливості негочіювати історичне значення трагедії. Як підсумовує Фут, «боротьба за місце невіддільна від боротьби за історію – кого пам'ятатимуть, як і чому».²⁴ В ширшій перспективі дослідження освоєння міського простору підводять до питання про відірність/стійкість урбанних систем в умовах серйозних кризових ситуацій, якими можуть бути як природні катастрофи, так і війни, занепад економіки та інші катаклізми, зумовлені головно політичними та соціальними чинниками. Відірність не є чіткою характеристикою, яку можна виміряти, виходячи з певних параметрів. Водночас дослідження показують, що в контексті конкретних міських дільниць високий ступінь відірності можна пов'язати з низкою культурно зумовлених чинників, як-от спілкування із сусідами й спільні практики жителів дільниць, наявність місцевих речників та активістів, відчуття закоріненості, емоційна прив'язаність до місця проживання – тобто, зрештою, дискурсів та практик, що ґрунтуються на тяглоті колективної пам'яті та уявленнях про історичну зумовленість місцевого ладу життя.²⁵

Питання міської пам'яті та відчитування минулого в найближчому фізичному оточенні повертають до ідеї Фути про аналіз основних стратегій перетворення й пам'ятного означення місць, що були на деякий час вилучені з користування внаслідок якихось кризових ситуацій, зокрема масових смертей, насилля та злочинів. За Футом, є чотири основні стратегії подібних перетворень: санктифікація (освячення), десигнація (позначення), ректифікація (виправлення) і облітерація (викреслення). Освячення є етапом семіотизації, який канонізує прийняте спільнотою трактування кризових подій та ритуалізує пов'язаний із трагедією простір. На місці масових втрат встановлюють пам'ятник або в якийсь інший спосіб чітко його означають. Публічне освячення місця трагедії, як правило, сигналізує, що з минулого було винесено недвозначний урок, і серед певної спільноти або й всього суспільства є певний консенсус щодо значення цих подій. Коли «неприємні» конотації та відчуття виходить опанувати й осмислити, не лише публічні місця, але й житловий простір – через деталі інтер'єру, знайдені в пивниці меблі, відкритий під шаром тиньку декор – може стати нагадуванням про символічну присутність драматичного, кризового минулого, яке стає невід'ємною частиною індивідуальної історії.

Утім, усвідомлення того, що власне житло було колись місцем насилля, втрати та несправедливості, може бути таким обтяжливим, що за неможливості зміни місця проживання зручним виходом стає забуття, або облітерація. За першої зручної нагоди затираються не лише фізичні сліди травматичного минулого, але й розповіді про нього модифікуються у відповідний спосіб. Між цими радикально протилежними стратегіями позитивної та негативної семіотизації обжитого простору є кілька проміжних ланок. Стратегія позначення, за Футом, дається взнаки у випадках, коли місце визнають важливим, проте його оцінка залежить від ситуації, а розповідь про нього намагаються за можливості зробити чимось «приємним» і позитивним. Сліди минулого вибірково усувають, а сенс минулих подій залишається не до кінця ослівленим. Наступним кроком в ігноруванні «неприємного» минулого, пов'язаного з певним місцем, є ректифікація («виправлення»). На від-

²⁴ Ibid. P. 79.

²⁵ Gotham K. F., Powers B. Constructing and Contesting Resilience in Post-Disaster Urban Communities. *The SAGE Handbook of New Urban Studies* / red. J.A. Hannigan, G. Richards. Los Angeles: SAGE, 2017. P. 141.

міну від забуття, цю стратегію породжує не відчуття сорому й своєї частки відповідальності за трагічне минуле, а радше певна відстороненість та фаталізм. Насилля, кривда й втрата трактуються як безглузді й невідворотні, як такі, що рано чи пізно трапилися би за будь-яких обставин, а місце, де вони відбулися, розглядається радше як позбавлене морального підтексту.²⁶

Трапляються випадки, коли на різних етапах посткризової історії й у різних політичних контекстах одне й те саме місце трансформується засобами всіх чотирьох стратегій. На практиці їхнє чітке виокремлення досить часто є проблематичним. Позначення й ректифікація як такі є проміжними, гібридними процесами, які тяжіють до перетворення на більш стабільні стани освячення або забуття. Втім, немає жодної гарантії, що місце трагедії й втрати рано чи пізно перетвориться на місце пам'яті, де стратегія освячення уможливить зцілення та примирення.²⁷

Попри неможливість встановлення чіткої межі між різними стратегіями, застосування цієї винайденної шляхом опрацювання багатого емпіричного матеріалу шкали створює досить цікаву дослідницьку оптику. Вона дає можливість виокремити напрямки перетворення «привласненого» міського ландшафту й у перспективі систематизувати усноісторичний матеріал за допомогою досить логічної таксономії категорій «мнемонічної роботи» з простором. Навіть більше, відкривається можливість поглибленої інтерпретації, оскільки стає можливим визначення того, як саме містяни відчитують найбільш звичні для них – домашні, інтимні, освоєні – елементи міської семіосфери.

ВИПАДОК 1: ЖИТЛО Й (НЕ)ПАМ'ЯТЬ ПРО МЕШКАНЦІВ «ЄВРЕЙСЬКИХ» ВУЛИЦЬ ТА БУДИНКІВ

Матеріал, зібраний в рамках згаданого міжнародного проекту, дав можливість порівняти розповіді жителів певних діляниць Львова про своє житло, з якого внаслідок історичних катаклізмів ХХ століття «зникли» довоєнні мешканці. Особливий інтерес у цьому контексті становлять розповіді мешканців тих вулиць і окремих будинків у районі середмістя, у яких до війни проживало єврейське населення. Єврейська громада Львова була найбільшою в Галичині, і в 1939 році становила 33 % населення міста.²⁸ Ще в 1860-х роках, за габсбурзького правління, євреям було дозволено оселятися в різних частинах Львова, але в міжвоєнні роки основними місцями їхнього досить компактного проживання фактично залишилися кілька вулиць середмістя та Жовківського передмістя, що історично були єврейськими ділянками.

Єврейська громада залишила чимало слідів в архітектурі центральної частини Львова. Матеріальним свідоцтвом соціальних характеристик єврейського населення є, зокрема, збережені до нашого часу будівлі єврейської гімназії (нині школа № 52 на вул. Гоголя), шпиталю єврейської громади (нині пологовий будинок на вул. Раппопорта), до якого примикав нині неіснуючий єврейський цвинтар; синагоги на вул. Вугільній, єврейського театру (нині Перший український театр для дітей та юнацтва на вул. Гнатюка) та інші пам'ятки. Під час німецької окупації традиційно єврейські квартали на північ від оперно-

²⁶ Foote. *Shadowed Ground...* P. 16–23.

²⁷ Ibid. P. 7–10; Hirsch, Spitzer. *The Ghosts of Home...*

²⁸ Меламед В. *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века)*. События, общество, люди. Львов. Совместное украинско-американское предприятие ТЕКОП, 1994. С. 137.

Іл. 1. Карта Львова 1939 року з позначенням периметром ґетто станом до початку «великої акції» в серпні 1942 року. Вулиці середмістя, де в рамках проєкту було проведено інтерв'ю з мешканцями, позначені червоним пунктиром. Опрацювання авторки.

го театру стали частиною ґетто, населення якого поетапно винищували аж до оголошення міста «judenfrei». Той, хто згодом вселився в колишні єврейські квартири й будинки, по суті замешкав в місцях, що нав'язують до трагедії Голокосту. Що розповідають нинішні жителі про символічне й матеріальне загосподарювання цих місць? Як впливає на ставлення до свого помешкання свідомість чи несвідомість того, що твій інтимний простір пов'язаний з одним із найбільш резонансних злочинів проти людства?

Близько двадцяти інтерв'ю, записаних з різними за віком та соціальним становищем жителями будинків на вулицях Котлярській, Куліша, Раппопорта, Гнатюка, Ярослава Мудрого, Огієнка, Клепарівській, Шпитальній, Шолом-Алейхема та Городоцькій, містять широкий спектр аргументів та оцінок значення свого помешкання. Крайні полюси цих суджень можна було б окреслити як, з одного боку, знання історії свого помешкання завдяки сімейним розповідям й культивоване відчуття спадкоємності, усвідомлення «вписаності» помешкання в ширший історичний контекст і, отже, дбайливе ставлення до старих інтер'єрів а, з другого боку, як повну відсутність історичної рефлексії, «непомічання» минулого, зокрема й минулого своєї квартири, будинку чи вулиці, і сприйняття власного помешкання просто як фізичної даності, яка існує лише для задоволення особистих потреб. Утім, ці дві логічні крайності практично відсутні в проаналізованих текстах розповідей. Натомість в абсолютній більшості випадків маємо справу з наративами, де поінформованість і незнання, рефлексія та байдужість, відкритість і замовчування, визнання та уникання драматичних тем представлені контекстуально в певних моментах розмови й в стосунку до окремих сюжетів. Відповідно, використовуючи термінологію Фула, можна стверджувати, що гібридні стратегії позначення та ректифікації простежуються в більшості випадків.

Одне з найбільш насичених історичними деталями інтерв'ю було записано з українкою 1947 року народження, яка все життя мешкала в будинку на вул. Куліша (довоєнна *Stoneczna/Сонячна*, за радянських часів Ботвіна), на території колишнього «єврейського кварталу». Ця розповідь є найточнішим відповідником позитивного полюсу означування свого житла, тобто в ній родинне знання й пам'ять про локальне минуле корелюють із ставленням до свого помешкання як значущого, емоційно насиченого простору, в якому родинна генеалогія, місцева аура минулого та «велика історія» тісно переплетені. Варто навести довший уривок про особливо драматичний епізод сімейної історії, оскільки він демонструє, якими щільними були єврейсько-українсько-польські стосунки. Простір будинку тут є сценою Голокосту й повоєнних виселень поляків. Що ж стосується квартири, яка дісталася українській родині після війни, то оповідачка представляє її як бодай часткову компенсацію страждань своїх батьків у руках німецького та радянського режимів й певною мірою як подарунок долі за проявлену матір'ю людяність:

Р: Мама моя як попала сюди? Оцей будинок весь – це був єврейський квартал. Оце все, оце, і оце (показує), і то. Оця кімната, ота, то вона була дитяча. Коли ми робили ремонт, колись давно, коли ше мої батьки знімали то, то колись ми ше бачили малюнки, то так би як була дитяча кімната. А тудя (показує), отут за ковром двері... і там іде аж до того будинку 23б, ото одна була квартира. То була квартира хазяєвів тих... того будинку шо колись його будували. Ну вот він будований в 1812 році, от. Ну там заді, де тепер дзеркальний зал, ну вот був.. називався «Колізеєм»,

був театр, от. А коли війна вибухнула, то ше єврейський був театр, потім якби... то всьо єврейський був квартал... то німці бомбили, то я пам'ятаю те, що мама розказувала. [...] А євреїв всіх тут фактично [довга пауза] і росіян е-е, спочатку німці тут забрали людей трохи... і поляки були тут... короче коли радянська влада настала, то втікали поляки, а от деякі євреї лишилися. Потім німці євреїв, от там де місто от тудя, там де воєнний госпіталь, то там був той... як він називається? [довга пауза] Ой, в мене таки склероз... ну ґетто, ґетто німецьке називається, от. І як моя мама сюди попала? То її вивозили в Німеччину. Мама жила у Львові, але приїхала в село, в селі мамину братову забирають в Німеччину, вивозять, от. [...] Свариться братова з бабцюю, шо во твої дочки у Львові, а мене вивозять, ну і мама поїхала в Німеччину. Але тут на пересильному пункті вона тікає з того поїзда, і її кидають в те ґетто, не як арештовану, а як вольнонайомну прибирати, ну не знаю, якусь там роботу робити. А тудя попав мій батько, був дуже на єврея схожий, бо його і єврей виховував, він сиротою в п'ять років лишився. От, і тудя мій батько попав як єврей, бо він був музикант, він дуже гарно співав по-єврейськи, і грав на єврейський весіллях і всьо, то там батько... І там його, як кажуть, німці побили, збили. І він мав позвончик зломаний, він поломаний там лежав, о. Мама коли прийшла де він був, ну він лежав на підлозі кам'яній такій, бетонній. То мої батьки розказували. От, і він дуже мучився, весь окровавлений, і воші насіли на нього. Мама розказувала, що аж светр рухався від них. Він каже: «Та я не жид, я українець!» Мама його на плечі – і так получилось, що вона звідтам винесла батька на спині і ше одну єврейку. І сюды перетягнули... сюды попала в наш будинок. І тут вот як заходити при брамі, ну там є підвал і вона там під сходами була, переховувала батька і ту єврейку, і так сиділи. Двірничка в нас така тут була, пані Батогова, вона мала кури і вона так тіпа їсти давала курам, кидала коло вікна кусок хліба, і вони так брали той кусок хліба, ставила баночку з водою, чи горнятко з водою, то так ногою посує до вікна, щоб вони собі потім дістали і могли попити. І так вони тут заснувалися, от. А потім, коли в 44-му році мій же брат мав родитися, була люта зима і розірвало труби, і затопило там той підвал. Тут була полька в хаті жила, і та полька взяла маму сюды до хати. Ну, і так є, полька виїхала в Польщу, а ми тут лишилися на тому місці. І так з 44-го року фактично цей...

І: А як мамі вдалося по суті на собі витягнути батька і ту жінку єврейку?

Р: Вона, єврейка, сама йшла. А так получилось що в мамі був поліцай з їхнього села... поліцай. Так доля в неї складалася, що поліцай був... на тому ґетто з їхнього села хлопець. І він так колись мамі, ну маму собі симпатизував і маму там побачив і та, і він мамі поміг звідтам вийти. А отут недалеко, то вона от так перетягнула. Ну і от таке... то моя така, і так вони прожили з батьком. Батько був горбатий в мене, потому шо в підвалі, ну то як же міг зростися той позвончик...

І: То мама його виходжувала?

Р: Так, виходила. Вони дуже мало прожили, бо батько мій помер в 46 років, інсульт мав і таке. В 34 роки батька спаралізувало, 12 років він був фактично паралізований, і от таке. А тут, цей весь квартал, то були євреї і кого виводили... Короче розстрілювали дуже хто переховував євреїв. Мама розказувала, що тут на полу лежали трупи і ніхто не мав права підняти і... ну навіть свої рідні бачили, але боялися бо [довга пауза] так би розстріляли їх, от. [...]. Потім єврейка сама, щоб не наражати, вона сама пішла, і не знати куда пішла. Вона сама пішла, трошки якась була передишка і вона пішла звідти, та шо з мамою.

І: А скільки часу вони були разом? З нею скільки часу вона тут переховувалась?

Р: Я не знаю. Яюсь так получилось, ну не знаю.

І: І як її доля склалась теж не знаєте?

Р: Я не знаю, так чи забили, чи не забили, ніхто не знає, бо мама не виходила нікуди. А пані Люба сиділа, от там каналізація (показує) ну не просто так каналізація, там труби каналізаційні такі. То вона з Едіком і зі Светою, то там сиділа в тій каналізації, ховалася [довга пауза] і не пам'ятаю, чи її чоловік там був чи не. Ну шо я там пам'ятаю, я була ще дитина, мені розказували. То теж та пані Батогова, покійна. То вона теж туди хліб кидала на ту кришку і вони теж так собі діставали, і воду і так вижили. То пережили ту війну, отак.

І: То по суті завдяки цій двірничці всі..

Р: Так, та двірничка була така. [...]. Та полька [двірничка, пані Батогова] вже нас забрала сюди, і ми тут були. Тут було повно квартир пустих... Тут було повно квартир пустих і можна було йти жити. Але то були великі квартири, а за ті квартири потім приходила радянська влада, і вони опята вже вивозили. А моя родина, мамина родина була вивезена в Сибір. [...]. І не дай Бог, а мій тато до мами каже, мама Ксеня зі села так називалася, а поляки її називали Ксися: «Ксися, візьмем велику хату, прийдуть нас вивезуть в Сибір, ми і так пережили всьо». І вони, отут була пуста от квартира, більше ста квадратних метрів. Но вони не пішли.

[...]

І: А ця полька, вона чому виїхала?

Р: Так, так тоді була дискримінація страшенна. Тоді верталися з фронту фронтовики, вони всі осідали тут... ну в тому, вибирали собі чим кращі помешкання, і от таке. Ну вона поїхала до своєї родини в Польщу, виїхала та всьо. Шо її було тут робити. Тоді була сильна дискримінація, і до поляків, і до всіх була. Тут німці гнітили євреїв, і прийшли руські і теж гнітили євреїв. От і так воно було, такі були дуже тяжкі часи.²⁹

²⁹ Інтерв'ю з Галиною В., 1947 р. н., мешканкою будинку на вул. Куліша 25; зап. 20 вересня 2013 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

Розповідь жінки про своє помешкання, про фізичні трансформації інтер'єру внаслідок повоєнних перебудов та ремонтів містить розгорнуті й досить емоційні описи старих речей – дубового паркету, трюмо, тумбочок – які все ще збереглися або ж зникли з часом. Подібно до кількох інших респондентів, оповідачка особливо виділяє довоєнну кахельну піч (галицький «п'єц»), що з нею пов'язані інтимні дитячі спогади про батька, який рано помер внаслідок отриманого в ґетто каліцтва. Під час організованого ЖЕКом у 1960-х роках капітального ремонту п'єц втратив первісний вигляд. Ця, здавалося б, банальна зміна інтер'єру прочитується в метафоричному розумінні як ще одна наруга репресивного режиму над родинною історією й затирання слідів місцевого минулого:

П'єц то був такий коричневий. Бо я ще маленька була і все дивилася як місяць світив на нього і все думала: «О, як би то був з чоколади!» (сміється). Він такий був коричневий, як чоколяда. [...] І такі були дверки чудні такі чугунні, і така пам'ятаю, тут була ґулька така висіла (показує) ну тут в мене такі дверки є, а то така висіла, як лілія така, як лілія закрита. Така чугунка була вироблена, і така колись не палили газом, а така як ракушка була ще коло того, щоб вугілля не падало, і решітка. І вот так тато покійний, ми все кидали вугілля, патики, і ми все вечором сиділи. Так в хаті темно, і ми всі відкрили п'єц і так всі під п'єцом сиділи, грілися, так гарно було дивитися на той вогонь (усміхається). А потім вони то всьо позабирали, повивозили, тіки от то во страхопуття, от, і таке. І кухню мені перепохабилі...³⁰

Цей жаль оповідачки за втраченими деталями довоєнного інтер'єру можна інтерпретувати як прояв досить незвичної для нинішніх жителів Львова стратегії санктифікації, коли обжите місце, пов'язане з драматичними подіями, намагаються виокремити як своєрідну «мізансцену пам'яті», значення якої не обмежується суто утилітарними функціями. Водночас інші інтерв'ю містять чимало прикладів продиктованих естетичними й практичними міркуваннями перетворень хатнього простору в «єврейському» середмісті, що зберігає матеріальні сліди вже давно застарілих типів планування чи курйозні артефакти. Життя в непрактичних як на нинішні часи приміщеннях, підтримання яких є досить непростою справою, вимагає постійних компромісів між комфортом і збереженням старих деталей інтер'єру. В цій ситуації вибір між збереженням і усуненням окремих елементів унаочнює дію стратегії позначення, яку проаналізував Фут: місце визнають важливим з історичної точки зору, проте за ним не закріплюють сталої позитивної або негативної оцінки. Власне бачення та індивідуальні вподобання визначають ту межу, за якою «совість заїдає» за неадекватні втручання в автентіку приміщення:

[...] міжкімнатні в нас двері, вони такі великі ті, такі, знаєш, це польсько-австрійські такі величезні двері, які дуже багато людей демонтують, зменшують прохід, бо це купа місця займає, а в нашій двокімнатній квартирі уяви собі який це соблазн це зробити. Це просто а-я-яй, ну купа місця, ну але це один з наших основних акцентів в інтер'єрі, тому що

³⁰ Там само.

Іл. 2. У кав'ярні «Штука» на Котлярській, одній із найбільш відвідуваних туристами вулиць колишнього єврейського середмістя, дбайливо відтворено інтер'єр міщанського помешкання з кахельними печами. Фото авторки.

вони не традиційно білі, а вони є чорні і вони такі живі, такі прикольні, знаєш, в інтер'єрі ну і там, між кухнею і кімнатою маленькі двері, але теж автентичні, ми їх не міняли. От його [чоловіка співрозмовниці] вже совість заїла за [пластикові] вікна, і він лишив вхідні двері старі, [...] а в середині вставив залізні. І в нас фактично, так би мовити, і естетика, і безпека поєдналися (сміється) в одно.³¹

У цьому інтерв'ю молода жінка з вул. Огієнка, чия родина походить з Росії і яка, за її словами, «далека від історії», подає цікаві деталі про свій будинок і вулицю, в тому числі й про його старих мешканців. Розповіді старших сусідів-поляків про довоєнні часи й тодішнє облаштування будинку, судячи з усього, спонукали до збереження бодай частини автентичних деталей у квартирі молодого подружжя. Цікавою деталлю є також рефлексія оповідачки про соціальний поділ єврейського середмістя, який відчитується в архітектурі прилеглих вулиць:

Ми коли робили ремонт ми, в нас трошки відкрилися такі розписи, які кажуть, що були характерні для єврейських кварталів, тобто що це були ну євреї робили такі розписи в своїх домах. І, можливо, спочатку цей будинок будувався як такий на винаймання квартир. Оце був якийсь не суперкрутий будинок, але в той же ж час це вони мали вхід для прислуги окремих, відповідно це теж не студенти там жили, от ну, може, якісь середні буржуа, там то і плюс же ж дільниця наша, це ж [вулиця] Раппопорта там оце ж навпроти буквально від нас – це стара єврейська дільниця. Я думаю, що, можливо, ця наша вулиця – це були якісь такі будинки, ну, принаймні наш будинок, я думаю, що на винаймання.³²

Практично кожне інтерв'ю з нинішніми мешканцями середмістя містить згадки про незвичні знахідки в межах свого будинку й навіть безпосередньо власної квартири. Ними можуть бути, як у попередньому уривку, залишки старих орнаментів, або старі газети, що їх використовували для ізоляції, або знайдені під час ремонту дрібні схованки документів:

Коли ми робили ремонт, ми знайшли документи на передання права власності на цей будинок, він датується 1910-ми роками, тобто це досить старий будинок, тут жили євреї.³³

Хоча молода мешканка «єврейського» будинку на вул. Ярослава Мудрого залишила цей факт без коментаря, можна припустити, що такі знахідки неминуче спонукають до

31 Інтерв'ю з Тетяною Л., 1987 р. н., мешканкою будинку на вул. Огієнка 14; зап. 11 грудня 2014 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

32 Там само.

33 Інтерв'ю з Мар'яною Б., 1991 р. н., студенткою ЛНУ ім. І.Франка, мешканкою будинку на вул. Ярослава Мудрого 126; зап. 10 грудня 2014 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

рефлексії про непевність життя в умовах воєн і диктаторських режимів, про драму Голокосту, сталінських репресій та переселень, а також про прив'язаність попередніх мешканців до свого житла й надію на повернення додому.

Навіть якщо житло як таке не вважається «статусним», для декого, як-от для ще однієї молоді співрозмовниці, жительки будинку на вул. Городоцькій, воно містить певну інтригу. На початку інтерв'ю молода жінка, яка походить із родини старої галицької інтелігенції, висловлюється про свою квартиру в досить іронічному й місцями зневажливому дусі:

Весь мій будинок – це колишній готель. Це за Польщі був готель, який називався Hotel Pański. І це є середина XIX століття. Ті відомості, які мені про цей будинок відомі. І це був, між іншим... В архіві пише, що це не просто був не дуже доброї слави готель, а був один з таких, де всі знали, що там є курви. Ну, тобто, проститутки. І часом мої колеги, як до мене приходять в гості, кажуть: «В тебе тут така класна атмосфера. Зразу відчутно, що люди тут отримували задоволення» (сміється). [...] А це помешкання завжди мені здавалося таке сутеринне. «Сутеринне» – це таке галицьке слово, яке означає ну такий не дуже добрий район з не дуже добрими помешканнями. Ну, тобто, такий другий сорт, умовно кажучи. Мені то завжди було темно, страшно, неприємно. Ну, бабця завжди казала, що там жиди жили і попереділювали все, як вони хотіли, купу поробили якихось дурнувятих кладовочок. І це все треба було валити. Ну, тобто.³⁴

Оповідачка не уточнила, чи говорячи про «жидів» бабуся мала на увазі довоєнних жидів чи новоприбулих євреїв з Радянського Союзу, які масово виїжджали за Захід наприкінці 1960-х та початку 1970-х. В подальшому стає все ж зрозумілим, що йдеться власне про довоєнних мешканців, які «виселилися» (такий евфемізм ужила респондентка). З подальшої розповіді дізнаємося, що батьки молоді жінки, а пізніше й вона сама радикально змінювали приміщення, пристосовуючи його до сучасних вимог. Залишився стояти старий п'єц, проте було докорінно перероблене внутрішнє планування, вставлено пластикові вікна (про що оповідачка зовсім не шкодує й навіть виправдовує), ущільнено ізоляцію стін. Окрім німецьких газет часів Другої світової війни, які використовували для теплоізоляції, відкрилися й інші речі, які заховали чи покинули старі мешканці:

Ще в мене по стінах дуже багато порожнин. І моя бабця була переконана все життя, що євреї, які звідти виселилися, мусіли там щось десь залишити. Не я робила, бабця ще робила ремонт, але я вже була досить доросла (це було десь на початку 2000 року), то в одній із стін... У мене був такий один майстер, який це робив, суботник. І він вирішив повністю поздирати все з однієї стіни. Тільки лишити цеглу. І між цеглинами я знайшла хрестик [sic!] і ланцюжок. Ну, досить, як на мене, досить старі. Тобто, в мене купа

³⁴ Інтерв'ю з Устиною Б., 1984 р. н., менеджеркою, мешканкою будинку на вул. Городоцькій 55; зап. в грудні 2014 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

таких всяких якихось... Я навіть зараз, може, не згадаю. Але моя хата повна таких речей. А! Ще в мене є антресоля така. Ну також жиди її робили. Хороша річ. Добре придумали люди. Тобто, така навісна ніби, додаткова стеля. [...] І там я знайшла пуделко з фотографіями тридцятих років. Але таких, пейзажних фотографій. Десь у мене навіть ще валяються, між іншим.³⁵

Цікаво, що хоча родинний наратив і добра орієнтованість оповідачки в історії міста й своєї ділянки спонукають до «єдиної очевидної» версії про жильців-євреїв, та знайдений хрестик додає цікавий нюанс у цю загальну картину. Безперечно, такі невідповідності й дивні деталі стимулюють уяву людини, яка через своє виховання й родинну історію цікавиться минулим і відчуває себе закоріненою в міському середовищі. Ці деталі привносять «детективний» елемент інтриги в наратив про власне житло та, ширше, про своє місто, яке уявляється як простір пригод, непередбачуваності й цікавих знахідок. Не випадковим видається в цьому контексті кілька разів повторюване, як-от у цьому фрагменті та в двох інших інтерв'ю з жителями колишньої єврейської ділянки, дитячо-сленгове слово «лазити»:

Ну і крім того, я люблю старі центральні брами, під'їзди ті всі старі. Вони мені цікаві. Я всіх їх облазила. Мені цікаві всі місця, куди не можна залазити, але дуже хочеться.³⁶

З подальшої оповіді складається враження, що за награно-зневажливою тональністю розповіді про своє помешкання та евфемістичними висловлюваннями респондентки про єврейських квартирантів може приховуватися певне емоційне відсторонення й намагання побороти внутрішній неспокій від відчуття «негативної аури», макабричності місця:

Знаю, що біля мене помешкання дуже нещасливе. Всі, хто там поселяються, вмирають. За моєї пам'яті це вже сьомі люди, які там живуть. І це вже сьома смерть, яка там сталася. Я пам'ятаю, якось одного разу, коли там колись я ще була мала, жили там бабця з дідом старенькі. І вони один за одним вмирали. І на сходовій клітці стояла труна. І я одного вечора верталася додому, а тоді часом світло виключали в цьому районі. І я верталася додому і бачу – стоїть труна. Я дуже довго тоді мала таку, ну справді, фобію темноти і взагалі. Але цікаво було. [...] У Львові те, що я казала, «Сонна лощина». Ви дивилися цей фільм?³⁷ У Львові трошки час зупинився. І він постійно, незалежно від якоїсь зовнішньої зміни, яка в ньому відбувається, тут стоїть час на місці.³⁸

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Містично-авантюристський американський фільм за мотивами новели Уошингтона Ірвінга.

³⁸ Інтерв'ю з Устиною Б., 1984 р. н.

Можна було б очікувати, що це інтерв'ю з високоосвіченою представницею молодшого покоління міститиме приклади практик санкфікації, тобто підкреслено шанобливого ставлення до свого житла як вписаного в ширший контекст простору пам'яті. Проте видається, що її наратив в основному нав'язує до стратегії ректифікації, яка за класифікацією Фула розташовується ближче до забуття. Оповідачка цікавиться минулим міста, що продиктовано не лише міцними родинними зв'язками, але й професійною активністю (вона є менеджеркою середньої ланки досить великого приватного підприємства), і сприймає мешканнєвий простір як чинник, що спонукає до рефлексій про зміни й тяглість місцевої історії. Водночас вона не відчуває обов'язку зберігати сліди минулого в своєму безпосередньому матеріальному оточенні, а також сигналізує відсутність сорому чи гордості від перетворень власного помешкання. Багатокультурне минуле Львова є для неї радше простором інтриги, «готики» й пригод, що до певної міри притлумлює почуття загрози й непевності від замешкання «проклятих» місць, витворених не містичними силами, а історичними катаклізмами ХХ століття.

Ще одним проявом стратегії ректифікації, яка в символічному й матеріальному плані усуває сліди минулих трагедій і дає можливість оминати розмову про колись заподіяні кривди, є різноманітні «легенди» про своє житло. В двох інтерв'ю, записаних в різних ділянках колишнього єврейського середмістя, знаходимо твердження, що будинок оповідача колись був будинком розпусти («Потому что дом публичный, то сплошная дверная система, все двери, двери, двери»³⁹). Ця вигадка, судячи з усього, була досить поширеною серед радянських новопривульців, які в такий спосіб намагались пояснити незвичне для них планування та особливості декору старих львівських кам'яниць. Отже, замість асоціацій із винищенням великих груп місцевого населення, будинки-пустки в районі середмістя переводилися в зовсім іншу змістову орбіту й уявлялися покинутими місцями тілесних задоволень і декадансу. Окрім того, що ця вигадка про розпусту й негідне життя попередніх жильців притлумлювала можливі докори сумління за захоплення чужого житла з усім майном, вона пасувала до поширеної серед радянських громадян ідеї про власну культурну вищість й моральну перевагу над населенням заново окупованих після 1944 року польських територій.⁴⁰

В інтерв'ю зі старшою мешканкою «єврейської» вулиці Котлярської натрапляємо на ще один варіант «легенди», яка вилучає житловий простір з контексту історій про масові злочини проти населення Львова у ХХ столітті. На початку своєї розповіді жінка кілька разів говорить, що її будинок завжди був гуртожитком, при цьому не встановлюючи точніші часові рамки цього «завжди буття». Водночас у процесі розгортання наративу й дедалі частішого згадування про сусідів-євреїв, що емігрували, про близько розташовані пам'ятки, пов'язані з довоєнною єврейською общиною, про навідування вулиці єврейськими туристами, вона раптом розуміє, до якого висновку її спонукає логіка власної оповіді:

Мій сусід, то він років п'ять від мене старший, років може шістдесят п'ять, то: «Смотрел и думал: самый красивый дом, самый красивый дом на нашей улице». Бо він дійсно був маленький гарний, таке гарне було,

³⁹ Інтерв'ю з Людмилою К., 1960 р. н., мешканкою будинку на вул. Куліша 1, зап. в грудні 2014 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

⁴⁰ Див. згадану роботу Амара, С. 143–186. Цікаво, що до схожій чутки про старих мешканців, як зазначає Утехін, циркулювали й поміж мешканців комунальних квартир Санкт-Петербурга (С. 186–190).

була ця плиточка. В тому плані може й так, колись жили євреї. Я чому загострила питання, ніхто ніколи не розказував про то, хто тут жив, може тут жила одна сім'я, їх знищили?! Там жили ті, там жили ті, там жили ті, а колись ніколи ніхто, скільки мені бабця розказувала, вона не згадувала, хто тут жив власне до війни, бо після війни зрозуміло, то я й сама знала: гуртожиток, жили в гуртожитку, потім женилися, міняли, т.д, т.д. Був гуртожиток, а як тільки дали ордера на квартири так, то вже таке.⁴¹

Таке автокоригування трапляється в масиві зібраних інтерв'ю лише один раз, у наведеному вище випадку. Набагато частіше знаходимо деталі, які свідчать про те, що співрозмовник або найближче його оточення повторюють завчені «легенди», попри суперечності в деталях власного наративу. Можна припустити, що це є один із елементів психологічного захисту в контексті розмови про досить делікатну тему проявленості трагічної історії через помешкання й життєвий простір. Середнього віку мешканець вул. Клепарівської, розповідаючи про нижню частину вул. Городоцької та прилеглі вулиці визнає, що це «досить цікавий такий індустріальний райончик», але водночас завчено додає: «В цьому районі немає нічого, нічого історичного, в принципі немає нічого такого особливого». Ще однією значущою деталлю в цьому інтерв'ю було часто повторюване слово «просто», коли мова зайшла про те, як було придбано приміщення, де нині живе оповідач:

[...] після війни було дуже багато покинутих ... покинутих помешкань, і... в основному, поляків, ось, то... ну... скажем так, була можливість жити в різних місцях ... Ну, перше помешкання, наскільки я розумію, отримали, і... просто туди заселилися і все... і там було, там було просто однокімнатна квартирка, ну, це була як стара польська хата, поділена на декілька квартир, відповідно... Потім вони пере... ну, коли переселилися в іншу квартиру, знов же ж, наскільки я знаю, тобто це теж була там однокімнатна квартирка з входом з балкону, ось в такому, в такому закинутому стані, ось і... і просто, наскільки я розумію, люди, які жили в тій хаті, вони просто, вони виїхали, а квартира лишилася пуста і... і так сталося, що просто, вони взяли і в неї вїхали. В ту квартиру. Перед тим була ця, а потім її оформили і квартиру, в якій я живу тут. [...] Ось, але в тій останній квартирі вони просто взяли і вїхали – і всьо. Ось, люди, які там жили виїхали, причому, це знов же ж, це були, наскільки я знаю, це були не... не власники цієї квартири, а це були якісь там переселенці, ну... як переселенці, працівники якісь там, які там приїхали і... з... радянськими військами, ось, з новою владою, і вони потім просто, чи поїхали назад там, де вони жили, чи вони... їм дали іншу хату, ось, і квартира стояла пустою і вони просто взяли і вїхали.⁴²

⁴¹ Інтерв'ю з Оленою М., 1955 р. н., інженером-економістом, мешканкою будинку на вул. Котлярській 8; зап. в грудні 2014 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

⁴² Інтерв'ю з Василем Л., 1982 р. н., інженером, мешканцем будинку на вул. Головацького 26; зап. в грудні 2014 р. у Львові дослідницькою групою під керівництвом Вікторії Середи та Анни Сусак. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів.

KOTLARSKA — Dz. III.

1	787	Landau Ozjasz i Lea (723).
2	805	Messing Joel i tow. (740).
3	788	Landau Ozjasz i Leja (724).
4	808	Hornung Amalja (743).
5	814	Popowcer Schmeri i B. (749).
6	1222	Meisels Dr. Sam. i tow. (548).
6	1155	Gmina m. Lwowa (1069).
7	1165	Kraus Helena i tow. (1225).
8	1492	Seit Tauba i tow. (552).
10	607	Woiken Ernestyna (550).
11	84	Schweitzer Joel i Dora (1410).
12	1257	Brand Ign. i tow. (1393).
14	1256	Eideishelm Etia (1392).
16	1255	Pocher Eli i tow. (1391).
18	1095	Glanzer Chana (551). Fund. Her. Rappa (3559).

Іл. 3. Адресна книга за 1935/1936 роки містить інформацію про довоєнних єврейських власників будинку на вул. Котлярській, 8, де за «легендою» був гуртожиток.

Ця деталь, разом із промовистим «якісь там» спонукає до думки про те, що було порушено дражливу тему, яка, можливо, так і залишилася непроговореною старшими родичами. Надто очевидним є намагання співрозмовника баналізувати цю частину оповіді й представити зайняття порожньої квартири в середмісті як щось безпроблемне й природне.

Підсумовуючи, можна сказати, що в масиві зібраного усноісторичного матеріалу натрапляємо на прояви різних стратегій пригадування, комеморації й використання історичного знання щодо місць в основному єврейського заселення. Зі стратегій, які описав Фул, перша (санктифікація) та четверта (облітерація) простежуються зрідка й лише частково. Можна припустити, що ці стратегії, що їх досить активно задіюють у публічних і офіційних контекстах, не спрацьовують в умовах непублічного, неофіційного простору звернення до трагічної історії і, зокрема, Голокосту. Натомість знаходимо численні випадки «гібридного підходу», тобто стратегій виокремлення (десигнації) та виправлення (ректифікації). Практично всі опитані мають уявлення про особливості місцевої історії, про по-

мешкання та найближчі ділянки міста, деякі навіть є аматорами-істориками з огляду на свої професійні зацікавлення та вподобання. Розповіді вирізняються тим, як люди дають собі раду з непевністю й моральною двозначністю власної позиції як агента присвоєння міського простору в «посткатастрофічній» ситуації – позиції, що її Майкл Ротберг влучно означив як *implicated subject* (причетний суб'єкт).⁴³ Виокремлення певних значущих елементів як цінних і намагання рефлексувати над можливістю іншого вибору до певної міри контрастує з «виправленням» своєї позиції як невинного, легітимного і природного користувача міського простору, який не потребує узгоджувати свою позицію з кимось стороннім. Прикметним у цьому розумінні є те, що в контексті інтерв'ю респонденти лише зрідка згадували про зустрічі з іноземними туристами, котрі відвідують родинні місця своїх старших родичів. Між цими двома групами майже не встановлюється триваліший людський контакт та діалог, і кожна зі сторін по суті залишається в орбіті своїх споминів, родинних історій та дофантазованих «легенд».

ВИПАДОК 2: МАТЕРІАЛІЗОВАНА ПАМ'ЯТЬ ДІЛЯНИЦІ «ЗА ТОРОМ»

Попри близькість до історичного центру міста, частина місцевості Клепарів між залізничною гілкою й Кортумовою горою, з якої відкривається чудова панорама на Високий замок, довгий час залишалася відрізаною від битих шляхів глухою периферією. Ще на початку 2000-х років тут не було асфальтованих доріг і каналізації, воду набирали з вуличної колонки, а сміття палили на городі. До війни ця незаможна околиця була заселена переважно поляками й українцями. Архітектурними свідцтвами довоєнної демографії та щільних стосунків між двома громадами є церква святого Андрія та колишній костел Матері Божої Вервечкової (*Matki Bożej Różańcowej*), зведені навпроти одне одного на початку минулого сторіччя на вулиці Варшавській.⁴⁴

Адресна книга 1935/1936 років⁴⁵ дає уявлення про професійний склад населення кількох вулиць ділянки. Тут переважали робітничі професії (наприклад, токар, шофер, механік, різник), але знаходимо також згадки про відставних офіцерів війська польського, купців, пенсіонерів та урядників.

Основною забудовою цього розташованого майже в центрі міста уламка напіврустикального Львова є невеличкі непоказні будинки на одну-дві сім'ї з початку ХХ століття, повоєнні особняки та кілька однотипних котеджів на нинішній вул. Купчинського, побудованих після війни для працівників Львівського пивзаводу. На цьому тлі вирізняється

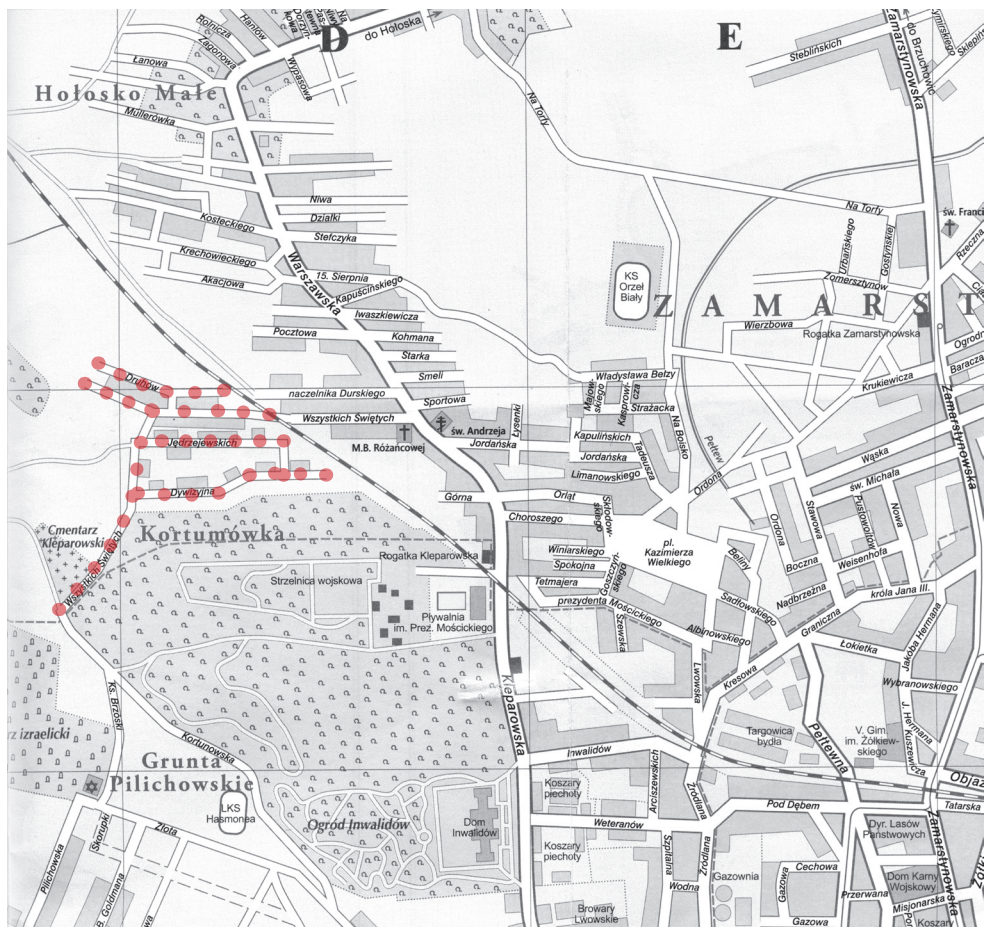
⁴³ Як пояснює Ротберг, «Не завдаючи кривди безпосередньо, причетні суб'єкти обіймають позиції, що асоціюються з владою та привілеями; вони сприяють режимам панування, залюднюють їх, успадковують або отримують вигоду, але при цьому не створюють та не контролюють їх. Причетний суб'єкт не є ані жертвою, ані злочинцем, а радше учасником історичних подій та соціальних утворень, що вони формують позиції жертви та злочинця, і все ж у яких більшість людей не займають цих чітко окреслених ролей. Будучи менш заангажованими, аніж кривдники, причетні суб'єкти також не є просто «пасивними» спостерігачами. Хоча їхні дії та бездіяльність є опосередкованими або запізнілими, вони тим не менше допомагають створювати та відтворювати позиції жертв та кривдників» (Rothberg, M. *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2019. P. 1).

⁴⁴ Повоєнна доля цих двох будівель могла б стати метафорою більш загального стану речей у Львові: за радянських часів церква залишилася діючою, хоча вже не греко-католицькою, а православною, а з костела зробили склад продуктивних товарів. В період незалежності церква знову стала греко-католицькою, а відреставроване приміщення костелу загосподарувала греко-католицька громада.

⁴⁵ Księga adresowa Małopolski. Lwów–Stanisławów–Tarnopol. Rocznik 1935/1936. Wydawnictwo pod kontrolą Zarządu miasta Lwowa.

одноповерхова кам'яниця з оздобленими ліпниною вікнами й рельєфним написом «Willa Jagusia», про яку йтиметься згодом.

Туристи відвідують цю околицю лише зрідка. Вважається, що з нею не пов'язані якісь визначні події й персоналії, хоча Кортумова гора й прилегла до неї територія безперечно відігравали важливу роль під час війн та облог міста завдяки своєму стратегічному положенню. Варті уваги архітектурні пам'ятки (серед яких уже зазначені релігійні споруди, колишня читальня «Просвіти» та сецесійні кам'яниці на вул. Варшавській), а також значуща в історичному плані територія Янівського цвинтаря та колишнього Янівського концтабору розташовані відносно недалеко. Проте, власне, та частина Клепарова, яку колись називали «За тором» і про яку тут піде мова, випадає з поля зору і відвідувачів, і істориків. Тим цікавішою є ця околиця з перспективи усної історії як розташована в безпосередній близькості до «великих подій» периферія зі своєю аурою, трибом життя, колективною пам'яттю й загосподаруванням приватного простору.

Іл. 4. Карта Львова 1939 року з позначеними вулицями дільниці «За тором». Опрацювання авторки.

Особисто для мене вулички, загублені між залізничною гілкою, стадіоном СКА, єврейською частиною Янівського цвинтаря та гаражами, є значущим місцем, яке я пам'ятаю з раннього дитинства. На вул. Купчинського – за часів СРСР Друзів, за часів Польщі Druhów – від 1945 року жила моя бабуся та провела дитячі роки моя мама. З їхніх розповідей, з уривків розмов із сусідами та з моїх спогадів радянського дитинства поступово вималювалася картина спільноти післявоєнних мешканців, що складалася з дивної суміші людей різних національностей, професій і соціального статусу й достатку, з яких багато ще пам'ятало «там-той», нерадянський, Львів. У повоєнні десятиліття співжиття цієї строкатої спільноти «на відрубі», куди за радянської влади лише зрідка навідувався дільничний міліціонер та інші представники «з Варшавської» та «з центру», видавалося гармонійним і навіть дружним. Мешканці різних вулиць знали одне одного якщо не за справжніми іменами, то принаймні за прізвиськами (баба Фрося, Матейщучка, Богач, Карапотька, Войцехи...), гляділи за своїми й чужими дітьми, влаштовували застілля, перепродували один одному «дефіцити», пліткували, разом із сусідами хрестили – потайки чи відкрито – немовлят, гуляли весілля й проводжали в останню путь померлих.

Враження напівсільської ідилії, де зупинився час і ніщо не турбувало розміреного буденного життя, було оманливим. Відголоски незрозумілого минулого, про яке не вчили в школі, пробивалися крізь пласти радянської буденності. Скопуючи городи, люди час від часу знаходили старе заліззяччя, довоєнні монети, гудзики, бляшанки, гільзи. На початку 1970-х років сусідські дітлахи знайшли страшну й захопливу річ: людський череп. Ставлення до подібних знахідок було невинно-безпардонним, ото ж череп насадили на палицю й бігали з ним по вулиці, аж поки хтось із дорослих не відібрав моторошну іграшку. «Це, певно, з гаражів зміло. Там могили колись були. Коли гору рили бульдозером, то з насипу кістки стирчали», сухо прокоментувала пізніше моя бабуся, яка після всього баченого під час війни в окупованій Білорусі не була схильна до розлогих емоційних коментарів. Найімовірніше, людські рештки походили із зруйнованого на початку 1970-х Клепарівського цвинтаря, де ховали загиблих у польсько-українській війні 1918-1919 років. Сліди цієї драматичної сторінки новітньої історії Львова систематично затирилися й в інших частинах міста, зокрема на Личаківському та Янівському цвинтарях. Лише в 1990-х на території колишнього Клепарівського цвинтаря встановили пам'ятний хрест і фігуру Божої Матері.

Уривки малозрозумілих дорослих історій, вплетені в типово радянські розповіді про вічне добування як хліба насущного, так і дефіцитів, про «спекуляцію» й бартер довго бентежили дитячу уяву. Згадувалося про післявоєнні поїздки за харчами в сільську місцевість біля Львова, коли «бандери могли спинити», про виселення поляків, про відправлених у Сибір «місцевих», про арештованих за розтрату й хабарі радянських начальників, про самогубства й смерті від отруєння алкоголем. Були й історії про дружбу й безкорисливу сусідську взаємодопомогу в скрутні, які засвідчували, що і в буденних, і в екстремальних ситуаціях «новоприбулі» й «місцеві» знаходили спільну мову й спільні заняття, попри відчутну відмінність традицій, звичок та поглядів на життя.

У 1970-х та 1980-х роках тональність розповідей про поляків була неоднозначна. З одного боку, чимало поляків, здебільшого у змішаних шлюбах, залишилися жити «за тором» й до них ставилися не гірше й не краще, ніж до інших сусідів. «На людях» вони розмовляли українською, а їхні буденні заняття, навички й професії не особливо вирізняли їх від галицьких українців з околиці. Одними з небагатьох, але значущих відмінностей були досить регулярні поїздки до родичів у Польщу та підтримування католицької ідентичності. Ці дві практики до-

давали специфічного колориту в життя мешканців околиці, відчитувалися в інтер'єрах, вкраплювали незвичні товари в неформальну економіку обміну й продажу між сусідами, ставали предметом чуток та пліток. Проте, безперечно, аурою екзотики й щемкого мелодраматизму були овіяні «тамті поляки», які покинули околицю в перші повоєнні роки. Дітям розповідали про старого вчителя, який виїхав, залишивши сусідам двох своїх песиків, Пікуся та Йортуся. Тварини довго тужили за господарем і вибігали на «тор», тобто залізничну колію, виглядати його, аж поки одного дня їх збив потяг. Бабуся якимось навіть показувала, де саме це сталося. Згадували також про якогось інженера, який після війни не зміг виїхати до своєї «гонорової» жінки, що залишилась у Польщі, й помер, дізнавшись про її зраду.

Квінтесенцією цих історій, солідної матеріальності та безлічі практик, що нав'язували до вибірково ословленого минулого були й залишаються збережені з передвоєнного часу будинки. Вони і є тими багатшаровими місцями пам'яті й хронотопами, де побутові речі, декор фасаду, деталі планування та оздоблення інтер'єрів за сприятливих обставин дають імпульс до переказів про власний досвід контакту зі «зниклим» населенням і рефлексії на тему мінливості людського життя та місцевої історії. Про те, що бабуся, так само як і її найближчі сусіди, мешкала в будинку, зведеному і облаштованому ще «за поляків», засвідчувало багато деталей. Збереглися печі із характерними зеленими та коричневими кахлями, шафа темного дерева з різьбленими дверцятами, кілька стільців й ослінчик, який бабуся чомусь особливо любила. Історія про те, як бабуся опинилася в цьому будинку, де прожила решту свого життя, переказувалася в кількох варіантах, з яких, проте, чітко випливало, що вона була особисто знайома з попередніми польськими мешканцями. Основною розбіжністю цих оповідей була роль самої бабусі яка або за поширеною практикою того часу підселилась до від'їжджаючої польської родини внаслідок контактів з міською службою, що розпоряджалася житловим фондом, або ж сама випадково зустріла господиню будинку в приміській електричці й домовилася про вселення. Очевидно, що не обійшлося й без офіційного дозволу радянської адміністрації, що взяла на облік і санкціонувала проживання нової мешканки. Попри це, можна запідозрити, що більш приваблива друга версія, де на перший план виходить щасливий випадок, міжлюдський зв'язок та обопільна користь (полька ж бо «думала, що, може, то виселяють ненадовго, потім повернуть, а будинок знайома людина притримає»), є очевидною постреконструкцією.

Утім, посутню правдивість бабусиної історії про залагодження справи між двома зацікавленими сторонами, які за непередбачуваних і непевних обставин керуються взаємною довірою, підтвердив пізніший розвиток подій. Наприкінці 1970-х років, на хвилі поживлення туристичного обміну й офіційних зв'язків із Польщею, до Львова стали частіше приїздити «тамті» поляки та їхні родичі. Завітали вони й до бабусі. На честь гостей з-під Варшави, онуки колишньої власниці будинку та її чоловіка, накрили стіл, розпитали про життя. З їхньої розповіді стало зрозуміло, що післявоєнне життя родини склалося досить сприятливо і за втраченою у Львові власністю гості особливо не шкодували – або, радше, не виказали своїх справжніх думок з цього приводу. Моя мама, яка була присутня на учті, відзначила, що гості були перебірливі в їжі, що було потрактовано як «панські замашки» й ознака заможності. Пара з Польщі залишила бабусі в подарунок чималу за розміром картину. Зображення солідково гарної напівоголеної жінки в оточенні купідонів, які завітчували її гірляндами на тлі середземноморського пейзажу, висіло над бабусиним трюмо до самої її смерті. Бабуся була переконана, що це «мадонна», а отже, святому образу належить почесне місце.

Подібні за мотивом та стилістикою зображення, як я з'ясувала згодом, були досить типові; схожу «мадонну» мені недавно довелося побачити в міському музеї Zajezdnia у Вроцла-

ві, де вона є частиною відтвореного інтер'єру довоєнного польського помешкання. Інтертекстуальні зв'язки таких предметів можуть бути проінтерпретовані по-різному. Проте цікавим видається те, що, попри певну амбівалентність у ставленні до поляків та їхнього матеріального спадку (чуже? своє? державне? позичене? нічиє?), на рівні оформлення свого буденного простору бабуся свідомо чи несвідомо вирішувала дилему, сигналізуючи значущість минулого, але не роблячи при цьому особливих акцентів на його трагічних сторонах. Щось важливе сталося через різні обставини й зробило чиєсь особисте життя небуденним: була війна, було переховування з партизанами в лісах Білорусі, було виселення поляків, був бабусин вибір приїхати до Львова й оселитися в ньому після війни. Символічна кодифікація інтимного домашнього простору, що об'єктивно є місцем чиєїсь втрати й туги як амбівалентного, проте значущого, має багато спільного із описаною у Фулера стратегією позначення. Такого роду символічна робота з особисто значущим простором є досить гнучкою й дозволяє, не викреслюючи повністю осмислення проблематичних сторінок власного минулого, ретушувати й стилізувати його, часто досить радикально. Можливо «мадонна» над бабусиним трюмо могла би служити метафорою пізнішого переосмислення й «вписування» свого особистого минулого.

Представники української інтелігенції середнього й старшого поколінь часто вказують на важливу роль обміну самвидавом, філософською та художньою літературою та періодикою у підтриманні контактів між українським «заходом» та Польщею в часи застою.⁴⁶ Проте в післявоєнні десятиліття часто непомітні й не занадто афішовані практики обміну – подарунки, спорадичні відвідини, листування – існували й між «неінтелігенцією» по обидва боки радянсько-польського кордону. Ці практики чималою мірою фокусувалися на помешканні. Тоді як громадський простір Львова пристосовувався до ідеологічних імперативів та вимог радянського повсякдення, житло й приватний простір ставали тією ланкою, яка забезпечувала певну символічну тяглість у часі й просторі й «допасовувала» родинну історію до ширшого значеннєвого контексту, розмиваючи при цьому поділ на «наших» та «чужих», «колишніх» та «нинішніх», «простих людей» та «панів». У цьому розумінні дуже цікавим є випадок вілли «Ягуся», – чи не єдиного «панського» будинку дільниці «За тором».

Ця прикметна одноповерхова будівля розташована на перетині кількох вуличок, відразу за залізничною колією. Окрім напису на фасаді⁴⁷ особливою її ознакою був вкопаний перед вікнами хрест, що його добре було видно з вулиці. Хрест-відзнакування простояв кілька радянських десятиліть, аж поки його не демонтував у 1970-х роках один із жильців вілли, яку на той час поділили на чотири помешкання. Пам'ятку відновили 2005 року силами мешканців вулиці Купчинського та теперішніх жильців будинку. Саму віллу, яка не є офіційно затвердженою пам'яткою архітектури, перебудовували й добудовували її повоєнні мешканці, проте основні елементи зовнішнього декору й напис на фасаді залишалися без змін. На початку 2000-х років будинок, поділений між двома родинами, повністю перефарбували, виділивши при цьому напис й орнаменти на фасаді білою фарбою. Чи були ці зовнішні зміни якимось пов'язані з усвідомленням символічної цінності будинку

⁴⁶ Bunt pokolenia: rozmowy z intelektualistami ukraińskimi. Rozmawiały i opatrzyły komentarzem Bogumiła Berdychowska, Ola Hnatiuk. Lublin: UMCS, 2000; Рябчук М. Польща, польський, поляки. Спроба філологічного краєзнавства. Сучасність. Київ, 1998. № 11. С. 138–147; Боднар Г. Львів. Щоденне життя... С. 212–220.

⁴⁷ Подібні іменні написи можна побачити й на фасадах довоєнних будівель в інших частинах міста, див. Бородін К. Роль польських довоєнних інскрипцій у творенні сучасного міфу Львова. *Полоністичні студії*. 2012. № 2-3. С. 82. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/download/787/780> (дата звернення: 08.08.2019).

як свідоцтва довоєнної історії діляниці «За тором» та її особливої демографії? Що відомо про цю будівлю та її попередніх мешканців? Багатотомна праця Ігоря Мельника про архітектуру львівських вулиць згадує віллу лише як цікаву пам'ятку передвоєнного Клепарова й не містить жодної інформації про пов'язаних з нею людей.⁴⁸ Вже згаданий міжнародний проєкт дав мені нагоду розпитати теперішніх жильців про людський вимір її історії, в ході чого раптом виявилось, що відома мені з дитинства чутка про польського інженера, якого покинула дружина, не була просто мелодраматичною вигадкою.

Розповіді двох жінок – пані Наталі, яка оселилася у віллі в 1978 році, та її дорослої доньки Анни, котра живе там від народження – несподівано виявили, що між людиною, яка побудувала «Ягусю» і нинішніми її мешканцями є певний особистий зв'язок. Нині покійна тітка чоловіка Наталі, «баба Ганя», була економкою фундатора вілли, інженера-залізничника Сольського. Бувши етнічною полькою, вона могла виїхати разом зі своїми сестрами, але обрала життя в підрадянському Львові. Жінці довелося ділити будинок, що колись належав її працедавцю, з трьома підселеними після війни родинами й самій давати собі раду в скрутних повоєнних умовах. Що ж до родини Сольських, то її трагічна історія була досить типовою для тогочасної польської інтелігенції й заможніших містян: у 1914 році молодий інженер завершив будівництво вілли в малолюдній околиці й назвав її на честь коханої дружини Ядвіги (Ягусі). Воєнне лихоліття розлучило родину. Незадовго по початку Другої світової війни пані Сольська розсталася з чоловіком, продала свою частину вілли й виїхала зі Львова з двома синами. Її чоловік залишився в місті під час «перших совітів» та нацистської окупації, очевидно, продовжуючи працювати на залізниці й утримуючи прислугу. Зі слів Наталі:

Ну, я рахую, як був Сольський інженер на двірці,⁴⁹ то вони ні в чому не мали потреби. [...] Ті колежанки тітчині, що були ще, так само заставляли, то вони казали, що вона була велика пані.

У 1944 році, після приходу радянських військ, Сольського схопили й вивезли «в Сибір». Про подальшу долю господаря будинку нічого не відомо. На початку 2000-х років Анна зауважила незнайомого чоловіка, який довгий час оглядав будинок з вулиці. Зайти всередину він відмовився і швидко від'їхав на таксі, повідомивши Анну лише про те, що тут колись мешкав його батько – судячи з усього, не сам інженер Сольський, а один із його синів.

Також достеменно не відомо й те, що саме спонукало «бабу Ганю» залишитися у Львові. Можливо, вона керувалася бажанням дочекатися господаря й не допустити, щоб вілла дісталася чужакам. У тих обставинах насправді досить поширеною практикою було відтермінувати виїзд до Польщі, сподіваючись на якнайшвидше возз'єднання із заарештованими родичами й близькими людьми.⁵⁰ Втім, не відкидаючи чинник особистої лояльності, можливо, пояснення слід шукати в іншій площині. Хоча в підрадянському Львові

⁴⁸ Мельник І. Довкола Високого Замку шляхами й вулицями Жовківського передмістя та північних околиць Львова. Львів: Априорі, 2010. С. 195.

⁴⁹ Залізничному вокзалі (з польської).

⁵⁰ Розповіді про цю практику можна знайти, зокрема, в книзі згаданій книзі Fastnacht-Stupnicka. Zostali we Lwowie.

польське житло експропріювали й ділили, не особливо зважаючи на протести власників,⁵¹ водночас, якщо комусь пощастило офіційно закріпити за собою право на проживання в облаштованому міському помешканні, то це могло мати вирішальний вплив на рішення про (не)виїзд. Судячи з усього, якраз це і вдалося колишній робітниці пана Сольського. Проте не можна виключити й певні патріотичні мотиви, адже жінка до самої смерті залишалася ревною католичкою, зберегла свої «панські замашки» й часто «ходила в місто до косяцолу та на дефіляди». Однак ходили також і чутки, що одну з її сестер, яка була одружена з українцем, було вбито після війни за зв'язок з українським підпіллям. Навіть якщо сама «баба Ганя» не була пов'язана з підпіллям й не скомпроментувала себе перед владою (навіпаки, певний час вона навіть була радянською активісткою, залученою до виховання дітей), вона напевно підтримувала зв'язки з активною частиною позostalих у Львові поляків. З розповіді Наталі вимальовується портрет цікавої жінки, сильноної особистості й свідка значущих подій місцевої історії.

Саме зі слів тітки свого чоловіка Наталя, сама етнічна росіянка, яка опинилася у Львові через кілька десятиліть після війни, дізналася про ґетто «в районі Варшавської» й про винищення євреїв з вулиць неподалік. Хоча дослідницьке інтерв'ю було обмежене за часом й детальніше обговорення значущих в усноїсторичному аспекті тем довелося обмежити, усе ж було зрозуміло, що Наталя, яка прожила в цій частині Клепарова більше сорока років, знає досить багато про її буденне життя та демографію. Вона, зокрема, розповіла, що до війни дільниця була заселена переважно поляками, а немало з тих, які залишилися на місці після хвиль репатріацій, були досить літніми людьми. Коли вони «повмирили собі в сімдесятих», ті, хто правдами й неправдами був прописаний за їхніми адресами, скористалися можливістю отримати земельні ділянки, на яких почали будувати нові особняки. Згадала Наталя й про циган, які деякий час займали будинки виселених поляків:

А циганів було дуже багато. Цигани жили отам по Купчинського. [...] Там на долі жили цигани. Потім вони всі перебралися, то «китайська стіна» там де йде, отам їхній район – то повністю зараз, вони всі-всі там. В них були незакінчені будинки, але то не їхнє так само, то людей, поляків вивозили.⁵²

Ставлення Наталі до вілли «Ягуса», де вона замешкала вже в дорослому віці, є, судячи з усього, досить прагматичним. Хоча вона розповіла про довоєнний декор, що відкрився під час ремонту однієї з кімнат будинку й про намагання родини якомога менше втручатися в первісне планування вілли, водночас з розповіді жінки стає зрозуміло, для неї вілла – це передусім житлова площа й особистий периметр, за які час від часу виникають конфлікти з сусідами. Проте її донька Анна розповіла про своє помешкання в зовсім іншому ключі. Вона любить будинок, де прожила все життя, і не погодилась би поміняти його на комфортніше сучасне житло:

⁵¹ Див. хоча б книгу спогадів спадкоємиці польського аристократичного роду й викладачки Львівського університету графині Кароліни Лянцкоронської про життя у Львові за «перших совітів» (Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne. 22 IX 1939 – 5 IV 1945. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2017).

⁵² Інтерв'ю з Наталею Н., 1950 р. н., пенсіонеркою, мешканкою будинку на вул. Дивізійній 1; зап. авторка 22 вересня 2012 р.

Іл. 5. Вілла «Ягуся» в 2010 році. На знімку видно, що в одній частині будинку було збережено стару віконну раму, натомість у другій частині мешканці встановили пластикове вікно й дашок. Фото авторки.

Коли я була маленькою, мої однокласники любили приходити до мене в гості. Казали, що в тебе такий гарний будинок, такий незвичний. Тут нема ні старих меблів, ні шпалер, нічого такого надто цікавого, але сама атмосфера, цей, старий так би мовити, спосіб життя.⁵³

Анна багато спілкувалася з «бабою Ганею», колишньою економкою пана Сольського, яка залишилася незаміжньою й проживала з ними до своєї смерті в 1997 році. Розповіді старшої родички пробудили інтерес дівчинки до родинної історії. Анна залюбки показала мені сімейний альбом, в якому є також кілька знімків родини на тлі вілли в різні часи, причому в такому ракурсі, який показує ошатну веранду й декор фасаду. Жінка підтримує регулярні контакти з польськими родичами. Інтерес Анни до багатопланової родинної історії можна пояснити прагненням розширити особистий символічний горизонт поза вузькі просторово-часові рамки тривіального «тут і зараз». Будучи високоосвіченою людиною, яка мала можливість часто бувати за кордоном, Анна, за власними словами, відчувається «трохи як громадянка світу». Включення «польського» минулого

⁵³ Інтерв'ю з Анною Н., 1978 р. н., спеціальним педагогом, дочкою Наталі Н., мешканкою будинку на вул. Дивізійній, 1; зап. авторка 25 вересня 2012 р.

в цей космополітичний проєкт творення власної історії видається закономірним і цілком передбачуваним. До цього немалою мірою спричинився етос місця й раннє усвідомлення того, що матеріальність свого дому може бути ключем в інший світ.

Цілком логічно припустити, що захоплення Анни значущою, «атмосферною», несхожою на інші домівкою проявиться в дбайливому ставленні до її матеріальних компонентів. До певної міри це так і є, адже, на відміну від іншої родини, яка живе під тим самим дахом, Аннина сім'я не добудовувала свою частину вілли, істотно змінюючи при цьому її пропорції та декор. На час запису інтерв'ю в їхній частині будинку збереглася стара стolarsка, а дерев'яні віконні рами не було замінено на пластикові, що пов'язувалося як із побоюванням отримати тріщини на фасаді, так і з фінансовими обмеженнями. Можна зробити висновок, що з тих чи тих причин трансформації матеріального простору в цій половині вілли відбувалися в основному за допомогою стратегій десигнації, тобто виокремлення й означення елементів освоєного простору як цінного, значущого й вартого уваги. Проте, цікаво, що ідея повернути максимум уваги до архітектурної своєрідності й певної ексклюзивності «Ягусі» була реалізована не родиною Анни, а їхніми сусідами, які ще раніше вдалися до істотних перебудов й оновлень своєї половини будинку. З нагоди весілля своєї дитини батьки перемалювали фасад, і при цьому виділили білою фарбою елементи декору, зокрема й напис «Willa Jagusia». Проте через деякий час фасад було знову перемальовано, а напис залишився невиділеним. Можна припустити, що за оновленням фасаду й наголошуванням оригінальних елементів декору не крилося якоїсь глибшої мотивації, аніж у свій спосіб потрактовані поняття про естетику та бажання підкреслити «панськість» і гарний матеріальний стандарт будинку. Іншими словами, напис підмалювали передусім для того, щоб заімпонувати сватам і гостям, а не задля підкреслення вартісних символічних аспектів зв'язку з довоєнною історією.

Досить ізольована частина старого району Клепарів – діляниця «за тором» – становить неабиякий дослідницький інтерес завдяки можливості простежити, використовуючи метафору Мішеля Фуко, капілярні зв'язки з минулим, які витворюються в процесі апропріації домашнього простору. Оповіді про колишніх мешканців та їхні долі, збереження предметів побуту й інших матеріальних деталей з довоєнних часів, а згодом і налагодження трансграничних контактів не були чимось незвичним у компактній ділянці на закамарках, де «цивілізуючий» вплив «центру» став помітним лише у 2000-х роках. У ширшому контексті це спостереження є цінним з двох причин. По-перше, воно є підтвердженням того, що не-еліти й люди, чиї шанси на регулярну фізичну мобільність є обмеженими через недостатні матеріальні ресурси чи/та перепони бюрократичного або ідеологічного плану, навіть за несприятливих умов знаходять можливість долучитися до транснаціональних генеалогій й «висмикувати» особисті та родинні історії із загумінкових, вузько локальних контекстів. По-друге, воно спонукає придивитися ближче до багатозарового домашнього простору як не лише об'єкта апропріації, але й одного з чинників, який підсилює відпірність міського середовища нівелюючим впливам чи то «радянського способу життя», чи то зумовлених сучасною «неоліберальною» логікою брутальних втручань у міський ландшафт.

Що ж стосується більш локального виміру, видається значущим те, що переважно позитивне маркування простору післявоєнної домівки, яку були змушені покинути колишні господарі й яка могла би сприйматися як місце втрати й трагедії, в описаних тут випадках ставало можливим завдяки наративу про особисте знайомство чи навіть спадкоємність із

попередніми мешканцями. Важливим аспектом, що уможлиблював позитивне ставлення до привласненого простору, було переконання пізніших мешканців у тому, що, займаючи чуже приміщення, вони не лише не вчинили кривди, але й у певний спосіб допомогли – чи могли б допомогти – колишнім господарям. Моя бабуся наголошувала на тому, що попередня власниця-полька тішилася, що її будинок дістався не цілком незнайомій людині. Пізніші зустрічі з польськими відвідувачами навряд чи викликали в неї докори сумління. Так само й для Наталі й Анни проживання у віллі репресованого інженера Сольського було виправдане лояльністю до нього їхньої родички. Те, що родина оселилися в віллі «Ягуся», могло сприйматися як справедливе й бажане, особливо беручи до уваги, що покинуті польські будинки по сусідству заселялися абсолютними «чужаками» (зокрема, циганами) або ж присвоювалися спритними працівниками ЖЕКу.

Як постскрипtum слід згадати одну цікаву деталь, яка додає інтриги в історію про віллу «Ягуся», а водночас ще раз нагадує про те, що «правда» усноїсторичного матеріалу може мати дуже опосередкований зв'язок з історичним фактажем. В уже згаданій адресній книзі Львова за 1935/36-ті роки серед кількох Сольських не знаходимо жодного інженера залізниці, хоча певний «урядник» з цим прізвищем проживав в іншому кінці міста. Серед жителів вулиці й справді зазначений Стефан Сольський, але не залізничник, а столяр. До того ж, судячи з номера будинку, він жив у частині вулиці перед залізничною колією. Натомість у районі вулиці Всіх Святих, що починалася на перехресті Варшавської й продовжувалася «за тор», проживали або володіли помешканням кілька залізничників: Францішек Дума (Duma), Броніслав Щудловський (Szcudłowski), Адам Бяліц (Bialic) та Маріанна Пфайфер (Pfeifer), що працювала в адміністрації залізниці. З них усіх лише «дорогомістр» Щудловський та «обслуговувач колії» Дума жили «за тором», судячи з номера будинку. Якщо навіть інженер Сольський не проживав у віллі постійно, його ім'я могло б значитися в іпотечному списку в цій самій адресній книзі. Проте, на жаль, даних по вулицях цієї дільниці адресна книга не подає, хоча досить велика «іменна» вілла може значитися в інших реєстрах та списках нерухомості. Ким був власник будинку, відомий нинішнім його жителям як «інженер залізниці Сольський», і як насправді склалася його доля й доля «Ягусі», наразі залишається загадкою.

НЕСКІНЧЕНА ПАМ'ЯТЬ, НЕВИЧЕРПНІ СЮЖЕТИ:

нові герої і нові паралелі
воєнних історій

Андрій Усач. «То не німці...»: місцеві винуватці Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях

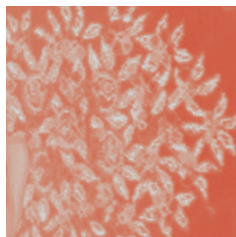
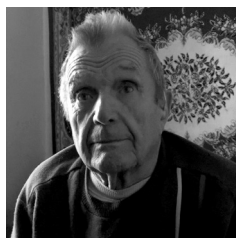
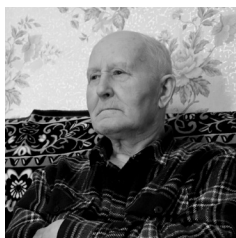
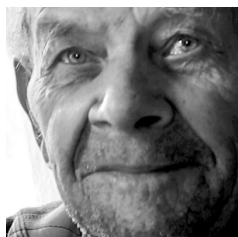
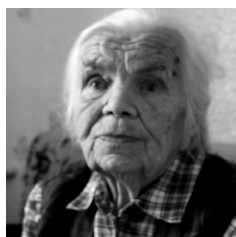
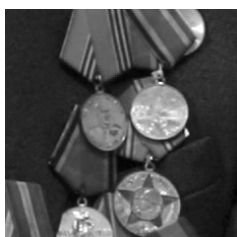
Дмитро Титаренко. «Детство пришлося на війну – видать, в війну придеться и умереть...»: свідки Другої світової/ Великої Вітчизняної війни в умовах воєнного конфлікту на Донбасі

«ТО НЕ НІМЦІ...»: місцеві винуватці Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях

Андрій Усач

У тексті аналізуються неєврейські усноісторичні свідчення про роль місцевих винуватців у здійсненні Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» та дистрикті «Галичина». У більшості випадків ідеться про тих осіб, які брали участь у грабунку єврейського майна, фізичному насильстві щодо євреїв, рідше власноруч убивали. Оповідачі-неєвреї часто презентують історії таких людей через призму традиційних стереотипів. Проте їхні свідчення надзвичайно важливі для локальних студій Голокосту, особливо в тих ситуаціях, коли їх виходить верифікувати за допомогою інших джерел.

Специфіка здійснення Голокосту в окупованій Україні не передбачала приховування масових убивств від місцевого неєврейського населення. Переважну більшість євреїв розстрілювали у світлий час доби неподалік від місць їхнього постійного проживання. Це був Голокост, який багато хто міг побачити буквально з вікна свого будинку. Інколи вбивства євреїв навмисно мали публічний характер, а тому їхні сусіди-неєвреї мимоволі ставали свідками екстремального насильства.

У цьому тексті проаналізовано усноісторичні свідчення для того, щоб простежити, що саме та як оповідачі-неєвреї говорять про місцевих винуватців Голокосту, тобто тих, які брали участь в антиєврейських переслідуваннях. Чи є ця тема всуціль табуованою? Намагаються вони відмежуватись від місцевих винуватців як «чужих» чи, навпаки, визнають певну спорідненість із ними, вважаючи, попри все, «своїми»/«нашими»? У який спосіб свідки пояснюють мотиви їхньої поведінки?

Це особливо важливо, зважаючи на те, що в сучасних дослідженнях місцевих винуватців Голокосту неєврейські усноісторичні свідчення майже не використовують¹. Переважно така ситуація зумовлена переконанням, що в них цю тему навмисно замовчують. Справді, таке твердження цілком справедливе щодо опублікованих спогадів про події Другої світової війни – неєврейські мемуаристи дуже рідко згадують про це². Що стосується усноісторичних свідчень, то їхній аналіз у ракурсі відображення місцевих винуватців Голокосту тільки починає привертати увагу дослідників. Лише принагідно до цієї теми звертались Альберт Венгер та Ольга Каковкіна, Анна Вилегала, Роман Михальчук³. Юрій Радченко в окремому тексті розглянув особливості того, як про місцевих винуватців оповідають неєврейські свідки з Донбасу. За його спостереженнями, оповідачі насправді часто і з подробницями розказують про роль місцевих винуватців в антиєврейських переслідуваннях, тим більше, що з ними часто були безпосередньо знайомі⁴. Проте з огляду на специфіку

1 Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. Рівне: Волинські береги, 2017; Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York: Palgrave Macmillan, 2000; Steinhart E. C. The Holocaust and the Germanization of Ukraine. New York: Cambridge University Press, 2015.

2 Цю проблему досліджує, наприклад, Іван-Павло Химка. Насамперед див. його тексти «Українці, євреї й розбіжність пам'ятей про Голокост» та «Пам'ять українців про Голокост: відображення знищення євреїв у спогадах, зібраних 1947 року»: Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті. Київ: Дух і літера, 2019, С. 55–83, 229–247.

3 Венгер А., Каковкіна О. Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області). *Проблеми історії Голокосту*, 7 (2015), С. 6–15; Вилегала А. Втрачений світ: життя та загибель сільських євреїв Галичини у сучасних свідченнях українських очевидців. *Голокост і сучасність*, 1 (2018), С. 39–63; Михальчук Р. Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноісторичного проекту у липні-серпні 2016 р.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 29 (2017), С. 265–274.

4 Radchenko Y. «Two Policemen Came...»: The Auxiliary Police, the Local Administration, and the Holocaust in the Recollections of Non-Jewish Residents of the Donbas, *Yad Vashem Studies*, 45 (2017), P. 61–100.

обраного регіону висновки Радченка потребують додаткового зіставлення з ситуацією в інших місцевостях.

«...ТО ТАК БУЛО СТРАШНО»

Хоча інтерв'ювання неєврейських свідків Голокосту для своїх досліджень і проводили окремі історики, проте їхній досвід довгий час ігнорували масштабні усноісторичні ініціативи⁵. Наприклад, у середині 1990-х років відомий проєкт Інституту Фонду Шоа, в рамках якого в Україні або за її межами, але українською мовою записано 3 446 відеосвідчень, був сфокусований передусім на єврейських свідках. Охоплені ним оповідачі-неєвреї були переважно з числа Праведників народів світу, тобто офіційно визнаних рятівників⁶.

З часом ситуація стала поліпшуватися. У 2004 році розпочинається діяльність Яхад-Ін Унум, зосереджена саме на документуванні спогадів неєврейських свідків Голокосту. Відтоді здійснено 124 поїздки до восьми країн та записано 6 719 відеосвідчень. Територія України стала одним із основних епіцентрів діяльності Яхад-Ін Унум, яка триває донині⁷. У цьому тексті будуть використані окремі відеосвідчення з архіву Яхад-Ін Унум, записані в період 2008–2009 та протягом 2011 року на Хмельниччині та Рівненщині.

Упродовж 2006 та 2007 років Український центр вивчення історії Голокосту провів дві польові школи з усної історії «Голокост очима неєврейського населення України», перша з яких відбулася в Криму, а друга – у місті Старокосянтинів на Хмельниччині. Разом було записано 89 інтерв'ю⁸. У рамках дослідницького проєкту «Суспільна антропологія пустоти: Польща й Україна після Другої світової війни» під керівництвом Анни Вилегали впродовж 2017–2018 років у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях було записано 65 інтерв'ю з неєврейськими свідками Голокосту⁹. Цей проєкт реалізували й 2019 року.

Зараз подібні усноісторичні проєкти, націлені зокрема й на документування спогадів неєврейських свідків Голокосту, проводять також інші інституції. У цьому дослідженні будуть використані інтерв'ю, записані в рамках усноісторичних проєктів #непочуті Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» (переважно протягом 2019 року) та «Голоси» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (у період 2018–2019 років), а також транскрибовані версії інтерв'ю, які записали співробітники Державного архіву Хмельницької області впродовж 2012 року, та опубліковані наступного року в збірнику «Подолани в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)»¹⁰.

У цьому тексті проаналізовано неєврейські усноісторичні свідчення з територій, які під час нацистської окупації належали до складу генеральної округи «Волинь-Поділля» райхско-

⁵ До прикладу, див.: Berkhoff K. C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge: Harvard University Press, 2004; Lower W. *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.

⁶ Детальнішу інформацію див. на сторінці проєкту USC Shoah Foundation. The Institute for Visual History and Education за посиланням: <https://sfi.usc.edu/>

⁷ Детальнішу інформацію див. на сторінці проєкту Yehad-In Unum за посиланням: <https://www.yahadinunum.org/>

⁸ Величко Т., і Пастушенко Т. Польові школи з усної історії «Голокост очима неєврейського населення України». *Схід/Захід*, 11-12 (2008), С. 366–369.

⁹ Вилегала, «Втрачений світ», С. 42.

¹⁰ Байдич В., Завальнюк О., Олійник Ю. та ін. (упор.), *Подолани в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013.

місаріату «Україна» та дистрикту «Галичина» Генерал-губернаторства. Упродовж 1941–1944 років майже всіх місцевих євреїв убили. Вони становлять більшість серед жертв нацистського насильства на цих територіях. Зокрема, в Івано-Франківській області це 98 %, у Хмельницькій – 94 %, у Волинській – 70 %, у Рівненській – 65 %, у Львівській – 52 %¹¹. Отже, не дивно, що часто оповідачі не могли пригадати, чи були в їхніх населених пунктах інші жертви нацистського насильства, окрім євреїв. Жоден із них, навіть той, хто міг виявляти певні антисемітські переконання, не заперечував факту масових убивств євреїв.

Усі проаналізовані інтерв'ю записані українською мовою, хоча мінімум два оповідачі задекларували своє неукраїнське етнічне походження – польське та російське. Найстаршому з них на час початку війни між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом виповнилось 29 років, проте більшість були підлітками або дітьми. Оповідачі переважно не пам'ятають точних дат тих чи тих подій, плутаються в їхній послідовності, своїх єврейських сусідів найчастіше можуть пригадати за іменами, але не за прізвищами, майже ніколи не знають імен винуватців-німців і не здатні ідентифікувати, до яких саме структур ті належали. Для них події Голокосту – лише один із сюжетів, пережитих під час Другої світової війни, тим більше, що частина оповідачів має власний травматичний досвід нацистських чи повоєнних радянських репресій щодо членів їх сімей або й них самих, що витісняє з їхньої пам'яті інші події.

Лише деякі з оповідачів тією чи тією мірою мали стосунок до порятунку євреїв, проте не визнані офіційно Праведниками народів світу. Більшість належить до тих, кого в історіографії Голокосту прийнято означувати як пасивних чи байдужих спостерігачів – *bystanders*¹². Цей термін досить умовний і узагальнений, тому не здатний відображати всі поведінкові моделі, можливі в його рамках, та не враховує того, що в різних ситуаціях одна й та сама людина могла поводити себе абсолютно по-різному. Тому в цьому тексті я живляю більш нейтральні означення – «оповідачі», «свідки» або «очевидці».

Інколи події Голокосту безпосередньо торкались неєврейських оповідачів, наприклад, якщо вони мешкали на території, яка відводилась під ґетто, отже, змушені були покинути свої домівки¹³. Для багатьох із них акти антиєврейського насильства були невід'ємним складником підокупаційного повсякдення. Наприклад, Борис Мірус став свідком масового вбивства євреїв біля містечка Чортків на Тернопільщині на шляху до школи: «Якось так спочатку я поцікавився, потом страшно було дивитись»¹⁴. Принаймні для якоїсь частини оповідачів побачене стало психологічним шоком. «Я такого крику наробила, я такого плачу наробила, бо то так було страшно. Мама мені закрила рот», – описувала Лідія Іванюк свою реакцію на мертвого єврея, якого вона побачила у Львівському ґетто¹⁵. У селі Лезнево на Хмельниччині місцевих селян мобілізували для закопування масового поховання. За словами одного з оповідачів, його батько «плакав, їсти не міг після цього»¹⁶. Дехто не міг стримати сліз і під час інтерв'ю¹⁷.

11 Kruglov A. Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944. Ray Brandon and Wendy Lower (eds.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008, P. 287.

12 Levine P. A. On-Lookers. Peter Hayes and John K. Roth (eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2010, P. 156–169.

13 Запис спогадів Гелетія Ярослава Григоровича, 1933 р. н., м. Львів, 15 лютого 2019 р., інтерв. А. Усач, Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» (далі – ММТТ); Запис спогадів Іванюк Лідії Іванівни, 1932 р. н., м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл., 8 травня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

14 Запис спогадів Міруса Бориса Михайловича, 1928 р. н., м. Львів, 30 травня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

15 Запис спогадів Іванюк Л. І., ММТТ.

16 Yahad-In Unum Archive (далі – YIU), # 592U.

17 Запис спогадів Демчук Надії Андріївни, 1924 р. н., м. Костопіль Рівненської обл., 18 вересня 2018 р., інтерв. А. Усач, Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» (далі – МЦГБЯ).

Навіть якщо оповідачі не бачили на власні очі масових убивств, все одно могли чути постріли чи відчувати сморід від пожеж під час ліквідації гетто, усвідомлюючи, що там насправді відбувається¹⁸. При цьому сам процес масового вбивства досить докладно здатні описати навіть ті, хто його не бачив, часто зі слів знайомих чи родичів¹⁹. Це свідчить про те, що події Голокосту не були табуованою темою і їх обговорювали в неєврейському середовищі.

У будь-якому разі подібні свідчення надзвичайно важливі, оскільки, по-перше, дають можливість подивитись на події Голокосту з перспективи місцевого неєврейського населення, а, по-друге, містять чимало фактографічної інформації про локальні особливості антиєврейських переслідувань, події в конкретних населених пунктах. Це особливо стосується тих випадків, коли про них майже не збереглося або й не збереглося зовсім єврейських свідчень чи інших джерел.

«БІЛЬШЕ ПОЛІЦАЇ ВБИВАЛИ...»

У цьому дослідженні термін «винуватці» вживається як один із можливих варіантів перекладу прийнятих в англо- та німецькомовній історіографії термінів *perpetrator* та *täter*. Від використання іншого можливого варіанта «виконавці» довелось відмовитись, бо він має явне навантаження виправдального нарративу, до якого апелювали нацистські злочинці, намагаючись презентувати себе як лише жертв обставин, змушених виконувати злочинні накази. Застосовується ширше визначення терміна «винуватці» задля того, щоб охопити різні форми співучасті у здійсненні Голокосту – від розграбування єврейського майна до безпосередньої участі в масових убивствах – і при цьому ускладнене, щоб продемонструвати відмінності між групами чи окремими особами, мінливість поведінкових моделей, а отже, розмиті межі між винуватцями та спостерігачами, жертвами, рятувальниками²⁰.

У більшості випадків, коли в неєврейських усноісторичних свідченнях мова заходить про місцевих винуватців Голокосту, то стосується вона тих, хто обіймав офіційні посади в колабораційних структурах. Очевидно, що факт співпраці з нацистами як такий не означав автоматичної співучасті у здійсненні антиєврейського насильства. Варто мати на увазі, що подібний досвід міг мати навіть дехто з оповідачів чи їхніх родичів, що впливало на висловлені ними оцінки та загальний тон оповіді²¹.

Так само й характеристика оповідачами того чи того місцевого колаборанта залежала передусім від їхнього власного досвіду, від конкретних вчинків, що безпосередньо стосува-

18 Запис спогадів Карп'юка Анатолія Микитовича, 1932 р. н., м. Костопіль Рівненської обл., 18 вересня 2019 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ; Запис спогадів Строчан (Семенко) Зиновії Іванівни, 1932 р. н., м. Соснівка Сокальського р-ну Львівської обл., 7 жовтня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ; Запис спогадів Яринича Оresta-Юрія Олексійовича, 1934 р. н., м. Львів, 5 липня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

19 Наприклад, Ольга Руй дізналась про подробиці від місцевого жителя Олексія Мулевича, який жив неподалік місця масового вбивства острозьких євреїв і спостерігав за тим, що там відбувалось, вилізши на дерево: Запис спогадів Руй (Добровольської) Ольги Олександрівни, 1926 р. н., м. Острого Рівненської обл., 15 березня 2019 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

20 Sandkühler Th. Die Täter des Holocaust Neuere Überlegungen und Kontroversen. Karl Heinrich Pohl (hrsg.), Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär im nationalsozialistischen System. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, P. 40–41.

21 Наприклад, Надія Демчук протягом 1942–1943 років працювала машиністкою в редакції окупаційної газети «Костопільські вісті»: Архів управління СБУ в Рівненській області (далі – АУСБУРО), ф. 5, спр. П-5650, арк. 12; Запис спогадів Демчук Н. А., МЦГБЯ. Ольга Руй працювала на посаді рахівника в Острозькій районній управі в період 1943–1944 рр.: Запис спогадів Руй (Добровольської) О. О., МЦГБЯ.

лися їх або членів їхніх сімей²², а тому цілком зрозуміло, що одну й ту саму особу різні оповідачі оцінюють зовсім по-різному. Показовий у цьому розумінні випадок стосується Михайла Михайловського, який у лютому 1942 року розпочав поліцейську службу в містечку Заміхів на Хмельниччині. Після війни він був заарештований і на одному з допитів свідчив: «У грудні 1943 року з поліції я був звільнений за те, що людям говорив не їхати до Німеччини»²³. Звісно, подібне намагання виправдати себе не може здивувати. Проте майже через 70 років його слова підтвердила Лідія Пантелю з сусіднього села Жабинці. Під час нацистської окупації її батько змушений був переховуватись від вивозу на примусові роботи, але врешті втопився і вирішив таки зголоситись. Від цього заміру його відмовив саме Михайловський: «Нікуди не йдіть, ні в яку Германію!». Останнього Пантелю характеризувала як «людяну», «прекрасну людину»²⁴. Абсолютно інше про того ж Михайловського дізнаємося з оповіді Івана Жвикала. Описуючи процес виселення євреїв із Заміхова до гетто в районному центрі Нова Ушиця, він зазначив:

Приїжджають німці і... Фактичеські це поліцаї всьо. Окружили і всіх [Євреїв зганяють] на середину – це, ніби, як базар стояв і тудя, на ту площу. А була там жидівочка така горбата, маленька... і Михайловський. Впіймала [вона його] за вінтовку і він вирватись не може від неї. Він якось повернув і застрілив [її] там на місці»²⁵.

Примітно, що ані цей факт, ані жодну іншу співучасть у здійсненні антиєврейського насильства Михайловському після війни не інкримінували²⁶.

Найчастіше серед місцевих колаборантів оповідачі згадують саме про поліцейських на кшталт Михайловського. Вони фігурують в усноісторичних свідченнях під різними назвами: «поліцаї», «шуцмани», «міліція». Так само й в академічних дослідженнях про Голокост в окупованій Україні їм приділяють найбільше уваги²⁷. Неєврейські усноісторичні свідчення повністю підтверджують висновки істориків про те, що під час здійснення Голокосту місцеві поліцейські виконували найрізноманітніші функції, наприклад, забезпечували переселення євреїв до гетто, розграбовували їхнє майно, охороняли гетто і табори примусової праці, конвоювали євреїв до місць масових убивств та їх там оточували, власноруч розстрілювали тощо. При цьому, як виглядає, вони часто супроводжували пряме виконання німецьких наказів додатковими знущаннями з власної ініціативи. Наприклад, євреї, яких утримували

²² Детальніше див.: Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України. *Сторінки воєнної історії України*, 16 (2013), С. 156–167.

²³ Архів управління СБУ в Хмельницькій області (далі – АУСБУХО), ф. 6, спр. 20663, арк. 16-16 зв.

²⁴ Запис спогадів Пантелю (Боднарчук) Лідії Олексіївни, 1928 р. н., с. Жабинці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 3 жовтня 2018 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

²⁵ Запис спогадів Жвикала Івана Костянтиновича, 1930 р. н., с. Заміхів Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 3 жовтня 2018 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

²⁶ АУСБУХО, ф. 6, спр. 20663, арк. 84-86.

²⁷ Передусім див.: Dean, *Collaboration in the Holocaust*; Finder G. N. and Prusin A. V. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust. *East European Jewish Affairs*, 2 (2004), P. 95–118; Golczewski F. *Organe der deutschen Besatzungsmacht: Die ukrainischen Schutzmannschaften*. Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate und Gerhard Otto (hrsg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*. Berlin: Metropol, 1998, 173-198; Dieter P. *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden*. Gerhard Paul (hrsg.), *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein Verlag, 2002, P. 205–234.

в таборі примусової праці в селі Лезневе на Хмельниччині, змушені були тягнути звідти велику бочку, щоб набрати воду в одній із сільських криниць. Михайло Кучер, один із місцевих поліцейських, при цьому сідав на цю бочку²⁸. Схожий табір існував у селі Сморгва на Рівненщині. Місцеві поліцейські конвоювали з нього євреїв на роботу, змушуючи співати²⁹. При цьому вони часто застосовували фізичне насильство. Як висловився один з оповідачів, «так били тих євреїв в селі, шо страшно»³⁰.

Хоча деякі оповідачі заперечували, що місцеві поліцейські власноруч розстрілювали євреїв, проте інші, навпаки, вказують на їхню не останню роль у цьому. Одинадцятирічний Василь Прищепя став свідком масового вбивства місцевих євреїв у містечку Мізоч на Рівненщині в жовтні 1942 року. За його словами, він бачив там багато місцевих поліцейських та лише кілька німців, і саме останні здійснювали розстріли на місці масового вбивства. Проте ще під час конвоювання туди євреїв деяких із них – занадто кволих або тих, хто намагався втекти, – вбили місцеві поліцейські. Одна з таких сцен особливо врізалась у його пам'ять:

То лежала жіночка молоденька така, ну, ше молода. А дитинка ше, видно, не ходила, тільки повзала по ній так і маму там... ну, лапала її. А підійшов – казали, шо то з Мізочика поліцай, з Мізочика, я то не знаю, казали, шо то він – і вінтовку наставив. А дитинка хапає за вінтовку ту, за ствол. А він нажав і застрелив ту дитину. Отакі бандюги»³¹.

Відомо про мінімум трьох поліцейських, які були жителями згаданого Прищепю села Мізочик, тому ідентифікувати, кого саме з них він бачив, на основі наявних джерел видається неможливим³².

Як і в Мізочі, в багатьох інших місцях місцеві поліцейські під час здійснення масових убивств могли кількісно значно перевищувати німців³³. У цьому ракурсі цілком зрозумілими виглядають твердження оповідачів на кшталт:

«Большинство поліцаї зганяли. Німці ними керували»³⁴; «Я хочу сказать, шо в нас у шуцманах було чотири хлопці... Євреїв розстрілювали. То не німці – німці сміялися»³⁵; «Більше поліцаї вбивали, ніж німці. Ну, їм приказ був»³⁶; «В основном розстрілювали поліцаї. Німці керували»³⁷.

²⁸ YIUA, # 591U; Ibid., # 592U.

²⁹ Ibid., # 1371U.

³⁰ Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), *Подoliaни*, С. 159.

³¹ Запис спогадів Прищепи Василя Степановича, 1931 р. н., смт Мізоч Здолбунівського р-ну Рівненської обл., 30 вересня 2016 р., інтерв. А. Усач, особистий архів автора.

³² Ідеться про Володимира Виногородського, Климентія Мартинчука та Антона Перету: АУСБУРО, ф. 4, спр. 12463, арк. 9-9 зв.

³³ Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. Подольський Анатолій, Осіпчук Світлана (ред.) *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*. Київ: УЦВІГ; КВІЦ, 2018, С. 42–43.

³⁴ YIUA, # 587U.

³⁵ Запис спогадів Вітошка Олексія Петровича, 1912 р. н., с. Великий Стидин Костопільського р-ну Рівненської обл., 19 вересня 2018 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

³⁶ YIUA, # 578U.

³⁷ Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), *Подoliaни*, С. 183.

Так само місцеві поліцейські могли виступати як загроза і щодо неєвреїв, особливо тих, яких підозрювали в наданні якої-небудь допомоги своїм єврейським сусідам. В окремих випадках не йшло далі словесних погроз. Наприклад, одна оповідачка згадувала про затримання в її будинку знайомої єврейки місцевим поліцейським Іваном Рузичем: «А в нас сусіда був поліцай. Як прискочив, як він її схватив за коси. Боже, мама плакала. Він до мами таке: «Шо, хочеш щоб зара ще тебе потягнув?». При цьому, як сусіду, йому було відомо, що в тому ж будинку переховувався від вивозу на примусові роботи старший брат оповідачки: «То він каже, шо: «Ти ще будеш кричати – до мами, – то зара побачиш, де твій син буде»³⁸. Мати іншого оповідача мала єврейську подругу, якій іноді носили харчі до Старокостянтинівського гетто. За це її вдарив «качалкою» місцевий поліцейський: «Дивись, бо ще й тебе зара туди заженемо»³⁹. В сім'ї Станіслава Дяковського в містечку Вінківці на Хмельниччині майже півтора року переховувався єврейський хлопець. Взимку 1943–1944 років про це хтось доніс – і троє місцевих поліцейських серед ночі забрали його, розстріляли й закопали прямо на подвір'ї Дяковських. Батько оповідача зміг втекти після того, як почув від них: «Заб'єм старого, хай віддасть золото, яке жид лишив»⁴⁰.

Інші групи місцевих колаборантів фігурують у проаналізованих усноісторичних свідченнях рідше. Наприклад, один свідок зі Старокостянтинова запевняв, що керівництво процесом масового вбивства місцевих євреїв здійснювалось через перекладачів⁴¹. Галина Ковтунок (Базюк) з містечка Кисилін на Волині стверджувала, що сільський староста склав список «радянських активістів», до якого включив 48 євреїв та двох українців, зокрема її батька. Усіх їх розстріляли за участі місцевих поліцейських у серпні 1941 року⁴².

Примітно, що в неєврейських усноісторичних свідченнях досить часто згадуються випадки, коли місцеві колаборанти ставали жертвами опору чи помсти з боку євреїв. Ця тема мало досліджена, а тому подібні свідчення особливо цінні. Зокрема, очевидці з містечка Ярмолинці на Хмельниччині оповіли про випадок, що відбувся під час масового вбивства в районі місцевого військового містечка восени 1942 року. Євреї відмовились виходити з казарми, де їх утримували, а місцевого поліцейського Казіка Островського, який зайшов туди, щоб вигнати їх до місця масового вбивства, спершу вбили, а потім викинули з вікна його відрізану голову. Ще певний час вони навіть відстрілювались, але врешті всі були вбиті⁴³. Ці свідчення цілком узгоджуються з інформацією з інших джерел⁴⁴. Проте ім'я вбитого поліцейського в жодному з них не було зафіксовано і стало відомо лише зі слів згаданих оповідачів.

Олексій Вітошко з села Великий Стидин на Рівненщині оповів про випадок, коли один місцевий поліцейський привів собі єврейку як помічницю по господарству і, очевидно,

38 YIUA, # 578U.

39 YIUA, # 587U.

40 Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 155.

41 YIUA, # 587U.

42 Запис спогадів Ковтунок (Базюк) Галини Костянтинівни, 1928 р. н., с. Кисилін Локачинського р-ну Волинської обл., 29 вересня 2016 р., інтерв. А. Усач, особистий архів автора.

43 YIUA, # 594U; Ibid., # 595U.

44 Керівник відділу Центрального торгового товариства «Схід» у Ярмолинцях Вільгельм Гросс свідчив, що відрізану голову євреї демонстрували з вікна казарми, а в процесі перестрілки було ще кілька поранених. Детальніше див. у виданні: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016, 550. За свідченнями місцевих поліцейських Михайла Мельника, Максима Належитого та Олександра Романюка, убитий служив перекладачем і його тіло виявили в казармі після завершення масового вбивства. Під час перестрілки євреї поранили заступника коменданта Ярмолинської районної поліції Ормянського: АУСБУХО, ф. 6, спр. 11942, т. 1, арк. 16 зв., 27, 101 зв., 122.

співмешканку – «так як його жонка». За деякий час вона змогла втекти й долучитися до радянських партизан. Коли останні на два тижні зайняли село і, серед іншого, затримали цього поліцейського, вона власноруч із ним поквиталась – розстріляла, а тіло кинула в болото на околиці: «То тако шість дирок у грудей було»⁴⁵. Жвикало розказав про місцевого поліцейського Григорія Гарнюка, який на завершальному етапі війни служив в Червоній армії і додому вже не повернувся. Коли він таки навідався, щоб побачитись із сім'єю, то його впізнали євреї, після чого він був арештований та засуджений⁴⁶. Згідно з матеріалами повоєнного радянського слідства, Гарнюк справді служив у Червоній армії впродовж 1944–1945 років, був двічі поранений і нагороджений двома медалями, після демобілізації проживав в Одеській області. У 1947 році його арештували та засудили до 10 років ув'язнення⁴⁷.

Іншим місцевим колаборантам, навпаки, допомагало уникнути покарання в повоєнний період те, що вони рятували євреїв під час Голокосту й ті згодом ставали на їх захист⁴⁸. Загалом у неєврейських усноісторичних свідченнях можна досить часто натрапити на згадки про ті чи ті випадки допомоги євреям з боку місцевих колаборантів. Зокрема, в Острозі, за словами одного оповідача, місцевий поліцейський Михайло Борчаковський переховував єврейку у своєму будинку⁴⁹. Справді, сім'я Борчаковських впродовж 16 місяців надавала прихисток Ірині Шенескрімер, а потім ще й Гіті Штайнберг. У 1996 році подружжя Михайла та Євдокії Борчаковських, а у 1999 році також їхня донька Клавдія отримали звання Праведників народів світу⁵⁰. Табір примусової праці в Лезнево, серед інших, охороняв поліцейський Михайло Вощина. Один місцевий житель переповів почуте вже після війни від знайомої єврейки, мовляв, саме Вощина дав їй змогу втекти і в такий спосіб врятуватись⁵¹. Про схожий випадок, що стосувався знайомої вчительки-єврейки, яка певний час переховувалась у їхньому будинку, розказала Марія Гребенюк з містечка Смотрич на Хмельниччині:

Як вона вийшла від нас, як побачила поліцая, замерла, а вони разом і днім класі вчилися, а він каже: «Не бійся, ти куда йдеш?». Вона призналася, то він її вивів до лісу, аж за ліс й вона там була всьо время⁵².

«ПОЛЮВАННЯ НА ЄВРЕІВ»

Після завершення масових убивств ті з євреїв, які зуміли врятуватись, переховувались самотійно або частіше за допомогою помічників з неєврейського населення. Це було пов'язано з численними небезпеками. Пантелю оповіла про єврейку з двома дітьми, у якої певний час виходило переховуватись у селах навколо Нової Ушиці на Хмельниччині. Одного разу вони заховались у клуні селянина в Жабинцях, однак той їх вигнав, щойно побачив.

⁴⁵ Запис спогадів Вітошка О. П., МЦГБЯ.

⁴⁶ Запис спогадів Жвикала І. К., МЦГБЯ.

⁴⁷ АУСБУХО, ф. 6, спр. 477, арк. 36-38, 115-16 зв.

⁴⁸ Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 191.

⁴⁹ Запис спогадів Марченка Івана Григоровича, 1927 р. н., м. Острог Рівненської обл., 15 березня 2019 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

⁵⁰ Детальніше див.: История спасения: Борчаковский Михаил, Борчаковская Евдокия, Рудюк (Борчаковская) Клавдия за посиланням: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035639>

⁵¹ YIUA, # 592U.

⁵² Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 189.

Пантелю пояснила його поведінку страхом бути покараним за переховування євреїв. За її ж словами, пізніше цю єврею з дітьми таки спіймав і розстріляв місцевий поліцейський⁵³. Зіновія Строчан переказала діалог, що відбувся між її батьком і знайомим євреєм у селі Зозулі на Львівщині:

І навіть до нас постукав такий жид: «Іване, Іване, – щоб перебути, – заховай мене. Я тобі багато золота дам». А тато каже: «Не, я не хочу твого золота. Йди. Забирайся. Та мене застрілять, сім'ю мою знищать. Не треба мені твого золота. Йди». І він такий обіжений пішов далі.

Про його подальшу долю оповідачці не було відомо, проте вона запевнила, що євреїв постійно розшукували, причому вбивали не лише їх, а й тих осіб, у яких вони переховувались⁵⁴.

Очевидно, що серед тих, кого мали побоюватись євреї та їхні помічники, були не лише німці та місцеві колаборанти. В непевних умовах підокупаційної дійсності будь-хто міг виявитись донощиком чи вбивцею. «Тихо! Щоб ніхто не знав, щоб ти нікому не казав про те. Тихо, то не можна нікому!» – переказував Іван Вовкотруб настанови своїх батьків, які врятували кілька єврейських сімей у селі Копані на Львівщині⁵⁵. Сім'я Козло з села Поточище на Івано-Франківщині впродовж тижня переховувала свого єврейського сусіда Германа Гроса, який зміг вижити під час масового вбивства. Він ночував разом з усіма в хаті, але вдень змушений був переходити до нашвидкуруч зробленої схованки у stodолі. «Бо якби до хати хто прийшов, то не видів [би його], бо всілякі люди є: є добрі, є недобрі – можуть замільдувати німцям», – пояснювала Оріся Семенюк (Козло), 11-річна дівчинка на час описуваних подій⁵⁶. Про те, що переховують євреїв, намагались не говорити навіть серед родичів. «З селян ніхто цього не знав. І батько ні братові не признавався, нікому... То було під великою таємницею», – запевняв Вовкотруб⁵⁷. Такі побоювання не були безпідставні. Нацистська окупаційна адміністрація постійно попереджала, що смертна кара чекає на всіх, хто надаватиме будь-яку допомогу євреям. «Бо як хто-небудь побачить – продасть. Боялись тоже за себе. Розстріляють. Там була афіша, що розстріляють, хто поміч дає», – пояснював Прищепя⁵⁸. І це не були просто слова. Наприклад, у Смотричі сусідка через побутову сварку донесла на одну сім'ю, яка переховувала єврею. Внаслідок цього вбили і єврею, і всю сім'ю разом із дітьми. Сталась ця подія незадовго до того, як Смотрич зайняла Червона армія⁵⁹.

Це «полювання на євреїв» в окупованій Україні залишається абсолютно недослідженим, тому сказати щось конкретне про його масштаби досить складно⁶⁰. Неєврейські усноісто-

⁵³ Запис спогадів Пантелю (Боднарчук) Л. О., МЦГБЯ.

⁵⁴ Запис спогадів Строчан (Семенко) З. І., ММТТ.

⁵⁵ Запис спогадів Вовкотруба Івана Григорович, 1936 р. н., м. Золочів Львівської обл., 2 лютого 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

⁵⁶ Запис спогадів Семенюк (Козло) Орісі Антонівни, 1932 р. н., с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., 5 березня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

⁵⁷ Запис спогадів Вовкотруба І. Г., ММТТ.

⁵⁸ Запис спогадів Прищепи В. С., особистий архів автора.

⁵⁹ Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 189.

⁶⁰ Термін «полювання на євреїв» взято в Крістофера Браунінга: Browning C. R. Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. London: Penguin Books, 2001, P. 121–132. Також див.: Grabowski J. Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

ричні свідчення, що використані в цьому дослідженні, однак, вказують на значущу роль місцевих винуватців у цих подіях. Завдяки знанню місцевих мов (інколи навіть їдишу⁶¹), особистому знайомству з багатьма жертвами, орієнтуванню на місцевості місцеві винуватці досить легко могли розпізнати євреїв. У будинку Михайла Іванишина з села Зелений Гай на Львівщині переховувалась єврейська дівчина Мінця. Одного разу вона необачно визирнула у вікно, і в цей же момент її побачив та впізнав місцевий житель, який працював поси́льним при сільській управі. Мінця була його колишньою сусідкою. Він одразу ж доніс про це сільському старості Богдану Іванишину. Той був рідним братом Михайлового батька, а тому попередив про небезпеку, і дівчину встигли переправити до сусіднього села. Там її представили як українку, і за таку вона продовжувала видавати себе навіть у повоєнні часи. Після війни цей факт допоміг врятуватись Михайловому батькові від радянських репресій за те, що під час нацистської окупації впродовж пів року обіймав посаду мужа довір'я в Зеленому Гаю. Під час допиту він розказав слідчому-єврею про історію з порятунком і його врешті звільнили⁶². Інколи пересічні мешканці сіл і містечок, які не обіймали жодних посад у місцевих колабораційних структурах, могли не просто донести, а й взяти більш активну участь у «полюванні на євреїв». Це яскраво ілюструє доля Іцька, батька згаданої Мінці, про яку оповів той же Іванишин. Він певний час переховувався в лісі поблизу Зеленого Гаю, допоки не був спійманий двома «просто сільськими хлопаками», на чому особливо наголошував оповідач. Ті привели Іцька до сільського старости Іванишина, який розпорядився на ніч посадити його до підвалу в шкільному приміщенні, виставивши варту, а на ранок викликав підводу, щоб відправити до сусіднього містечка Рудки. Коли зранку Іцька вивели, то він попросив напиться води з джерела поблизу – і йому дозволили. Під час цього він спробував втекти, але знову ж таки був схоплений одним селянином і відправлений до Рудок, де, зрозуміло, убитий⁶³. Одна оповідачка з містечка Смотрич на Хмельниччині оповіла про смерть свого єврейського однокласника Шустера. Той зміг втекти з місця масового вбивства, проте його спіймав місцевий чоловік – «наш бригадир». Його зв'язаного місцеві поліцейські притягли конем, а потім розстріляли⁶⁴.

У проаналізованих неєврейських усноїсторичних свідченнях знаходимо і згадки, коли місцеві винуватці не зупинялись перед вбивством. Прищепка згадував про долю свого єврейського товариша Хуника, якому ледь не рік вдавалось переховуватись після масового вбивства євреїв Мізоча. Останнім часом він перебував у закинутому будинку на околиці містечка. Прищепка оповідав: «Якийсь мужик приїхав зривати тую жесь [з покрівлі будинку]. Шоб він [Хуник] не виказав хто і шо там [грабує] і, вопшем, його десь забив тоже»⁶⁵. Андрій Куляба з села Соколівка на Львівщині теж оповідав про односельця, який убивав євреїв, які тікали. Його імені він не зміг пригадати під час інтерв'ю, проте в машинописних спогадах, які надав опісля, ідентифікував як «якогось Матейця з присілку Сокіл»⁶⁶.

Особливо трагічно, що євреї не могли повністю довіряти навіть тим, хто погоджувався надавати їм допомогу. Як серед місцевих колаборантів можемо побачити тих, хто ставав рятівниками і навіть Праведниками народів світу, так і рятівники могли з часом пере-

⁶¹ Навіть під час інтерв'ю деякі оповідачі вживали окремі слова на їдиші: Запис спогадів Жвикала І. К., МЦГБЯ.

⁶² Запис спогадів Іванишина Михайла Михайловича, 1926 р. н., м. Рудки Самбірського р-ну Львівської обл., 13 червня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

⁶³ Там само.

⁶⁴ YIUA, # 651U.

⁶⁵ Запис спогадів Прищепи В. С., особистий архів автора.

⁶⁶ Запис спогадів Куляби Андрія Миколайовича, 1934 р. н., м. Львів, 12 липня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

творитись на вбивць. Свідчення Євгена Проця з міста Золочів на Львівщині спонукає до думки, що це не було аж таким рідкісним явищем: «Ну, а були такі, що забрали жидів [щоб переховувати]. По тому забрали в жидів то, що вони там мали, вивели і там вбили десь. Ну, та й всьо. Таке було. Навіть наші люди то робили»⁶⁷. Більше детально про випадок, що ілюструє подібне явище, оповів Федір Пурський з села Дубровиця на Львівщині. Місцевого єврея Матиса погодився врятувати сільський староста Кучма. Він справді переховував його аж до 1944 року, але потім, за словами Пурського, підмовив одного селянина вбити Матиса, оскільки боявся, що з наближенням німецько-радянського фронту того можуть виявити і це загрожуватиме життю самого Кучми. Матис був поранений, але вижив і навіть знайшов новий прихисток. Через деякий час його затримали місцеві поліцейські та зайве мали відконвоювати до найближчого містечка Янів, але насправді розстріляли по дорозі⁶⁸.

«ЖИДІВСЬКЕ ЗОЛОТО»

Однією з найпоширеніших форм співучасті місцевого неєврейського населення у здійсненні Голокосту було розграбування єврейського майна. Про це, як виглядає, найбільш охоче оповідають свідки. Згадана вище оповідачка зі Смотрича свідчила, що з тіла її єврейського однокласника одразу було знято костюм: «А з нього якийсь дядько прийшов, то костюм снімав. Я навіть бачила. Думаю: наше ж ти снімаєш з него»⁶⁹. Ця ж оповідачка була очевидцею розстрілу єврейських дітей, і один німець навіть запропонував їй узяти щось з їхнього одягу. Вона відмовилась: «Не, – я кажу, – не, мені не тра такого одівання. То мій тато засипав їх і то-то шматячко, що вони поскидали, то він їм понакривав головки, всьо понакривав і туди засипав земльою»⁷⁰.

У багатьох інших ситуаціях, коли мова заходить про привласнення єврейського майна під час Голокосту, оповідачі не приховують масовості цього явища, однак протиставляють поведінку свою чи своїх близьких до поведінки тих, хто це робив. Наприклад, Степан Трохимчук оповідав про події, що відбувалися після масового вбивства євреїв у містечку Ланівці на Тернопільщині:

І вони [німці] потім тих євреїв розстріляли. Потім деякі люди ходили і забирали з їхніх хатів, що там було: одяг, меблі, все. Але наші батьки сказали, що ніхто не має права брати чуже, бо то гріх – брати чуже майно і привласнювати»⁷¹.

Виглядає, що інколи вони робили такий вибір не так через власні переконання, а під впливом авторитетних людей, що вважали набуття єврейського майна в умовах Го-

⁶⁷ Запис спогадів Проця Євгена Прокоповича, 1915 р. н., м. Золочів Львівської області, 20 грудня 2012 р., інтерв. А. Шиманський, Т. Чолій, ММТТ.

⁶⁸ Запис спогадів Пурського Федора Миколайовича 1931 р. н., смт Івано-Франкове Яворівського р-ну Львівської обл., 14 жовтня 2018 р., інтерв. І. Єзерська, МЦГБЯ.

⁶⁹ YIUA, # 651U.

⁷⁰ YIUA, # 651U.

⁷¹ Запис спогадів Трохимчука Степана Васильовича, 1935 р. н., м. Львів, 29 жовтня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

локосту абсолютно неприйнятним. «Но я нікуди і моя жінка нікуди не пішли», – наголошує Олексій Вітошко, оповідаючи про те, як його односельці на підводах їздили скуповувати одяг в єврейську землеробську колонію Осова, що розташовувалась по сусідству. При цьому пояснює, що брат місцевого агронома, у якого він тоді працював, намовляв його теж поїхати і взяти собі щось із одягу. Це почув сам агроном і відмовив його, звернувшись натомість до своєї жінки: «Гапко, – каже, – пойди-но там мої ще там такі штани добрі. Отдай, – каже, – Олексю, хай не йде, – каже, – на Осову»⁷². В іншому випадку батько навіть пригрозив сину палкою, щоб той не їхав у ґетто грабувати⁷³. Деякі неєврейські оповідачі вважали, що привласнювати єврейське майно могли лише безсовісні люди⁷⁴. З особливою відразою говорили про тих, які не гребували навіть хизуватися цим:

Ще в нас такий був, я фамілії не буду називати, що казав: «Я би ще хотів таку війну». Бо його заставляли тут прикопувати тих євреїв, а він їх роздягав і вещи забирав. Там і золото було, й все було... а це було в 50-х роках... В нас погибло на фронті 368 чоловік, то він напився й казав: «Мені би ще таку війну». То його чуть не розірвали»⁷⁵.

Парадокс полягав у тому, що намагання нажитись на єврейському майні засуджувала не лише частина місцевого неєврейського населення, а й переслідувала нацистська окупаційна адміністрація. Покарання чекало навіть на тих, хто купував без її посередництва будь-які речі в євреїв. Наприклад, у Золочеві жінку з сусідніх Зозулів, яка ходила в ґетто обмінювати продукти на одяг, роздягли догола і прогнали у такому вигляді через місто. Про цей випадок односельці склали навіть віршовані рядки:

*З Кривеньких Маруся крала вдома жито,
Носила в жидівське ґетто.
Її там запали,
в Адамів стрій перебрали
І головною вулицею, як стрільця до бою, гнали»⁷⁶.*

Покарання могли бути ще серйознішими. В містечку Костопіль на Рівненщині місцевих грабіжників, яких бачили на території ґетто, розстрілювали просто на місці. Надія Демчук, тоді 18-річна дівчина, одного разу проходила повз Костопільське ґетто вже після масового вбивства місцевих євреїв:

⁷² Запис спогадів Вітошка О. П., МЦГБЯ.

⁷³ Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі», С. 271.

⁷⁴ УІУА, # 587У.

⁷⁵ Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), *Подільани*, С. 183.

⁷⁶ Запис спогадів Гупала Тараса Михайловича, 1933 р. н., с. Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл., 26 вересня 2019 р., інтерв. А. Усач, ММТТ.

А одного разу, то я йшла на робота... Як я звертаю, а там хлопець лежить, молодий хлопець забитий. Тут був такий Гінтер, мер міста чи хто він був, то бігав по гетто. Наші ж люди, знаєте як? Німці жидів забрали, то вони ж пішли туди грабить. То він бігав там і цей хлопець йому под руку попав, він його застрелив... Там був такий забор, забитий дошками, то люди повибивали [ті дошки]. То одну жінку просто в тій дирці застрелили⁷⁷.

Попри це, розграбування єврейського майна набуло колосальних масштабів. У різних місцях, подібно до Костополя, місцеві грабіжники поспішали до покинутих єврейських будинків одразу після того, як їх мешканців забирали до місць масових убивств. «І ше, знаєте, такі наші люди були, що розбирали все. Все з хатів в них забирали», – говорив один з оповідачів⁷⁸. Грабунок єврейського майна перетворився на своєрідний промисел, для означення якого в підокупаційній дійсності з'явилось навіть спеціальне слово – «нажидитися»⁷⁹. Справді, це давало змогу значно покращити своє матеріальне становище, що неможливо було приховати від сторонніх очей. Вітошко, наприклад, наводить приклад свого односельця – батька одного з місцевих поліцейських, який їздив до Осови:

Той батько з волами поїхав – фасолю з тичками позабирав додому. І там тії кожухи, і там те все... а тих ковдрів набрав! Шо в нього колись було? Рядно. В середину влізе да й спить у рядні. А то ковдри набрав: «О, як граф, сплю!».

Врешті пізніше всі ці речі в нього конфіскували радянські партизани⁸⁰.

Серед іншого, грабіжників приваблював поширений антисемітський стереотип про багатих євреїв та «жидівське золото» як обов'язкову складову багатства. Воно, мовляв, неодмінно повинно бути в кожного єврея, тому його й шукали в їхніх будинках – у підвалах, секретних кімнатах, спеціальних нішах у стінах, печах, під порогами – ще довго після Голокосту⁸¹. «В них золото було, от вони і жили на нім. Дехто, то навіть попасся, коли їх забрали», – стверджував Жвикало⁸². «А шо, золото находили, – як же не находили. Находили люди. А жиди-то мали золото», – так висловлювалась односельчанка Жвикала Ольга Гончар⁸³. Прищепя пояснював, що навіть масове поховання євреїв у Мізочі в кінці 1940-х років мародери розкопували у пошуках золотих зубів: «Бо євреї вони багаті люди були. Вони – комерсанти. Більше зуби не просто такії ставили, а золоті зуби»⁸⁴.

⁷⁷ Запис спогадів Демчук Н. А., МЦГБЯ.

⁷⁸ YIUA, # 578U.

⁷⁹ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання. Київ: Сфера, 1998, С. 250.

⁸⁰ Запис спогадів Вітошка О. П., МЦГБЯ.

⁸¹ Белова О., Петрухин В. «Єврейський миф» в славянської культурі. Ієрусалим; Москва: Гешарим; Мости культури, 2008, С. 308–314.

⁸² Запис спогадів Жвикала І. К., МЦГБЯ.

⁸³ Запис спогадів Гончар Ольги Олексіївни, 1925 р. н., с. Заміхів Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 3 жовтня 2018 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

⁸⁴ Запис спогадів Прищепи В. С., особистий архів автора.

Загалом народна традиція запевняла, що набуте в такий спосіб майно не лише не приносило щастя, а навпаки оберталось для тих, хто його привласнив, різними негараздами, пияцтвом, каліцтвами та тяжкими недугами⁸⁵. Підтвердження побутування таких переконань досі можна побачити і в проаналізованих усноїсторичних свідченнях. При цьому, наполягаючи на їхній достовірності, оповідачі апелюють до історій з життя своїх односельців. У Поточищі майно єврейської сім'ї Гросів привласнив місцевий житель Микола Стрийчук. За кілька років його паралізувало, а три його доньки, яким на посаг пішли зокрема й єврейські речі, покалічилися⁸⁶. У Великому Стидині подібна доля спіткала жінку, яка отримувала награбовані єврейські речі від місцевого поліцейського: «То вона сім років мучилася»⁸⁷.

Зі зрозумілих причин деякі оповідачі зацікавлені приховувати, що під час Голокосту й вони самі або члени їхніх сімей теж могли заволодіти чимось із єврейського майна. Тим більше, що практик його набуття під час нацистської окупації було досить багато. Наприклад, частину речей, які залишались після масових убивств, роздавали нужденним⁸⁸. Чимало майна також розпродували через спеціальні крамниці або навіть на публічних торгах. Досить детально такі торги в Мізочі описував Прищепа:

Такий магазин був, от, держали там зерно. Туди ті лахи звозили і продавали. Тоді в магазинах нічого не було. Там якась маринарка, якесь пальто, якесь той... І люди йшли туди. А німець на столі стояв – стіл там у дверей, – йому на палку подавали [щось з одягу] і він показує [це]. Там люди з кіньми, з підводами з селів поприїжджали. «Хто скільки?» – значить, так каже польськи чи по-якому. Каже [хтось], що стільки і він – гоп, і кинув. Гроші, значить, передають йому... І так продав все, що там було»⁸⁹.

В Острозі було організовано такий публічний розпродаж меблів з колишніх єврейських будинків. Іван Марченко пригадував щодо цього:

Набирали бригаду і мебель всюю [починали] вивозити і продавати до синагоги. Там вся вулиця була заставляна столами, ну шо тіко мона було. Хати порожні остались... То із сіл їздили та розкуповували. То чисто осталося, бо [де ще можна було] там... за десять марок чи двадцять шкафа купити, чи ліжко там, чи стола за дві-три марки»⁹⁰.

Схожа ситуація була і з єврейськими будинками. Деякі з них повертали попереднім власникам, яких змусили раніше переселитись під час створення гетто⁹¹. Частину займали

⁸⁵ Белова и Петрухин, «Еврейский миф», С. 308–314; Ковба, Людяність у безодні пекла, С. 251.

⁸⁶ Запис спогадів Семенюк (Козло) О. А., ММТТ.

⁸⁷ Запис спогадів Вітошка О. П., МЦГБЯ.

⁸⁸ Байдиш, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 178; YIUА, # 587U.

⁸⁹ Запис спогадів Прищепи В. С., особистий архів автора.

⁹⁰ Запис спогадів Марченка І. Г., МЦГБЯ.

⁹¹ Запис спогадів Гелетія Я. Г., ММТТ.

місцеві поліцейські. Наприклад, у Заміхові, за словами Жвикала, в єврейському будинку поселився поліцейський Гарнюк зі своєю сім'єю⁹². Це підтверджується матеріалами пов'язаного радянського слідства щодо останнього. Зокрема, згідно з довідкою-характеристикою, укладеною сільською радою, Гарнюк «посів у Заміхові єврейський будинок, де було багато меблі[в] і різних вещей»⁹³. Решту продавали для проживання або для розбору на будівельні матеріали, інколи такі будинки залишалися пустою, бо, за словами Ярослава Гелетія з містечка Колки на Волині, «в кожного було певне відчуття, що то будинки людей, яких розстріляли, яких нищили»⁹⁴. З другого боку, під час інтерв'ю оповідачі могли досить довго розмірковувати щодо того, які саме будинки в їхніх населених пунктах належали раніше євреям і хто в них поселився після⁹⁵. Так само, як і з привласненням іншого єврейського майна, будинки могли розбирати і без дозволу нацистської окупаційної адміністрації. У містечку Берестечко на Волині їх самовільно почали розтягувати на будівельні матеріали в період фактичного беззавладдя, коли цю територію на деякий час зайняли відділи УПА⁹⁶.

ВИСНОВКИ

Отже, як і загалом інформація про Голокост, поведінка місцевих його винуватців була загальновідомою серед неєврейського оточення. Факти їхньої діяльності могли обговорюватися навіть у сімейному колі. Як висловився один оповідач зі Смотрича (який народився 1941 року, а тому навряд чи міг спиратися на власні спогади): «Наші дуже знущалися над ними. Це мама мені розказувала»⁹⁷.

З проаналізованих неєврейських усноісторичних свідчень виходить, що, попри все, місцеві винуватці Голокосту сприймаються як «наші» або «свої». При цьому мається на увазі як їхнє етнічне, так і територіальне походження. Наприклад, оповідачі з Лезневого говорили про місцевих поліцейських, які охороняли табір примусової праці для євреїв як про «наших лезневських» чи «наших українців» або ж навіть «наших советських»⁹⁸. Очевидно, відчуття такої спорідненості може впливати на нехіль до того, щоб називати їхні імена, конкретизувати біографічні дані. Часто оповідачі апелюють до того, що поруч живуть нащадки цих людей, а тому не хочуть якось зашкодити їм. Так само на них можуть впливати й ширші наративи про Другу світову війну – і радянський, і національний, – що схильні замовчувати співучасть представників місцевого неєврейського населення у здійсненні Голокосту. Навіть більше, дехто з оповідачів вже стикався з реальними фактами несприйняття. Зокрема, твердження Руй у документальній стрічці «Острого: у тіні історії» про те, що серед осіб, які конвоювали місцевих євреїв до місця масового вбивства 4 серпня 1941 року, були й «українські поліцаї», спричинило опір з боку Ігоря Пасічника – ректора Національного університету «Острозька академія», у чий власності була ця стрічка. За його словами, він «попросив забрати «українські поліцаї» і залишити «по-

⁹² Запис спогадів Жвикала І. К., МЦГБЯ.

⁹³ АУСБУХО, ф. 6, спр. 477, арк. 18 зв.

⁹⁴ Запис спогадів Гелетія Я. Г., ММТТ; Запис спогадів Гончар О. О., МЦГБЯ; Запис спогадів Марченка І. Г., МЦГБЯ.

⁹⁵ Запис спогадів Жвикала І. К., МЦГБЯ; Запис спогадів Магльони (Кисіль) Олени Олексіївни, 1931 р. н., і Магльони Петра Андрійовича, 1931 р. н., с. Заміхів Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 3 жовтня 2018 р., інтерв. А. Усач, МЦГБЯ.

⁹⁶ Запис спогадів Карп'юна А. М., МЦГБЯ.

⁹⁷ Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 155.

⁹⁸ YIUА, # 591U; Ibid., # 592U; Ibid., # 593U.

ліцаї», попросив зробити історичне виправлення»⁹⁹. Попри це, Руй підтвердила свої слова в усноісторичному інтерв'ю через кілька років¹⁰⁰.

Помітно, що більш охоче оповідачі наголошують на тих випадках, коли в антиєврейських переслідуваннях у їхніх місцевостях брали участь немісцеві винуватці, наприклад, ті особи, які прибували з інших регіонів, а тому вважалися «чужими». Зокрема, одна очевидиця зі Смотрича означила тих, хто вбивав місцевих євреїв улітку 1941 року як «западнян», тобто прибулих зі Західної України¹⁰¹. Ішлося про активістів ОУН(б), які в липні-серпні 1941 року проводили активну діяльність у регіоні і справді вчинили кілька масових убивств у Смотричі та сусідньому Купині. У повоєнних спогадах колишні активісти ОУН(б), які прибули на територію Хмельниччини, нарікали на місцеве населення, яке ставилось до них із недовірою і через відмінні мову та манеру одягатись, вважало за поляків чи навіть німців, тобто не «своїми»¹⁰². У Соколівці, за словами Куляби, колишні єврейські будинки розбирали на будівельні матеріали «москалі», тобто ті особи, які прибули після війни з-поза Західної України і будувалися в тодішньому районному центрі Заболотці¹⁰³.

Однаковою мірою це стосується і того, коли йдеться про винуватців Голокосту відмінного, ніж в оповідачів, етнічного походження. Особливо цікавим у цьому ракурсі виглядає згадане Радченком інтерв'ю з колишнім поліцейським з Вінниччини, який був залучений до охорони ґетто, проте, як сам стверджував, допомагав євреям і відповідно мав із ними «дуже добрі стосунки». Як справжніх винуватців антиєврейського насильства він натомість називав немісцевих поліцейських-литовців¹⁰⁴. Загалом акцентування уваги на етнічному походженні винуватців простежується в тих регіонах, де одночасно з Голокостом наростав українсько-польський конфлікт. Прищепа, оповідаючи про вбивство свого єврейського товариша Мошка восени 1943 року, наголосив: «*То вже поляки – то вже не українці*»¹⁰⁵.

Загалом з неєврейських усноісторичних свідчень можна почерпнути чимало корисної біографічної інформації про місцевих винуватців Голокосту, тим більше, що її часто вдається верифікувати за допомогою альтернативних джерел, наприклад, матеріалів повоєнного радянського слідства. Проте годі сподіватися на те, що оповідачі здатні запропонувати свої версії щодо того, чим була зумовлена поведінка тих осіб, які долучалися до здійснення антиєврейського насильства. Переважно їхні вчинки оцінюються як абсолютно невмотивовані акти жорстокості. В тому ж Лезневому євреїв, за словами однієї оповідачки, розстрілював місцевий поліцейський на ім'я Юхим: «Сказав: «От я хочу попробувати»... То він взяв автомат і це стріляв пошті один»¹⁰⁶. Щодо місцевих винуватців вживаються пейоративні позначення, які, однак, нічого не говорять про мотиви їхньої поведінки. Наприклад, той, хто привласнив єврейське майно, був просто

⁹⁹ Цит. за: «Острого в тіні історії». Бути чи не бути фільму? Доступ за посиланням: <https://ostroh.info/publications/ostrog-v-tini-istoriyi-buty-chy-ne-buty-filmu/>

¹⁰⁰ Запис спогадів Руй О. О., МЦГБЯ.

¹⁰¹ YIUA, # 659U.

¹⁰² Детальніше див.: Usach A. The «Eastern Action» of the OUN(b) and the Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941: The Cases of Smotrych and Kupyn. *Euxeinios: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 27 (2019), P. 63–84.

¹⁰³ Запис спогадів Куляби А. М., ММТТ.

¹⁰⁴ Radchenko, *Two Policemen Came...*, P. 99.

¹⁰⁵ Запис спогадів Прищепи В. С., особистий архів автора.

¹⁰⁶ YIUA, # 591U.

«паскудним, поганим чоловіком»¹⁰⁷, хто власноруч убивав – це «така сволоч якась»¹⁰⁸, донощиця – «така безсовісна»¹⁰⁹.

Чи не найчастіше можна побачити згадки про матеріальну вигоду, що супроводжувала співучасть у здійсненні Голокосту. Як помітно, пов'язуються вони із тим самим стереотипом про «жидівське золото». Один місцевий поліцейський з Лезневого мовляв, із награбованим золотом втік до Франції і одного разу навіть побував у селі під виглядом туриста вночі на таксі, щоб побачитись зі своєю донькою¹¹⁰. «Но ті поліцаї дуже нажилися за цих, шо вони били. Бо в мене сусід є, то, певне, того золота ше хватить праправнукам», – запевняла Олена Хуртовенко з села Черешенька на Хмельниччині¹¹¹. При цьому варто відзначити, що тими, хто нажився на «жидівському золоті» можуть вважати не лише місцевих винуватців, а й навпаки рятівників¹¹². Тому останні, побоюючись осуду, намагались не афішувати того, що допомагали євреям¹¹³. Розважання щодо інших можливих мотивацій нечасті. Наприклад, сільські хлопці, які впіймали єврея в Зеленому Гаю, за словами Іванишина, «собі хтіли вибити кар'єру»¹¹⁴. Дехто говорить про виконання німецьких наказів¹¹⁵.

Отже, в рамках досліджень місцевих винуватців Голокосту в окупованій Україні неєврейські усноісторичні свідчення можуть дати багато нової інформації, яку майже неможливо отримати з інших джерел чи принаймні допомогти підтвердити або уточнити вже відомі факти. Вони особливо корисні для локальних студій антиєврейського насильства в місцевостях, події в яких слабко відображені в інших джерелах, тим більше через те, що дають можливість не лише опрацьовувати вже задокументовані свідчення, а й записувати нові, як і більшість із використаних під час написання цього тексту. При цьому варто зважати на те, що як такі оцінки оповідачів-неєвреїв можуть бути результатом не лише їхніх власних спостережень, але й традиційних стереотипів, що побутують у їхньому середовищі.

107 Запис спогадів Семенюк (Козло) О. А., ММТТ.

108 Запис спогадів Куляби А. М., ММТТ.

109 Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 189.

110 YIUА, # 591U.

111 Байдич, Завальнюк, Олійник та ін. (упор.), Подоляни, С. 178.

112 Запис спогадів Строчан (Семенко) З. І., ММТТ.

113 Ковба, Людність у безодні пекла, С. 250–251.

114 Запис спогадів Іванишина М. М., ММТТ.

115 YIUА, # 578U.

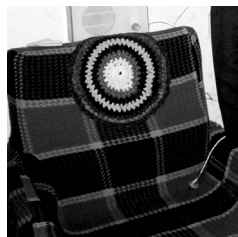
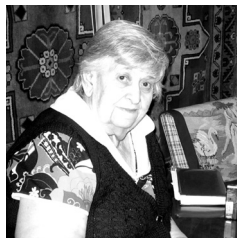
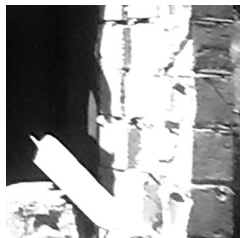
«ДЕТСТВО ПРИШЛОСЬ НА ВОЙНУ – ВИДАТЬ, В ВОЙНУ ПРИДЕТСЯ И УМЕРЕТЬ...»:

свідки Другої світової/
Великої Вітчизняної війни
в умовах воєнного конфлікту
на Донбасі

Дмитро Титаренко

Воєнний конфлікт на Донбасі протягом тривалого часу є предметом гострих суспільно-політичних дискусій, зумовлених різними підходами до цих подій як в Україні, так і за кордоном. Значну специфіку має оцінка сучасного конфлікту тими, для кого події 2014–20...(?) років стали вже другим воєнним досвідом, – свідками Другої світової (Великої Вітчизняної) війни. Стаття базується на матеріалах понад 30 інтерв'ю, які провів автор протягом 2014–2019 років на Донбасі по обидві сторони лінії розмежування. Ключові питання, що їх розглянуто в статті, є такі: особливості сприйняття воєнних подій 1941–1945 та 2014–2019 років у порівняльній перспективі, оцінка причин і характеру сучасної війни, роль історичної пам'яті та історичної політики як чинників формування «образу ворога», вплив сьогоднішніх подій на еволюцію політичних лояльностей, реалізація особами похилого віку за умов воєнного конфлікту власних стратегій виживання, аналіз свідками Другої світової війни перспектив завершення конфлікту на Донбасі.

Зазначено, що звернення до образу й апелювання до травматичного досвіду свідків Другої світової війни допомагає сторонам конфлікту у створенні певних пропагандистських моделей із різноманітними історичними альянсами та асоціаціями. Політично інструменталізований життєвий досвід свідків двох війн може стати одним із елементів формування породженої сучасними воєнними подіями «донбаської ідентичності». Ця обставина має бути врахована під час розроблення реалістичних варіантів завершення воєнного конфлікту на Сході України.

«Навіщо ти написав про це? Вони, ці люди, самі винні в цій ситуації», – з осудом сказала авторові колега з Києва, фаховий історик, дізнавшись про публікацію в авторитетній німецькій газеті статті, в якій аналізувалася ситуація, пов'язана зі специфікою виплати українських пенсій людям літнього віку на непідконтрольній території Донбасу¹. Негативну реакцію колеги спричинила висловлена в статті різка критика на адресу тодішньої української влади. На неї покладалася значна доля відповідальності за страждання мешканців похилого віку, які проживали в регіоні, блюзнірські та непереконливі пояснення українських можновладців стосовно неможливості виплати пенсій людям, які, переживши жахи Другої світової війни в дитячі та юнацькі роки, на схилі віку зустрілися з іншою війною.

Проте несплата пенсій стала лише одним із аспектів трагічного воєнного досвіду пенсіонерів Донбасу досвіду, про який на тлі міркувань інтелектуалів про сутність воєнно-політичних процесів на Сході України, їх місце у глобальних геополітичних розрахунках, говорити й писати майже не прийнято.

Воєнний конфлікт, що триває на Донбасі вже понад сім років², спричиняє чимало суперечок та інтерпретацій серед людей, яких прийнято зараховувати до експертного середовища істориків, політологів, соціологів, журналістів. Іноді їхні оцінки глибокі й досить аргументовані, іноді становлять набір пропагандистських кліше, усталених штампів і стереотипів, які формують образ ворога і є проявом «мови ненависті». Сучасні суспільно-політичні рефлексії з теми Донбасу доволі часто демонструють нездатність, а то й навіть небажання не лише враховувати об'єктивно зумовлені особливості регіону, сформований тут досвід радянської модернізації, неготовність розглядати населення Донбасу в контексті побудови модерної (справді модерної – *Д. Т.*) української нації³, але й більш елементарне і те, що лежить на поверхні – страждання та екзистенційну боротьбу за виживання мільйонів українських громадян, які стали заручниками масштабного воєнного конфлікту на Сході України⁴.

1 Tytarenko D. Der zweite Krieg der alten Leute. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 2015.7 Febr.

2 Традиційно Донбас розуміють як територію Донецької та Луганської областей України.

3 Portnov A. Ausschluss aus dem eigenen Land. Der Donbass im Blick ukrainischer Intellektueller. *Osteuropa*, 66 Jg, 6-7/2016, S. 171-184.

4 Різні аспекти воєнного досвіду мешканців Донбасу протягом 2014–2019 рр. тією чи тією мірою вивчали в межах низки індивідуальних і колективних наукових і гуманітарних проєктів, зокрема: «Війна у Східній Україні: мотивації, ідентичності та цінності озброєних добровольців» (*Міхеева О.К.*), «Повсякденне життя населення Донбасу в період Другої світової війни» (*Титаренко Д.М.*), «Перемога-свобода-окупація: Військові меморіали й церемонії пам'яті, присвячені 70-й річниці завершення Другої світової війни в постсоціалістичній Європі» (*керівники: М. Габович, К. Махотіна, К.Гданісец*); моніторинговий проєкт організації Human Rights Watch вздовж лінії зіткнення у 2018 році (Україна: Перепони для вільного пересування літніх людей (Дата оновлення: 29.11.2018 р.). URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2018/11/29/324704> (дата звернення: 17.10.2019).

Поза полем зору і української, і світової громадськості залишаються ті люди, які, напевно, змогли би бути кращими експертами з означених питань – ті кілька мільйонів жителів Донбасу (до початку конфлікту на території Донецької та Луганської областей проживало близько 6,6 млн осіб), які тією чи тією мірою зазнали впливу воєнних подій на собі. Слід зазначити, що їхня картина світу і сприйняття сьогоdnішніх процесів істотно відрізняється від тієї, яка формується не лише вкрай заполітизованими українськими, російськими, сепаратистськими ЗМІ, а й менш заангажованими європейськими. Досить наочно це демонструють люди, які пережили Другу світову (Велику Вітчизняну) війну (далі II С.в./ВВв), ті, для кого сьогdnішня війна на Донбасі стала вже другою. Певне уявлення про їхнє ставлення до сьогdnішніх подій, пережитий воєнний досвід, стратегії виживання, власне, «...багатоманітність і неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд»⁵ тощо дають результати понад 30 інтерв'ю, які записав автор протягом 2014–2019 років як на підконтрольній, так і на непідконтрольній українському уряду території Донецької області⁶, польові спостереження в рамках міжнародних дослідницьких проєктів, присвячених пам'яті про II С.в. в Європі⁷. До основних проблем, що розглядаються в цій статті, належать такі: особливості сприйняття воєнних подій 1941–1945 та 2014–2019 років у порівняльній перспективі, характеристика наявних підходів щодо причин і характеру воєнного конфлікту з перспективи респондентів, місце історичної пам'яті, історичної політики та медійного дискурсу як чинника ідейно-світоглядного позиціонування людей похилого віку, вплив сьогdnішніх подій на еволюцію політичних лояльностей, етнічної та державної ідентичності, оцінка соціального, зокрема пенсійного, забезпечення людей літнього віку за умов воєнного конфлікту з перспективи співрозмовника, ставлення респондентів до перспектив завершення конфлікту на Донбасі й повернення регіону до мирного життя.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ

Інтерв'ю, які аналізуються в статті, є переважно автобіографічними нарративами респондентів з акцентом на подіях II С.в./ВВв. Інтерв'ю проведені у відкритій формі, респондентові залишався максимальний простір для визначення послідовності та головних смислових акцентів своєї оповіді. Під час бесіди співрозмовникові пропонували низку уточнювальних питань, пов'язаних з оцінкою досвіду двох війн – минулої і сучасної. Як правило, інтерв'ю записували в різних ситуаціях і місцях: і на контрольованій, і на непідконтрольній уряду частинах Донбасу, з респондентами з різним ставленням до сучасної України, до самопроголошених «народних республік», Росії, західних держав, зокрема США, тощо. За поодинокими винятками це були люди, чії спогади ніколи не записували, пам'ять яких у контексті вивчення локальної історії або життя типового

⁵ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. Ч. 11. Київ-Львів, Критика, 2007. С. 7.

⁶ Автор висловлює щире вдячність Канадському інституту українських студій Альбертського університету за підтримку в проведенні польових досліджень на Донбасі в 2015–2016 роках у рамках проєкту «Повсякденне життя населення Донбасу в період Другої світової війни».

⁷ Частково інформація, дотична до теми, знайшла відображення в таких публікаціях: Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції нові церемонії відзначення. *Український історичний журнал* 2016. № 3. С. 106–124; Hellbeck J., Pastushenko T., Tytarenko D. «Wir werden siegen, wie schon vor 70 Jahren unsere Großväter gesiegt haben.» *Weltkriegsgedenken in der Ukraine im Schatten des neuerlichen Kriegs. Kriegsdenken als Event*. Der 9. Mai im postsozialistischen Europa / Hg. von Mischa Gabowitsch, Cordula Gdaniec, Ekaterina Makhotina. Ferdinand Schöningh Verlag, 2017. S. 41–66.

представника воєнного покоління ніколи не актуалізували історики, соціологи, журналісти. Власне кажучи, респонденти – особи, що фактично були позбавлені голосу в документальних записах⁸, які, за влучним висловом відомого французького історика П'єра Нора, «...не мали права на історію»⁹. Їхні особисті спогади і рефлексії щодо сьогоденних подій пішли би з життя разом із ними.

Тривалість та інтенсивність бойових дій 2014–2019 років також відбилися на змісті та характері наративів респондентів. Серед них були як ті, що чули канонаду протягом кількох місяців лише 2014 року (це, зокрема, стосувалося осіб, які жили в Слов'янську та Краматорську), так і ті, які постійно протягом тривалого часу проживали недалеко від лінії розмежування, у потенційній зоні обстрілів. Для них, зокрема, був типовий високий рівень тривожності в разі звуків близьких залпів під час інтерв'ю в постраждалому від обстрілів будинку. Досвід життя в період двох війн, соціалізація в умовах тоталітарної системи, острах репресій за відверті думки (особливо якщо вони не збігалися з офіційними дискурсом української або сепаратистської сторони), амбівалентне ставлення до всього того, що відбувається, від самого початку спричиняли побоювання за сказане в декого з респондентів. Це виражалося в проханні респондента тримати все сказане між нами і не писати про це, у вимогах вимкнути диктофон чи відеокамеру тощо. У таких ситуаціях доводилося, апелюючи до цілей дослідження, імен знайомих, через яких вийшло встановити контакт із цими людьми, до місця народження автора¹⁰, долі рідних, які проживають на непідконтрольній території, врешті-решт, до спільних воєнних переживань і відчуттів разом із респондентами екзистенційних страхів останніх років¹¹ завіряти, що імена не будуть названі¹². Траплялися ситуації, коли під час спроби більш детально розпитати співрозмовника про пережитий воєнний досвід останніх років присутні родичі намагалися завершити розмову або самою своєю присутністю стримували автора від того, щоб він поставив респондентові додаткові запитання¹³. Під час встановлення контактів із респондентами по телефону¹⁴ були випадки, коли вони, розповідаючи про своє сьогоденне життя, зазначали, що інформацію про певні події (судячи з контексту бесіди таку, за яку людина могла зазнати переслідувань), вони зможуть розповісти лише під час особистої зустрічі. Стримувальним чинником для проведення інтерв'ю зі знайомою авторові «дитиною війни» – жителькою Донецька, яка до воєнного конфлікту на Донбасі була одним із активістів пошукового та музейницького руху на Донеччині й доклала великих зусиль до комеморації подій II С.в./ВВв, стала родинна трагедія респондентки – загибель навесні 2019 року онука, який перебував у лавах збройних формувань сепаратистів.

Слід врахувати, що процес інтерв'ювання осіб, наративи яких покладено в основу зазначеної статті, через об'єктивні причини розтягнувся в часі. Інтерв'ю проведені в пе-

8 Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка. К.: Ніка-Центр, 2004. С. 172.

9 Нора П. Всемирное торжество памяти. *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. М.: Новое литературное обозрение, 2005. С. 399.

10 Донецьк.

11 Автор жив у Донецьку в період найбільш інтенсивних бойових дій 2014–2015 років, протягом 2014–2019 років неодноразово бував у різних населених пунктах Донбасу по обидва боки лінії розмежування.

12 Такі занепокоєння висловлювали як на непідконтрольній, так і на підконтрольній уряду території Донбасу.

13 Інтерв'ю із Г. Іваном Андрійовичем, пенсіонером; 1931 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в с. Черкаському Слов'янського району Донецької області; Інтерв'ю із І. Анною Данилівною, пенсіонеркою; 1930 р. н.; зап. 21 липня 2019 року в м. Ясинуватій Донецької області. Особистий архів автора.

14 Як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території.

ріод, коли подія ще не завершилася і позиція респондента після бесіди теоретично ще могла змінитися через нові враження та досвід, а також інформаційні впливи. В одній із ситуацій автор зміг простежити певну еволюцію в оцінці подій 2014–2019 років у респондентки з Донецька, із якою він зустрічався кілька разів до воєнного конфлікту, а також тричі вже під час воєнного конфлікту на Донбасі – у травні 2014, липні 2016 та липні 2019 років. Автобіографічний наратив, пов'язаний із подіями 1941–1945 років, залишився в респондентки фактично незмінним. Натомість певних трансформацій зазнало сприйняття подій останніх років, що, судячи з контексту бесіди, було спричинено бойовими діями, які затягнулися в часі на кілька років, відсутністю перспективи їх скорого завершення, погіршенням соціально-матеріального становища (порівняно з довоєнним часом), розчаруванням у реалізації декларованих під час проголошення ДНР гасел побудови демократичного, соціально орієнтованого, справедливого суспільства¹⁵. Схожі розчарування, спричинені завищеними очікуваннями від тих чи тих гасел і подій, недодержанням політичними акторами обіцянок, відзначали навіть самі респонденти, зокрема і на контрольованій урядом території Донбасу: наприклад, керівник однієї з ветеранських організацій на Донеччині, учасник бойових дій ІІ С.в./ВВв, під час бесіди з автором восени 2016 року сказав, що в 2014 році підтримував П. Порошенка й агітував за нього членів ветеранської організації. Співрозмовник зізнався, що відчуває зараз (станом на листопад 2016 року – *Д.Т.*) глибокий сором, оскільки президент не виправдав покладених на нього сподівань, використавши посаду для одержання особистої вигоди¹⁶.

Навіть визнаючи іманентно притаманні усноісторичним джерелам недоліки, обмеженість їх можливостей не лише з перспективи реконструкції історичних процесів, але й суспільних реакцій на них, слід констатувати незаперечну цінність інтерв'ю для вивчення сучасної історії в її поліфонічності й з урахуванням максимально широкого кола проблем¹⁷.

Події останніх років глибоко вплинули на свідомість респондентів, зумовивши ситуацію, коли спогади про воєнні події ІІ С.в./ВВв накладалися на сьгоднішні враження. Це відзначали в деяких випадках і самі респонденти, чому сприяла, очевидно, екстремальність ситуації, наявність спільних і за того часу, і наразі екзистенційних страхів. Проблемним моментом було відокремлення подій, які пережив сам респондент, і подій, про які він дізнався зі ЗМІ. Систематичність трансляції інформації, передусім на непідконтрольній території, про воєнні події – обстріли, жертви, загалом воєнне повсякдення – зумовили ситуацію, коли в деяких випадках, імовірно, відбувався переказ респондентом побаченої по телевізору, почутої по радіо чи прочитаної в місцевій пресі інформації. У цьому розумінні слушною є думка стосовно можливості некритичного ставлення деякого з респондентів до джерел інформації, особливо якщо ця інформація відповідала їхній картині світу¹⁸. Як і під час пережитої респондентом ІІ С.в./ВВв, сучасний воєнний конфлікт на Донбасі, спричинивши глибоку ментальну трансформацію суспільства, посилено продукував міфи. Вони, своєю чергою, формували систему уяв-

¹⁵ Інтерв'ю із Ч.-М. Зоєю Аркадіївною, пенсіонеркою; 1929 р. н.; зап. 6 травня 2014 року; 29 липня 2016 року; 23 липня 2019 року в Донецьку. Особистий архів автора.

¹⁶ Інтерв'ю із Е. Василем Тихоновичем, пенсіонером; 1925 р. н.; зап. 26 листопада 2016 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

¹⁷ Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка. К.: Ніка-Центр, 2004. С. 174.

¹⁸ Micheeva O. Selbstbild im Wandel. Die Volksrepubliken Donec'k und Luhans'k und ihre Kämpfer. *Osteuropa*, 66 Jg., 6-7/2016, S. 195.

лень про реальність, яка аналогічно до минулої війни відповідала цьому відтинку часу та була притаманною цій спільноті¹⁹.

Формуванню такої моделі картини світу в опитаних респондентів сприяли такі чинники: брак можливостей верифікації відомостей ЗМІ, більш яскраво виражено в людей літнього віку порівняно з молодшим поколінням, звичка довіряти офіційній позиції, пропагандистська діяльність, спрямована на створення «образу ворога», підсвідоме бажання респондента знайти виправдовувальні та пояснювальні його модель поведінки та реагування на суспільно значущі події чинники.

Проведення інтерв'ю за умови незавершеності сьогоденних воєнно-політичних та соціальних процесів зумовили певну стриманість людей літнього віку під час характеристики нинішніх подій. Відмова автора від будь-якого політичного позиціонування і водночас у більшості випадків демонстрація розуміння ситуації респондента, контексту його автобіографічного нарративу, згадка про власний досвід життя за умов бойових дій, пов'язані з цим родинні та робочі проблеми та втрати, відчуття емпатії забезпечували міжособистісний контакт зі співрозмовником, полегшували процес одержання якісного опису життя респондента в ході інтерв'ю.

«ЭТО СТРАШНО БЫЛО...»: ДОСВІД ДРУГОЇ ВІЙНИ

Основний акцент під час проведення інтерв'ю було зроблено на подіях II С.в./ВВв, що водночас створювало відповідні передумови для вивчення досвіду респондента вже за умов нової війни. Особливості сприйняття подій 2014–2019 років, бажання надати їм того чи того емоційного забарвлення, тих чи тих оціночних характеристик, як дозволяють зробити висновок результати проведених інтерв'ю з жителями регіону та власні спостереження, передусім зумовлені їхнім трагічним воєнним досвідом. Основними чинниками його формування стали: артилерійські й мінометні обстріли з обох боків, особисті втрати (поранені чи вбиті родичі або сусіди, зруйноване житло, переїзд в інше місце проживання, який досить часто походив на втечу в умовах раптової і реальної загрози життю), перебування близьких родичів у лавах збройних формувань сепаратистів або ж української армії, припинення з літа 2014 року виплати українських пенсій тим, хто проживав на непідконтрольній території, транспортна та економічна блокада непідконтрольних територій, що вдарила передусім по мирному населенню, позбавивши його можливості вільного пересування, введення перепусткового режиму, обставини перетину контрольних пунктів в'їзду-виїзду, блокпостів, пов'язані з цим ексцеси і зловживання з боку сторін конфлікту, зокрема приниження, яким піддавалися літні люди²⁰.

¹⁹ Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945 / сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. М.: РОССПЭН, 2003. С. 7.

²⁰ Як приклад ситуація, свідком якої автор став у грудні 2015 р. під час поїздки зі Слов'янська в Донецьк мікроавтобусом. Один із супутників – пенсіонер (орієнтовно 1938–1939 р. н. – під час нетривалої бесіди автора з ним він згадував про своє воєнне дитинство в Ясинуватій і про паралелі із сьогоденним днем), на контрольно-пропускному пункті в Зайцевому справив фізіологічну потребу прямо в салоні на сидінні, про що водій дізнався не одразу. На запитання обуреного водія, чому цей літній пасажир не попросився до туалету під час перебування транспортного засобу на контрольно-пропускному пункті, останній відповів, що боявся вийти із салону через можливу негативну реакцію прикордонників (на контрольно-пропускних пунктах під час митного та паспортного контролю було заборонено виходити з транспортних засобів). Як свідчать результати соціологічних досліджень, відчуття небезпеки під час перетину лінії розмежування, образи та приниження, з якими стикалися

Відомо, що автобіографічний наратив не є документом, що безсторонньо фіксує події. Він передусім відтворює і ретранслює ті смисли і значення, які їм надає оповідач. Саме тому доволі детальне відображення в наративах знайшли події, що мали реальну загрозу для життя респондентів:

Я лежал, по-моему, где-то два или начало третьего было. Как рвануло. Окно вырвало, осколок туда, осколок снаряда в раму. Я весь засыпан битым стеклом был. Кругом горит, крик. Мы выскочили на улицу, кругом все дымит. Задница снаряда видна, машина горит напротив. Дворец культуры горит. В доме, который напротив, все разрушено, разбито. Осколками первый этаж разбит. За что?...²¹

Окрім особистих випробувань, сильний вплив на осіб, що переживають воєнні події, справляла картина страждань знайомих людей:

Наш травматологический пункт был забит пострадавшими. Когда я там лежала, был один момент: бомбили, били по Красному городку²². У нас бомбоубежище там есть, но мы в бомбоубежище не пошли. Там сыро вообще как-то было, мы сидели в коридоре, а лежащие больные закрывались подушками. В надежде, что снаряд не попадет, а от осколков стекол подушками закрывались. Я просидела там в коридоре – две стены все-таки, защищают, стекол нет. Вот так вот эту войну переживаю. Две войны. В нашей палате лежала женщина, они жили в Марьинке, там шли бои. Снаряд попал – сын ее укрыл от осколков, сын погиб, а она осталась жива – инвалид. Она пролежала, больше чем полгода пролежала у нас, в травматологии. Когда Красный городок обстреливали, там ранило женщину, медработника, пожилую женщину. Оторвало руку и ногу. Вот как вот ей жить?...²³.

Характерною особливістю усної історії є те, що вона лише частково сприяє реконструкції подій, не менш вагомими є її можливості з перспективи визначення значення тих чи тих фактів для респондента²⁴. У цьому контексті сприйняття сьгоднішніх воєнних подій багато в чому зумовлюється занепокоєнням щодо життя і здоров'я близьких, особливо дітей та онуків:

люди, залишалися одними із найбільших проблем для місцевого населення (Безпека жителів Донецької та Луганської областей: ситуація, фактори, особливості (щорічний соціологічний моніторинг) / Д. О. Кобзін. Харків, ХІСД, 2017. С. 7-8, 12-13.

21 Інтерв'ю із Є. Володимиром Сергійовичем, пенсіонером; 1933 р. н.; зап. 11 грудня 2015 року в Донецьку. Особистий архів автора.

22 Селище в Кіровському районі м. Донецька.

23 Інтерв'ю із П. Світланю Миколаївною, пенсіонеркою; 1933 р. н.; зап. 19 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

24 Portelli A. The death of Luigi Trastulli, and other stories: form and meaning in oral history. State University of New York Press, 1991. P. 48.

Жить, конечно, тяжело. Но если бы только тишина была, это бы еще лучше было. Только бы была тишина... У меня дочка живет на Абакумова²⁵, им же еще слышнее артиллерийские обстрелы. Ее внук, а мой правнук – он настолько боится, ну что с него будет, скажите? Он в 3-й класс ходит, что с него будет? Он сразу вскакивает и бежит, не знает куда. Моя дочка говорит – другой раз за какие-то проказы и не хочется его наказывать. Потому что, что он переживает эти 2,5 года – сидит, сидит в прихожей на стульчике и дремает. Ребенку надо отдыхать, а он боится идти в кровать ложиться...²⁶.

Гостру емоційну реакцію респондентів спричинила ситуація реальної безпосередньої загрози життю та здоров'ю дитини: «Когда в прошлом году бомбили, попали сыну [в дом], стена пробита, стекла все повывлетали, а внучка сидела на диване. Но, хорошо, что эти осколки упали прямо в зале, посредине, до девочки не дошло, она плачет, кричит (плачет – Д.Т.)»²⁷. У спогадах респондентів діти фігурують також і в образі потенційних жертв, яких рятує лише збіг обставин: «... 5 снарядов упало. Один снаряд упал в детский садик. Если бы там детки были, то побило бы их... Четыре человека тогда рядом погибло»²⁸.

В умовах неперервних протягом декількох років бойових дій у густонаселеному регіоні, у багатоповерховій міській забудові, під час невибіркових і часто спровокованих обстрілів для багатьох жителів не завжди просто визначити сторону, що безпосередньо заподіює руйнування і своїми діями спричиняє смерті мирного населення: «... И бьют по мирным жителям, по мирным! Марьянка! Петровка! Михайловка!²⁹ – разбитые все! Одни говорят, что это делают украинцы, другие говорят, что это делает ДНР. И не поймешь, кто стреляет!»³⁰.

Як дозволяють стверджувати результати досліджень, частина респондентів реконструює свій актуальний воєнний досвід через призму пережитих воєнних подій 1941–1945 років, проводить певні історичні паралелі й асоціації між двома війнами:

Вот первое время, первое время как в 14-м году – я думала, что конец мне будет. Вот разрываются снаряды под окном, дрожит дом. Буханье такое, что ужас. Наши все окна были разбиты! Ну, уже 15-й и 16-й [год] уже не то. Мы уже изучили, откуда стреляют и куда стреляют, и какой снаряд летит... (посміхається – Д.Т.)... Та война была страшнее (має на увазі події II С.в./ВВв – Д.Т.). Потому что самолеты летали.

25 Селище шахти імені Абакумова в Кіровському районі Донецька.

26 Інтерв'ю із С. Валентиною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 31 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

27 Інтерв'ю із Ф. Клавдією Василівною, пенсіонеркою; 1936 р. н.; зап. 22 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

28 Інтерв'ю із Є. Володимиром Сергійовичем, пенсіонером; 1933 р. н.; зап. 11 грудня 2015 року в Донецьку. Особистий архів автора.

29 Райони Донецька та прилеглих до нього населених пунктів.

30 Інтерв'ю із С. Валентиною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 31 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

Тут самолетов хоть нет...»³¹, «... Я ту войну вспомнил, ну, как взрывы немецких мин в нашем дворе, где мы жили с мамой. И вот в эту войну [...], когда начинался обстрел, мы с женой садились на эту лавку, где хранится обувь, ну и ждали, что вот-вот где-то может грохнуть более близко [...], в наш дом тоже попала мина...»³².

Складність проведення широких багатолінійних паралелей із пережитою в 1941–1945 роках війною для частини респондентів пояснюється їх занадто малим на той час віком. Перебування зараз, у дорослому віці, протягом тривалого часу в зоні бойових дій або прилеглих до неї районах, наявність засобів масової інформації із відповідним контентом формували й посилювали уявлення про існування реальної воєнної небезпеки: «Мне кажется, сейчас труднее, для меня лично, я за себя говорю – труднее. Я это вижу, я это слышу, я это понимаю. Тогда ни телевизора, ни радио – ничего, мы каждый день не слышали, сколько человек погибло, сколько убито, кто погиб»³³.

Деякі респонденти, які пережили події II С.в./ВВв у дитячому віці, події останніх років досить часто сприймають як більш реальну загрозу: «Вы знаете, до меня не очень доходило и я не видела такого, чтобы так стреляли. Я не видела, чтобы так [сильно] стреляли тогда. Или я еще очень маленькая была?»³⁴, «Эту войну я даже больше слышу, чем военную (маются на увазі події II С.в./ВВв – Д.Т.). Там я только видела хлопки, вот, и так сказать, жизнь такая была [...] Значит, в 2014 году, правда, один-два раза в погребе сидела»³⁵. «...[Страшно] было, но не до такой степени. Были тоже бомбежки, но вот это, что окна и двери дрожали – это что-то с чем-то. Это страшно было. А я представляю, что люди, которые в подвалах по 9 дней жили. По 9 дней жили в подвалах, на кострах кушать готовили!»³⁶. Технічним засобом, зброєю, що традиційно в очах свідків війн ХХ століття уособлювала воєнні страхи і з якою насамперед асоціювалася загроза життю, була авіація. Події 2014–2019 років реактуалізували воєнні страхи, пов'язані з воєнною технікою:

Сейчас летит самолет или вертолет, так сожмешься и думаешь, с какой целью ты летишь. ... Вот эта ассоциация, что он может кинуть бомбу или расстрелять, это въелось вот тут в душе, потому что пережили этот страх. Ну тогда еще, понимаете, детский страх был, неосознанный. А сейчас все осознанное, знаешь, какие последствия могут быть. Это очень страшно...»³⁷.

31 Там само.

32 Інтерв'ю із Б. Юрієм Григоровичем, пенсіонером; 1934 р. н.; зап. 11 грудня 2015 року в Донецьку. Особистий архів автора.

33 Інтерв'ю із Ф. Клавдією Василівною, пенсіонеркою; 1936 р. н.; зап. 22 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

34 Інтерв'ю із М. Раїсою Андріївною, пенсіонеркою; 1937 р. н.; зап. 15 липня 2016 року в с. Тарамчук Мар'їнського району Донецької області. Особистий архів автора.

35 Інтерв'ю із П. Світлавою Миколаївною, пенсіонеркою; 1933 р. н.; зап. 19 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

36 Інтерв'ю із С. Галиною Сергіївною, 1937 р. н.; зап. 8 липня 2016 року в с. Білосарайська Коса Мангуського району Донецької області. Особистий архів автора.

37 Інтерв'ю із В. Валентиною Андріївною, пенсіонеркою; 1936 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в с. Черкаському Слов'янського району Донецької області. Особистий архів автора.

Війна сприяла пригадуванню дитячого воєнного досвіду, який закарбувався в пам'яті. Зокрема, під час однієї з розмов респондентка продемонструвала доволі глибокі знання тактико-технічних характеристик авіації, які вона здобула ще під час минулої війни:

Я слышала звук самолета. Я понимаю, где истребитель. Этот быстро идет. А вот бомбардировщик этот тяжело груженный. [...] Сейчас двигатели в самолетах, не в истребителях, а в бомбардировщиках, очень похожи на от ті (має на увазі літаки ІІ С.в./ВВв – Д.Т.). [...] Такое впечатление: вот над нами, в 2014 году пролітали эти вертолеты, самолеты – я вже слышу издадалека, шо летить. Это у меня осталось от тут... (показує на голову – Д.Т.)³⁸.

Слід у цьому контексті зазначити, що образ літака чи гвинтокрила як загрози та символу війни більше наявний у спогадах жителів північних районів Донецької області, насамперед Слов'янського, що перебував в епіцентрі воєнного протистояння навесні-влітку 2014 року і де застосовувалася українська авіація. З літа 2014 року у зв'язку зі втратою низки літаків та гвинтокрилів української армії, появою на озброєнні сепаратистів ефективних засобів протиповітряної оборони, спричиненими авіаударами жертвами серед цивільного населення на непідконтрольній території, катастрофою рейсу МН17 українська сторона відмовилася від застосування авіації.

Загалом досвід життя за умов двох війн, усвідомлення реальності наявних сьогодні загроз доволі часто актуалізували рефлексії респондентів з приводу сьогоднішніх подій, значення останніх як для себе особисто, так і для членів родин, оточення, загалом представників нової воєнної генерації, що формується зараз на Донбасі.

«ХТО ВИНЕН?»: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ВІЙНИ, «ОБРАЗ ВОРОГА»

Життя в умовах неперервних бойових дій істотно вплинуло на суспільно-політичні настрої, зокрема й представників воєнного покоління. Складовою і чи не найголовнішою частиною рефлексій респондентів є питання про корені тих проблем, з якими зіткнулося українське суспільство сьогодні. Для частини респондентів – людей, первинна політична соціалізація яких відбувалася за радянських часів, глобальна причина сьогоднішніх подій полягає в розвалі Радянського Союзу: «Мы так с дедушкой говорим, не было б распада Советского Союза, не было б этого всего, мне так кажется».³⁹ Соціально-економічна криза, руйнування звичної економічної та соціальної моделі після розпаду СРСР, крах державної ідеології та декларованих гасел колективізму та інтернаціоналізму, розрив традиційних міжреспубліканських зв'язків, не завжди виважена гуманітарна, зокрема мовна та історична, політика, недостатня здатність України за низкою параметрів (передусім соціально-економічного плану) виступити привабливою

³⁸ Інтерв'ю із П. Іваном Максимовичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 6 червня 2016 року в Слов'янську Донецької області. Особистий архів автора.

³⁹ Інтерв'ю із Ф. Клавдією Василівною, пенсіонеркою; 1936 р. н.; зап. 22 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

альтернативою радянській державі⁴⁰, що зникла з політичної арени, – все це значна кількість респондентів називала як передумови виникнення конфлікту під час відповіді на запитання «В чому полягають причини сьгоднішніх подій на Сході України?». Їхні відповіді до певної міри корелюються з результатами досліджень проблеми, що їх здійснили українські фахівці⁴¹. Геополітичні та політичні зміни, які відбулися у зв'язку із розпадом СРСР, загалом злам звичного способу життя на рубежі 90-х років, служать, втім, лише найбільш загальним серед пояснень того, що відбувається на Сході України.

Для декого з опитаних сьгоднішні події є наслідком не зовнішніх, а суто внутрішніх чинників, що формувалися впродовж багатьох років уже за часів незалежності. Відповідальність за такий стан речей має нести широке коло українських політиків:

... Этого никогда бы не было, была бы полностью целая Украина, если бы политические деятели это не разжигали. Вы сами натравили людей друг на друга. Без разницы, кто бы был у власти. Янукович, Турчинов. Для нас, простого народа, это безразлично. Не воруйте, не трепитесь, выполняйте свои предвыборные обещания – и все было б нормально...⁴².

Результати проведених інтерв'ю говорять про поширену тенденцію покладати відповідальність за ситуацію, що склалася, в основному на офіційний Київ і українських політичних лідерів, які прийшли до влади після Майдану 2013–2014 років, країни Заходу, що підтримали протести на Майдані (країни Європи, як правило, не виокремлювалися), передусім США. Персоніфікована вина за виникнення війни за версією тих, хто бачив головним винуватцем подій саме українську сторону, покладалася на українських політиків П. Порошенка, О. Турчинова, А. Яценюка, О. Ляшка, О. Тягнибока.

У низці випадків стійкий образ ворога в особі представників української політичної еліти зумовлювався, на переконання співрозмовників, нібито поставленою метою фізично знищити Донбас та його мешканців:

... У нас много ребят ушло в ДНР... Потому и пошли, потому что Киев пообещал, что он здесь с Донбассом сделает. Ляшко, Яценюк, Тягнибок это же провокаторы. Чего ты мне угрожаешь? Никто не стоит на точке примирения. За что ты не пропускаешь гуманитарную помощь? Мне, гражданину Украины! Почему вы мне пенсию не выплатили за 8 месяцев? Гражданину Украины!... Почему ты стреляешь? В кого в меня, в гражданина Украины.... Дети без ручек, без ножек.. И как я могу сейчас к власти относиться? Да, я сейчас готов взять оружие и пойти. Еще раз говорю – не строй защищать, тот, которого я еще не знаю... Я пойду сейчас себя защищать, Вас, свою семью...!⁴³.

⁴⁰ Ця теза імпліцитно притаманна, виходячи з контексту, значній кількості усних історій.

⁴¹ Детальніше про це: Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.

⁴² Інтерв'ю із Є. Володимиром Сергійовичем, пенсіонером; 1933 р. н.; зап. 11 грудня 2015 року в Донецьку. Особистий архів автора.

⁴³ Там само.

Покладання провини на українську сторону типове і для наративів членів збройних сепаратистських формувань. Саме український уряд та армія є втіленням «образу ворога» для них⁴⁴. Різко негативна оцінка української влади свідками ІІ С.в./ВВв (причому по обидві сторони лінії розмежування) корелюється з результатами соціологічних моніторингов, в яких констатується, що «... довіра до органів центральної влади (Президент, Верховна Рада, Кабмін) в регіоні є критично низькою та продовжує знижуватись...»⁴⁵. Передусім це зумовлено війною, що триває на Сході, відсутністю кроків у напрямку врегулювання конфлікту, відповідальність за що респондентами значною мірою покладається саме на українську владу.

Водночас у частини респондентів (зокрема в тих, хто перебував у районах, що найбільше потерпіли від бойових дій як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території, в тих, у кого родичі в українській армії⁴⁶ або є волонтерами⁴⁷, в тих, у кого діти через війну були змушені залишити свої домівки, переїхати на територію України, зіткнувшись там із понівереженнями⁴⁸), сформувався уявлення про відповідальність іншої сторони (Росії) і особисто президента Росії В. Путіна в ескалації конфлікту на Донбасі: «Но я вот в этой войне... я все равно виню Путина... За все это будет отвечать Путин. Он будет отвечать... Путин говорит, что он хочет россиян освободить. А от чего освободить – вот этого я не знаю!»⁴⁹. Це переконання базується передусім на очевидній для респондентів підтримці Росією сепаратистів, наявності, на їхню думку, серед комбатантів кадрових російських військовослужбовців: «Пришли эти солдаты. Видно: это не ДНР, а Россия нашивки, одетые, обутые, нашивки, военные, короче говоря, видно все равно, как бы он там не был. Это не колхозники и не трактористы. Да, военного видно сразу, которые служили срочную службу и сейчас вот служат...»⁵⁰.

Як зазначає відома українська дослідниця Г. Грінченко, у сучасних дослідженнях пам'яті, що здійснювалися в постмодерністській парадигмі, порушуються серед інших «... проблеми існування певної кількості різноманітних, часом антагоністичних візій минулого в одному й тому ж суспільстві»⁵¹. Прикладом того, як стереотипи минулого впливають на сьогоденні світосприйняття, є амбівалентна оцінка респондентами президента Росії В. Путіна як особи, причетної до подій на Сході України. Критичне, здебільшого різко негативне ставлення до українських політичних лідерів, уявлення про те, як

44 Micheeva O. Selbstbild im Wandel. Die Volksrepubliken Donec'k und Luhans'k und ihre Kämpfer. *Osteuropa*, 66 Jg., 6-7/2016, S. 190-191.

45 Безпека жителів Донецької та Луганської областей: ситуація, фактори, особливості (щорічний соціологічний моніторинг) / Д. О. Кобзін. Харків, ХІСД, 2017. С.9. (Необхідно враховувати, що зазначена оцінка стосувалася президента П. Порошенка, урядів А. Яценюка та В. Гройсмана, депутатів VIII скликання Верховної Ради. – Д. Т.).

46 Інтерв'ю із К. Анною Григорівною, пенсіонеркою; 1925 р. н.; зап. 8 грудня 2015 року в м. Дружківка. Особистий архів автора.

47 Інтерв'ю із Е. Василем Тихоновичем, пенсіонером; 1925 р. н.; зап. 26 листопада 2016 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

48 Інтерв'ю із Б. Миколою Нікіфоровичем, пенсіонером; 1938 р. н.; зап. 14 липня 2016 року в с. Тарамчук Мар'їнського району Донецької області. Особистий архів автора.

49 Інтерв'ю із С. Валентиною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 31 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

50 Інтерв'ю із Ш. Тетяною Григорівною, пенсіонеркою; 1940 р. н.; зап. 26 серпня 2016 року в Кривому Розі (респондентка постійно живе в Авдіївці). Особистий архів автора.

51 Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. Схід/Захід: Іст.-культ. зб. Вип. 13-14. Спец. вид.: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. С. 21.

має виглядати «справжня війна», алогічність самої думки про можливість російсько-українського воєнного протистояння і, можливо, імпліцитна симпатія до лідера Росії знайшли вияв у переконаності про непричетність до сьогоднішньої війни як сторони конфлікту президента сусідньої держави: «Нет, это внутреннее, я считаю. Мы вот, народ, не верим, что Путин пришел войной, представляете? Ну не вярять люди, що він прийшов воєвать як немцы, щоб нас завоєвать»⁵².

Майже повна відсутність прямих згадок респондентів похилого віку як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території про військовослужбовців української армії як про ворога, пояснюється не в останню чергу власним досвідом спілкування із солдатами⁵³. Як свідчать результати інтерв'ю, для населення на підконтрольній території вони виступають щонайменше як гаранті стабільності, особливо після випадків насильства, зокрема у Слов'янську, під час перебування там сепаратистів⁵⁴. Населення на непідконтрольній території, яке мало досвід спілкування з українськими військовослужбовцями, зокрема 2014 року, вважало їх за людей, які не робили негативних вчинків.

Водночас дехто з респондентів чітко ідентифікує ворога, яким виступають комбатанти тієї чи тієї сторони. Для легітимації своєї позиції, яка полягає в необхідності знищення або вигнання ворога, респонденти вдавалися до алюзій та асоціацій, пов'язаних із періодом II С.в./ВВв. Це стосувалося як використання відповідних абстрактних понять («фашисти», «нацисти», «бандерівці» тощо) для позначення ворога, так і згадок під час інтерв'ю про ті прийоми і методи ведення бойових дій, які потрапляли в категорію заборонених і особливо негативно характеризували ворога, демонізуючи та дегуманізуючи його. Зокрема, один із респондентів із м. Слов'янськ, учасник бойових дій II С.в./ВВв із величезним обуренням згадував про нібито використання сепаратистською стороною замаскованих під дитячі іграшки мін⁵⁵. Це було прямою паралеллю зі схожою практикою, яку використовував вермахт під час свого відступу на території СРСР⁵⁶.

«Дивний» для багатьох очевидців характер воєнного конфлікту на теренах Донбасу, невідповідність його звичній схемі, штучність виникнення та підтримання в «гарячій фазі», на думку деякого з респондентів, зумовили поширення чуток. Вони, як і під час II С.в./ВВв, служили не так засобом передавання й поширення новин⁵⁷, як творення певної картини світу, яка відповідала би раніше сформованим у респондента уявлен-

52 Інтерв'ю із М. Лідією Григорівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 6 грудня 2015 року у Святогорську Слов'янського району Донецької області. Особистий архів автора.

53 Значно більший рівень негативу виявляється у ставленні до членів добровольчих формувань.

54 Інтерв'ю із П. Іваном Максимовичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 6 червня 2016 року в Слов'янську Донецької області. Особистий архів автора.

55 Про це повідомив, зокрема, голова Державної служби із надзвичайних ситуацій Сергій Бочковський. Мины-игрушки в Донбассе ГСЧС предупреждает об опасности: фото, Дата оновлення: 31.01.2015. URL: https://news.liga.net/politics/news/miny_igrushki_v_donbasse_gschs_preduprezhdaet_ob_opasnosti_foto (дата звернення: 25.08.2019).

56 Щоправда, під час роботи автора в філіалі Федерального архіву Німеччини в Людвігсбурзі у квітні 2019 р. в ході бесіди із доктором Бертіною Бірн, відомою німецькою дослідницею, яка багато років вивчає нацистські та воєнні злочини, було з'ясовано, що вона має сумніви щодо можливості виготовлення воєнної промисловістю Німеччини «мін-сюрпризів» у вигляді дитячих іграшок і взагалі широкого застосування під час відступу вермахту німецькими мінерами мін, замаскованих під дитячі іграшки.

57 Детальніше про це: Кринко Е., Потемкина М. Шепотом о главном: мир слухов воєнного времени. *Слухи в России XIX-XX веков. Неофициальная коммуникация и «крутые повороты» российской истории*: сб.ст. / редкол.: И.В. Нарский и др. Челябинск: Каменный пояс, 2011. С. 104–126.

ням. Були, наприклад, чутки про навмисне застосування різними сторонами протистояння провокацій для покладання провини на ворога. Зокрема, один із респондентів, торкнувшись під час бесіди теми обстрілу 25 січня 2015 року реактивною артилерією мікрорайону «Східний» у Маріуполі, внаслідок якого загинули 29 осіб, переважно мирні мешканці, висловив думку про цілеспрямований характер обстрілу міста українською стороною⁵⁸. Як аргумент він навів той факт, що нібито за годину до цього в мікрорайоні було вимкнено газ та електропостачання, щоб, очевидно, уникнути надмірно руйнівних наслідків⁵⁹.

Для багатьох респондентів головним чинником, що визначає сприйняття сучасних подій, а також винних за нинішній стан речей, є наявність у діях сьогоднішніх акторів не лише геополітичних і політичних, але й економічних інтересів: «Неужели не понятно, что кучка людей собралась наживать миллионы. А на людей им плевать – сколько их перестреляют – тысяч, миллионов. Вот и все, вот и весь секрет этой войны. Война нужна им, а нам совершенно она не нужна»⁶⁰, «... Богачи. Деньги начали [войну]...»⁶¹, «Это бандитские кланы, бизнес делят. Как так можно: частные армии нанимают? Разве это война? Это не война..»⁶². Деякі респонденти, намагаючись провести безпосередні паралелі з ІІ С.в./ВВв, визначали як відмінні риси наявність економічних мотивів і відсутність чітко визначеного ворога, який мав би нести відповідальність за дії, від яких потерпало населення: «Это не война. Это – воровской бандитизм. Разве это война? Это ж не война. Война это действительно было (мається на увазі ІІ С.в./ВВв – Д.Т.), а это не поймешь. Там себе стреляют, там себе стреляют, а кто за него отвечает никто не знает»⁶³, «Та нет, нельзя сравнить. Сейчас же не война, вы поймите. Разве это война? Это базар какой-то»⁶⁴. Демонстрований респондентами певний скепсис стосовно доречності застосування терміна «війна» щодо означених подій визначається, очевидно, її неглобальним характером, ознаками глибокого громадянського протистояння всередині самої України, конфліктом двох держав, які традиційно в радянському офіційно-політичному дискурсі та – найголовніше – у свідомості переважної більшості населення не лише регіону, але й України загалом, сприймалися як братські, зрештою, відсутністю офіційного стану війни між Україною і Росією і збереженням не лише дипломатичних, але й тісних економічних і широких гуманітарних зв'язків між ними.

Події в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 років, крім суто політичного й силового протистояння, ознаменувалися також різким загостренням «війни пам'ятей»,

58 За даними міжнародних спостерігачів, обстріл вівся із території, контрольованої збройними формуваннями сепаратистів (Spot report by the OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine (SMM), 24 January 2015: Shelling Incident on Olimpiiska Street in Mariupol (дата оновлення: 24 січня 2015 р.). URL: <https://www.osce.org/ukraine-smm/136061> (дата звернення: 20.10.2019).

59 Інтерв'ю із П. І. А., пенсіонером; 1924 р. н.; зап. 7 липня 2016 року в Маріуполі. Особистий архів автора.

60 Інтерв'ю із К. Надією Георгіївною, пенсіонеркою; 1929 р. н.; зап. 7 травня 2016 року в Маріуполі. Особистий архів автора.

61 Інтерв'ю із П. Іваном Максимовичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 6 червня 2016 року в Слов'янську Донецької області. Особистий архів автора.

62 Інтерв'ю із С. Галиною Сергіївною, 1937 р. н.; зап. 8 липня 2016 року в с. Білосарайська Коса Мангуського району Донецької області. Особистий архів автора.

63 Інтерв'ю із С. Василем Дмитровичем, пенсіонером; 1926 р. н.; зап. 21 липня 2016 року в Амвросіївці Донецької області. Особистий архів автора.

64 Інтерв'ю із М. Лідією Григорівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 6 грудня 2015 року у Святогорську Слов'янського району Донецької області. Особистий архів автора.

яскраво вираженою політичною інструменталізацією історії, створенням сторонами протиборства пропагандистських моделей із різноманітними історичними алузіями та асоціаціями. Певним підґрунтям для її формування стало звернення до образу ветеранів і «дітей війни», апелювання до травматичного досвіду свідків ІІ С.в./ВВв, загалом літніх людей, які змогли (не змогли) пережити ще одну війну. За цих умов наративи й ідеологеми періоду ІІ С.в./ВВв відігравали роль потужного мобілізаційно-пропагандистського чинника. Тоді як учасники Майдану апелювали до традицій українського національного руху 30–40-х років, їхні опоненти ототожнювали події на Майдані, ті політичні сили, які прийшли до влади в Україні, зі своєю реінкарнацією фашизму⁶⁵.

Все це в комплексі вплинуло на формування офіційного політичного дискурсу на території «ДНР», де події «Русской весны», силове протистояння на Сході України, що перейшло в активну фазу в квітні 2014 року, інтерпретували як боротьбу «народу Донбасу» проти «фашистської київської хунти», що «розв'язала війну». Процеси 2014–2015 років дуже часто розглядали в єдиному символічно-подієвому контексті з подіями ІІ С.в./ВВв. Історизуальні стратегії, що традиційно служать потужним засобом мобілізації в політичних інтересах⁶⁶, передбачали апеляцію і до людей літнього віку, які були свідками й учасниками минулої війни. Показовим у цьому плані стало опубліковане в місцевому офіціозі «Донецкая республика» у травні 2015 р. привітання ветеранам війни глави ДНР О. Захарченка з нагоди Дня Перемоги. У ньому, зокрема, зазначалося: «...Сьогодні, як і 70 років тому, ворог знову ступив на нашу землю. Фашизм підняв голову, і загарбники знову хочуть нас знищити...». Звертаючись до ветеранів і намагаючись підкреслити своєрідний символічний зв'язок, О. Захарченко наголосив на спадкоємності традицій: «...Ви – покоління Переможців – виховали покоління Героїв, які викинуть карателів з Донбасу і назавжди зламають хребет нацистському звіру...»⁶⁷.

Очевидно, що чималою мірою саме така офіційна інтерпретація подій, пропагандистські впливи, відповідний вербальний і візуальний ряд, повторення власного воєнного досвіду на схилі віку визначали парадигму сприйняття воєнно-політичних подій у Донбасі багатьма свідками минулої війни. Навіть більше, як і в Росії, пам'ять про війну 1941–1945 років, очевидно, буде відігравати вирішальну роль у підтриманні та розвитку російської та «республіканської» ідентичності⁶⁸. Дехто з учасників війни безпосередньо взяв участь у формуванні медійного дискурсу, ознакою якого стало проведення прямих історичних паралелей, наголос на подібності ситуації «боротьби за Батьківщину»:

Проти агресора стали, як і під час Великої Вітчизняної війни, добровольці – наші ветерани, а також діти та онуки – і гідно дали

⁶⁵ Пастушенко Т.В., Титаренко Д.М., Чебан О.І. Зазн. пр. С. 111.

⁶⁶ Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр у співпраці з П. Боннарором. Пер. з фр. Є. Марічева. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 37.

⁶⁷ Обращение главы ДНР А. Захарченко к ветеранам. Донецкая республика. 2015. 8 мая. С.1.

⁶⁸ Тимофеева Т. Комплекс жертвы: война памяти о Второй мировой войне в ФРГ и СССР. «Работа над прошлым»: XX век в коммуникации и памяти послевоенных поколений Германии и России: сборник статей. Челябинск: Каменный пояс, 2014. С. 73.

відповідь новим фашистам... Армії ДНР та ЛНР – це народні армії, що борються за свободу і незалежність Донбасу, за знищення фашистсько-націоналістичного режиму на Україні⁶⁹.

Очевидно, що сприйняттю такої версії чималою мірою сприяла публічна демонстрація збройних формувань сепаратистів під час військових парадів на 9 травня.

Мотивацію «боротьби за Батьківщину» із наголосом на соціально-економічному підґрунті цієї війни доволі докладно пояснила одна зі свідків ІІ С.в./ВВв, в якій діти перебували у складі збройних формувань сепаратистів. Респондентка оперувала романтизованим і глорифікованим радянською пропагандою образом Донбасу, «що ніколи не ставав на коліна», «відродився» після Великої Вітчизняної війни, «самовіддано трудився», який зараз хоче розграбувати і знищити пов'язана з Америкою компрадорська буржуазія (українські олігархи). Саме апелювання до такого образу Донбасу послужило достатньою легітимуючою підставою для боротьби, як і понад 70 років тому, проти «агресора»:

... Донбасс не покорился. Чего мы будем покоряться? Мы донбассовские люди! Мы его восстанавливали! Какой это был Донбасс! Строители, заводы строили, Фильтровальна⁷⁰. Люди жили, железная дорога. Мирно! Ну зачем вы напали на нас?! С бомбами! Украина напала на нас, не Россия! Донбассовцы стали защищаться!⁷¹.

Результати інтерв'ю доводять певну еклектичність і розмаїття уявлень про ворога. На їх формування впливає передусім наявний на підконтрольній та на непідконтрольній території пропагандистський дискурс, чутки, особисті спостереження тощо. На ставлення респондента істотно впливала позиція рідних (передусім дітей та онуків), наявність чи відсутність для них ризиків із тієї чи тієї сторони. Демонстрація респондентами гранично високого рівня недовіри до українських політиків зумовлюється не лише невідповідністю їх дій канону відповідального та чесного політика (загалом традиційно для українського політичного класу, у цьому, на думку респондентів, значною мірою криються витоки сьогоднішніх подій). Не меншу роль відіграє впевненість в їхній нездатності знайти шляхи завершення війни, в штучності цього воєнного конфлікту і навіть провокуванні його затягування. Певною амбівалентністю характеризується сприйняття образу В. Путіна. На думку частини респондентів, він виступає як особа, дії якої спричинили якщо не виникнення, то принаймні ескалацію конфлікту. З точки зору інших респондентів, він є політиком, який має «сильну руку» і здатний протистояти загрозі, що існує для «народу Донбасу». Досить часта апеляція респондентів до тезауруса ІІ С.в./ВВв, дихотомії «наші» – «ворог» («фашисти», «бандерівці») пояснюється як сьогоднішніми

⁶⁹ Козорез В. Г. «Внученька, тебе не придется узнать, что такое война». *Новороссия*. 2015. 30 апр. С. 7.; Інтерв'ю із К. Всеволодом Григоровичем, пенсіонером; 1926 р.н.; зап. 8 травня 2014 року в Донецьку. Особистий архів автора.

⁷⁰ Донецька фільтрувальна станція, яка забезпечувала питною водою значну частину Донецької області. З роботою на ній була пов'язана значна частина життя респондентки та її родини.

⁷¹ Інтерв'ю із І. Анною Данилівною, пенсіонеркою; 1930 р. н.; зап. 21 липня 2019 року в Ясинуватій Донецької області. Особистий архів автора.

пропагандистськими впливами, так і власним досвідом пережитої війни, наявними в індивідуальній та колективній свідомості архетипами «ворога». Водночас респонденти, незалежно від території проведення інтерв'ю, демонструють неготовність розглядати як ворога росіян або українців. Це зумовлюється як досвідом політичної соціалізації за радянських часів, так і життям в поліетнічному регіоні, де українська і російська спільноти традиційно тісно взаємоділяли.

ВІЙНА МІЖ СВОЇМИ «ЧУЖИМИ»...

Події останніх років актуалізували і для населення України в цілому, і для багатьох жителів регіону питання самоідентифікації⁷². Це передбачало за визначенням усвідомлення своєї етнічної та громадянської належності, переосмислення ставлення до історії, розуміння себе самого як частини певної спільноти⁷³.

Підставою для неї респондентами визнається не так етнічне походження, як територіальна (у розумінні респондента), соціально-професійна належність, а також громадянство. Досвід соціалізації респондентів за радянських часів дозволяє говорити про збереження в значній частині з них елементів радянської ідентичності з типовими для неї особливостями, зокрема патерналізмом, колективізмом, відносною другорядністю етнічного чинника як такого, що впливає на державно-громадянську ідентичність. Водночас результати інтерв'ю дозволяють піддати корегуванню поширений наразі стереотип про нібито тотальну антиукраїнську налаштованість мешканців Донбасу: «Но дело в том, что мы ж то все украинцы! Как это так? У нас должна быть единая Украина! Чего это мы должны разъединяться? Строили, строили – взяли, все уничтожили»⁷⁴. Типово, що проукраїнські настрої демонструють і мешканці непідконтрольної території:

Мы вот выходим когда вечером гулять, как говорится есть многие люди за Украину... Я не украинка, я считаюсь украинкой, потому что я родилась здесь. Это моя родина. А фактически я чисто русский человек. Мое все поколение – бабушки, дедушки – все с России. Но я тут родилась, я считаю это своей родиной. Поэтому те, которые пришли и считают, что освобождают русский народ это неправда... Я украинка, потому что я ношу украинский паспорт...⁷⁵.

⁷² Детальніше про це: Студенна-Струква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014; Baberowski J., vs. Winkler. Heinrich August Erbschaft der Sowjetunion. Der Ukraine-Konflikt in historischer Perspektive. Eine Diskussion. Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine, Vol. 13, No. 3, Politics and Time from the 1960s to the 1980s (2015), P. 291–305. P. 298–301; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016 та ін.

⁷³ У цьому контексті слід зазначити, що за результатами перепису 2001 року 56,9 % населення Донецької області ідентифікували себе як українці за національністю, 38,2 % як росіяни, у Луганській області відповідно 59 % та 39 %. Загалом по Україні ці показники співвідносилися як 77,8 % та 17,3 %. (Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року). URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> (дата звернення: 10.10.2019).

⁷⁴ Інтерв'ю із З. Григорієм Степановичем, пенсіонером; 1932 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

⁷⁵ Інтерв'ю із С. Валентиною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 31 липня 2016 року в Донецьку.

Щоправда, загальний контекст інтерв'ю дозволяє констатувати, що в очах респондентів Україна, яку «строили», яка є «своей родиной» і для представників інших національностей, є передусім результатом радянської модернізації, політичних, економічних, соціокультурних, етнодемографічних процесів, що відбувалися протягом усього життя респондентів, насамперед трудового. Розуміння спільності історичної долі мешканців України, незалежно від регіону та етнічного походження, не виключало критичного ставлення до методів і наслідків Майдану, який заклав, на думку більшості респондентів, що торкалися цього питання, руйнівні для українського суспільства тенденції.

Для переважної більшості людей похилого віку, незалежно від часу та території проведення інтерв'ю, типовим є значний рівень ностальгії за радянськими часами. Це зумовлювалося, очевидно, не лише іманентним для людей похилого віку суб'єктивним відчуттям жалю за минулим, коли всі вони були молодими, повними сил та надій на «щасливе майбутнє». Не меншу роль, очевидно, з огляду на життєвий досвід, відіграла можливість проведення паралелей із часом, коли Донбас був одним із лідерів за рівнем розвитку промислового та людського потенціалу в масштабах всього колишнього СРСР. Як показує аргументація респондентів, ця ностальгія зумовлювалася характерними для сучасної України низьким матеріальним рівнем і недостатніми життєвими стандартами, значними масштабами соціальної нерівності та корупції, зрештою, зневажливим ставленням з боку сьогоденної влади до їхнього минулого. Результати проведених інтерв'ю з людьми, які були свідками ІІ С.в./ВВв, свідчать про поширену тенденцію розглядати сучасний конфлікт як громадянську війну (така оцінка з боку респондентів часто є не лише на непідконтрольній, але й на підконтрольній уряду території Донбасу). Це пояснюється передусім усвідомленням того, що серед жертв з обох сторін переважають громадяни України, а також традиціями мультикультуралізму, поліетнічності, типовими для Сходу України, і насамперед Донбасу, стійкими елементами радянської ідентичності, яка спиралася на соціальні, а не на етнічні чинники, і безпосередньо пов'язаною із цим пам'яттю про СРСР – державу, яку вони розглядали як свою «велику Батьківщину».

Як один із критеріїв, що зумовлює особливий і незвичний для респондента характер сьогоденних подій, є відсутність канонічного в загальному розумінні ворога, якого можна легко, виходячи з досвіду пережитої ІІ С.в./ВВв, атрибуувати та ідентифікувати: «Попробуй разобраться, кто стрелял. Откуда мы знаем? Если бы мы знали, что немцы пришли – так это были немцы, враги, вот. А это ж свои. И те вроде свои, и эти свои»⁷⁶.

Очевидно, що певний вплив на формування парадигми сприйняття сьогоденних подій як громадянської війни чинили сепаратистські та російські засоби масової інформації, загалом наявні дискурсивні практики⁷⁷. У відповідь на запитання (в тому разі, якщо раніше респондент не торкнувся цього аспекту) «Чи можна порівняти події ІІ С.в./ВВв та 2014–2015 (2016, 2017, 2018)», респонденти здебільшого давали негативну відповідь. Головним аргументом для них було те, що це війна між «своїми»: «... мне кажется, что это непонятная война. За что воюют? ... Непонятно – свои в своих стре-

Особистий архів автора.

⁷⁶ Інтерв'ю із З. Григорієм Степановичем, пенсіонером; 1932 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

⁷⁷ Характерно, що в Донецьку наприкінці 2017 року з'явилися бігборди із цитатою голови ДНР О. Захарченка: «В гражданской войне победит тот, кто будет руководствоваться нравственными принципами». Попри загибель О. Захарченка в серпні 2018 року, бігборди залишаються в публічному просторі міста навіть зараз.

ляють»⁷⁸, «Свой на своего! Натравили, и теперь как разобраться?»⁷⁹, «... Це ж була война (маються на увазі події II С.в./ВВв. Д.Т.). Це ж були враги, а то братоубійство якесь, більш нічого. Свій свого б'ють»⁸⁰. Особливий наголос респонденти при цьому роблять на відсутності антагоністичних інтересів у ворожих сторін: «Когда шла гражданская война 17-го года, было ясно. Одни воевали за свои привилегии, за свое богатство, а вторые хотели его отнять. Было все ясно. А что сегодня? Бедные воюют с бедными, несчастные воюют с несчастными, причем при этом наживаются богатые»⁸¹, «... Ця война... «Кому война, кому мать родна». Чемоданами гроші вантажать. Івани гибнуть, а вони гроші щітають»⁸².

Особливо гостро проблема громадянського протистояння поставала під час спілкування між родичами, що проживали як на території під контролем України, так і на непідконтрольній території. Актуальним це питання ставало, коли йшлося про можливість мобілізації до української армії або до добровольчих підрозділів, щодо яких у колективній свідомості населення на непідконтрольній території під впливом пропаганди склався стереотип як про «каральні частини»: «Ну и вот скажите – іди вбивать! Ну от пошли бы наши хлопцы? Куда ты пішов? Мы же вот на одной улице жили. Ну от Женя пішов, мій брат говорит: «Ліда, хорошо, Женя пішов... Кого, мене убить? Я тут в Макеевке, а с Богородичного хлопці прийшли нас поубивать». Это же неправильно, неправильно!»⁸³

Сприйняттю подій у Донбасі як громадянського конфлікту сприяв факт і особистого спілкування з військовослужбовцями української армії або формувань ДНР-ЛНР. Це, зокрема, проявлялося в почутті жалю з приводу загибелі людей по обидва боки: «...Когда шахтер убивает западника – тут мне непонятно, когда западник убивает шахтера – за что?... Солдаты (украинские) уже сидят на бронетранспортере, уже к бою готовы... Ну, говорю, ребята, дай бог, чтобы вы не воевали. Они все побросали и пошли на Иловыйск⁸⁴. Никто не вернулся оттуда... Я не знаю, чьи это матери потеряли [детей]»⁸⁵. Такі враження особливо посилювали візуальні образи – поранені з обох боків, поховання загиблих: «...Я как-то обратила внимание на кладбище: что такое – ряд свежих могил, такие венки красивые. А потом мне говорят: «Здесь похоронены ополченцы». Но вы понимаете: это ж погибли люди, которые здесь жи-

78 Інтерв'ю із П. Світлавою Миколаївною, пенсіонеркою; 1933 р. н.; зап. 19 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

79 Інтерв'ю із Г. Ніною Петрівною, пенсіонеркою; 1929 р. н.; зап. 9 грудня 2015 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

80 Інтерв'ю із Л. Марією Іларіонівною, пенсіонеркою; 1927 р.н; зап. 4 червня 2016 року в с. Ямпіль Лиманського району Донецької області. Особистий архів автора.

81 Інтерв'ю із Л.Сергієм Єфимовичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 25 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

82 Інтерв'ю із Л. Марією Іларіонівною, пенсіонеркою; 1927 р.н.; зап. 4 червня 2016 року в с. Ямпіль Лиманського району Донецької області. Особистий архів автора.

83 Інтерв'ю із М. Лідією Григорівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 6 грудня 2015 року у Святогорську Слов'янського району Донецької області. Особистий архів автора.

84 Під час боїв під Іловайськом у серпні 2014 року українські війська в боях із сепаратистами, підтриманих, очевидно, регулярними російськими військами, зазнали тяжкої поразки. За офіційними даними українська сторона втратила 459 осіб вбитими та близько 180 пропалими безвісти.

85 Інтерв'ю із С. Петром Михайловичем, пенсіонером; 1930 р. н.; зап. 21 липня 2016 року в Амвросіївці Донецької області. Особистий архів автора.

вут...»⁸⁶, «И сколько тех молодых парней уже погибло. И с той стороны, и с нашей стороны. Тоже ведь люди. Как они не могут договориться?»⁸⁷.

Показовою виглядає інтерпретація двох війн професійним істориком, який дитиною пережив війну на Донбасі: «Если тебя интересует война и ее сравнение с сегодняшней ситуацией – у нее это единственное одно только слово [общее] – война. Все остальное не имеет ничего общего. Совершенно разные ситуации. Мало того, что они разные и по целям, и по масштабам, и по методам и формам – совершенно разные ситуации. Единственное: война – это горе, смерть – вот это единственное, что осталось общее [...]»⁸⁸.

Питання політичних симпатій-антипатій призвело до глибокого розколу серед жителів Донбасу колег по роботі, сусідів, доволі часто членів однієї родини. Результати бесід із респондентами дозволяють фіксувати значний рівень напруженості в стосунках із родичами з інших регіонів України або навіть повний розрив контактів із ними. Доволі часто причинами таких конфліктів є не так артикульована й аргументована політична позиція сторін (по обидва боки лінії розмежування), як, очевидно, сформовані засобами масової інформації стереотипи сприйняття, сам факт проживання родичів на «ворожій» території і, апріорі, стигматизація, наділення їх ознаками активного суб'єкта політичного процесу: «... У меня сестра двоюродная живет в Ивано-Франковске. Она ж настоящая бандеровка, она родную дочь – она в Макеевке живет – ненавидит: «Это вы, говорит, войну начали, это вы, это от вас война пошла...»⁸⁹. Слід констатувати використання (особливо на непідконтрольній території) запозиченого з тезаурусу ІІ С.в./ВВв пейоративу «бандери» («бандерівці») як архетипу сучасного ворога. Водночас зовсім не всі опитані мешканці регіону схильні до універсалізації цього поняття, наклеювання ярликів, тим більше дегуманізації мешканців Західної України (своєрідного антиподу Східної України і Донбасу зокрема): «У нас менталитет очень разный, вот, и Западной Украины, хотя ... там очень есть прекрасные люди. Я там бывал, я в Ровно бывал, в этом, в Тернополе, и по районам мы там їздили. Я бы не сказал, что они плохие люди... Хотя они тоже рассказывают, что «бандеры» были тоже не подарок»⁹⁰.

У цілому ж події останніх років негативно вплинули на систему усталених соціальних зв'язків, реактивували наявні й уже призабуті регіональні та етнічні стереотипи, історичні міфи, стимулювали поширення «мови ворожнечі». Така ситуація, на думку переважної частини респондентів, свідчить про значне громадянське протистояння. Водночас результати інтерв'ю вказують на невідповідність поширених уявлень про гомогенність соціуму Донбасу (у питанні політичних та ціннісних орієнтирів) сьогодишнім реаліям. Зруйновані сім'ї, розірвані дружні стосунки, неприязні відносини із сусідами, напруженість між колегами на роботі є типовими проблемами для регіону, як свідчать результати бесід. Такий стан речей, очевидно, відбиватиметься на характері та глибині міжособистісної комунікації впродовж тривалого часу.

⁸⁶ Інтерв'ю із П. Світланою Миколаївною, пенсіонеркою; 1933 р. н.; зап. 19 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

⁸⁷ Інтерв'ю із М. Раїсою Андріївною, пенсіонеркою; 1937 р. н.; зап. 15 липня 2016 року в с. Тарамчук Мар'їнського району Донецької області. Особистий архів автора.

⁸⁸ Інтерв'ю із Л. Сергієм Єфимовичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 25 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

⁸⁹ Інтерв'ю із С. Галиною Сергіївною, 1937 р. н.; зап. 8 липня 2016 року в с. Білосарайська Коса Мангуського району Донецької області. Особистий архів автора.

⁹⁰ Інтерв'ю із З. Григорієм Степановичем, пенсіонером; 1932 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

ВІЙНА ПАМ'ЯТЕЙ: «ЖАХЛИВЕ МИНУЛЕ» VS «ЖАХЛИВА СУЧАСНІСТЬ».

Історичні міфи та стереотипи традиційно служать важливим інструментом влади для конструювання колективної та державної ідентичності, створення «образу ворога», політичної мобілізації тощо. Очевидно, що протягом останніх років історична та мовна політика, яку реалізовували різні сторони конфлікту на Донбасі, глибоко вплинула на суспільно-політичну ситуацію, колективну свідомість і відповідно знайшла відображення в наративах респондентів.

Типовою особливістю усних історій, незалежно від території і часу проведення інтерв'ю, є негативне ставлення до сучасної політики українського уряду. Значною мірою це стосувалося комплексу т. зв. «декомунізаційних законів», які від самого початку спровокували різку критику багатьох українських і зарубіжних юристів, істориків і політологів⁹¹. Як дозволяють стверджувати результати бесід, багато респондентів таку історичну політику, пов'язану з масовим перейменуванням топонімів, знесенням пам'ятників радянської історії, глорифікацією неоднозначних акторів української історії, зокрема й тих, які співпрацювали з нацистами і були причетні до нацистських злочинів, етнічних чисток на території України, сприймають різко негативно і розглядають як потужний конфліктоген. Такі дії респонденти розцінюють не тільки як втручання держави в їхній особистий простір, пов'язаний із пам'яттю про досить неоднозначне, але для них наповнене переважно позитивними конотаціями, радянське минуле⁹², а й як спробу певних політичних сил, що перебувають при владі в Україні, «відродити фашизм». Один із респондентів з осудом констатував, що подібні дії (руйнування пам'ятників, перейменування вулиць та міст) подібні до практик, які були за радянських часів⁹³. Автобіографічні наративи респондентів, рефлексії з приводу сьогоднішніх подій на підконтрольній території Донбасу демонстрували відчутну відмінність між офіційною культурою пам'яті останніх років, що запроваджувалася владою, та приватною пам'яттю, яка зберігалася в родинях, причому передусім як пам'ять про «Велику Вітчизняну», а не «Другу світову» війну⁹⁴. Пам'ять про родинні жертви, особисті, спричинені минулою війною страждання, служили ключовим запобіжником сприйняття конотацій Другої світової війни як поля битви двох рівнозначно злочинних тоталітаризмів, де українці боролися лише за «чужі імперські інтереси».

Сучасний конфлікт поставив на порядок денний питання політичних лояльностей, етнічних та державних ідентичностей. Частина респондентів, очевидно, суто з міркувань безпеки, намагалася обійти ці питання, водночас дехто досить відверто висловлював своє ставлення до символів влади та держави. Образи минулого часів II С.в./ВВв проєктувалися на сучасну ситуацію і спричиняли гострі емоційні реакції: «... Мы видим от кинотеатра «Металлург» идут священники, несут хоругви и тризуб, вот этот наш тризуб

⁹¹ Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called „Anti-Communist Law,« Krytyka, April 2015. URL: <http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law> (дата звернення: 10.02.2017 р.).

⁹² Така реакція типова не лише для представників цієї вікової категорії, але й для значної частини населення, соціалізація якої відбувалася до 1991 року.

⁹³ Інтерв'ю із З. Григорієм Степановичем, пенсіонером; 1932 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

⁹⁴ Детальніше про ці відмінності: Вельцер Х. История, память и современность прошлого. *Память как арена политической борьбы. Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. М.: Новое литературное обозрение, 2005. С. 52

и вот этот жовто-блакитный флаг. Я [...] ненавижу черной ненавистью вот эти все атрибуты, потому что я их увидела во время войны...»⁹⁵. Асоціації, що виникали в респондентів, були пов'язані із сучасними політичними акторами, які виступали своєрідною реінкарнацією нацистів або тих, кого з ними ототожнювали:

...Вот тогда эти полицаи. Вот тогда уже работал и «Правый сектор», и бандеровцы, бандеровцы. Потом уже все узнали, что это бандеровцы, когда расстрелы были. Они подошли к милиции. Сбили там флаг – висел советский красный флаг [...]. Сбили его – с одной стороны повесили жовто-блакитный флаг, а с другой – со свастикой. И так у меня вот эти два флага запечатлелись – со свастикой немецкий висит и жовто-блакитный, не знали тогда и чей. Сбили милицию и повесили вывеску гестапо. И там гестаповцы поселились. [...] Висел и тот флаг, и тот. Мы, конечно, до смерти боялись этого гестапо. Мы тогда не задумывались над тем, что это за флаг и откуда он взялся»⁹⁶.

Сучасна історична політика української держави, яка не лише розглядає нацизм та сталінізм як рівнозначні режими, але й намагається в контексті боротьби проти них глобалізувати боротьбу ОУН та УПА, зробити її ключовим елементом колективної пам'яті, української ідентичності як такої⁹⁷, спричиняє різке неприйняття практично в усіх респондентів на теренах регіону. Таке офіційне трактування історичного минулого може ускладнити або й взагалі зробити неможливими реінтеграцію, відновлення українського суверенітету на території регіону навіть з точки зору респондентів, що стоять у цілому на проукраїнських позиціях і схильні покладати провину за сучасні події здебільшого на Росію:

Я думаю так, единомышленники мои думают так: вот если бы эта тварь (Путин – Д.Т.) ушла отсюда, к нам бы пришли инвесторы, потому что все знают какой это Донбасс! Мы бы все тут восстановили, и все бы было нормально, все бы было нормально! Единственное, что – Порошенко убивает желания и хотения тем, что он Бандеру перевозит... Это делать нельзя. Он этим самым людей от себя отталкивает, да... Забудь за этого Бандеру... А возьми за живой народ, который сейчас живет. Я думаю, что очень много людей пойдет за Украину»⁹⁸.

Очевидно, що така оцінка пов'язана не лише з недоцільністю за сучасних складних соціально-політичних та економічних умов перейматися питаннями інтерпретації радянської історії, яка для більшості респондентів цієї вікової категорії має позитивне на-

⁹⁵ Інтерв'ю із К. Надією Георгіївною, пенсіонеркою; 1929 р. н.; зап. 7 травня 2016 року в Маріуполі. Особистий архів автора.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Peters F. Roter Mohn statt Rotem Stern. *Osteuropa*, 3/2016, S. 76.

⁹⁸ Інтерв'ю із С.Валентиною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 31 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

повнення (чи принаймні, як впливає з матеріалів інтерв'ю, вимагає неоднозначності в трактуваннях), але й нерозумінням українським політикумом амбівалентної спадщини радикального українського націоналістичного руху. Йдеться, наприклад, про причетність його до нацистських злочинів, неврахування різномірних версій історичної пам'яті (зокрема й у ставленні до націоналістичного руху в регіональному вимірі) та історичних досвідів громадян України⁹⁹.

Очевидно, що вказана парадигма історичної політики особливо хворобливо сприймається тими особами, які брали безпосередню участь у боротьбі з нацизмом у лавах Червоної Армії, у партизанських загонах і підпільних організаціях, були свідками злочинів, скоєних, на думку респондента, українськими націоналістами під час або після війни¹⁰⁰. Ототожнення нацизму й українського націоналізму, типове раніше для радянського історичного і суспільно-політичного дискурсу, майже в незмінному вигляді відтворюється зараз у сепаратистському та російському дискурсах. Характеризуючи сучасну історичну політику в Україні, учасниця антинацистського підпілля в окупованому Сталіно¹⁰¹ заявила під час бесіди з нею, що якби вона була молодшою, то взяла б участь у боротьбі проти сучасного політичного режиму в Україні, який, на її думку, займається «відродженням фашизму»¹⁰². Загалом перейменування топонімів, пов'язаних із учасниками, а також ключовими подіями II С.в./ВВв, в окремих ситуаціях демонтаж пам'ятників радянським солдатам, прецеденти вандалізму на місцях пам'яті жертвам нацизму, на чому акцентують увагу сепаратистські та російські засоби масової інформації, істотно впливають на формування негативного ставлення до української влади як на непідконтрольній, так і на підконтрольній уряду території Донбасу серед осіб літнього віку.

Певною мірою реактуалізації пам'яті про війну сприяла, як не парадоксально, реформа правоохоронних органів, створення замість міліції поліції як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території. Цей термін, незалежно від місця проживання респондента, спричиняв прямі асоціації з поліцією часів нацистської окупації. Як свідчать результати декількох десятків інтерв'ю, проведених на теренах Донбасу зі свідками нацистської окупації ще до сучасних воєнних подій у період 2001–2013 рр., слово «поліція» мало лише негативні конотації¹⁰³. Поява в актуальному сучасному лексиконі цього емоційно обтяженого терміна для людей літнього віку підсвідомо спричиняла негативну реакцію, небажання його використовувати або чути: «... И они [Украина] перешли к полициям, и мы [ДНР]. Я их не признаю. Они для меня милиция или вояки...»¹⁰⁴.

Під час характеристики подій II С.в./ВВв, зокрема поведінкових моделей місцевого населення в період окупації, відбувалося проведення паралелей із сучасністю. Один із респондентів, розповідаючи про обставини виявлення та знищення в Слов'янську

⁹⁹ Peters F. Roter Mohn statt Rotem Stern, *Osteuropa*, 3/2016, S. 76.; Simon G. Good Bye, Lenin! Die Ukraine verbietet kommunistische Symbole, *Osteuropa*, 3/2016, S. 90-92.

¹⁰⁰ Інтерв'ю із К. Всеволодом Григоровичем, пенсіонером; 1926 р.н.; зап. 8 травня 2014 року в Донецьку. Особистий архів автора; Інтерв'ю із Ч.-М. Зоєю Аркадіївною, пенсіонеркою; 1929 р. н.; зап. 6 травня 2014 року в Донецьку. Особистий архів автора.

¹⁰¹ Назва сучасного Донецька в період 1924–1961 років.

¹⁰² Інтерв'ю із Ч.-М. Зоєю Аркадіївною, пенсіонеркою; 1929 р. н.; зап. 29 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

¹⁰³ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцы / авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013. С. 269-301.

¹⁰⁴ Інтерв'ю із Є. Володимиром Сергійовичем, пенсіонером; 1933 р. н.; зап. 11 грудня 2015 року в Донецьку. Особистий архів автора.

під час нацистської окупації євреїв і констатуючи, що «это ж выдавалось нашими ж людьми», зазначив, що у схожий спосіб за допомогою місцевих мешканців відбувалося виявлення прихильників сепаратистського руху в місті після повернення Слов'янська під український контроль у липні 2014 р.¹⁰⁵ Пояснюючи дії сусіда, який узяв участь у сепаратистському русі і був за це заарештований СБУ, елементарною «дурістю», він водночас продемонстрував погано прихований осуд тих, хто видав сусіда. Очевидно, за логікою респондента, їхні дії були зумовлені не так законослухняністю та моральним обов'язком повідомити про скоєний злочин, як елементами типової для ХХ століття і породженої тоталітаризмом культури доносів, жертвами якої ставали «свої»: «Вот это то самое, что сейчас делают – то же самое и при коммунистах делали: ходили по тюрьмам, вот это, друг друга выдавали...»¹⁰⁶.

Істотно на настрої людей похилого віку свідків війни вплинула еволюція святкування 9 травня, якому в календарі України завжди приділяли значну увагу. У зв'язку з військово-політичними подіями на Сході України ця пам'ятна дата стала своєрідним заручником політичних процесів. На території українського Донбасу внаслідок зміни офіційної державної меморіальної політики помітним стало послаблення уваги до свята, зміщення акцентів на 8 травня як Дня пам'яті та примирення, що загалом зустрівало негативну реакцію з боку свідків ІІ С.в./ВВв: «Нет тех выступлений, нет того торжества, нет той радости, улыбок. Конечно, заметно, очень даже изменилось все»¹⁰⁷.

Водночас на непідконтрольній території Донбасу це свято набуло яскраво вираженого політично інструменталізованого характеру і має великий мобілізаційно-пропагандистський ефект. Польові спостереження, які робив автор протягом кількох останніх років у Донецьку, дозволяють констатувати, що нечисленні ветерани стають напередодні та 9 травня об'єктом посиленої уваги. Відзнаки, бойові, трудові, ювілейні нагороди, демонстровані людьми похилого віку на вулиці, власне, навіть сам їхній вік, стають своєрідним соціальним капіталом, який дає можливість літнім людям відчувати, хоча б у цей день, підкреслену повагу і вдячність з боку оточення. Свідченням відродження неорадянського меморіального дискурсу стало проведення 9 травня військового параду. Проявом відносно нової комеморативної практики, що зародилася в Росії, стала акція «Безсмертний полк». Характерною особливістю цієї акції, починаючи з 2016 року, стала наявність великої колони (кілька сотень осіб) «Бессмертные герои Донецкой Народной Республики», в якій пройшли родичі та близькі тих, хто загинув у збройних формуваннях «ДНР». Очевидно, що це ставило за мету створити парадигму сприйняття учасників бойових дій 2014–2016 років як рівноцінних тим, які брали участь у ІІ С.в./ВВв.

Проходження парадних розрахунків і техніки, демонстрація обороноздатності «ДНР» і, очевидно, певні асоціації з традиційними радянськими парадами, спричиняли позитивну емоційну реакцію серед присутніх на вулицях міста глядачів, а також тих, хто ди-

¹⁰⁵ Інтерв'ю із З. Григорієм Степановичем, пенсіонером; 1932 р. н.; зап. 7 грудня 2015 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Інтерв'ю із С. Галиною Сергіївною, 1937 р. н.; зап. 8 липня 2016 року в с. Білосарайська Коса Мангуського району Донецької області. Особистий архів автора. Очевидно, що сучасна історична політика з перспективи респондентів різко дисонує із історичною політикою, що здійснювалася в регіоні за радянських часів і навіть до подій 2014 року (детальніше про це: Wilson A. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes. *Journal of Contemporary History*, Vol. 30, No. 2, Apr., 1995. P. 265–289.).

вився парад по телевізору (зокрема і тих людей, хто пережив II С.в./ВВв): «... [если] я пойду [на парад] – я ничего не увижу там: любопытных, таких как я, очень много. Я честно посидела и посмотрела телевизор от начала до конца и осталась довольна...»¹⁰⁸.

Високий рівень напруженості між Росією та Україною, поширення в медійному просторі «мови ворожнечі» актуалізує питання характеру міжетнічних взаємин у рецепції респондентів. Слід констатувати наявність серед тих співрозмовників, які торкалися російсько-українських стосунків, загалом приязного ставлення до росіян/українців. Позитивне сприйняття було зумовлене не лише традиціями багатовікового співжиття українців та росіян на території України, але й пам'яттю про події II С.в./ВВв. Зокрема, одна з респонденток, жителька селища Ямпіль Донецької області, що у червні 2014 р. було в зоні активних бойових дій між українською армією та сепартистами, під час інтерв'ю дуже тепло згадувала про дружбу з кількома радянськими солдатами, росіянами за національністю, які в 1942 році квартирували в її селі¹⁰⁹. Вона попросила автора допомогти їй знайти одного з них, лейтенанта Л. Лемешевського, який після війни, 1946 року, надіслав їй із Ростова-на-Дону листа, що містив такі рядки: «... Эти песни и до сих пор я люблю и часто пою. Они всегда мне напоминают тебя, Щурово и всю Украину, которую я успел полюбить за годы войны всей душой. Люблю Украину за ее красивую природу, за ее звонкие, доходящие до глубины сердца или грустные тихие, щемлящие душу, песни. Люблю Украину за добрый, отзывчивый, красивый и здоровый народ. Ну, хйба (підкреслено в оригіналі листа – *Д.Т.*), разве я не украинец?»¹¹⁰. Щоправда, публікація листа в ростовській місцевій пресі¹¹¹ із проханням допомогти знайти сліди адресанта успіху не мала.

Події 2014–2019 років модифікували багато уявлень про «своє» та «чуже», реактуалізували звернення респондентів і до свого минулого. Їхні наративи наочно демонструють історичні паралелі між II С.в./ВВв та сучасними воєнно-політичними подіями на Сході України. Усні історії респондентів про II С.в./ВВв значною мірою відповідали моделі традиційного радянського дискурсу «Великої Вітчизняної війни» із типовими для нього референтами, просторово-часовими локалізаціями, аксіологічними складовими та соціокультурними кодами. Це було зумовлене, з одного боку, віком респондентів і соціалізацією в радянські часи. З другого, – реакцією на сучасну державну історичну політику, яка вдається до нової міфотворчості та глорифікації дискусійних подій, процесів і персонажів української історії, демонструє прагнення до швидкого створення ексклюзивного та гомогенного етноцентричного історичного наративу, який, на думку респондентів, ігнорує або неправильно інтерпретує їхні морально-ціннісні орієнтири та минуле життя.

Очевидно, що моральна та фізична травма, вдруге завдана поколінню, яке в дитячому або юнацькому віці вже пережило війну, більше того, вижило в ній, їхні рефлексії з приводу минулого та сучасного в колі близьких та рідних, буде опосередковано впливати

108 Інтерв'ю із П. Ларисою Олександрівною, пенсіонеркою; 1937 р. н., зап. 10 травня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

109 Інтерв'ю із Л. Марією Іларіонівною, пенсіонеркою; 1927 р.н.; зап. 4 червня 2016 року в с. Ямпіль Лиманського району Донецької області. Особистий архів автора.

110 Лист відставного офіцера Л. Лемешевського від 6. 6. 46 р. з Ростова-на-Дону на ім'я Л.Марії Іларіонівни із с. Щурово Сталінської області. Особистий архів автора.

111 Письмо из 1946-го: «Очень бы хотелось мне побывать сейчас у вас». Молот (Ростов-на-Дону). 2017. 5 мая. С. 5.

і на ставлення останніх до сторін конфлікту, сприйняття або несприйняття історичної політики, що реалізовуватиметься владою на підконтрольній/непідконтрольній (?) території Донбасу.

«МЫ БРОШЕННЫЕ ЛЮДИ...»: ПЕНСІЙНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Одне з чільних місць у наративах респондентів посіли питання реалізації власних стратегій виживання, які, з огляду на вік співрозмовників, напряду залежали від виконання державою своєї соціальної функції. Значною мірою ставлення до сторін конфлікту залежало від здатності й готовності носіїв влади (української чи в самопроголошених республіках) взяти на себе відповідальність за соціальне забезпечення численної групи пенсіонерів, зокрема й учасників війни або «дітей війни». З літа 2014 року виплати пенсіонерам, які проживають на непідконтрольній території, були припинені. Згідно з чинними приписами української влади виплата пенсій могла бути відновлена лише тим особам, які виїхали із непідконтрольної території, перереєструвалися на новому місці проживання і фактично перебували там¹¹² (слід зазначити, що така позиція українського уряду дає привід для критики з боку ряду міжнародних правозахисних організацій; їхня позиція полягає в тому, що пенсіонери, незалежно від місця свого проживання, мають право на отримання пенсії, яка є їхньою власністю)¹¹³. Схожу думку, принаймні для західних журналістів, висловлюють і деякі впливові представники українського політикуму, для яких фактична відмова уряду у виплаті «громадянам України» їхніх пенсій, зароблених важкою працею, є не більше не менше ніж «скандал»¹¹⁴. Зазначена ситуація мала наслідком появу такого явища, як «пенсійний туризм». Сутність його полягає в тому, що пенсіонери з неконтрольованої території виїжджали на територію, що перебувала під контролем української влади, реєструвалися в родичів чи знайомих як переселенці і в такий спосіб могли претендувати на отримання пенсій. Фактичним місцем проживання для них залишалася непідконтрольна територія, що вони намагалися приховати від контролюючих структур української влади. Необхідність перетину лінії розмежування кожні 2 місяці для ідентифікації (в іншому разі виплату пенсії припиняли, і поновити її було вкрай складно), досить часто за умов обстрілів, замінованих узбіч, погодних катаклізмів, багатогодинних штучних черг на українських і сепара-

112 Постанова Кабінету міністрів України від 8 червня 2016 р. № 365 «Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249110200> (дата звернення 10.10.2019); Постанова Кабінету міністрів України від 25 квітня 2018 р. № 335 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 365». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/335-2018-%D0%BF> (дата звернення 10.10.2019).

113 Котляр А. Спецдоповідач ООН Чалока Беяні: Мінсоцполітики має дуже великі повноваження з питань ВПО. Дата оновлення: 12.09.2016. URL: https://dt.ua/UKRAINE/specdopovidach-oon-minsocpolitiki-maye-duzhe-veliki-povnovazhennya-z-pitan-vpo-218600_.html, (дата звернення: 25.09.2019); Protection of Rights of Older Ukrainians in Donetsk and Luhansk, Juli 1, 2019. URL: <https://www.hrw.org/supporting-resources/331913/human-rights-watch-letter-president-volodymyr-zelenskiy> (дата звернення: 25.09.2019); Пенсии неподконтрольному Донбассу: Не хотите платить верните людям их отчисления. Дата оновлення: 02.01.18 URL: https://dnews.dn.ua/news/662032?fb_comment_id=1561903773890159_156191583722228 (дата звернення: 10.10.2019); Правозахисниця пояснила, чому виплати пенсій мешканцям окупованих територій є обов'язком України. Дата оновлення: 6 червня 2018 р. URL: <https://glavcom.ua/news/pravozahisnitsya-poyasnila-chomu-viplata-pensiy-meshkancyam-okupovanih-teritoriy-je-obovyazkom-ukrajini-503297.html> (дата звернення: 10.10.2019).

114 Schuller K. Warten und sterben. *Frankfurter Allgemeine Zeitung (Frankfurt am Main, Deutschland)*. 2016. 17 Nov.

тистських контрольно-пропускних пунктах, принизливих обшуків, подекуди зневажливого і грубого ставлення з боку прикордонників і митників перетворили ці поїздки на справжнє жакливе випробування для пенсіонерів. Окрім того, необхідність регулярно підтвердження свого статусу та фізичної верифікації вела до довгих черг в органах соціального забезпечення¹¹⁵ і була, особливо для літніх осіб або осіб з інвалідністю, значною проблемою¹¹⁶.

Одержані особисті чи ретрансльовані через близьких та знайомих враження від перетину лінії розмежування знайшли відображення в наративах респондентів:

[Знакомый] поехал, там семь часов простоял на блокпосте через Курахово. «Тут тебе машини, тут тебе люди, тут тебе автобуси, кого вперед, кого когда [пропускают], а мы, – говорит, – стоим, жара, в туалет сходить некуда, а вон, – говорит, – стоит туалет, идите. Пошел туда, там зайти невозможно, поэтому и бабы, и мужики вот так встанут, чем-то прикрыли, прямо на дороге [справляют физиологические потребности]. За обочину не заходи. Написано «мины», стоим на этой трасе». Дедушка¹¹⁷ говорит: «Я поеду? Со своим сердцем я расстроюсь так, что и на ходу подохну»¹¹⁸.

Такі побоювання мали вагомi підстави: навіть спорадична інформація ЗМІ та міжнародних гуманітарних організацій про численні випадки смертей на контрольно-пропускних пунктах¹¹⁹ і польові спостереження автора під час перетину лінії розмежування¹²⁰ дають підстави стверджувати, що протягом 2014–2019 років на українських і сепаратистських контрольних пунктах в'їзду-виїзду (КПВВ) померло від раптових приступів хвороб (переважно інсультів та інфарктів) і загинуло внаслідок мінно-вибухових травм під час перетину КПВВ або спроби їх об'їхати кілька сотень осіб, більшість із яких становили люди саме літнього віку. У цій ситуації значна частина пенсіонерів, яка була не в змозі виїхати за станом здоров'я (зокрема, згадана учасниця антинацистського підпілля в Сталіно, жінка 1929 року народження, з великими труднощами пересувалася навіть квартирою), змушена була зареєструватися в органах соціального захисту самопроголошених республік. З весни 2015 року (на той час пенсіонери на

115 Були випадки смертей пенсіонерів у цих чергах.

116 Gulina O. Nie wieder Krieg. Flüchtlinge aus der Ukraine. Osteuropa, 65 Jg., 4/2015, S. 138.

117 Чоловік респондентки, учасник ІІ С.в./ВВв.

118 Інтерв'ю із Ф. Клавдією Василівною, пенсіонеркою; 1936 р. н.; зап. 22 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

119 С начала года более 30 человек умерли во время пересечения линии соприкосновения на Донбассе. Дата оновлення: 03.10.2019. URL: <http://novosti.dn.ua/news/295629-s-nachala-goda-bolee-30-chelovek-umerly-vo-vremya-peresecheniya-linyyi-soprykosnoveniya-na-donbasse> (дата звернення: 7.10.2019); В 2018 году на КПВВ в Донбассе умерли 50 человек. 23.01.2019, ООН <https://news.liga.net/incidents/news/v-2018-godu-na-kpvv-v-donbasse-umerli-50-chelovek---oop> (дата звернення: 26.09.2019); Моніторинг контрольних пунктів в'їзду-виїзду на сході України (1 півріччя 2019). URL: http://r2p.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/UKR_EECP_Semiannual_report.pdf?fbclid=IwAR1d5l-BTrg7WAft5NpHiP_50_-EAKVuYSHY0oAycZf0sRaDhuDm4NqHGkc (дата звернення: 26.09.2019).

120 Автор у січні 2017 р. на контрольному пункті в'їзду-виїзду «Мар'їнка» сам бачив на узбіччі дороги труп померлого в черзі літнього чоловіка, а також кілька разів під час перетину лінії розмежування протягом 2014–2019 рр. чув про такі випадки.

непідконтрольній території Донбасу не отримували пенсій вже протягом 7-9 місяців) вони почали виплату соціальної допомоги, прив'язаної до розмірів колишньої української пенсії. Ці обставини послужили одним із ключових чинників легітимізації влади ДНР («нам стал платить пенсии Захарченко») або Росії («так Путин нам еще и помогает, я так понимаю»). Для багатьох пенсіонерів, які проживали на непідконтрольній території, саме ці грошові виплати виступали як головний спосіб забезпечення засобами до існування: «... Если бы она Россия еще не помогала, так на что я жила б? Ну, тогда, хоть здесь могилу копай и ложись»¹²¹).

Особливо важко склалася доля самотніх пенсіонерів. Психологічна травма, спричинена бойовими діями, перенесені хвороби, дефіцит необхідних продуктів та медикаментів залишили в них надзвичайно важкі спогади: «Сама удивляюсь, как я выжила...»¹²².

Водночас такий стан істотно сприяв делегітимізації української влади в очах пенсіонерів на непідконтрольній території, навіть для тих, хто негативно ставиться до ДНР і стоїть на проукраїнській позиції: «... Украинское правительство во многом, во многом делает ошибки и еще какие. Они нас бросили. Хотя этот Порошенко – у него у себя на уме карман набивать уже дальше некуда. А мы заброшенные люди. Он даже не считает нужным выплачивать нам пенсии, которые мы заработали (плачет – Д.Т.)»¹²³. Сучасну ситуацію важко сприймають люди, що мають особливо травматичний досвід війни. Наприклад, дядько автора, який у п'ятирічному віці пережив нацистську окупацію в евакуйованому з Криму на Кавказ санаторії для хворих на кістковий туберкульоз дітей (частина дітей – пацієнтів санаторію – протягом нацистської окупації Північного Кавказу була знищена або померла від голоду, щодо інших ці плани реалізувати просто не встигли¹²⁴) буквально заявив про те, що «... фашисты устроили переворот» та «пришли к власти в Украине», позбавивши його чесно заробленої пенсії¹²⁵, елементарних засобів до існування¹²⁶. Формуванню таких поглядів серед людей похилого віку чималою мірою сприяла низка заяв представників українського істеблшменту, зокрема профільного міністра соціальної політики у 2016–2019 роках А. Реви, щодо населення непідконтрольних територій¹²⁷, які можна розцінювати як яскраві прояви «мови ворожнечі».

Певною контроверсійністю характеризувалося сприйняття однієї з найбагатших осіб України і уродженця Донбасу Ріната Ахметова. Зазначаючи, що саме на олігархах

121 Інтерв'ю із Ф. Клавдією Василівною, пенсіонеркою; 1936 р. н.; зап. 22 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

122 Інтерв'ю із П. Світлавою Миколаівною, пенсіонеркою; 1933 р. н.; зап. 19 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора; Інтерв'ю із В. Іриною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 11 січня 2018 р. у м. Донецьку. Особистий архів автора.

123 Інтерв'ю із С. Валентиною Михайлівною, пенсіонеркою; 1935 р. н.; зап. 31 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора.

124 Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943, Hamburg, Hamburger Edition, HIS Verlag 2003. S. 607; Bundesarchiv –Ludwigsburg, B 162/27599, Bl. 1172-1185.

125 Його робочий стаж станом на 2014 рік становив 63 роки.

126 Інтерв'ю із Г. Костянтином Сергійовичем, пенсіонером; 1937 р. н.; зап. 10 січня 2018 року в Донецьку. Особистий архів автора.

127 Міністр соціалітики Рева назвав жителів окупованого Донбасу «мразями». В Сети возмущены и требуют его отставки (дата оновлення: 30 квітня 2019 р.). URL: <https://tsn.ua/ru/politika/ministr-socpolitiki-reva-nazval-zhiteley-okkupirovannogo-donbassa-mrazyami-v-seti-vozmuscheny-i-trebuyut-ego-otstavki-1337976.html> (дата звернення: 13.10.2019); Залишаться мерзотами назавжди: Рева знову «обсипав» образами жителів ОРДЛО (дата оновлення: 22.10.2019). URL: <https://ukranews.com/ua/news/661337-reva-nazvav-merzotamy-i-pokydkamy-zhyteliv-ordlo> (дата звернення: 22.10.2019).

значною мірою лежить відповідальність за розв'язання війни, респонденти відзначали позитивну, в багатьох випадках рятівну роль гуманітарної допомоги (зокрема продуктових наборів для одиноких пенсіонерів чи людей з обмеженими можливостями), що регулярно надходила як на контрольовану, так і на неконтрольовану територію через Гуманітарний штаб Ріната Ахметова в період 2014–2017 рр.

Ситуація, в якій опинилися представники воєнного покоління, дозволяла їм проводити прямі паралелі з 1941 роком, рефлексувати щодо державної політики стосовно осіб, які з тих чи тих причин жили на окупованій території. Повторення через 70 років трагічного воєнного досвіду спричинило гостру емоційну реакцію і давало імпульс для порівнянь дій влади тоді і зараз:

Много было хорошего при советской власти... Но вот самое главное, я не могу простить советской власти. Зачем вы при отступлении сжигали хлеб? Взрывали магазины, склады, базы с продовольствием? А знаете лозунг был какой? «Уничтожать все, чтобы врагу не досталось!» Значит, вы меня здесь оставляете, значит, я для вас враг? Значит, кто нас должен кормить? А нас враг кормил, нас немец кормил. А вы все сожгли, все уничтожили. Зачем? Ваши же люди остаются, советские люди! Так теперь как мне относиться, какой власти верить – когда они отступали, бросили меня. А когда вернулись: «Ты при немцах был!». Почему так ко мне отнеслась советская власть, бросила меня на произвол фашистам? А теперь наша украинская власть меня считает врагом Украины! Обстреливает меня, убивает. Жду, пока в окно залетит снаряд. Где логика? Где правда? Кого мне сейчас уважать!?¹²⁸.

В окремих ситуаціях візуальні образи війни, стресові стани могли загострити ті хвороби, що вже були, або навіть спричинити нові. Зокрема, один із респондентів у Слов'янську повідомив під час бесіди, що його дружина під час бойових дій у місті в 2014 року отримала важку психологічну травму, збожеволіла¹²⁹.

Ситуації, пов'язані зі спричиненим воєнними діями погіршенням стану здоров'я, зростанням захворюваності серед людей похилого віку, складно піддаються обліку та соціологічному моніторингу. Проте тенденція підвищення понаднормової смертності населення, зокрема людей літнього віку, внаслідок спричинених війною стресів, зниження життєвих стандартів, погіршення медичного забезпечення очевидні. Загалом наративи респондентів дозволяють констатувати стан масштабної гуманітарної кризи, яка є результатом не лише безпосередніх бойових дій, руйнування соціальної інфраструктури, але й у низці випадків безвідповідальної та такої, що порушує базові права людини, державної політики, передусім щодо населення непідконтрольної території.

128 Інтерв'ю із Є. Володимиром Сергійовичем, пенсіонером; 1933 р. н.; зап. 11 грудня 2015 року в Донецьку. Особистий архів автора.

129 Інтерв'ю із Е. Василем Тихоновичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 26 листопада 2016 року в Слов'янську. Особистий архів автора.

«КОГДА (ЕСЛИ) ЗАКОНЧИТСЯ ВОЙНА...»

Проблеми вивчення колективної та індивідуальної пам'яті нерозривно пов'язані з її роллю в конструюванні групової ідентичності, яка дозволяла би говорити про певні закономірності та універсальні категорії поколінського мислення. Як свідчать сучасні теоретичні напрацювання фахівців, що вивчають концептуальні засади процесів спогадів, рефлексій з приводу минулого та сучасності, саме поколінська ідентичність усвідомлюється індивідами набагато краще, ніж належність до тих чи тих соціальних груп¹³⁰. Саме ця обставина дозволяла поставити перед респондентами питання щодо їхнього бачення перспектив завершення конфлікту на Сході України. Співрозмовники, як правило, демонстрували зневіру щодо ймовірності його розв'язання в найближчій перспективі, принаймні за життя респондентів. Тривалий характер конфлікту, наявність глибоких геополітичних протиріч зовнішніх акторів, протягом тривалого часу позиційний характер бойових дій, власний трагічний досвід уже другої війни, яку переживають свідки II С.в./ВВв, стали джерелом формування у представників старшого покоління стану фрустрації, що вкладається у формулу: «Детство пришлось на войну: выдать, в войну придется и умереть...».

Загалом наративи респондентів відображають складну й неоднозначну картину сприйняття сьогоденних подій на Донбасі й оцінки ролі в них української та сепаратистської (Росії) сторін, місця західних держав, зокрема США, як таких, що несуть відповідальність за ситуацію, яка склалася. Саме залученість багатьох зовнішньополітичних акторів, система рекрутування влади, яка блокує прихід до неї моральних і розумних людей («... умных людей у нас в стране много, но их не допускают, их не допускают»¹³¹), є, на думку респондентів, тими чинниками, які унеможливають швидке завершення війни.

Одна з проблем повоєнного врегулювання, порушена свідками минулої війни, пов'язана з поверненням до мирного життя, ресоціалізацією того, хто брав у руки зброю. Життєвий досвід тих осіб, які в період II С.в./ВВв самі воювали й пам'ятали повоєнні роки, дозволяв їм передбачити складність адаптації комбатантів до реалій мирного життя, схильність колишніх вояків до девіацій: «Кончилась война, освободились солдаты. Они ничего делать не умеют. Они только воевали, они убивали... Они пришли с оружием, и начался разбой, бандитизм. Представь, что сейчас все закончится миром. Они что, пойдут работать на станке, они будут копать? Они вооружены...»¹³².

Закономірним є питання щодо того, що змушує людей літнього віку залишатися в безпосередній близькості до зони бойових дій, не переїжджати до більш безпечного місця. Аналіз проведених інтерв'ю дозволяє залежно від характеру аргументації виокремити такі пояснення: складність або неможливість адаптації в літньому віці на новому місці, острах стигматизації та дискримінації внаслідок місця народження чи проживання до війни; нездатність держави забезпечити більш-менш прийнятні житлові умови на ново-

130 Юрайт У. Поколение и память. Концептуальные размышления о поколенческих аспектах процессов воспоминаний и самотематизации. «Работа над прошлым»: XX век в коммуникации и памяти послевоенных поколений Германии и России: сборник статей / [редкол.: О.С. Нагорная и др.]. Челябинск: Каменный пояс, 2014. С. 14–26; Хмелевская Ю. Поколение как генератор памяти: о «технических» характеристиках, продуктивности и сфере применения. «Работа над прошлым»: XX век в коммуникации и памяти послевоенных поколений Германии и России: сборник статей / [редкол.: О.С. Нагорная и др.]. Челябинск: Каменный пояс, 2014. С. 27–37.

131 Інтерв'ю із С. Галиною Сергівною, 1937 р. н.; зап. 8 липня 2016 року в с. Білосарайська Коса Мангуського району Донецької області. Особистий архів автора.

132 Інтерв'ю із Ж. Михайлом Івановичем, пенсіонером; 1924 р. н.; зап. 21 липня 2018 року в Амвросіївці Донецької області. Особистий архів автора.

му місці і, водночас, страх втратити своє зароблене ще за радянських часів майно або квартиру; відсутність родичів в іншому, більш безпечному місці і наявність рідних, загалом певного соціального оточення в місці проживання респондента на час проведення інтерв'ю; небажання залишати «малу Батьківщину», особливо якщо йдеться про місце, де поховані рідні та близькі. Це досить чітко відображають наративи респондентів: «Очень горькая судьба пришлась на нашу старость. Но уйти отсюда я никуда не уйду. Пусть меня здесь убьют»¹³³, «Я тут родилась, выросла, тут все мое... Хотя в городе и стреляют, но я дома...»¹³⁴. Очевидно, що для певної частини респондентів (насамперед тих, хто проживає в самопроголошених республіках) переїзд був неможливий через ідеологічні мотиви – впевненість у тому, що при владі в Україні перебувають фашисти, віру в справедливість боротьби збройних формувань сепаратистів проти української армії¹³⁵.

Трагічні події останніх років істотно змінили шкалу цінностей і пріоритетів людей, які живуть в умовах бойових дій. Проте висловлене практично всіма респондентами бажання «...і щоб тільки не стріляли. І більше нічого не треба...» залишається центральним очікуванням і головною надією для всіх людей, що живуть зараз в умовах війни на Донбасі й, зокрема, тих осіб, які, переживши всі жахи ІІ С.в./ВВв, все ж таки мріють дожити своє складне і повне трагічних випробувань життя людини ХХ століття під мирним небом.

ВИСНОВКИ

Війна, яка нині точиться на Донбасі, навіть після її формального завершення не скінчиться. Її пролонгована дія в повоєнному суспільстві проявиться не лише у вигляді усталених на десятиліття стереотипів, але й у формі певної усної історичної традиції, яка передаватиметься протягом тривалого часу.

Своя картина світу (а, отже, особливості позиціонування себе в ньому, ставлення до подій 2014–2019 років в Україні та на Донбасі зокрема) склалася в тих осіб, які вже мають воєнний досвід – свідків ІІ С.в./ВВв, людей, що живуть по обидва боки лінії розмежування. Їхні усні історії доводять, що ключовими чинниками, які справили вплив на сприйняття сьогодення, став досвід життя за умов бойових дій і постійних ризиків для життя, нові соціально-економічні та політичні реалії, еволюція історичної політики, інформаційно-пропагандистські впливи тощо.

Для більшості респондентів типовим є амбівалентне ставлення до сучасних суспільних процесів, розгляд сьогodнішніх подій як прояв громадянського протистояння, спровокованого як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Підставою для такої оцінки є

133 Інтерв'ю із М. Раїсою Андріївною, пенсіонеркою; 1937 р. н.; зап. 15 липня 2016 року в с.Тарамчук Мар'їнського району Донецької області. Особистий архів автора.

134 Інтерв'ю із Ш. Тетяною Григорівною, пенсіонеркою; 1940 р. н.; зап. 26 серпня 2016 року в Кривому Розі (респондентка постійно живе в Авдіївці). Особистий архів автора.

135 Інтерв'ю із К. Всеволодом Григоровичем, пенсіонером; 1926 р. н.; зап. 8 травня 2014 року в Донецьку. Особистий архів автора; Інтерв'ю із Л. Сергієм Єфимовичем, пенсіонером; 1935 р. н.; зап. 25 липня 2016 року в Донецьку. Особистий архів автора; Інтерв'ю із І. Анною Данилівною, пенсіонеркою; 1930 р. н.; зап. 21 липня 2019 року в Ясинуватій Донецької області. Особистий архів автора.

особливості розвитку України в пострадянський період, гібридний характер сьогоденної війни, невідповідність того, що відбувається (з перспективи причин та наслідків), їхнім уявленням про характер пережитої II С.в./ВВв. Водночас наявні в наративах альянсу на минулу війну спричинені руйнуваннями, до яких призвели бойові дії, загибеллю людей, відповідною парадигмою сприйняття сьогоденних подій, створеною за допомогою ЗМІ.

Результати бесід з очевидцями дозволяють констатувати в співрозмовників стан глибокого морального потрясіння, спричинений знищенням економічного потенціалу Донбасу, що створювався їхньою працею, руйнуванням соціокультурного ландшафту, який традиційно характеризувався відносно безконфліктною взаємодією різних культур і традицій, демографічними втратами. Очевидно, що наслідки пережитої воєнної травми, тяжкість якої буде визначатися насамперед тривалістю бойових дій у Донбасі, місцеве населення відчуватиме дуже довго. Є велика ймовірність того, що саме воєнні події, трагічний досвід війни 2014–20(?) років стануть ключовим чинником формування нової «донбаської ідентичності». Живильним ґрунтом цього буде серед іншого і звернення до образу учасників минулої війни, «дітей війни», загалом літніх людей, які змогли (не змогли) пережити ще одну війну.

Можна багато теоретизувати з приводу сказаного свідками II С.в./ВВв на Донбасі. Можна констатувати, що багато хто з них став заручником інформаційно-пропагандистських впливів з тієї чи тієї сторони. Але одне є очевидним і незаперечним: на відміну від українських та закордонних політиків, які приймають чи збираються прийняти ті чи ті рішення щодо Донбасу, які розглядають його як об'єкт політичних торгів і маніпуляцій, вони краще знають ціну людського життя. Тому що бачили тисячі смертей у роки II С.в./ВВв і сотні смертей протягом 2014–2019 років. І тому що кожен хвилину можуть втратити своє життя зараз...

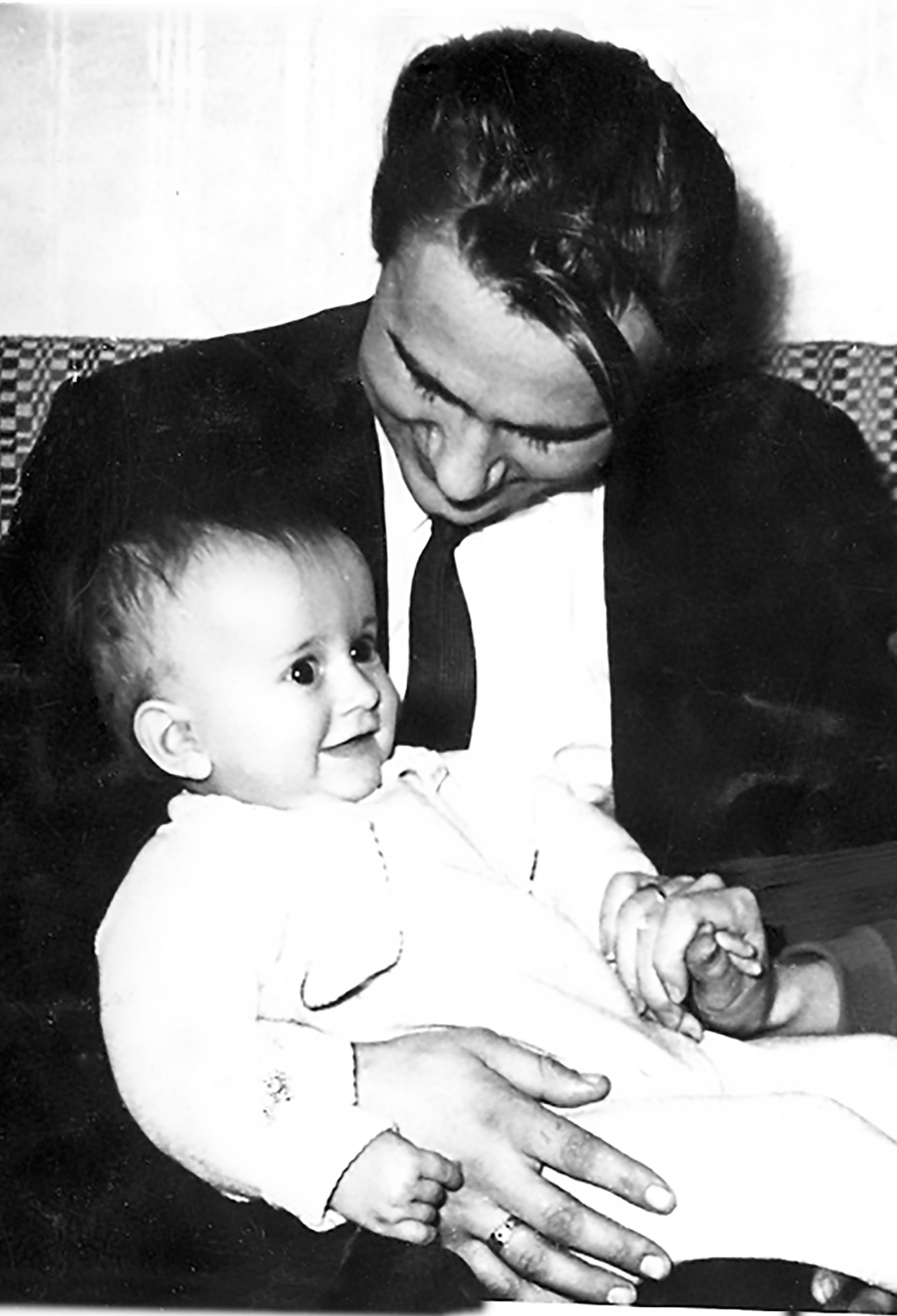

НЕВИДИМИ УЧАСНИЦІ/КИ ВІДОМИХ ПОДІЙ: невідомі досвіди і смисли

Ірина Єзерська-Вдовіна. Спогади дітей українських дисидентів про використання радянською системою родинного чинника в боротьбі з інакодумцями

Аліна Добошевська. Участь жінок у дисидентському русі 60–80-х років в Україні

СПОГАДИ ДІТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

про використання радянською
системою родинного чинника
в боротьбі з інакодумцями

Ірина Єзерська-Вдовіна

У цій публікації здійснено спробу проаналізувати особливості пригадування родичами політичних та релігійних інакодумців власного та родинного досвіду протистояння радянській системі в період 1960–1980-х рр., коли режим, який дещо пом'якшив методи політичного переслідування та репресій, у своїй боротьбі з інакодумцями руками спецслужб продовжував використовувати надчутливу емоційну сферу родинних зв'язків для тиску на опонентів для їхньої дискредитації, моральної дезорієнтації, схиляння до співпраці, психологічного ламання та знешкодження. Також зроблено спробу простежити, наскільки були дієвими ці дискримінаційні заходи щодо оповідачів, які ставали заручниками родинного походження, а також їхній вплив на подальшу долю та життєвий вибір самих дисидентів і їхніх близьких.

Дослідження вибудоване на особистих спогадах членів родин дисидентів. Усю зібрану інформацію поділено на кілька тематичних блоків: від родинного виховання, впливу системи через заклади системи освіти, взаємодії із дружнім і нелояльним оточенням і аж до влиття в підпільну роботу та осмислення свого тодішнього становища з перспективи часу.

На хвилі хрущовської критики культу особи Сталіна й часткових десталінізації та лібералізації кінця в СРСР 1950–1960-х років, означеної в літературі як «відлига», виник дисидентський рух, що став серйозним викликом для партійно-радянської системи і мав вплив на все подальше її існування. Багато представників молодшої інтелігенції, невдоволеної половинчастістю та поверховістю лібералізації суспільно-політичного життя та швидким згортанням «відлиги», стали виразниками ідеї більшої свободи в творчості, суспільному житті, науковій, культурній, релігійній, економічній сферах, питанні національного самовизначення. Виховані в радянських умовах, ці люди намагалися змінити радянську дійсність, апелюючи до законів та Конституції СРСР. Десталінізація 1960-х років відзначалася, зокрема, й тим, що на зміну тотальному страху приходять сумнів і можливість ідейного вибору. Окупація Чехословаччини в 1968 році стає переломним моментом, коли перед радянськими громадянами постають дві альтернативи – йти на компроміси із сумлінням, продовжуючи жити в уявному ідеальному світі, чи ставити під сумнів офіційно декларовані гасла.

Явище дисидентства своїм існуванням руйнувало уявлення про витворену пропагандою ідеальну картину радянського світу. У системі, вибудованій на тотальній пропаганді, існувала неподоланна прірва між декларованими принципами та реальністю. На сторожі всіх сфер життя, зокрема ідеологічної, стояли пильні карально-репресивні органи. Компартійно-радянська система сама створювала своїх опонентів, або, за визначенням історика Георгія Касьянова, незгодних¹.

Намагання подолати тоталітарне минуле та його наслідки надають особливої актуальності цьому дослідженню в часи декомунізації та утвердження України як правової та демократичної держави. Усвідомлення необхідності запобігання можливих порушень фундаментальних прав людини в подальшому вимагає від нас осмислення радянської історії та аналізу методів фізичного, морального чи психологічного тиску, які використовувала радянська система в боротьбі з інакодумцями.

Радянська держава, позбавлена *de facto* будь-яких ознак демократичності, пильно і жорстоко контролювала найменші прояви інакодумства. Особливі заходи щодо захисту радянського ладу вживалися від моменту його становлення. Жертвами переслідувань у різні періоди і відповідно до внутрішньо- і зовнішньополітичних пріоритетів були представники певних соціальних груп, як-от царські офіцери, підприємці, інтелектуали, селяни, а також представники певних національностей. Апогеєм політичних переслідувань стали сталінські репресії 1930-х років що, пішовши на спад у період Другої світової війни, відродилися з новою силою в повоєнний час, розширив-

¹ Касьянов Г. В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: «Либідь», 1995. 224 с.

ши ідеологічну соціальну та національну базу переслідуваних «ворогів радянської держави», зокрема й завдяки приєднаним новим територіям. Припинення масових політичних репресій історики пов'язують зі смертю Йосипа Сталіна у березні 1953 р. Хронологічно наше дослідження охоплює пізній радянський період, який характеризується певним пом'якшенням роботи карально-репресивної системи. Держава відмовляється від відвертого фізичного тиску на своїх непокірних громадян, однак ті методи морального та психологічного впливу, які залишаються в арсеналі органів держбезпеки, – не менш жорстокі, а іноді навіть нещадніші щодо осіб, до яких їх застосовували.

Для боротьби з дисидентством в арсеналі органів держбезпеки була низка методів та інструментів. Одним із особливо підступних та цинічних з морально-етичного погляду, однак закономірним у роботі спецслужб методів було маніпулювання інтимною сферою родинних стосунків. Бажаючи вплинути на опонента, під загрозу ставили благополуччя, безпеку, здоров'я чи навіть життя його близьких. Діти – найбільш беззахисні члени суспільства, тим паче такого, у якому порушують права людини, ставали зручним засобом для тиску на батьків.

ЛІТЕРАТУРА, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Використання родинних зв'язків для впливу на опонента не було новим і оригінальним у роботі карально-репресивних органів. Система сімейного заручництва, репресії і дискримінаційні заходи щодо членів родин осіб, яких офіційна пропаганда йменувала «ворогами радянської держави», склалася і стала невід'ємною частиною функціонування радянського тоталітарного режиму та однією з його найпотворніших ознак. Цій темі присвячено низку праць української історикіні Тамари Вронської². Серед них – фундаментальна книга «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)», що стала першою в українській історіографії узагальнювальною працею про феномен сімейного заручництва³. Хронологічні межі дослідження припадають на час становлення радянської влади та найжорстокіших сталінських репресій, коли була цілеспрямована державна політика боротьби з конкретними та уявними опонентами режиму, до яких офіційна пропаганда застосовувала кліше «вороги народу», з ідеологічною основою та конкретними практичними механізмами її реалізації. Витворена авторкою на підставі історико-правового аналізу наукова концепція явища сімейного заручництва у радянській державі, а також розкриття теми репресій щодо дітей дійсних та уявних опонентів системи є важливим акцентом у дослідженні політичних репресій радянської влади.

Дослідження репресій проти членів родин інакодумців у 1960–1980-х роках в СРСР неможливі без розуміння самого явища дисидентства. Перші публікації, присвячені

² Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009. 486 с.; Вронська Т. Родини «ворогів народу»: правовий та соціальний статус, повсякденне життя (1940 – 1960-ті рр.) // *Повосення Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. - [Кн. 1], ч. 1-2. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 272–292.

³ Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). К.: Темпора, 2013. 624 с.: іл.

українському дисидентському руху з'явилися ще в першій половині 1990-х років. Серед сучасних історичних робіт, присвячених феномену шістдесятництва в Україні, слід назвати «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років» Георгія Касьянова, першу узагальнювальну роботу з цієї тематики⁴. Автор пише історію виникнення та існування руху протесту 1960–1980-х рр. через призму існування «людини незгодної» – інакодумця, який, попри всі можливі ризики й загрози та нерозуміння з боку конформної більшості, не боїться протистояти системі. Г. Касьянов підкреслює, що життя незгодних як форма протесту мало велике значення для майбутнього і самого існування людини як такої. Усі типові особливості дисидентського руху він подає в загальному контексті функціонування системи та її тенденції до занепаду. 2019 року вийшло друге видання цієї праці з доповненнями, виправленнями та авторськими переосмисленнями з перспективи часу⁵.

Проблемі зародження та розвитку опозиційної щодо радянської системи думки в УРСР присвячено монографію доктора історичних наук, наукового співробітника Інституту історії України НАН України Юрія Курносова⁶. Внесок у дослідження українського руху опору другої половини ХХ ст. зробили також Юрій Зайцев, дослідник визвольного руху другої половини ХХ ст., який ґрунтує свої роботи на унікальній джерельній базі самвидавних та усноісторичних матеріалів; Анатолій Русначенко, котрий у своїх працях демонструє єдність, цілісність та спадковість мети, цілей і завдань українського визвольного руху у ХХ ст.⁷ Проблема українського дисидентського руху, інакомислення та ідеологічним репресіям в УРСР 1950–1980-х рр. присвячено також низку публікацій Юрія Данилюка та Олега Бажана⁸. Серед молодих дослідників цієї тематики варто відзначити Олену Заплотинську та Бориса Захарова⁹. Монографія Захарова написана на основі великого масиву документів та матеріалів, зокрема аудіо- та відеозаписів діячів українського дисидентського руху другої половини ХХ ст., зібраних стараннями Харківської правозахисної групи.

4 Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80 років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

5 Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. 2-ге вид., випр. і доповн. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. 248 с.

6 Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття). Київ, 1994. 222 с.

7 Зайцев Ю. Дисиденти: Опозиційний рух 60-80-рр. *Сторінки історії України: ХХ ст.* Київ, 1992. С. 195–235; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х – початок 1990-х рр. К.: В-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.; Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. К.: Києво-Могилянська академія, 1999. 324 с.

8 Бажан О. Формування ідеології та правової бази для переслідування інакодумців в Україні в другій половині 1950-х–70-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* Збірник статей. К., 1998. Вип. 3. С. 144–158; Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х 1980-ті рр.). К.: Рідний край, 2000. 232 с.; Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті 20 ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.; Бажан О. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах. *Краєзнавство: науковий журнал.* Київ, 2006. № 1/4. С. 80–82; Бажан О. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» / Національний університет «Києво-Могилянська Академія».* Київ, 2007. Т. 65 : Історичні науки. С. 40–49; Бажан О. Українознавчі дослідження під пресою ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках. *Краєзнавство: науковий журнал.* Київ, 2008. № 1/4. С. 45–55.

9 Заплотинська О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки. Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет. Одеса: Астропринт. 2006. Вип. 6. С. 58–66; Заплотинська О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2006. № 1. С. 145–157; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.

Окремо слід згадати працю учасника дисидентського руху, активного видавця та розповсюджувача самвидаву Івана Геля. Праця вийшла по смерті автора і є своєрідним літописом очевидця, що поєднує здобутий узагальнений досвід з вивченої автором історіографії, власні спогади та рефлексії з перспективи часу людини, яка з-поміж багатьох інших чинила інтелектуальний опір радянській системі¹⁰. Автор уважав термін «дисидент», «дисидентський» некоректним і таким, що применшує суть і масштаб руху, який сам трактував як національно-визвольний. Окрім відомих фактів, І. Гель описує безліч ситуацій і подій з власного досвіду, а також вводить у науковий обіг нові імена своїх тодішніх соратників.

Ще однією узагальнювальною працею, що охоплює такий важливий аспект руху шістдесятництва, як самвидав, є праця сучасного дослідника, сина учасників українського дисидентського руху Олеса Обертаса. Повнота, новизна, тематично-змістова й стилістична різноманітність матеріалів, які автор увів в обіг, – надзвичайно важлива для сучасної української історичної науки. Аналіз документів, а також вихід за межі основної теми дослідження та охоплення ідеологічної, громадсько-політичної сфери, осмислення подій робить працю масштабною. Предмет дослідження – явище самвидаву – автор трактує як чи не найважливіше досягнення дисидентів¹¹.

У дослідженні політичного інакодумства та ідейної інакшості важливим є розуміння процесів, методів та ідеологічної складової формування радянської ідентичності, втворення так званої «радянської людини». Знання про це дає теоретична праця Олени Стяжкіної, вибудована на аналізі проблеми прийняття, відторгнення та сприймання радянського українцями¹².

Про парадокси системи в пізній радянський час і специфіку останнього радянського покоління, на долю якого випала нагода спостерігати за розпадом, здавалося б, могутньої і вічної імперії пише професор Каліфорнійського університету в Берклі, вчений-антрополог російського походження Алексей Юрчак, автор терміна «гіпернормалізація». У своїй праці *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet* (2006), перекладеній 2014 року російською, автор стверджує, що радянська влада і громадяни відчували руйнування системи, але, не бачачи альтернатив, прийняли фальшивий світ суспільного існування¹³.

Радянській суспільній свідомості через призму повсякденності присвятила свою працю радянська та російська дослідниця Наталія Козлова. Фокусуючи значну увагу на біографічній складовій, авторка використовує великий масив так званих «людських документів» – знайдених в архівах епістоляріїв, щоденників та інших матеріалів особистого характеру¹⁴.

Ще наприкінці 1980-х років у часи «перебудови» російські опозиційні журналісти та письменники Пьотр Вайль та Александр Геніс написали роботу «60-е. Мир советс-

10 Гель І. А. Вилік системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / Ред. та упор. І. В. Єзерська. Львів: Часопис, 2013. 392 с., іл.

11 Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Передм. М. Коцюбинської; післямова О. Зінкевича. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.

12 Стяжкіна О. Радянське як своє, чуже, інше: теоретичні підходи. *Студії з радянської історії*. С. 51–71. URL: <http://jncid.donnu.edu.ua/article/view/5093/5121> (дата звернення: 25.06.2019)

13 Юрчак Алексей. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Предисл. А. Беляева; пер. с англ. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.

14 Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. М.: Издательство «Европа». 2005. 527 с.

кого человека», у якій розглядають спосіб життя та світогляд радянської людини часів хрущовської «відлиги», багато ідеалів якої знову стали актуальними на кінець існування СРСР. Автори виділяють так звані категорії культури, а також зародження, еволюцію та занепад культурного та інтелектуального явища шістдесятництва. Саме зміни, які принесла «відлига» в ідеях та думках, мали ключовий вплив на майбутнє, формуючи нові культурні орієнтири. Водночас закінчення епохи «відлиги» із введенням радянських військ у Чехословаччину не просто розділило державу/партійну владу та інтелігенцію, а й усе радянське суспільство поставило перед вибором – обрати конформізм і стати співучасником радянських злочинів або визнати їх, зруйнувавши пропагандивну утопію в своїй свідомості, з усіма можливими наслідками такого кроку¹⁵.

Проблемі виховання й відносинам дітей із релігійних сімей євангельських християн-баптистів із суспільством та державними виховними інституціями присвячена праця дослідниці антропології релігії та історії євангельського протестантизму в Україні та СРСР Олени Панич¹⁶. Згідно з її твердженням, діти із релігійних сімей в умовах країни з пануванням ідеології «наукового атеїзму» опинилися між двох вогнів суперечливого і травматичного виховання – родинного і церковного в християнському дусі та офіційного пропагандивного радянського, уособленням якого на початковій стадії була школа. Репресії, переслідування за віру, постійний тиск, перепони і просто відсутність можливостей здобуття вищої освіти і кар'єрного зростання супроводжували вихідців із релігійних родин, а тим паче представників різних протестантських течій впродовж життя. Чи не єдиним шансом їхньої повноцінної радянської соціалізації було зречення своєї віри, засудження батьків і обривання родинних зв'язків.

На основі інтерв'ю з львівськими поетами-шістдесятниками, колишніми політв'язнями Іриною та Ігорем Калинцями побудовані праці «Одержимість» Юрія Зайцева та «Попід Золоті Ворота» Петра Шкраб'юка¹⁷. Автор першої праці, окрім спогадів Ігоря Калинця про участь в дисидентському русі, подає ще вибірку архівних матеріалів, зокрема фрагменти з його архівно-кримінальної справи, а також короткі біографи та фото осіб, про яких згадується в інтерв'ю. П. Шкраб'юк у дещо поетично-художній формі написав історію родини Калинців на основі спогадів їх самих, доньки, близьких родичів, друзів та соратників.

Своєрідним намаганням зрозуміти феномен українського шістдесятництва через призму життя особистостей, що нерозривно з ним асоціюються, є книжка із опублікованими розмовами з Євгеном Сверстюком, Михайлиною Коцюбинською, Іваном Дзюбою, Михайлом Горинем та Миколою Рябчуком, які записали польська журналістка Богуміла Бердиховська та польська літературознавиця й перекладачка з українським корінням Оля Гнатюк. Формулювання питань підводить до розкриття особистостей дисидентів, їхнього життєвого досвіду, обставин особистісного формування, вибору ними людської та громадянської позиції¹⁸.

15 Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека/ Изд. 2-е, испр. М.: Новое литературное обозрение, 1998. 368 с.

16 Панич О. Діти і дитинство євангельських християн-баптистів в умовах пізнього радянського часу (1960–80-ті роки) URL: <http://uamoderna.com/md/panych-children-evangelical-families-ussr> (дата звернення: 28.05.2018).

17 Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / Вступна стаття Ю. Д. Зайцева. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 178 с.; Шкраб'юк П. Попід Золоті ворота. Шість елегій про родину Калинців. Документальна біографія. Львів, 1997. 519 с.

18 Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердихов-

Для нашого дослідження важливе місце посідають роботи, присвячені специфіці індивідуальних спогадів та усних історій, особливостям дитячого пам'яті та пригадування тощо. Серед праць, присвячених проблемі роботи з усними свідченнями, корисною є робота російської дослідниці Тетяни Вороніної. Для свого аналізу Вороніна обрала дитячі спогади людей, які пережили блокаду Ленінграда в часи Другої світової війни, і зробила акцент на спостереженні за структурою і формою розповіді¹⁹.

Ще одним дослідженням, вибудованим на усноісторичному матеріалі часів Другої світової війни – спогадах колишніх дітей-остарбайтерів – є стаття української історикині Гелінади Грінченко «Примусова праця в нацистській Німеччині в усних історіях колишніх дітей-остарбайтерів»²⁰. Авторка акцентує увагу на особливостях пригадування дитячого досвіду перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині вже дорослими людьми.

Про особливості дитячої пам'яті та пригадування подій дитинства людьми похилого віку пише російська дослідниця Ірина Реброва на основі аналізу інтерв'ю так званих «дітей війни» – осіб, які пережили Другу світову війну. Авторка намагається відділити індивідуальну пам'ять від колективної, виокремивши особистий досвід партнерів по інтерв'ю від загального, а також ідеологічних установок офіційної політики пам'яті та відомої їм з літератури та інших джерел інформації²¹. Ще в одній зі своїх праць дослідниця застосовує оригінальний метод порівняння усноісторичних спогадів «дітей війни» та «творів-статей» – роздумів сучасної молоді про війну, при цьому поєднує покоління дідів і внуків в єдиному полі колективної пам'яті про війну²².

Дослідження проблем дитинства в СРСР неможливі без розуміння особливостей організації та функціонування радянської шкільної системи. Інформацію про це дає монографія Лідії Пироженко, у якій авторка висвітлює особливості, передумови, причини, хід, наслідки реформування шкільної освіти в СРСР, вписуючи його у загальний суспільно-політичний та соціокультурний контекст²³.

Особливостям комуністичного виховання в родині та школі й відмінності між ними присвятила статтю російська педагогиня та прозаїк Олена Іваницька. Своє дослідження авторка вибудувала на усноісторичному матеріалі, архівних публікаціях радянської преси, нормативних документах органів влади та власних рефлексіях і паралелях. Проаналізувавши основні компоненти радянського ідеологічного виховання, авторка

ська та Оля Гнатюк [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К.: Дух і літера, 2004. 344 с.

19 Вороніна Т. Реконструкція смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика / Т. Вороніна, И. Утехин. *Память о блокаде: Свидетельства очевидцем и историческое сознание общества: Материалы и исследования* / под. ред. М. В. Лоскутовой. – М.: Новое издательство, 2006. С. 230–261.

20 Грінченко Г. Примусова праця в нацистській Німеччині в усних історіях колишніх дітей-остарбайтерів. *Вісник Харківського національного університету*. 2009. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 12. № 871. С. 52–74.

21 Реброва И. В. В кругу «своих», «чужих» и «других»: анализ устных воспоминаний детей о войне 1941 – 1945 гг. «Гуляй там, где все»: *История советского детства: опыт и перспективы исследования*: Сб. ст. Т. 4. / Сост. В. Г. Безрогов, М. В. Тендрякова. М.: РГГУ, 2013. – С. 237 – 258.

22 Реброва И. В. Связь поколений: Великая Отечественная война глазами «детей войны» и ее восприятие современной молодежью. *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сборник научных статей* / под ред. А.Ю. Рожкова. – Краснодар: Экоинвест, 2010. С. 248 – 263.

23 Пирожено Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. XX століття): Монографія. К.: Педагогічна думка, 2013. С. 304.

доходить до виключно негативних висновків щодо його впливу на радянських дітей, які своєю чергою передають цей досвід наступним поколінням²⁴.

Щодо питань методики та методології роботи з усноїсторичним матеріалом надзвичайно корисною є праця професорки Харківського університету Гелінади Грінченко, присвячена спогадам колишніх українських оstarбайтерок, вивезених у роки Другої світової на примусові роботи до Третього району²⁵. Ще в одній праці цієї дослідниці містяться теоретичні та практичні рекомендації щодо організації усноїсторичних досліджень і роботи із зібраним матеріалом, а також зразки всієї необхідної супровідної документації²⁶.

Методичні рекомендації щодо планування роботи, підготовки та проведення інтерв'ю, документального оброблення й подальшої публікації зібраного матеріалу є в посібнику російської дослідниці Марини Лоскутової «Устная история»²⁷.

В основу цього дослідження покладено розповіді про власний (дитячий та юнацький) досвід зіткнення з роботою радянських спецслужб. Своїми історіями поділилися: Андрій Григоренко, наймолодший син генерала, правозахисника Петра Григоренка, Звенислава Мамчур-Калинець, донька поетів Ігоря та Ірини Калинців, Оксана Гель та Роксолана Лемик – доньки активних видавців та розповсюджувачів самвидаву Івана Геля та Ярослава Лемика, Ірина Волицька, донька від першого шлюбу Атени Пашко, третьої дружини опозиційного журналіста, правозахисника та інтелектуала В'ячеслава Чорновола, Ольга Олесюк (Боєчко), донька релігійного дисидента, пастора Церкви християн віри євангельської Василя Боєчка та Микола Горинь, молодший брат політв'язнів – психолога Михайла та мистецтвознавця Богдана Горинів. Інтерв'ю записані в рамках ініційованого авторкою проєкту «Дитинство під контролем КГБ», присвяченого збиранню спогадів дітей українських дисидентів. У ході роботи було вирішено розширити його рамки й акцентувати увагу не лише на дітях політв'язнів, а й на інших членах родини, які також ставали об'єктами тиску радянських каральних органів.

Усі оповідачі сьогодні – успішні та реалізовані в житті люди, здебільшого з вищою освітою. Їхній вік коливається від 45 до понад 70 років. Наймолодшій оповідачці на момент розповіді було 42 роки, найстаршому – 72.

Відповідно до цього в час, який охоплюють хронологічні межі дослідження, два інформанти вже були не діти, а юнаки. Оскільки хронологія теми понад двадцять років і колишні малолітні діти виростили, то до уваги слід брати не лише дитячу пам'ять, а й пам'ять зрілої людини як таку про минулі події. Під час вибору респондентів не йшлося про віковий чи гендерний паритет або пріоритет. Єдиною умовою була належність до родини дисидентів і власний досвід дискримінації державою через походження.

Згідно з методичними рекомендаціями з кожним з інформантів було проведено одноосібне наративне біографічно-тематичне інтерв'ю (з акцентом на другій частині) у формі вільної бесіди. Біографічна складова містить: основні віхи біографії, особистий

24 Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью. Несколько тезисов о нашем советском детстве URL: <https://magazines.gorky.media/znamia/2016/11/odin-na-odin-s-gosudarstvennoj-lozhyu.html?fbclid=IwAR0DjA8k5UHpcrajU6nUGBC9qw1OWb5gcrG4FhWseAzHIgGmEkzUtiLA> (дата звернення: 4.10.2019)

25 Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Х.: «НТМТ», 2012. 304 с.

26 Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. 28 с.

27 Лоскутова М. В. Устная история. Методические рекомендации по проведению исследования. Спб. Европейский Дом, 2002. 56 с.

досвід. Тематична складова: власний досвід на тлі історичних подій та суспільно-політичного явища дисидентства, а також розмова в руслі теми дослідження. Після – уточнювальні запитання як підготовані заздалегідь, так і ті, що випливають в процесі розповіді.

Заздалегідь було розроблено питальник-путівник для ситуації, якщо особа буде не готова послідовно й цілісно викласти інформацію біографічного й тематичного характеру. Основні пункти розмови обговорено заздалегідь.

П'ять інтерв'ю записані на відеокамеру, два – на диктофон. Найдовше з них триває 1 год. 26 хв., а найкоротше – 34,07 хв. Підготовку, запис та транскрипцію інтерв'ю здійснила авторка статті.

Мета цього дослідження – на основі усних свідчень дослідити пам'ять членів родин українських дисидентів про власний досвід та досвід своєї родини протистояння з радянською системою у період 1960–1980-х рр., коли режим, що відійшов від жорстоких практик сімейного заручництва, типового для часу становлення радянської влади та сталінських репресій, у своїй боротьбі з інакодумцями руками спецслужб продовжував використовувати надчутливу емоційну сферу родинних зв'язків для тиску на опонентів для їхньої дискредитації, моральної дезорієнтації, схилення до співпраці, психологічного ламання та знешкодження. Виходячи з цього, важливо також простежити, наскільки були дієві ці методи та їхній вплив на подальшу долю дисидентів і їх рідних.

Усю зібрану інформацію можна розділити на кілька тематичних блоків. При цьому слід пам'ятати, що дискримінаційні заходи, ініційовані та проведені партійно-державними та каральними органами, застосовувалися до опитуваних осіб найчастіше не через їхні власні позицію чи дії, а лише через родинне походження. Виняток становить досвід Андрія Григоренка, про що буде далі.

ВИХОВАННЯ В СІМ'Ї, ВПЛИВ РОДИНИ, ВИТОКИ «ІНАКШОСТІ»

Діти, батьки яких обрали шлях протистояння радянській дійсності, згадують, що з раннього віку їхнє виховання суперечило офіційному радянському. Вдома їм не боялися розповідати про замовчувані факти з історії та культури, забуті імена історичних осіб, національні символи, небезпечні на той момент інтерпретації певних подій та явищ. У сім'ях інакодумців дотримувалися та дбали про збереження родинних, національних та релігійних, культурних традицій, а також плекали чітку національну ідентичність своїх дітей. Домашнє виховання, вибудоване на національних акцентах, суперечило офіційному, вибудованому на радянських догмах.

Оксана Гель, Звенислава Калинець, Тарас Чорновіл, Валентин Мороз-молодший, Тарас Осадчий, Оксана Горинь брали активну участь разом зі своїми батьками у різдвяних вертепах, які організовувалися від середини 1960-х і до арештів 1972 року щорічно напередодні Нового року. Вдома у другій дружини В'ячеслава Чорновола Олени Антонів відбувалися репетиції колядувань, у великодній період збиралися дорослі й діти для святкувань та ведення гаївок. Також її помешкання відвідував підпільний греко-католицький священник для відправлення служб²⁸.

²⁸ Інтерв'ю з Марією Савкою-Качмар, скульпторкою, 1939 р. н.; зап. 29.07.2015 у Львові. Особистий архів авторки.

Про спадковість національно-релігійної традиції виховання у своїй родині говорить Звенислава Калинець-Мамчур, зазначаючи, що тоді в дитинстві не розуміла винятковості свого становища. Цю традицію передавали їй батьки та бабуся як щось очевидне і, якщо виходити з її вже дорослих спогадів, без акценту, що це потрібно приховувати задля безпеки.

Дитинство я проводила трохи у Львові, трохи у бабусі в самому містечку Ходорові, де родина була дуже так націоналістично налаштована і відповідне виховання вони дали моєму татові. Це є весь відбиток нашої родини. Релігійне, надзвичайно патріотичне виховання було.

... Ну зразу скажу, що в садочок мене не взяли, хоча я дуже хотіла, бо я така соціальна була і є, людина, і дитина тоді була. Мене не взяли, власне, з різних міркувань і в тому числі, наскільки я розумію, що ніби не у Львові, а в Ходорові виховувалася, і тоді вже були мої батьки відомі своїми іншими поглядами.

В нашій родині ніколи, от я, власне, себе порівнювала, і дуже багато розпитувалася потім своїх однолітків: як вони і що вони знали. Виявляється: дуже багато моїх друзів теперішніх, яких я тоді не знала – вони нічого не знали в дитинстві. Ото про що ви кажете. Для мене це було диво. Тому що в мене бабуся, татова мама – вона розповідала все з самого початку, абсолютно. Я добре знала, що таке УПА, я добре знала, що таке партизанка. Я, можливо, своїм дитячим розумом цього не усвідомлювала. Я знала, що того не можна казати – і не можна! Все! Мені навіть тато, як маму заарештували, шептав, що я мала сказати мамі на побаченнях, що мала передати. Мені здається, що я знала абсолютно все. Можливо, вони щось і не сказали. Це треба зараз тата запитати. Але нічого не приховували. І, кажу, для мене було дивно, що від багатьох молодих людей приховували, і для них воно потім, що в родині хтось був... І це зрозуміло, що боялися. А в нас вже не було чого боятися. Вже батьки обоє сіли в тюрму²⁹.

У наведеному вище фрагменті є декілька важливих акцентів. Серед них проблема дозволених і недозволених тем у суспільстві і відмінності родинного виховання від офіційного. У ранньому віці Звенислава Калинець формувалася лише під впливом першого і уникнула другого, оскільки не була прийнята до дитсадка. В дитинстві оповідачка не розуміла відмінностей свого виховання від виховання своїх друзів чи однолітків. Це знання з'явилося пізніше, коли можна було вільно говорити на до того заборонені теми і вона змогла порівняти свою ситуацію з ситуаціями інших. Важливим моментом, що є своєрідним лейтмотивом подальшого формування особистості Звенислави Калинець, є наголос на тому, що відрізняло її родину від більшості радянських родин: це, власне, відсутність страху, оскільки втрачати їм було уже нічого – її батьки були заарештовані й засуджені на кілька років таборів і заслання, а вся родина відчула на собі дискримінаційні заходи системи.

²⁹ Інтерв'ю з Звениславою Ігорівною Калинець-Мамчур, викладачкою, донькою дисидентів; 1963 р. н.; зап. 6.08.2016 у Львові. Особистий архів авторки.

Неусвідомленим прикладом альтернативного сімейного виховання може бути один з епізодів розповіді Роксолани Лемик. В 4 класі на два питання, яке місто є столицею її батьківщини і яке місто є столицею України, вона двічі відповіла Київ. За свою відповідь дівчинка отримала трійку, що для відмінниці було тяжким ударом через нерозуміння такої несправедливості. Адже від батьків вона засвоїла, що її Батьківщина – Україна, столиця якої місто Київ³⁰. На перший погляд – це очевидна річ, якщо не врахувати ідейний підтекст цієї проблеми, про який знали батьки Роксолани і поволі готували й дочку до сприйняття СРСР як чужорідного утворення.

Дисиденти – люди з чіткими моральними принципами, будь-яке лицемірство як форму комунікації із суспільством вони відкидали. Свої життєві алгоритми дисиденти намагалися прищепити й своїм дітям. Оповідачі згадують, що батьки, розповідаючи їм про речі, які відрізнялися від офіційної радянської версії, найчастіше не акцентували на їхній крайовості й спеціально не забороняли говорити про них поза домом (наведений вище фрагмент спогадів Звенислави Калинець). Однак, виростаючи в атмосфері інакодумства в сім'ї та агресивної пропаганди в усіх інших сферах життя, маючи практичний досвід переслідувань їхніх родин та родин батьківських однодумців, діти дисидентів були свідомі можливих наслідків. Звідси чітке знання, про що не слід говорити публічно.

Попри все, діти залишалися дітьми і пояснювали собі дійсність за своїми дитячими уявленнями. Часто їх цікавила не так ідеологічна складова, як можливість занурення у світ дорослих та здобуття нового досвіду (перше куштування кави, участь у вертепі). Багато речей сприймалося у формі гри (конспіративність, нові знання, оригінальність своєї родини та близького оточення).

Наймолодший син Петра та Зінаїди Григоренків Андрій, дитинство і юність якого минули в Москві, сприймав українську мову як особливу секретну мову спілкування між ним і батьком. Це при тому, що українська була першою мовою, якою він навчився читати ще в дошкільному віці. Перші дві книжечки з українськими казками йому подарувала мати, людина російської культури. Генерал Петро Григоренко своєму наймолодшому сину ненав'язливо, але послідовно прищеплював українську ідентичність. З ним він говорив українською, знайомив з українською культурою, возив на екскурсії в Україну. Зокрема під час однієї з батькових відпусток першокласник Андрій Григоренко вперше побував у Львові на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі³¹. Метою такого візиту було вшанування великого літературного таланту, а не експлуатованого радянською пропагандою революційного образу поета. Адже від батька Андрій Григоренко успадкував ще й любов до поезії.

ПЕРШЕ ЗІТКНЕННЯ З СИСТЕМОЮ. ШКОЛА (ДИТИНСТВО, ЮНІСТЬ)

За словами респондентів, перше зіткнення із системою у них було ще у шкільному віці. Вже тоді вони відчували свою інакшість та особливе ставлення до себе з боку педагогів, однокласників, а головне – увагу такого могутнього і страшного для радянських людей органу, як КДБ.

³⁰ Інтерв'ю з Роксоланою Ярославівною Лемик, юристкою, викладачкою, донькою дисидента; 1974 р. н.; зап. 21.12.2016 у Львові. Особистий архів авторки.

³¹ Інтерв'ю з Андрієм Петровичем Григоренком, правозахисником, сином дисидента; 1945 р. н.; зап. 26.10.2017 у Львові. Особистий архів авторки.

Радянська школа мала своїм завданням готувати ідейно свідомих, суспільно корисних та відданих будівників держави та комунізму. Починаючи з дитсадка і далі в школі радянським дітям та підліткам намагалися прищепити відчуття вдячності радянській владі «за все» та щастя за мирне життя в СРСР під керівництвом КПРС як ідейно обов'язкових. Віддати належне радянській батьківщині та партії за щасливе дитинство вони мали добросердним навчанням та сумлінним засвоєнням ідеологічних постулатів. В арсеналі офіційної пропаганди було ще одне почуття, яке намагалися прищепити дітям – почуття провини за недостатній внесок у справу перемоги миру чи боротьби з ворогами радянського ладу³². Загалом вплив політико-ідеологічних чинників на розвиток шкільної освіти в СРСР позначився не лише на викладанні предметів соціогуманітарної сфери, природничих і точних наук, а й запровадженні низки дисциплін, які, за задумом партії, мали гартувати ідейних радянських людей (основи комунізму, суспільствознавство, бесіди про наше радянське суспільство), готових до загроз ядерної війни та розв'язаної капіталістичними країнами третьої світової війни (цивільна оборона, початкова воєнна підготовка)³³. Наслідком такої ідеологічної підготовки майбутні радянських школярів, за визначенням Олени Іваницької, «було абсурдним в душі соціальної шизофренії», де попереду одночасно піднімалися вершини комунізму та ядерний гриб, а сьогодення минало в оточенні ворогів³⁴.

Школа для багатьох дітей інакодумців ставала першим досвідом соціалізації. Для системи школа, вчительський та учнівський колективи були засобами тиску на дітей з родин, котрі не вписувалися в типову радянську картину. Заради справедливості варто відзначити, що не завжди цькування у школі за інакшість були санкціоновані спецорганами, дуже часто це була ініціатива дирекції та педагогічного колективу, від яких значною мірою залежала загальна атмосфера в школі й особливий мікроклімат у середовищі учнів. Причиною такої позиції вчителів були не лише страх за свою кар'єру чи бажання прислужитися системі, а й щира радянська ідейна свідомість.

Ініціатором цькування Ольги Олесюк (Боєчко) у львівській школі № 21 була класна керівниця, ідейна комуністка, яка надто ретельно виконувала свій обов'язок стежити за ідейною атмосферою серед учнів та в їхніх сім'ях³⁵. Вона влаштовувала дівчині часті допити про родину, інтереси, спосіб проведення часу, погрожувала їй відсутністю перспектив на майбутнє, публічно принижувала, а найгірше – налаштовувала проти неї однокласників:

Класна керівниця кликала мене і розпитувала, чи є у нас радіоточка, телевізор, куди я ходжу з батьками, чим займаюся. Спочатку я щиро про все розповідала, бо не все ще розуміла. Згодом вона почала мені говорити, що в мене немає майбутнього: я не вийду заміж, не вивчуся,

32 Іваницькая Е. Н. Один на один с государственной ложью. Несколько тезисов о нашем советском детстве URL: <https://magazines.gorky.media/znamia/2016/11/odin-na-odin-s-gosudarstvennoj-lozhyu.html?fbclid=IwAR0DjA8k5UHpcajU6nUGBC9qw1OWb5gcrGn4FhWseAzHIgGmEkzUtiLA> (дата звернення: 4.10.2019)

33 Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. XX століття) : Монографія. К.: Педагогічна думка, 2013. С. 41–75.

34 Іваницькая Е. Н. Один на один с государственной ложью. Несколько тезисов о нашем советском детстве

35 Теза про обов'язок педагогів стежити за настроями, висловлюваннями учнів та атмосферою в їх сім'ях належить О. Іваницькій. Див.: Іваницькая Е. Н. Один на один с государственной ложью. Несколько тезисов о нашем советском детстве.

буду доживати віку в певних закритих закладах. Вона приходила до нас додому...

... Мені влаштовували різні акції протесту. Дівчата в середніх класах бувають жорстокі. В один з днів я приходила до школи, а вони усі зі мною не розмовляють. Це було за напучуванням вчительки. Вона їм розповідала, що мій батько має справу з закордонними службами, займається валютними махінаціями. І про релігійну діяльність говорили, але обертали на політичний бік³⁶.

Класна керівниця всіляко виділяла та виокремлювала Ольгу в колективі, а також часто відверто ігнорувала та підкреслювала її зайвість. Ще один педагог, вчитель історії, вигадав для дівчини та її подруги – онучки підпільного греко-католицького священника – образливі прізвиська, які швидко підхопили однокласники. Сам він чинив на неї психологічний тиск, принижував, а його дії дівчина розцінювала як знущання. Те, що з нею відбувалося в школі, тепер уже доросла Ольга Олесюк (Боечко) називає «культурним терором».

На момент, коли Ольга закінчувала 8 клас, її батько вже був ув'язнений. У школі, щоб уникнути зайвого клопоту й посиленої уваги відповідних органів, намагалися швидше позбутися доньки політичного в'язня. Комунікабельна і товариська дівчина боляче переживала не лише через жорстоку чи ігноративну поведінку однокласників, а й через те, якими рисами її наділили в шкільній характеристиці: замкнутість, відлюдкуватість, скритність³⁷.

Пильну увагу до себе пам'ятає і Оксана Гель, зазначаючи, що дитиною дуже гостро сприймала будь-яку несправедливість щодо себе у школі, пов'язуючи її зі своїм походженням. Уже в дорослому віці вона визнає, що, окрім очевидних дискримінаційних дій вчителів щодо себе, у школі відносила до таких і цілком звичні ситуації, як-от заниження оцінки, що могло трапитися з будь-яким учнем.

Звичайно, було до мене особливе ставлення, і мені час від часу про це нагадували. Нагадували тим, що, наприклад, могли мені занижувати несправедливо оцінки. Можливо, таке буває у будь-якій школі, але тоді я сприймала це як особливе ставлення. По-друге, я ж їздила до тата на побачення. Відлучалася на тиждень, а то й десять днів. То класна керівниця та інші вчителі страшенно шантажували і піддавали пресингу мою маму, що не треба це робити, не треба брати дитину на побачення. А потім і мені забороняли розповідати, де була і що я там бачила. Проводили зі мною профілактичні розмови³⁸.

³⁶ Інтерв'ю з Ольгою Василівною Олесюк (Боечко), донькою єпископа Церкви християн віри євангельської; 1970 р. н.; зап. 23.05.2018 у Львові. Особистий архів авторки.

³⁷ Там само.

³⁸ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, донькою дисидента 1964 р. н.; зап. 4.02.2016 у Львові. Особистий архів авторки

Загалом матері Оксани не раз погрожували позбавленням батьківських прав за те, що їздить з донькою в Мордовію на побачення з батьком і не виховує її в радянському дусі. Про заниження оцінок говорить і Ольга Олесюк (Босечко), котрій завжди ставили одну або дві четвірки, щоб вона не була відмінницею.

У восьмому класі Оксану Гель не прийняли до комсомолу разом з усіма:

У восьмому класі всіх автоматично приймали. І тільки мене одну не прийняли. Я тим сильно не переймалася, бо й не хотіла. А потім, уже, мабуть, в класі десятому, мене почали агітувати вступати. Мабуть, для статистики або так було задумано: що я свідомо з власної ініціативи хочу бути комсомолкою. Але я відмовилася³⁹.

Найбільше зі школою пощастило Дзвінці Калинець, котра після арешту батьків знайшла розуміння та співчуття в школі. Вчителі не боялися морально підтримувати дівчинку, що залишилася без батьківської опіки, та навіть передавали їм вітання. Згодом до цієї львівської школи № 28 перевівся з попередньої, де зазнавав цькувань, і Тарас Чорновіл⁴⁰. Варто зазначити, що свою розповідь навколо шкільних років Звенислава Калинець вибудовує із зазначенням прізвищ людей, які були до неї зичливими. Натомість в інших фрагментах розповіді співрозмовниця свідомо не називає людей, які ставилися до неї не дуже добре. Вона свідомо зазначає це, проявляючи розуміння, і виправдовує їхню позицію страхом перед системою.

ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ/КАР'ЄРНІ МОЖЛИВОСТІ

Якщо шкільна освіта була обов'язковою для всіх, то подальше здобуття освіти та вибудовування успішної кар'єри ставали справжнім випробуванням для дітей інакодумців. В руках спецслужб з'являвся зручний інструмент для маніпуляцій проти родин політичних дисидентів. Особливо, якщо люди прагнули пов'язати своє майбутнє з гуманітарною сферою діяльності, яка в радянській системі була надто ідеологізованою. Тому для дітей з ідейно та політично неблагонадійних сімей шлях туди здебільшого був неможливий.

Батьки Оксани Гель самі були вихідцями із «неблагонадійних» за радянськими стандартами родин. Марія Гель, переселенка з території, що після Другої світової війни відійшла до Польської Народної Республіки, і родичка учасників українського визвольного руху, мріяла про філологічну освіту. Однак, попри п'ять спроб, вступити до Львівського університету не змогла і багато років пропрацювала на панчішній фабриці. Іван Гель мріяв стати юристом. Однак для сина політв'язня, пов'язаного по материнській лінії родинними зв'язками з родиною Тершаковців, єдиним шансом навчатися на вечірньому відділенні історичного факультету стало особисте втручання тодішнього ректора Львівського університету Євгена Лазаренка. Згодом, уже за

³⁹ Там само.

⁴⁰ Інтерв'ю зі Звениславою Ігорівною Калинець-Мамчур, викладачкою, донькою дисидентів; 1963 р. н.; зап. 6.08.2016 у Львові. Особистий архів авторки.

власну антирадянську позицію, був арештований й відрахований з 5 курсу історичного факультету Львівського університету. Подружжя Гелів дбало про освіту своєї доньки, заохочуючи її до читання, вивчення іноземних мов. Справжнім таланом Оксана Гель вважає те, що її прийняли до елітарної тоді львівської школи № 4 з поглибленим вивченням іноземних мов. Специфікою цієї школи було те, що після її закінчення випускники отримували сертифікат технічного перекладача. Віддавши доньку до цієї школи, батьки подбали про її майбутнє, забезпечивши фахом. Численні спроби Оксани Гель здобути вищу освіту аж до часу так званої горбачовської «перебудови» були марні⁴¹.

Не змогли здобути бажаної освіти і старші діти пастора Василя Боєчка. Найстарший син вступив до залізнично-дорожнього технікуму лише після наполегливих клопотань батька і навіть поїздки в Москву. Другий син, розуміючи безперспективність справи, навіть не пробував здобути вищу освіту й усі зусилля спрямував на допомогу матері та молодшим сестрам і братам. Адже їхній батько на той момент уже був заарештований та засуджений. Старша з доньок Ольга мріяла вступити до Львівського політехнічного інституту на технологічний факультет (спеціальність – харчова промисловість), однак через погану характеристику для неї було закрито навіть кулінарне училище⁴².

Для 16-річної Ірини Волицької новий шлюб матері з українським шістдесятником В'ячеславом Чорноволом перетворився на справжнє цькування в школі. У випускному класі їй влаштували публічне судилище, на котрому присутні були весь клас та педагогічний колектив. Дівчина, на відміну від дітей інших львівських друзів своїх батьків, була дорослішою, тому її не залякували інтернатом, а зробили об'єктом колективного публічного остракізму. Адже в суспільстві, яке будувало комунізм, цькування інакодумців могло бути теж тільки колективним.

Виключення з комсомолу не було великою світоглядною трагедією для Ірини Волицької, однак мало негативні наслідки в її подальших спробах здобути освіту, навіть попри атестат з високими оцінками. Один абзац у загалом позитивній характеристиці, яку вона отримала після закінчення школи, став визначальним для творення її іміджу неблагонадійної: «Виключена з комсомолу за розповсюдження націоналістичних віршів, яке здійснювала за вказівкою своєї матері»⁴³.

Упродовж наступних кількох років Ірина намагалася вступити до низки навчальних закладів СРСР. З дитинства дівчина мріяла стати акторкою, тому першою її спробою було славетне Щукінське училище в Москві. Вона вдало пройшла всі творчі конкурси, однак, коли подала документи, то їй відмовили «через помітний польський акцент, який складно піддається виправленню».

Волицька досконало володіла французькою, тому наступного року спробувала вступити до Горлівського педагогічного інституту іноземних мов. Сім'я сподівалася, що здобути освіту на Донбасі буде легше. Однак тут чи не вперше дівчині озвучили справжню причину її неприйняття до навчального закладу. Зробив це проректор інституту. Знову вона почує про те, що на перешкоді здобуттю вищої освіти є її націо-

⁴¹ Детальніше про це у публікації авторки: Єзерська І. В. Дитинство під контролем КГБ: діти інакодумців як інструмент тиску (досвід родин учасників дисидентського руху в Україні 1960–1980-х рр.). *Усна історія: теорія, метод, джерело*. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Вінниця, 2018. С. 66.

⁴² Інтерв'ю з Ольгою Василівною Олесюк (Боєчко), 1970 р. н.

⁴³ Інтерв'ю з Іриною Василівною Волицькою-Зубко, 1955 р. н.

налістичні та антирадянські переконання, в Київському університеті від присутнього на екзамені з історії представника спецслужб. Ірина Волицька не змогла вступити ні на факультет іноземних мов Київського університету, ні до Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Формальним приводом були несправедливо занижені оцінки на вступних екзаменах, що розв'язувало руки вступній комісії, керівникам закладів, а абітурієнтку та її родину позбавляло права на апеляцію.

Так і не ставши студенткою, Волицька три роки пропрацювала звичайною робітницею на заводі електровимірювальних приладів. З часом, завдяки доброзичливості колективу та здобуттю нового досвіду, вона навіть змогла полюбити своє вимушене місце праці. Однак навіть тут вона не уникла контролю спецслужб. Співробітники КДБ тиснули на керівника заводу, що прийняв на роботу 17-річну дівчину із політично неблагонадійної родини:

Але це так тривало не дуже довго, кілька місяців. Коли стало зрозуміло начальству. Коли до начальства прийшли і сказали: «Ви знаєте, хто у вас тут працює» (сміється – І. Є.) Тоді почалися проблеми. І проблема починалася тоді, коли мені потрібно було характеристику брати з заводу, щоб знову поступати.

Я приходила до начальника, кажу: «Дайте мені характеристику. Я хочу поступати». А я мала право, абсолютно. В свою відпустку можу поступати. То цей начальник гримав до мене кулаком по столу і кричав: «Будь проклятий той час, коли ти прийшла до нас на роботу». До мене, до сімнадцятирічної дівчинки! Це можна собі уявити, який тиск чинили на того начальника, що він мене взяв на роботу. Це робітнича професія, завод.

Але так чи інакше. Я йомуказала: «Давайте, які хочете характеристики. Без характеристики я не можу. Давайте, яку ви вважаєте, таку і давайте». Ну я смілива була. Мені що було втрачати? Ну що втрачати було? Я мусила за себе боротися⁴⁴.

У цьому фрагменті знову прозирає ідея відсутності страху й навіть певна відчайдушність вихідців із родин репресованих, яким уже не було чого втрачати (про що вище говорила З. Калинець-Мамчур). Водночас і ця оповідачка з розумінням виправдовує свого начальника, апелюючи до уявного слухача, намагаючись спонукати і його до такого розуміння безвихідного становища директора заводу: «Це можна собі уявити, який тиск чинили на того начальника, що він мене взяв на роботу. Це робітнича професія, завод». Це дуже важливий момент розповіді й оцінки ситуації самою героїнею, адже вона водночас за допомогою емоційних мовних, інтонаційних та мімічних засобів наголошує на травматичності для себе, 17-річної дівчини, агресивної поведінки директора, що кричав на неї та бив кулаком по столу.

Ірина Волицька проявила тверду й наполегливу позицію в справі здобуття бажаної вищої освіти. Моральною опорою в цій ситуації для неї була підтримка родини. На

⁴⁴ Там само.

цьому вона не акцентує спеціально, але вибудовує свою розповідь так, що зводить усі факти до того й представляє боротьбу за продовження свого навчання справою всієї своєї родини. Активна боротьба В'ячеслава Чорновола в ув'язненні за право для Ірини на здобуття вищої освіти, резонанс у світі та підтримка радянських і світових правозахисників посприяли позитивному розв'язанню цього питання. Чорновіл навіть розробив план укладення фіктивного шлюбу між Іриною та його табірним товаришем, радянським дисидентом єврейського походження, що передбачав їхній спільний виїзд за кордон, де вона зможе продовжити навчання в Сорбонні. Звідти їй вислали запрошення, яке перехопили співробітники спецорганів. Щоб уникнути подальшої публічності цієї справи, передусім за кордоном, КДБ пішло на поступки і запропонувало Ірині навчання в одному з вишів Новосибірська – подалі від України, впливу рідних та друзів-однодумців, а також від Москви та російських дисидентів. Довелося досягнути компромісу, і в такий спосіб В. Чорновіл та А. Пашко таки домоглися права для доньки здобути гуманітарну освіту в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії на театрознавчому факультеті. За нею був закріплений спеціальний куратор з КДБ, котрий впродовж п'яти років її навчання наглядав за нею, проводив виховні бесіди⁴⁵.

Справжнім дивом Ірина Волицька вважає, що в неї вийшло влаштуватися на роботу старшим лаборантом у Львівському відділенні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук УРСР. Тодішній керівник інституту Юрій Григорович Гошко ставився з розумінням до її ситуації, на запит органів держбезпеки надавав позитивну характеристику, не чинив перешкод у кар'єрному зростанні. Навчаючись у заочній аспірантурі в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії Ірина Волицька досліджувала українську драматургію та режисуру, зокрема творчість Лесі Українки, І. Кочерги, О. Довженка та розстріляних в урочищі Сандармох Миколи Куліша та Леся Курбаса. Однак творчість діячів Розстріляного відродження не могла обрати плановою темою в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії до 1991 року. Дисертацію на тему «Проблеми формування творчої особистості Леся Курбаса» Ірина захистила 1992 року.

ВІДРАХУВАННЯ З ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ. ОБМЕЖЕННЯ КАР'ЄРНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Окрім перешкоджання в здобутті вищої освіти ще одним дискримінаційним інструментом тиску на дисидентів та вихідців із їхніх родин було відрахування з навчальних закладів та перешкоджання у професійному зростанні.

На момент першого арешту Михайла та Богдана Горинів у 1965 р. їх наймолодший брат Микола був студентом престижного факультету автоматики Львівського політехнічного інституту. Через п'ятдесят років чоловік згадує, що тоді створювали такі умови, щоб він припинив навчання. Миколу Гориня змушували змінити спеціальність і перейти на хімічний або нафтовий факультет.

Давалося два місяці на дозавання екзаменів. Уявіть собі, що електроніка, електрика і хімія чи нафта, то є цілком різні речі. Тим

⁴⁵ Там само.

більше, що я не мав жодної симпатії до хімії, особливо органічної. Це означало, що, якщо я погоджуся, то цілком нормальним способом через те, що не здав екзаменів, не знав, – не перейду. То була така ширма, щоб поставити мені бар'єр в освіті.

Не лише в здобутті освіти, а й в будь-якому кар'єрному зростанні вихідцеві з інакодумної сім'ї чинилися перепони. Закінчивши військову кафедру в інституті, Микола Горинь тоді не отримав офіцерського звання. Труднощі були й з працевлаштуванням. Однак тут спрацював людський чинник і знайшовся керівник підприємства, котрий не побоювся працевлаштувати хлопця з неблагонадійної родини під свою відповідальність⁴⁶.

Розповідь цього партнера по інтерв'ю про свої поневіряння майже позбавлена емоцій. Його спогад-рефлексія з перспективи часу вибудована на констатації конкретних фактів. Така ситуація може бути спровокована психоемоційними особливостями оповідача, більшою емоційною стриманістю чоловіків або остаточним подоланням травматичного досвіду й відбитком подальших подій. Загалом, якщо говорити про останній чинник, то не варто відкидати те, що репресії через родинне походження торкнулися його особисто уже в студентські роки, коли він був більш емоційно стійким і обізнаним у суспільній ситуації, тому свої випробування сприймав як неминучу плату за позицію своєї родини.

Діти генерала Петра Григоренка поплатилися не лише за відступництво батька, а й за власну позицію. «А найстарший брат розплатився за нашу організацію, хоч не належав до неї. Його не викинули з армії. Він залишився, але його загнали за Урал, у ведмежий куток кудись. Він ще декілька років залишався в армії у тому ж ранзі, не діставав вищих звань. Його спочатку навіть арештували, але потім відпустили»⁴⁷. Два інші брати теж були заарештовані, їх звільнили з військової служби та позбавили звань.

Після першого арешту на початку 1964 року Андрія виключили з комсомолу та першого курсу Московського енергетичного інституту. Тоді, на початку 1960-х років синів Петра Григоренка не засудили. Як стверджує Андрій Григоренко: «Батько нас захистив. Його визнали невідповідним і божевільним, а нам сказали, що ми потрапили під його вплив»⁴⁸. Однак наймолодший син виявився найзапеклішим «антисоветчиком» і не полишав правозахисну діяльність. Не раз брав участь у демонстраціях на захист права кримських татар повернутися до Криму, євреїв – на виїзд з СРСР, боровся з порушенням прав людини в СРСР. Щоправда, перепон у навчанні йому не чинили. Андрій Григоренко зміг поступити на вечірнє відділення Московського інженерно-будівельного інституту. Можливо, через те, що обирав технічні виші, можливо, через загалом спокійнішу ідеологічну атмосферу в столиці СРСР. Однак 1975 р., за два роки до позбавлення громадянства самого генерала Григоренка, його наймолодшого сина змусили до еміграції. Спочатку він переїхав до ФРН, згодом у США, де живе й сьогодні»⁴⁹.

⁴⁶ Інтерв'ю з Миколою Миколайовичем Горинем, громадським діячем, братом дисидентів; 1945 р. н.; зап. 7.11.2017 у Львові. Особистий архів авторки.

⁴⁷ Інтерв'ю з Андрієм Петровичем Григоренком, 1945 р. н.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

СІМ'Я ЯК ТИЛ ТА ОПОРА

Для кожного дисидента надійним тилом була його сім'я. Саме від дружин, чоловіків, батьків, сестер, братів, дітей чи інших близьких родичів вони отримували матеріальну та моральну підтримку в скрутні часи вимушеного безробіття, арешту, заслання, примусових лікувань у спеціалізованих психіатричних лікарнях. На плечі рідних найчастіше лягали витрати на адвокатів, посилки з харчами й теплим одягом, далекі та виснажливі поїздки на короткі побачення.

Після засудження Ірини та Ігоря Калинців вихованням дівчини опікувалися їхні батьки. Саме найближчі родичі з обох сторін докладали максимум зусиль, щоб врятувати дитину від інтернату⁵⁰.

Батько братів Горинів Микола, як згадує його наймолодший син, намагався працювати ще багато років після виходу на пенсію, щоб допомагати родині свого сина Михайла, багатолітнього політв'язня. Адже дружині сина, філологині за освітою Ользі, яка виховувала двох дітей, теж складно було знайти постійну роботу⁵¹.

Часті обшуки, профілактичні бесіди, виклики на допити, погрози, перешкоди та штучно обмежені можливості вимагали від членів родин інакодумців чималої моральної стійкості та сили духу. Обшуки з метою виявлення самвидаву та інших заборонених матеріалів проводили не лише в помешканнях дисидентів, а й у їхніх родичів та найближчих друзів.

Батька Роксолани Лемик не арештували в 1972 р., хоч часто викликали на допити, перешкоджали в працевлаштуванні, в помешканні проводили обшуки. Її спогад про власний досвід пережитого обшуку наочно демонструє особливості фрагментарного дитячого запам'ятовування і зосередження пам'яті на найяскравіших незвичних до того для дитини моментах. Решта її розповіді базується на інформації вже одержаній від матері, очевидно, у старшому віці, здобутій, ймовірно, під час не одного обговорювання її в діалозі доньки з мамою чи в ширшому колі близьких людей.

Він тоді жартував, казав, що «я вмів добре все ховати».

Той обшук, що я пам'ятаю, в мене перед очима. Мені було, мабуть, вже років п'ять. Я вже була в такому віці, що діти пам'ятають. В мене в пам'яті це такими кадрами, кавалками. Ми жили тоді на вул. 700-річчя, тепер це проспект Чорновола, в невеличкій двокімнатній квартирі в новобудові.

Те, що я пам'ятаю, то це такий в хаті рейвах. Всі десь там ходять, шукають і т. д., і т. д. А далі все йшло такими кадрами. Тобто тут в кутку щось там перевертається, тут щось витягується. Далі все, що можу розказати, то зі слів моєї мами.

Вона говорила, що досить ввічливо відносилися до мене, як до дитини. Жодного разу ніхто не підняв на мене голос. Хоча я всюди

⁵⁰ Інтерв'ю зі Звениславою Ігорівною Калинець-Мамчур, 1963 р. н.

⁵¹ Інтерв'ю з Миколою Миколайовичем Горинем, 1945 р. н.

десь пробувала влізти і подивитися, що відбувається. З нами жив тоді дідусь, мамин тато. І коли мама просила, щоб я пішла гуляти з дідусем на вулицю, щоб я не була присутня в квартирі, то я сказала, що я нікуди звідси не піду і тут буду все пильнувати. І пильнувала я наступним чином. У нас стояла стара радіола, і я побачила, як чоловік пробує щось там розкрутити її.

Я до мами: «Він вже починає ламати наше радіо!» (сміється – І. Є.)

Мама каже: «Вам не варто цього робити, тут стоять пломби, воно має свою гарантію. Ви мені це розкрутите, поламаєте, а далі що? Якщо стоять пломби, то скоріше за все, це ніхто не відкривав», – і в такому дусі.

Один з них навпочіпки сидів і перегортав в папці графіку листочок за листочком. В тата графіка була Остафійчука, Сороки. Тато вже тоді почав колекціонувати. Його надихнули Ярослава Музика і Богдан Сорока. Крім творів гуцульського мистецтва, він почав збирати речі художні і в першу чергу [роботи – І. Є.] товаришів, які були з ним.

Крім того, треба додати, коли самвидавом видавалися збірки Ігоря Калинця, то тато запропонував, щоб це було більш естетично, щоб це не були просто шживки друкованого тексту, зробити ілюстрації до цього. Відповідно відома є графіка Богдана Сороки. Тато тоді фотографував її, і коли вони видавали ці збірки, тато доклеював її, як ілюстрації, щоб зробити це як книжку, як естетичне видання. Ці ілюстрації зберігаються зараз у «Відчиненні Вертепу», а оригінали графіки були у нас також.

Але суть в тому, що коли він переглядав навприсядки ту папку, я залізла йому на спину ззаду і почала гойдатися. А той чоловік каже: «Роксоляна, злізь, мені і так тяжко».

Мама каже, що я тоді стала перед ним, руки в боки: «А що думаєте, моїм батькам легко від того, що ви прийшли і перевернули всю хату?»

Але тим не менше ніхто мене тоді не ображав, нічого фізичного – не відштовхував, не підняв руку на мене. Очевидно, в них був чіткий інструктаж поводитися максимально коректно.

Тоді все, що знайшли, – це, здається, був молитовник або Новий завіт, тобто щось з релігійного видання і ця книжка «Бабин Яр», яка на той час була заборонена⁵².

Дівчинка дошкільного віку через вікові особливості запам'ятала такий серйозний і небезпечний для своєї родини момент, як обшук працівниками КДБ їхнього помешкання, наче пригоду, гру. Цей дитячий досвід у вже дорослому віці вона переповідає з гумором. Водночас тоді, під час обшуку, п'ятирічна Роксолана продемонструвала

⁵² Інтерв'ю з Роксоланою Ярославівною Лемик, 1974 р. н.

й серйозний підхід до ситуації та виявила наполегливу ініціативу контролювати дії чужинців у своєму помешканні, перешкоджаючи нищенню майна й докоряючи їм за втручання в приватний простір своїх батьків.

Очевидно, уже з розповідей рідних Роксолана Лемик почерпнула інформацію про особливості видання та переховування самвидаву. Особистий досвід її родини додається до загального знання про особливості підпільної самвидавної роботи та репресивних заходів проти інакодумців.

Тато ховав усі заборонені матеріали не вдома.

То була ціла система. Брат, мама татова жили в селі. В селі набагато простіше все сховати, бо є стайні, комори, стріхи і інше. Під яблунею можна закопати і ніхто того не знайде ніколи. Але, що цікаво, в той час, коли обшук проводили у нас, то одночасно провели його й у татого брата, що жив у Львові, і в татовій мамі, моєї бабці. Це село Солова Золочівського району. Це було все паралельно.

Але повторюю, тоді в селі знайти щось в хаті було нереально. То ніхто не ховав так очевидно, як в двокімнатній квартирі. Тому це, може, й спростило життя моєму татові. Хоча тим не менше він змушений був звільнитися з університету, де він на той час працював. Йому просто пояснили, що він має написати заяву на звільнення. Потім він довгий час працював майстернях університетських, потім довгий час не міг влаштуватися на роботу за спеціальністю. Маючи вищу освіту інженерну... його взяли в Науково-дослідний інститут РЕМА на таку найнижчу за кваліфікацією роботу (не для людини з вищою освітою). Але треба було хоча б десь працювати. Радянська система створювала дуже цікаві умови, що якщо ти не працюєш – ти є «тунідець» і тебе можуть посадити, кримінальну відповідальність можеш нести. Але при тому ніхто не хотів брати його на роботу. Коли він приходив з своїм дипломом політехніки і пропонував себе як працівник, то погоджувалися. Але через тиждень давали зрозуміти: вибачте, але ми тут помилилися, або немає такої посади чи ще щось в такому дусі – давали зрозуміти, що ти маєш далі шукати іншу роботу⁵³.

Готуючи черговий арешт інакодумця, КДБ вдавався до провокацій і використовував найменші зачіпки для дискредитації противника.

Микола Горинь згадує про випадок, що стався з його малолітнім племінником Тарасом незадовго перед новим арештом брата Михайла. Семирічний першокласник за підбурюваннями старших хлопців заліз через вікно в залізничне училище і вініс звідти для них макет бронепоезда. Можливо, до іншої дитини в такій ситуації поставилися би поблажливіше. Проте сина дисидента поставили на облік в міліції, повідомили в школі як про «малолітнього злочинця», котрий посягнув на «символ революції». Гірше того, звичайному дитячому хуліганству, вчиненому за намовляннями старших

⁵³ Інтерв'ю з Роксоланою Ярославівною Лемик, 1974 р. н.

дітей, дали публічний розголос з метою дискредитації всієї родини. Замовні пасквілі з шельмуванням родини Горинів писав львівський поет Григорій Книш.

Отже, плануючи арешт Михайла Гориня, КДБ створював певний психологічний клімат, формував публічну думку, вдаючись до послуг певних осіб творчих професій, котрі з ідейних, прагматичних, корисливих міркувань чи страху виконували непривабливу роботу із витворення негативного образу ворога радянської держави.

ОТОЧЕННЯ БЛИЗЬКЕ ТА ОТОЧЕННЯ НЕДРУЖНЄ

Окрім найближчих родичів, морально і матеріально виживати дисидентським родинам допомагало близьке оточення – коло однодумців, котре найчастіше розділяло непросту долю переслідуваних системою інакодумців. Про велику взаємну підтримку родин політв'язнів згадують Оксана Гель, Звенислава Калинець, Ірина Волицька. Зокрема, остання назавжди запам'ятала вчинок літературознавчині-шістдесятниці Михайлини Коцюбинської, котра після затримання її матері, Атени Пашко, пообіцяла морально виснаженій невдачами під час вступу до Київського університету та переслідуваннями їх сім'ї 18-річній дівчині стати її матір'ю на випадок засудження на тривалий термін її рідної. Відтоді й і до сьогодні Ірина Волицька називає цю приятельку своєї родини, активну учасницю руху шістдесятників, «мамою Михайлиною»⁵⁴.

Назавжди у пам'яті Звенислави Калинець-Мамчур зберігся спомин, який вона, попри невпевненість щодо точної хронології цієї події, прив'язує до арешту батька в серпні 1972 р. Саме з цим сумним фактом вона пов'язує благородний жест батькового друга, художника Богдана Сороки, який, намагаючись підтримати і підбадьорити маленьку дівчинку, яка переживала розлуку з батьками, подарував їй велосипед. Історія про це є в попередній статті авторки⁵⁵.

Попри підтримку близьких друзів, чуйних родичів та співчутливих однодумців, жити доводилося серед великого загалу звичайних радянських обивателів, котрі прагнули спокійного та комфортного життя, а політичні ідеї їм були далекі й незрозумілі. Окрім того, тривале життя в системі подвійних координат, моральний шпагат між реальністю та пропагандою виробили в радянських людей своєрідний комплекс «безвідповідальності заручника», що означав чітке відчуття власної безпорадності, відсутності розуміння непорушних прав людини. На вироблення цього комплексу була спрямована ідейно-політична обробка людей з дитячого віку, коли їм прищеплювали такі моделі думання та поведінки: «не потрібно виділятися», «від мене нічого не залежить», «сидіти тихо, а то буде гірше» тощо.⁵⁶

Розуміючи, яке велике значення для людини як істоти соціальної має вплив (психологічний та практичний) та реакція інших людей, КДБ, окрім використання родинного чинника, часто вдавався й до залучення чинника оточення / формування певної суспільної думки.

⁵⁴ Інтерв'ю з Іриною Василівною Волицькою-Зубко, 1955 р. н.

⁵⁵ Єзерська І. В. Дитинство під контролем КГБ: діти інакодумців як інструмент тиску (досвід родин учасників дисидентського руху в Україні 1960–1980-х рр.). *Усна історія: теорія, метод, джерело*. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Вінниця, 2018. С. 65.

⁵⁶ Іваниця Е. Н. Один на один с государственной ложью. Несколько тезисов о нашем советском детстве.

На основі аналізу інтерв'ю випливає, що основними чинниками, які визначали моделі поведінки людей в їхньому негативному ставленні до оповідачів були, по-перше, загальний страх, що сковував їхні вчинки, примушуючи уникати публічної демонстрації свого справжнього ставлення до дійсності; по-друге, крайня заідеологізованість, вплив пропаганди, віра в комунізм; по-третє, свідомий меркантилізм і кар'єризм.

Людський чинник відігравав важливу роль, оскільки людина (вчитель, викладач, керівник навчального закладу чи місця праці, друг/подруга, знайомий, сусід, колега, однокласник, однокурсник) завжди могла обрати певну модель поведінки: свідомо зашкодити чи допомогти в можливий для себе спосіб. Навіть в умовах тотального тиску, не маючи змоги підтримати переслідуваного, завжди можна обрати позицію нейтралітету. У своїх спогадах оповідачі згадують, що було чимало сміливих людей, котрі не піддалися пропагандистським настроям і перспективам прислужитися партії та КДБ, ставали на захист, надавали моральну та практичну підтримку тим, кого цькували. Ці люди, мірою своїх можливостей, намагалися допомогти дітям, батьки котрих були переслідувані за політичне інакодумство. Такі приклади свідчать проте, що навіть у суспільстві, наскрізь просякнутому комуністичною ідеологією, завжди існує людське ставлення, совість, мораль, емпатія та певний відсоток людей з різним рівнем опірності до пропаганди.

Про великий вплив людського чинника згадують Микола Горинь та Ольга Олесюк (Боечко). Якщо перший із вдячністю говорить про допомогу часто випадкових і малознайомих «добрих людей», котрі, попри пропагандистські навіювання, не раз допомагали йому в надскладних ситуаціях, то жінка досі з жахом пам'ятає «культурний терор», який їй влаштувало оточення, насамперед шкільні друзі за ініціативи вчителів. Її єдиною вірною шкільною подругою, котра не погодилася шпигувати і доносити на Ольгу й не брала участі в її цькуваннях, була Мар'яна Гуглевич, онучка підпільного греко-католицького священника, котра з власного досвіду добре знала, що таке жити в країні войовничого атеїзму з відсутністю свободи совісті, а тим паче належати до забороненої конфесії.

Ірина Волицька згадує, що для неї, людини з гарним іміджем у школі, публічні збори для її засудження і виключення з комсомолу були болючими насамперед через те, що друзі голосували проти неї. Тому особливо важливою для неї була підтримка двох однокласників, котрі відмовилися голосувати за позбавлення її комсомольського квитка і потім до закінчення школи опікувалися нею, а також учительки української мови та літератури, котра єдина з усього педагогічного колективу підтримала її після цього публічного приниження, через що потім мала неприємності. За умови повсюдних перешкод велике значення мала допомога декана факультету в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії в отриманні так званого «вільного» диплому, що допоміг уникнути скерування на роботу у віддалені райони СРСР і дав змогу повернутися до Львова. Знову ж таки завдяки тому, що траплялися люди, котрі, хоч і були переконані комуністи, як-от директор Інституту етнографії та художнього промислу, куди Ірина Волицька влаштувалася після закінчення інституту, не чинили психологічного тиску, не перешкоджали в науковій роботі та кар'єрному зростанні особам, погляди котрих відрізнялися від офіційних⁵⁷. Теплота, з якою Ірина Волицька згадувала про цих людей, свідчить про велику моральну силу розуміння та підтримки

⁵⁷ Інтерв'ю з Іриною Василівною Волицькою-Зубко, 1955 р. н.

оточення для осіб, що зазнавали в суспільстві утисків і переслідувань. Така підтримка оберігала їх від зневіри в людях.

Загалом історія Ірини Волицької багата на осіб з різними типами поведінки. Цікавою є також її розповідь про особливості ставлення до неї колективу заводу, першого місця її роботи, а також пояснення цих особливостей уже в дорослому віці:

А потім там все-таки молодіжне середовище було на заводі, там якийсь туристичний клуб був. Пригадую, ми вічно по тих Карпатах шастали на якісь вихідні дні. До мене добре ставилися.

Я весь час працювала на тому самому заводі. Мені зручно було, тому що біля хати. Я могла на обід прийти додому. А такому робітничому середовищу, їм було все одно, чи вона антирадянською діяльністю займається, чи не антирадянською. А що їм втрачати? Що пролетаріату втрачати? Крім «своих цепей»⁵⁸.

Навколо сімей дисидентів штучно створювалася гнітюча атмосфера. Профілактичні розмови й вербування проводилися не лише з дорослими, а й з дітьми, друзями дітей. Їх заохочували до шпигування та доносів. Водночас друзів і однокласників переконали, що робиться це лише задля добра дитини з неблагонадійної родини, котра ніби зазнає згубного впливу своїх батьків.

Водночас батьки, боячись можливих наслідків для своїх дітей, часто забороняли їм товаришувати з дітьми, сім'я котрих була під особливим контролем спеціальних органів.

Оксана Гель була надзвичайно вражена, коли близькі друзі, колишні однокласники, не запросили її на своє весілля. Згодом дізналася, що подругу та її родину шантажували працівники КДБ, змушуючи надавати інформацію. Ця дівчина теж не одразу вступила до поліграфічного інституту. Відчувши тиск, вона вирішила порвати будь-які стосунки з Оксаною Гель, щоб уникнути необхідності доносити на неї без негативних наслідків для себе.

Коли Оксана зустріла свого майбутнього чоловіка, його теж вербували до співпраці з органами. Після відмови повідомляти інформацію про родину Гелів йому почали погрожувати. Валерій, професійний спортсмен, тенісист, викладав у одному з технікумів Львова, провадив секцію з тенісу. Після частих відвідин працівників КДБ, тиску з їхнього боку, дирекція змусила його звільнитися, оскільки «ідейно нестійка» людина не могла працювати з радянськими дітьми⁵⁹.

Вартим уваги є акцент декого з оповідачів та оповідачок на національну чи професійну належність тих осіб, котрі старанно виконували вказівки спецслужб, не можна однозначно сказати, що це були лише представники певної національності чи вихідці з певних регіонів. Попри наявні стереотипи, часто до таких завдань більш лояльними були, власне, корінні галичани, а етнічні росіяни проявляли більше співчуття та розу-

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, 1964 р. н.

міння. Зокрема, один з двох однокласників, котрий не проголосував за виключення з комсомолу Ірини Волицької та всіляко морально підтримував її, був хлопець з російськокомовної сім'ї. Оксана Гель, Микола Горинь згадують про підтримку й допомогу двох осіб єврейської національності: професорки Львівського медінституту й декана факультету автоматики Політехнічного інституту. Ці люди не побоялися поставитися з розумінням у ситуації, в якій опинилися молоді люди з переслідуваних за «український буржуазний націоналізм» родин, попри те, що самі з ідейного та політичного погляду були вразливими в країні, де побутували антисемітські настрої.

Згадуючи про минулі події, тепер уже дорослі діти політв'язнів загалом із розумінням і навіть певним співчуттям ставляться до тих людей, що чинили їм перепони та ініціювали гоніння. Вибачили і підтримують добрі стосунки з тими друзями та однокласниками, котрі піддалися на провокації репресивного органу: «Було по-різному. Але – всі боялися, я це усвідомлювала, тому що машина КДБ могла полатати долю кожному»⁶⁰.

ДОЛУЧЕННЯ ДО ПІДПІЛЬНОЇ РОБОТИ

Виховані в атмосфері інакшості з твердим переконанням у правильності позиції своїх батьків, з одного боку, та зазнаючи переслідувань та утисків партійно-радянської системи, з другого, діти інакодумців у різний час і різними способами самі долучалися до підпільної роботи. Дискримінаційними заходами система сама створювала собі противників.

Приблизно в 12-річному віці Оксана Гель допомагала матері, дядькові й татовому другові – дисиденту Зеновію Красівському – розшифровувати та друкувати працю свого батька «Грані культури», написану 1976 року в таборі як відповідь на «Грані кристала» Івана Дзюби. Поліетиленову капсулу із текстом книги, написаному дуже дрібними літерами олівцем на трансформаторному папері, Марія Гель зуміла вивезти після побачення з чоловіком із Мордовії; за допомогою доньки, брата, чоловікових друзів розчитати, передрукувати і передати фотокопії за кордон, де праця вийшла у Лондоні в 1984 році під псевдонімом автора Степан Говерля⁶¹.

Для дитини допомога дорослим у справі виготовлення самвидаву була предметом особливої гордості. Її пам'ять зафіксувала особливості конспіративної роботи. Усю серйозність власного дитячого підходу до підпільної роботи доросла жінка згадує з усмішкою.

Так, це все в нас в хаті відбувалося. Ми сиділи вечорами. Пам'ятаю, що я приходила зі школи, намагалася якнайшвидше зробити уроки, тому що я знала, що маю ще одну роботу, ще одне завдання. І потім при настільній лампі накритій, щоб якомога найменше світла назовні потрапляло, і розшифровували за допомогою лупи, бо дуже дрібно було написано. Я дуже пишалася тим, що в силу того, що моя мама –

⁶⁰ Інтерв'ю зі Звениславою Калинець-Мамчур, 1963 р. н.

⁶¹ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, 1964 р. н.

проста жінка і їй не дали змоги отримати вищу освіту. Вона, здається, теж чи чотири, чи п'ять разів поступала. То бувало так, що деякі слова чи деякі речення мама могла не розуміти. Тому що там іноді треба було здогадуватися, що там за слова. І мене то вдавалося іноді навіть краще (сміється – І. Є.). Це був... я була тоді, здається, вже в шостому класі⁶².

Уже в дорослому віці в часи демократичного піднесення кінця 1980 – поч. 1990-х років Оксана Гель долучила до підпільної діяльності й свого чоловіка. Разом вони допомагали батькові видавати й розповсюджувати релігійний часопис «Християнський голос» та різноманітні самвидавні матеріали⁶³.

Після повернення батьків з ув'язнення та заслання Звенислава Калинець та її чоловік теж активно долучилися до роботи, спрямованої на культурне відродження та демократичні зміни в суспільстві⁶⁴. Про часи національно-демократичного відродження кін. 1980 – поч. 1990-х років вона згадує як про період великого ідейного піднесення і єдності, порівнює з сучасністю і робить позитивну оцінку не на користь теперішньої меркантильності й невдоволення.

Тоді жили ідеями. І знаєте, я найкраще згадую часи кінця 1980-х років, початок «перебудови», Товариство Лева. І тоді, я пам'ятаю, вже як в батьків збиралися. Вони видавали альманах «Євшан-зілля». Тоді стільки людей перейшло. Власне, і УГКЦ відновлення... Це все... Дитина в мене була маленька народжена. І ми жили в невеличкій двокімнатній «хрущовці», і все перейшло через нашу хату. То я вже оці часи згадую такими і напруженими, і цікавими. Але вони були надзвичайно цікаві. Можливо, вам дивно буде почути, але, наприклад, вийшла якась цікава стаття в газеті чи журналі, особливо в якихось російськомовних виданнях, «Литературной газете» чи в чомусь. І всі це читали і обговорювали. І така відчувалася єдність у повітрі. От у Львові, ти прийшов кудись на каву і тому, хтось не прочитав тієї статті, то йому одразу давали, і це все обговорювалося, всі були єдині. Зараз, те, що відчуваю, в соцмережах і, буквально, де на вулиці – весь час нарікання, претензії і незадоволення. Є від чого мати претензії, але не ті акценти. От немає тієї єдності, яка тоді породжувалася⁶⁵.

Діти єписопа Василя Боєчка допомагали батькові у виготовленні недоступної в Радянському Союзі самвидавної релігійної літератури, а також долучалися до таємних спільних молитов та богослужінь на спеціальних квартирах⁶⁶.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Інтерв'ю із Звениславою Калинець-Мамчур, 1963 р. н.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Інтерв'ю з Ольгою Василівною Олесюк (Боєчко), 1970 р. н.

Роксолана Лемик, котра відвідувала перші демократичні мітинги у Львові, була першою серед своїх однокласників особою, яка в травні 1989 р. принесла до школи синьо-жовтий прапор і зініціювала його винесення на лінійку замість радянського. За такий вчинок директорка школи погрожувала тодішній восьмикласниці, що школу вона при ній не закінчить⁶⁷.

Андрій Григоренко на початку 1960-х років, на той час студент Московського енергетичного інституту, разом із друзями створив підпільну організацію, що боролася за «повернення до ленінських принципів». Слід зазначити, що двоє його старших братів, котрі були офіцерами, як і батько, теж зі своїми друзями-військовими створили підпільні організації, що виступали з критикою радянської дійсності. Антирадянська позиція Андрія Григоренка сформувалася ще в дитинстві на основі любові до книжок, а підкріплення своє знайшла, як це не парадоксально, у працях В. Леніна. Спеціального впливу Петра Григоренка на політичну діяльність синів не було, про що наймолодший його син зазначив у інтерв'ю⁶⁸.

Розповідаючи про свій малолітній і юнацький досвід підпільної та протестної роботи всі партнери по інтерв'ю не вважають це чимось винятковим та екстраординарним. Радше цей свій вибір вони вважають чимось очевидним і закономірним у тодішньому стилі життя.

Зважаючи на принциповість і послідовність батьків, з одного боку, та очевидне лицемірство системи, з другого, діти інакодумців змогли уникнути світоглядного конфлікту. Вони з власного досвіду мали змогу переконатися, що, окрім нав'язуваного пропагандою, є інший бік Країни Рад, де переслідують за слова та думки, де є заґратовані вікна тюремних камер, табори, обгороджені колючим дротом, конвоїри із собаками, табірні голодування, цькування у школі, осудливі погляди оточення, сфабриковані кримінальні справи та несправедливі вироки, примусове лікування у спеціалізованих психіатричних лікарнях. А ще вони розуміли, що, потрактовані системою як злочинці, їхні батьки та друзі батьків насправді не є такими.

Вигляд табору, де утримували її батька і куди вони з мамою щороку, долаючи дві тисячі кілометрів, їхали впродовж чотирьох днів, щоб отримати двогодинне побачення з ним, остаточно сформував антирадянську позицію Оксани Гель:

Було враження, що це сюрреалізм якийсь. Це зараз в мене така паралель. А тоді дитяче сприйняття було від того, що я побачила... По телевізору я іноді дивилася фільми про війну: гестапо, концтабори з собаками, колючим дротом. Тільки тут це все було реальним: той височезний паркан, зверху колючий дріт, вежі, де стояли солдати з автоматами, зі зброєю і собаками. Дійсно, коли ми проходили біля тих парканів, там постійно було чути гавкіт собак. Наглядачі ходили з ними. Коли ми приходили, нам відкривали ті страшні брами залізні, кільканадцять їх було: в одну заходили, другу, третю, поки потрапляли на побачення. Це справжня зона, як у «Сталкері» Тарковського.

⁶⁷ Інтерв'ю з Роксоланою Ярославівною Лемик, 1974 р. н.

⁶⁸ Інтерв'ю з Андрієм Петровичем Григоренком, 1945 р. н.

Тоді вчителі були страшенно проти. Маму викликали постійно кагебісти на бесіди і погрожували, щоб вона мене не брала на побачення тому, що я там бачила наочні факти. Мені вже не треба було жодного виховання. Не треба було вже нічого в мені виховувати, пояснювати чи говорити. Це все була наочна агітація. Я бачила, що радянська система нічим не відрізняється від нацистської⁶⁹.

ОСМИСЛЕННЯ СВОГО СТАНОВИЩА. РЕФЛЕКСІЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ЧАСУ

Дитячий та юнацький досвід пережитої дискримінації через сімейне походження виробив в оповідачів низку оцінок. Цікаво простежити переплетіння тодішнього осмислення свого становища, сформоване власним досвідом й аналізом ситуації, з одного боку, та батьківським впливом/впливом однодумців, з другого, із оцінками з перспективи сьогодення із нашаруваннями часу, особистісних та суспільних трансформацій.

З проаналізованого матеріалу випливає, що, згадуючи своє тодішнє становище та переосмислюючи пережите з перспективи часу, члени родин дисидентів не вбачають у своїх історіях виняткової трагічності, а себе і тепер, і тоді не вважають ексклюзивними жертвами. Самі дивуючись своїй тодішній стійкості й безстрашності, здебільшого стверджують, що були й інші люди з набагато сумнішим досвідом та випробуваннями.

Ірина Волицька, попри всі негаразди, яких зазнала в юному віці з політичних мотивів, не акцентує на винятковості своїх страждань. Жінка радше підкреслює вибраність свою особисту, своїх рідних та близького оточення однодумців серед загалу, вбачаючи в ній запоруку збереження важливих суспільних та морально-етичних підвалин. Водночас підкресленням особливості, винятковості свого становища порівняно з конформним і пригніченим загалом, який не міг подолати свій страх, діти дисидентів намагаються подолати свій травматичний досвід і його психологічні наслідки. Загалом підкреслення своєї особливості, власне, через подолання страху типове для всіх партнерів по інтерв'ю цього дослідження. Не варто виключати, що на заперечення ними свого становища жертви впливає й переосмислення пізнішого часу, коли змінилася суспільно-політична, історична ситуація та справа руху опору 1960–1980-х років загалом увінчалася успіхом і отримала в суспільстві оцінку хрестоматійного прикладу протистояння людини тоталітарній системі з усіма наслідками глорифікації його учасників та захопленням їхньою відвагою і непохитністю.

Так, це були великі переслідування. Але ще хочу вам сказати. Я це завжди говорю, щоб не думали, що ми почувалися дуже нещасними. Вони хотіли, щоб ми почувалися нещасними. Ми ніколи нещасними не почувалися! І пригнобленими. Ми почувалися гордими. Знаєте, не тому, що були молодими, а тому, що ми відчували. Ну, принаймні я. Не буду за всіх розписуватися. От мені так здається, ми відчували власну причетність до чогось справжнього, до чогось високого і великого. І ми відчували себе вищими від загалу. Тому що нам було дано щось таке знати і таке розуміти, чого отой загал, який ходить, який не розуміє, котрий «рожденный ползать летать не может». А ми літали.

⁶⁹ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, 1964 р. н.

Моїм своєрідним девізом тоді були слова радянського письменника, але дуже гарного письменника. В нього дуже гарний стиль. Юрій Яновський. Це у «Вершниках» у нього така фраза: «Наше життя мене несло, високо піднявши на руках». Не дивлячись на те, що це було про інше сказане. Але я завжди казала, що наше життя мене несло, високо піднявши на руках. Тому це не було жодне страждання. Так, батьки переживали. Мама страшенно переживала, бабуся переживала, всі переживали. Скільки під час тих обшуків довелося пережити⁷⁰.

В Ірини склалися теплі й довірливі стосунки з другим чоловіком матері:

В'ячеслав Чорновіл – це вітчим (сміється – І. Є.). Я його дуже шанувала. Він мене донею називав. В нас були дуже теплі стосунки. І я завжди так була горда, бо в мене два батьки таких – один і другий, хоч і вітчим, але донею називає. Я така духовно багата чулася. Так, що це якнайкраще. Потім, коли синочок в мене народився, то він дуже так його... В'ячеслав Максимович приїжджав, то коли мій Василько плакав, то ні я не могла його заколисати, ні чоловік, ні мама. А коли брав В'ячеслав Максимович, то він йому отак голівку на плече клав і затихав одразу.

... Так, що в нас дуже-дуже гарні були стосунки, дуже теплі, з любов'ю все було і з великою повагою. Взагалі з В'ячеславом Максимовичем дуже цікаво було. З ним дуже цікаво було бути поруч. Це ж постійно феєрверк якихось думок, якихось ідей. Це просто фонтанувало. Це така особистість, яка мусила мати постійно безпосередній контакт з людьми⁷¹.

У спогадах Ірини Волицької є ще один важливий епізод, який, хоч і не прямо, але яскраво засвідчує її тодішнє сприйняття свого становища і становища родини через призму її бажання робити власний внесок у родинний добробут. Власне, її потуги допомогти матері та юний вік, про велике значення якого для згладжування сприйняття свого становища говорять майже всі оповідачі, стали одними з ключових позитивних важелів формування її оцінки ситуації:

Я три роки пропрацювала. Хочу сказати, що не сприймала це як якусь трагедію чи драму. Молодість – це є молодість. Знаєте? Романтика. Потім я була дуже горда, що у 17 років я заробляю гроші. Пригадую, коли я першу зарплату отримала, якісь там нещасні 60 чи 50, чи скількись я там отримала. Ну це ж мізерне все було. То я страшенно горда була. Я йшла, що я несу, я несу для родини ці кілька десятків

⁷⁰ Інтерв'ю з Іриною Василівною Волицькою-Зубко, 1955 р. н.

⁷¹ Там само.

рублів тих советских, що вони допоможуть, мамі допоможуть. Тому що завжди ж треба було посилки збирати, відсилати В'ячеславу Максимовичу. На це йшли гроші. Тато помагав. Так. Він теж же ж на інженерну зарплату так дуже не міг помагати. Він дуже помагав нам. Постійно. Але витрати були великими на посилки, на все. Хотілося мамі щось таке калорійніше послати. Знаєте? Тому я була дуже горда з того, що я можу помагати так само⁷².

Маленька Оксана Гель ототожнювала свою тодішню ситуацію з казковим сюжетом, а тата з казковими героями:

Я розуміла, що він в тюрмі і це дуже погано, і що я його, мабуть, вже довгий час не побачу. Але мама пояснювала мені це так, що тато був для мене героєм. Я вважала, що мій тато герой, який бореться зі злом. Як в казках, як Котигорошко, котрий бореться з драконами, зміями і злом всесвітнім (сміється – І. Є.). І оті всі дядьки, котрі нас оточували, були моїми ворогами і поганями. А тато був героєм. І кожна зустріч з татом для мене була святом⁷³.

Усі без винятку партнери по інтерв'ю стверджують, що завжди пишалися своїми батьками, розуміли й підтримували їхній вибір. Ніколи не шкодували через втрачені можливості, бо розуміли, що це необхідна жертва. У певні моменти життя, найчастіше в дорослому віці, в деякого з них проступав жаль за втраченим часом і браком уваги в дитинстві. Однак це не позначилося фундаментально на їхньому сприйнятті й оцінці ситуації.

У засланні в Ундіно-Посельї Читинської області Ірина та Ігор Калинці отримали трохи більше свободи і можливостей контактувати з донькою.

Вони вже могли мені щодня писати листи, скільки завгодно. І от вони висилали мені «Посельські вісті» – такі журнальчики робили. Це був 1979 рік, я вчилася в 9 класі. І вони доганяли те дитинство, а я вже виросла. Мені було цікаво, але десь той етап вже був втрачений. На жаль, тоді вони не могли робити цього. А в 9-10 класах в мене в голові були вже якісь серйозніші речі: вступ до вищого навчального закладу, переживання за майбутнє. Так що от такі спогади. І так проходило виховання. І найголовніші речі, які були, були тільки в епістолярній спадщині⁷⁴.

Іван Гель повернувся після другого ув'язнення, коли його дочка вже була доросла і мала власну сім'ю.

⁷² Там само.

⁷³ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, 1964 р. н.

⁷⁴ Інтерв'ю з Звениславою Ігоріною Калинець-Мамчур, 1963 р. н.

Не знаю чому, але не можу навіть пригадати, щоб в мене була образа на тата чи жаль. Це вже з'явилося набагато-набагато пізніше, коли вже тато з мамою повернулися із заслання. А я вже була цілком доросла і в мене була своя сім'я. Тато теж розумів, що вже не може зі мною так, як з дитиною поводитися. Але попри те, мені все одно ще того бракувало. Він тоді намагався тим займатися, компенсувати. І я розуміла, що він мусить тим займатися, але тоді мені вже хотілося по-дорослому поділитися своїми проблемами, сімейними навіть. Але в нього тоді вже не було на це часу, бо займався активною громадською роботою. Він думав, що я вже доросла і маю своє сімейне життя і, може, вже не потребую. А я прямо йому того не висловлювала, але хотіла того⁷⁵.

Окрім проблеми оцінки свого становища як такого, у спогадах членів родин дисидентів прозирає ще одна важлива проблема: безпосереднє власне зіткнення із системою в особі її захисників – працівників КДБ. У мовленні оповідачі їх найчастіше іменують дещо відособлено, за допомогою займенників «їх», «вони», «він». Дуже рідко називається прізвище, найчастіше лише раз – на початку розповіді про репресивні заходи системи. Андрій Григоренко, наприклад, взагалі не називає прізвищ представників спецслужб, з якими мав чималий досвід спілкування. Отже, в особистих наративах родичів інакодумців демонструється сприйняття репресій щодо себе з боку радянської системи як такої і нівелюється значення конкретних окремих її представників, підкреслюється їхня неважливість.

Попри деперсоніфікацію, у дитячій свідомості вибудувався уніфікований образ «кадебіста» як наскрізь ворожий. Саме так сприймала тих працівників органів, з якими їй доводилося безпосередньої перетинатися, маленька Оксана Гель: «Я вже, звичайно, була якоюсь мірою підготована і до них відносилася з великою ворожістю. З усім дитячим максималізмом ворожістю. Я знала, хто ті дядьки і що вони засудили мого тата. Які тримають його у тюрмі. Вони мені асоціювалися майже з ворогами моїми»⁷⁶.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРЕЖИТОГО

Пережиті в дитинстві та юному віці публічні цькування, постійний ризик та контроль КДБ все ж залишили певний психологічний наслідок для дітей дисидентів, який вони змогли частково подолати лише у зрілому віці і зі зміною суспільних обставин. Зокрема, Ірина Волицька років двадцять після публічного голосування у школі за її виключення з комсомолу не могла знову прийти туди, де навчалася⁷⁷. Звенислава Калинець упродовж майже сорока років боялася людей у формі – від обшуків і арешту матері в 1972 р. і аж до часів Революції Гідності, коли змогла перебороти свій страх⁷⁸.

Так само назавжди залишилися у пам'яті З. Калинець, О. Гель та І. Волицької розміщення слідчого відділу та слідчого ізолятора Управління КДБ при Раді Міністрів

⁷⁵ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, 1964 р. н.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Інтерв'ю з Іриною Василівною Волицькою-Зубко, 1955 р. н.

⁷⁸ Інтерв'ю із Звениславою Ігоріною Калинець-Мамчур, 1963 р. н.

УРСР у Львівській області, звичайно, з негативною асоціацією. Молодші за віком О. Гель та З. Калинець приходили сюди на зустріч з батьком та матір'ю і наче своєрідні кур'єри передавали новини з волі. Старша за віком І. Волицька приходила у слідчий відділ та ізолятор примусово на виховні та профілактичні бесіди з відповідними працівниками радянської держбезпеки.

Крім морального тиску, спецоргани часто вдавалися до фізичного насильства, щоб залякати свого противника. У період пізньої радянської доби це не були прямі акти агресії працівників КДБ чи міліції, а інсценовані напади, в яких часто використовували кримінальні елементи. Про погрози фізичного характеру згадує Ольга Олесюк (Боєчко), однак далі перехоплень на вулиці її брата невідомими особами, написами коло дверей їхньої квартири справа не пішла. Трагічно закінчився спланований напад на сина Михайла Осадчого Тараса. Перенесений стрес позначився на психічному здоров'ї тодішнього студента Івано-Франківського медінституту, від наслідків він так і не зміг оговтатися⁷⁹. Варто зазначити, що, розповідаючи про цей випадок, одна з оповідачок відчувала певний дискомфорт через небажання втручатися в приватний простір родини та співчувала її нещастю. Однак все ж розказала, бо вважала за необхідне донести це в контексті загальної розповіді про переслідування радянським режимом родичів інакодумців.

Окрім цього сумного прикладу, долі більшості дітей інакодумців склалися щасливо. Перепони не завадили їм досягнути успіху в обраній життєвій сфері й навіть зміцнили їхні переконання та виробили стійкість до зовнішніх негативних впливів.

За часів так званої горбачовської «перебудови» другої половини 1980-х років влада офіційно задекларувала нову політику гласності й демократизації суспільного життя, а також необхідність визнання загальнолюдських цінностей та глобальних світових проблем. Однак методи роботи спецслужб і надалі в багатьох аспектах залишалися незмінними. Микола Горинь згадує про моральний терор, якого зазнала їхня родина, насамперед старенька мати, котру, маніпулюючи материнським почуттями, змушували написати прохання про звільнення сина Михайла, котрий переніс на той час два інфаркти. Особливість цього випадку в тому, що це було у 1987 р., коли вже була домовленість між Р. Рейганом та М. Горбачовим, що багатьох політв'язнів буде звільнено, а серед них і Михайла Гориня, який, попри критичний стан, відмовлявся писати прохання про звільнення, що означало б фактичне визнання його провини. Саме такий доказ антирадянської діяльності дисидента спецоргани намагалися залишити в себе, тиснувши на матір Гориня Стефанію, молодшого брата Миколу і зовсім молоду ще доньку Оксану⁸⁰.

Наповненою глибокими смислами є фраза Звенислави Калинець-Мамчур, яка може стати характерною для всіх партнерів по інтерв'ю, показуючи їхній внутрішній стрижень опору негативним психологічним травмам, які могли би бути спричинені зовнішнім тиском: «Ви знаєте, і могло би щось таке причепитися (насмійки і таврування оточення – І. Є.), але в мене настільки було внутрішнє переконання, що мої батьки – політв'язні, а це щось таке високе, що, очевидно, воно не перебивало мені, скажімо, цей мій стереотип»⁸¹.

⁷⁹ Інтерв'ю з Оксаною Іванівною Гель, 1964 р. н.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Інтерв'ю із Звениславою Ігоріною Калинець-Мамчур, 1963 р. н.

ВИСНОВКИ

Отже, проаналізувавши зібраний матеріал, можемо стверджувати, що опонентами радянської системи ставали не лише особи, які публічно зафіксували свою антирадянськість, але й члени їхніх родин та близьке оточення. Ця опозиційність полягала в свідомих діях, спрямованих на допомогу близькій людині, співчутті до неї, а також протидії дискримінаційним заходам державних структур, спрямованим проти них особисто.

У пам'яті дітей уявних і дійсних опонентів режиму зафіксувалися такі складники використовуваних проти них методів тиску:

- цькування в школі (підбурювання однокласників);
- перешкоди у здобутті освіти;
- моральний тиск на дітей через привселюдні шельмування, зневажливе підкреслення їхньої інакшості;
- фізичний тиск (рідше);
- профілактична «обробка» близького кола спілкування (спонукання до доносів, сексотства друзів);
- налаштування дітей проти батьків, порушення внутрішньосімейних стосунків;
- погрози позбавлення батьківських прав, відправлення дитини в інтернат.

Про те, що в боротьбі з противником радянські карально-репресивні органи тиснули на всі можливі больові точки, свідчить приклад В'ячеслава Чорновола. Намагаючись вплинути на нього, змушуючи поступитися його непохитною принциповістю, співробітники КДБ в різний спосіб тиснули на всіх членів його родини – батьків, сестру, дружину, сина й навіть доньку від першого шлюбу третьої дружини Атени Пашко Ірину Волицьку.

Дзвінці Калинець було 9 років, коли арештували її батьків – 12 січня 1972 р. мати та 11 серпня того ж року батька. Малолітня дитина залишилася фактично без опіки, що дало підстави спецорганам використати цей момент для тиску на Ірину та Ігоря Калинців, щоб змусити їх визнати свою вину та покаятися. Хоч прохання матері в касаційній скарзі до Верховного суду УРСР від 9 серпня 1972 р. не розлучати її несправедливо з донькою аж на 9 років (6 років позбавлення волі, 3 роки заслання), а також лист-прохання матері Ірини – Анни Стасів – до Верховного суду УРСР з проханням зменшити термін доньці задля дитини, котру вона не може виховувати сама через вік та поганий стан здоров'я, жодного впливу на вирок не мали⁸². Родині з боку матері й батька довелося докласти чималих зусиль, щоб отримати дозвіл опіки над дівчинкою. Погрозами позбавлення батьківських прав та відправленням дитини до інтернату Ірину та Ігоря Калинців схилили до покаяння, тобто визнання своєї провини перед партією та державою.

Усі без винятку партнери по інтерв'ю ставлять наскрізні наголоси на наступних узагальнювальних моментах: виховання в атмосфері інакшості, яка, з одного боку, а

⁸² Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 75513. Оп. 57273. Спр. П-19483. Т. 5. Арк. 169-193, 205, 228.

репресії системи, з другого, породжували певні закономірності в їхньому світогляді та виборі життєвих орієнтирів. Звідси ж випливає критичне ставлення до сумнівних, заідеологізованих радянських цінностей, а також вироблення високого порогу опірності до радянської пропаганди; збереження історичної пам'яті, особистої та національної самоідентифікації; почуття гордості за своїх батьків, а також спонукання добровільного залучення до підпільної роботи (друку самвидаву, конспіративна робота, участь у публічних акціях протесту).

Під час аналізу специфіки пам'яті дітей із родин дисидентів дослідникові слід пам'ятати, що зараз ці вже зрілі й дорослі люди є заручниками певного реноме своїх батьків, певних усталених уявлень про явище дисидентства, зокрема, про радянську дійсність та репресії загалом, а також численних суспільних тенденцій та стереотипів.

Хронологічна віддаленість від подій, що лягли в основу інтерв'ю, та особистісні та вікові зміни оповідачів наклали значний відбиток на побудову ними своїх розповідей. Незаперечними лишаються факти, але їхні інтерпретації та рефлексії зазнали змін і трансформацій. Очевидно, зібрана інформація про дитячий та юнацький досвід протистояння радянській системі не є дитячим чи юнацьким спогадом із відображенням вікових особливостей уявлень про дійсність, а лише інтерпретацією пережитого багато років тому дорослими людьми з великими змінами свідомості. Однак індивідуальна пам'ять членів родин інакодумців вписується в колективну й історичну пам'яті і стає інструментом подолання наслідків тоталітарного минулого.

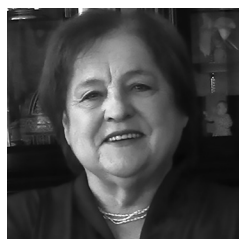
Це дослідження не претендує на вичерпність і всеохопність. На майбутнє важливим для глибшого вивчення теми буде розширення кола співрозмовників і фіксація історій людей з цього ж середовища, але з іншим життєвим досвідом та його інтерпретаціями за умови їх наявності.

УЧАСТЬ ЖІНОК У ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ 60–80-х років в Україні

Аліна Добошевська

Стаття стосується українських дисидентів 1960–1980-х років і ґрунтується на інтерв'ю усної історії, що проводили протягом 2015–2018 років з учасницями цього руху. Це попередній проєкт більш масштабної роботи з позиції соціологічних досліджень опору (resistance studies) та взаємної соціальної підтримки. Найголовніше, що слово мають самі респондентки. Їхній біографічний досвід дозволяє накреслити кілька тематичних напрямів, типових для зібраних інтерв'ю, зокрема соціалізація до опору та функції жінок у дисидентському русі. Це показано передусім щодо їхнього повсякденного життя в умовах тоталітарної системи та постійних переслідувань з боку КДБ. Жінки, традиційно пов'язані з приватним простором, виконуючи всю організаційну роботу, входять в суспільний за допомогою дій, типових для діяльності в приватному просторі. Це дозволяє виявити широкий спектр проблем, пов'язаних з біографічним досвідом у тоталітарних системах.

УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Публікації про дисидентський рух в Україні, переважно авторства українських дослідників, найбільше зосереджені на досить детальному вивченні його історії та на критичному аналізі робіт письменників і художників, пов'язаних із рухом. Передусім шістдесятників розглядають як таких, що прагнули виникнення незалежної України. У роботах також проаналізовано вплив неформальних чинників створення цього руху на хід десталінізації за правління Хрущова¹, підкреслено прагнення шістдесятників до відтворення національної культури і зміцнення позицій української мови, а також, особливо в 70-ті роки, створення програми відновлення політичних прав українського народу, що поєднувалася з боротьбою за демократичні права людини. Важливою темою дослідження також стала роль дисидентського руху в підтриманні національної ідентичності українців і його боротьба з історичними міфами, що визначають суспільну свідомість². Під цим кутом аналізується також інтерпретація історії України в українській публіцистиці 60–70-х років³. Однією з перших публікацій, виданих у незалежній Україні і присвячених дисидентам, стала книга Георгія Касьянова, історика, який дослідив суспільно-політичні події української інтелігенції в ХІХ і ХХ століттях. Касьянов писав, що історики «висловлюють щирі сумніви щодо того, чи існував насправді рух опору в 1960–1980-ті роки... Якщо зважити на ті обставини, в яких цей рух розвивався, майже повну відсутність інформації про нього в сучасних спеціальних працях, фізичну неможливість для дослідників в Україні звертатися до цієї тематики ще в недавні часи, ці сумніви й здивування можна зрозуміти. Для більшості істориків в Україні ця тема – «terra incognita». Лише останнім часом головним чином завдяки зусиллям публіцистів, літературознавців, самих учасників руху опору почала вимальовуватися картина багаторічної боротьби нонконформістської інтелігенції за ідеали, багато з яких стали сьогодні буденністю»⁴. Книга була присвячена подіям, пов'язаним із виникненням і розвитком руху протесту 60–80-х років. У центрі уваги автора – протистояння української інтелігенції і Радянської держави. Спроби національно-культурного відродження 60-х років і його придушення, формування опозиції проти режиму, політичні течії в дисидентському русі, підпільні українські видавництва, репресії проти дисидентів, рух на захист прав людини – усі ці проблеми розглядаються в контексті загальної еволюції тоталітарної системи до її руйнування.

1 Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича Львів: НАНУ, 1996.

2 Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича Львів: НАНУ, 2009.

3 Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*, Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010, http://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Istorychniy_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf

4 Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. Київ: Либідь, 1995. С. 4, http://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Nezhodni_Ukrainska_intelihentsiia_v_rusi_oporu_1960_-_80-kh_rokiv.pdf

Інший підхід у вивченні творів дисидентів демонструють філософські дослідження їхніх поглядів. Представники цього покоління в своїх публікаціях аналізують свій життєвий шлях, шукаючи виправдання для власного вибору у філософських міркуваннях⁵. Однак найбільше робіт, присвячених українському дисидентському руху, пов'язані з літературою та мистецтвом. Саме письменники й художники переважно створювали цей рух, тому не дивно, що «Сучасне українське літературознавство стоїть нині перед проблемою комплексного дослідження шістдесятництва як специфічного дискурсу української літератури ХХ століття. Адже шістдесяті роки вже стали історією, а критична маса «бродіння» літературознавчої думки та наукових підходів визріває до тієї межі, коли стає можливим осмислити цей період і зробити певні узагальнення [...]». Тим більше, що явище шістдесятництва, з якого «вилонилися» наступні літературні покоління, активно резонує в духовному середовищі українства початку ХХІ століття»⁶.

В останні роки посилюється зацікавлення шістдесятима роками з боку істориків, філологів, культурологів, письменників, журналістів та істориків мистецтва. На тлі досить великих за обсягом історичних і літературознавчих публікацій, присвячених шістдесятникам, бракує досліджень, що розглядають соціологічні аспекти цього явища. Є лише поодинокі розробки, наприклад, соціально-демографічний аналіз дисидентів О. В. Муратової: «На підставі аналізу різних за походженням історичних джерел – архівних документів, публіцистичної, мемуарної літератури, обґрунтовано кількісний склад письменників-шістдесятників; встановлено віковий ценз і регіональне походження митців, які склали ядро цього явища; виявлено дислокацію осередків літературної інтелігенції, що стали основою для формування шістдесятництва в Україні. З урахуванням одержаних у ході дослідження результатів зроблено спробу впорядкувати категоріальну сферу, визначитися із вживанням дефініцій на означення явищ, що мали місце в культурній сфері України в епоху хрущовської «відлиги»⁷.

Прогалину в соціологічному підході до феномену шістдесятництва має заповнити мій проєкт, що базується на усноісторичних інтерв'ю з жінками, які були пов'язані з дисидентським рухом в Україні. Зараз це тільки початок ширшого дослідницького проєкту, метою якого є збирання більшої кількості даних та їхній аналіз за методом, що його розробили соціологи Фріц Шуце, Гейл Джефферсон, Жан-Клод Кауфман і відомий усний історик Алессандро Портеллі.

Усна історія є міждисциплінарним дослідницьким методом, і інтерпретація матеріалів залежить від наукової дисципліни, методологія якої використовувалася в дослідженнях. Застосування методу усної історії стало можливим завдяки розвитку технології реєстрації зображення і звуку, а методологія дослідження походить з різних галузей наукового знання, насамперед з історії та соціології. Історична перспектива сягає традиційної методології історії, зосереджуючись на фактах, що передає оповідач⁸. Соціологічна перспектива, своєю чергою, звертає увагу на спосіб передавання інформації. Згідно з цим підходом,

5 Лісовий В. Спогади. Поезії. Київ: Смолоскип, 2014.

6 Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво як концепція «духу часу». *Roczniki Humanistyczne*, t. LIV-LV, z. 7, 2006-2007, С. 109, http://shron1.chtyvo.org.ua/Tarnashynska_Liudmyla/Ukrainske_shistdesiatnytstvo_iaak_kontseptsii_ia_dukhu_chasu_vytoky_tendentsii_perspektyvy_doslidzhenni.pdf.

7 Муратова О. Літературне шістдесятництво в Україні: соціально-демографічний аналіз. *Історичні і політологічні дослідження*. № 1-2. С. 43, http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21D&I21D=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Iipd_2014_1-2_8

8 Lewandowska I. Historycy wobec metody oral history. *Przegląd polskiej literatury naukowej. Historia – Archiwistyka – Informacja naukowa*, red. M. Świгоń, Olsztyn 2009. S. 127–138.

розповідь усної історії є унікальною інтерпретаційною подією, в якій важливу роль відіграє особа оповідача⁹. У сучасних дослідженнях акцент переноситься з вивчення історії на спосіб її передавання, і це робить усну історію корисною для багатьох дисциплін, в центрі уваги яких є соціальна позиція людини, зокрема для соціології та антропології. Усна історія є доброю основою для досліджень індивідуальної і соціальної пам'яті, способом створення історичних наративів, соціальних міфів і стереотипів.

Цікавим у цьому розумінні є дослідження польського соціолога Пйотра Філіпковського «Усна історія та війна»¹⁰, в якому автор аналізує проведене інтерв'ю з колишніми в'язнями нацистського концтабору Маутгаузен. Автор пропонує своєрідну типологію досвіду, пам'яті, наративу колишніх ув'язнених, а аналіз текстів транскрипції супроводжується інтерпретацією аудіо- та відеозаписів. Також часто згадується сама ситуація інтерв'ю та інтерактивний процес створення свідчення. Це означає багаторівневу розвідку значень, що містяться в розповідях усної історії.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ТА АНАЛІЗУ ІНТЕРВ'Ю

Для свого дослідження я обрала метод автобіографічно-наративного інтерв'ю, який розробив німецький соціолог Фріц Шуце¹¹. Схема такого інтерв'ю відома, вона складається з трьох частин:

- 1) вільна оповідь, яку не перериває дослідник;
- 2) пояснення неясностей, які виникли під час записування першої частини розповіді;
- 3) відповіді на запитання, які заздалегідь підготував дослідник/ця (якщо їх не було поставлено в першій частині розповіді).

Основна мета такого інтерв'ю – представити особистий і соціальний досвід на різних етапах біографії. Тут дослідник веде інтерв'ю не для відтворення історичних фактів, але для відкривання шарів суспільної свідомості.

Наступним кроком дослідження став аналіз інтерв'ю. Для цього було необхідно провести його транскрипцію за правилами, і для свого дослідження я обрала ті, що їх розробила американська соціологиня Гейл Джефферсон. Згідно з цими правилами під час транскрибування враховується як саме мовлення, так і всі інші звуки та невербальні компоненти (гучне дихання, плач, зітхання тощо)¹². Крім того, якщо відбувалася відеофіксація інтерв'ю, то має бути розшифровано жести й мову тіла. Людина говорить не тільки словами, але й усім тілом. Кожен рух, кожен жест – це ключ до розуміння стану свідомості, що дозволяє читати повідомлення, відправлені несвідомо¹³.

⁹ Filipkowski P. Historia mówiona i wojna. *Wojna. Doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Universitas, Kraków 2006. S. 13–35.

¹⁰ Filipkowski P., Historia mówiona i wojna: doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych. Wrocław: Wydawnictwo FNP. 2010.

¹¹ Schütze F. *Prozessstrukturen des Lebensablaufs*. Mathes J. (ed.), *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive*. Verlag der Nürnberger Forschungsvereinigung, Nürnberg. 1981. P. 67–156; Schütze F., *Biographieforschung und narratives Interview*, „Neue Praxis», vol. 3, 1983. P. 283–293.

¹² Jefferson G. *On Stepwise Transition from Talk about a Trouble to Inappropriately Next-positioned Matters. Structures of Social Action*, ed. Atkinson J.M., J. Heritage, Cambridge 1984. P. 191–222.

¹³ Collett P. *The Book of Tells: How to Read People's Minds from Their Actions*. New York: Bantam, 2004.

Безпосередній аналіз записаних мною усних історій був оснований на методиці, яку розробив Фріц Шуце та його колеги¹⁴. Ця методика полягає у вилученні конструктивних елементів тексту та у вивченні конкретних формальних особливостей оповіді. Текстовий аналіз призначений для визначення біографічного профілю людини відповідно до таких категорій:

- біографічні схеми дій (процеси прийняття рішень, досягнення цілей);
- інституційні моделі дій (наприклад, ролі в сім'ї, освіта і кар'єра);
- траєкторії біографії, тобто біографічні процеси, пов'язані з досвідом примусу зовнішніх обставин, які перешкоджають плануванню та реалізації власних життєвих цілей, що спричиняє дезорганізацію і страждання (наприклад: хвороба, ув'язнення, війна);
- біографічні переходи, тобто основна позитивна зміна в житті завдяки появі нового або не баченого раніше потенціалу дії.

Цей аналіз був доповнений двома іншими підходами, що поглиблюють метод Фріца Шуце. Автором першого з них є італійський літературознавець та усний історик Алессандро Портеллі, який наполягає на взаємозв'язку між оповідачем та дослідником, а також на їхній взаємодії під час інтерв'ю та на встановленні емоційного контакту, що впливає на хід бесіди. Портеллі відкидає дискурс реконструкції подій на користь дискурсу пошуку значень, які транслюються в конкретний час, конкретному місці й за певних обставин розвідки (*dialogic performance*), у зв'язку з чим з'являються дві площини зчитування подій: тоді/там і тут/зараз¹⁵.

Французький соціолог Жан-Клод Кауфман підкреслює, що, проводячи інтерв'ю, слід намагатися створити невимушену й безпечну атмосферу, завдяки якій можна отримати більш приватні, емоційні, а часто навіть інтимні розповіді. Для цього необхідно відмовитися від дослідницької дистанції, натомість потрібна емпатія та емоційні відносини зі співрозмовником. Такий постулат пропонують гуманістично орієнтовані соціальні науки, що відкидають позитивістську методологію: «дослідник, який поводить себе стримано, не дозволяє інформатору відверто поділитися своїми переживаннями. Отже, тільки тоді, коли він сам долучений до процесу, хтось інший зможе також долучитися. Тому це зовсім протилежне нейтралітету і дистанційному підходу»¹⁶.

Кауфман також пропонує нові категорії інтерпретації оповідей як інструмент для визначення того, що не було сказано прямо. Перша категорія – це повторювані фрази: «З цією темою завжди нав'язливо повторюються одні й ті самі фрази. І передусім вони повторюються точно тими самими словами. Спочатку ми їх не помічаємо, бо вони з'являються саме для того, щоб лишитися непомітними. Але коли дослідник підготовлений для особливого способу прослуховування, то він не може пропустити моменту цього повторення. Потім ми повинні змусити цю фразу говорити, що, звичайно, складніше. [...] Повторювані фрази спричиняють інтерес уже в описовій роботі. Деякі з них мають, зрештою, набагато більше значення для того, хто хоче не тільки описати, але і глибоко розуміти процес, який відбувається»¹⁷.

¹⁴ Schütze F. Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews. *European Studies on Inequalities and Social Cohesion*. nr 1/2, S. 153–242. nr 3/4. 2007. P. 5–77; Riemann G., Schütze F. „Trajektorien» jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych. *Kultura i Społeczeństwo*. t. 36. nr 2. 1992, S. 89–111; Rokuszewska-Pawelek A. Wywiad narracyjny jako źródło informacji. *Media, Kultura, Społeczeństwo*. nr 1. 2006. S. 17–28.

¹⁵ Portelli A. Sulla specificità della storia orale, *Primo Maggio*, vol. 13, 1979, P. 54–60; English version: On the peculiarities of oral history, *History Workshop Journal*. nr. 12, 1981. P. 96–107.

¹⁶ Kaufmann J.-C. Wywiad rozumiejący, przeł. A. Kapciak, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010, S. 81.

¹⁷ *Ibid.*, S. 150–151.

Друга категорія – це суперечність: Найважливіший інструмент дослідника, який дозволяє не потонути в дуже красивій історії, яку він слухає, – це встановлення суперечностей дискурсу. Вони демонструють існування різних логік, які, оприявнившись, дадуть ключ до інтерпретації. Завдяки їм дослідник зможе деконструювати історію і надати точніше значення її різним частинам¹⁸.

Звичайно, найголовніше і найцікавіше – це відкриття того, що Кауфман називає «скарбом дослідника», тобто фраз, які водночас і суперечливі, і повторюються, оскільки саме в них основний інтерпретаційний смисл і вони є «інструментом аналізу, який має величезну силу»¹⁹.

Основною категорією аналізу для мене стала категорія опору, яку розуміють як «систему дій, що є реакцією на ситуацію, яку індивід або група інтерпретують як гнітючу. Це дія, здійснена в рефлексивний, свідомий спосіб, вона орієнтована на внесення змін у контексті соціального простору, який становить середовище існування людини і базується на розумінні ситуації. Спираючись на інтерпретацію Єжего Моджевського²⁰, можна зробити висновок, що опір – це своєрідна соціальна участь, а отже, ідеться про присутність особистості чи групи в соціальному просторі, про її створення та сприйняття»²¹. Позиції опору сприяють реалізації стратегій *empowerment*, тобто розширення можливостей соціальних акторів, розвитку соціальних сил і пов'язаної з компетенцією критичної оцінки соціальної реальності.

ПРОЄКТ

В основу дослідження покладено інтерв'ю, які я провела протягом 2015–2018 років у рамках проєкту, що його реалізує Фондація «Добра воля» з Кракова у співпраці з Національною радою жінок України. Зараз за матеріалами цього проєкту створюють документальний фільм і популярну книгу про участь жінок у дисидентському русі в Україні. Зібраний матеріал виявився, однак, такий важливий і цікавий, що претендує на належне наукове опрацювання.

Критерієм відбору співрозмовниць стала їхня активна діяльність у русі та згадки про них в історичних роботах про дисидентів. На сьогодні було проведено інтерв'ю з такими особами: Раїса Руденко, Марія Стус, Валентина Попелюх, Валентина Чорновіл, Марія Гель, Валерія Андрієвська, Віра Лісова, Антоніна Литвин, Рита Довгань, Галина Севрук, Аліса Забой, Валентина Сокіринська-Бердник, Громова Бердник, Лариса Лохвицька.

Інтерв'ю мали характер вільного автобіографічного інтерв'ю, записаного на відеокамеру, що проводили відповідно до методологічних принципів, описаних вище. Також було підготовлено список питань, які за правилами було поставлено в третій частині інтерв'ю:

- Про що Ви мріяли в дитинстві?
- Як Ви здобували освіту?
- Яка була Ваша трудова діяльність?

¹⁸ Ibid., S. 153.

¹⁹ Ibid., S. 156.

²⁰ Modrzewski J., *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne. Studium socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004. S. 44.

²¹ Bielska E., *Konsepcja oporu we współczesnych naukach społecznych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013. S. 25.

- Чи Ви займалися раніше громадською діяльністю?
- Хто Вас спонукав до дисидентської діяльності?
- Як Ваша родина поставилася до Вашої дисидентської діяльності?
- Як дисидентська діяльність вплинула на Ваше життя?
- З якими проблемами Ви зіткнулися як дисидент / член сім'ї дисидента?
- Що було найскладнішим у Вашій діяльності / Вашому житті?
- Що Вас мотивувало під час діяльності?
- Хто Вас підтримував?
- Дисиденти, яких Ви знали, хто ці люди, розкажіть про них?
- Хто був для Вас авторитетом?
- Чи хотіли б Ви щось змінити в своєму житті, якби можна було прожити його знову?
- Чи можете згадати якісь щасливі моменти свого життя?
- Який стимул для сучасного покоління жінок Ви би назвали?

Ці питання мали на меті показати біографії кожної зі співрозмовниць в якнайширшому соціальному контексті, починаючи з первинної та вторинної соціалізації, через демонстрацію їхнього життя в приватній сфері та публічній діяльності, до діяльності, яка опирається системи.

Наступним етапом моєї роботи став аналіз, який було здійснено відповідно до описаної вище методології. Також я робила якісний аналіз змісту особистих документів епохи (публікацій, спогадів, листів), що було важливо у зв'язку з тим, що багато людей цього покоління вже пішли з життя, тому враховувати їхні перспективи можна тільки в такий спосіб.

На цьому етапі роботи я шукала відповідь на такі дослідницькі питання.

- Які соціально-історичні події з сімейної / місцевої історії корелюють з біографічним досвідом дисиденток?
- Як оповідаються та інтерпретуються представлені траєкторії і біографічні перетворення дисиденток?
- Які посилання на інституційні моделі дій, відносини і авторитети (історичні, літературні, суспільні, сімейні) з'являються в оповідях?
- Які форми приймають стратегії опору, що їх обрали респонденти, і які специфічні риси характеризують цю діяльність?
- Який стан свідомості, рефлексивності й почуття суб'єктивності в респондентів, які брали участь у русі опору?
- Які специфічні й неспецифічні особливості має рух опору та як це пов'язано зі статтю оповідачок?
- Як складаються біографічні схеми діяльності щодо сфер громадського та приватного простору?

Порівняння результатів аналізу окремих випадків дозволить спробувати сформувати загальну теоретичну модель біографічного досвіду оповідачок. Попри неоднорідність вихідного матеріалу, це дозволить визначити основні орієнтири, які можуть використовуватися для подальшого аналізу зібраних біографічних свідчень.

Три основні проблеми виникли під час проведення цих інтерв'ю. Перша з них полягає в тому, що більшість жінок, пов'язаних із дисидентським рухом в Україні, народилася в 1930-х роках, а деякі ще раніше. Багато з них уже пішли з життя, а ті, які ще залишились, часто хворіють або втрачають пам'ять, що робить інтерв'ю неможливим. Тому подальші дослідження доведеться доповнювати також письмовими джерелами, такими як спогади та листи, щоб показати повну картину цієї групи жінок. Але зібрані голоси дуже важливі, тому що вони дають живе свідчення та показують тло подій.

Друга проблема полягала у складному доступі до цих людей, їхній принциповій недовірі стороннім особам, а також записуванню інтерв'ю та призначенню його для публікації. Це можна пояснити травмами багаторічних переслідувань, допитів та порушень їхньої приватності. У подоланні цієї складності мені допомогла голова Національної ради жінок України, а також пані Катерина Криворучко, архівістка, яка знала всіх шістдесятників та дисидентів, а її втручання допомогло достукатися не в одні двері.

Третя проблема з'явилася вже під час проведення інтерв'ю. Передусім мої співрозмовниці були дуже здивовані, коли виявилось, що я хочу дізнатися не про їхніх чоловіків або інших діячів, а про них самих. Вони залишаються в тіні знаменитих діячів-чоловіків, які, звичайно, були видатні, але завжди стоять на першому плані. За їхніми спинами жінки стають невидимими. Навіть Раїса Руденко, сильна, незалежна та дуже активна жінка, почала інтерв'ю запитанням: «Ви хотіли би знати, як я познайомилася із Руденком чи як я з ним жила?» Але навіть коли вони вже зрозуміли, що я хочу, щоб вони говорили про себе, то все одно постійно поверталися до чоловіків. Жінкам було дуже складно зосередитись на собі, особливо тим, хто після смерті чоловіка чи брата поставили собі завдання зберегти чи розширити пам'ять про нього. Фактично інформацію про участь жінок у дисидентському русі часто треба шукати між лініями, на третьому плані фотографії, там, де це невидиме, принаймні на перший погляд.

ВІДДАТИ ГОЛОС ЖІНКАМ

Феміністські дослідниці неодноразово обвинувачували історичну науку в тому, що вона замовчує, недооцінює історію жінок та ухиляється від її висвітлення. В історії, яку вивчають у школах та університетах, жінки рідко представлені як такі, що мають значний вплив на хід подій, вони незначно представлені і в історичній свідомості. Це значною мірою пов'язано зі стереотипним поділом на публічну і приватну сферу, де панівну роль у публічному полі – прийняття рішень, введення правового регулювання або керування – відігравали чоловіки, а жінки здебільшого виконували функції, пов'язані зі сферою домашньою – вихованням, забезпеченням виживання. Як показує Шейла Бенхабіб, цей поділ набув свого особливого сучасного значення з поділом соціальної структури на економічну, політичну сферу, область діяльності цивільних асоціацій і інтимно-побутову сферу²². Слід, однак, підкреслити, що

²² Benhabib S. *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. New York: Routledge, 1992.

цей поділ має узагальнений характер, оснований на стереотипах, тому що в розглянутий період жінки брали участь у прийнятті рішень, служили в армії, посідали громадські позиції, хоча їхня участь була реально менша щодо значного переважання чоловіків. Замовчування історії жінок часто основане на припущенні, що історія повсякденного життя чи історія приватної сфери менше заслуговують на увагу.

«Однак у другій половині ХХ століття концептуалізацію історії, що була поширена з часів Просвітництва, стали критикувати. Цьому сприяла політична мобілізація соціальних груп, що були традиційно позбавлені суб'єктності (жінок, етнічних, сексуальних та ін. меншин), і філософська критика основ концептуалізації історії, на яких трималися постпросвітницькі бачення соціального порядку та історії. Тоді стали вказувати на винятковий характер цих уявлень і на соціально-політичні наслідки маргіналізації або виключення з політичного дискурсу певних категорій людей. Одним з найбільш часто порушуваних питань була майже повна невидимість жінок в історії»²³.

Ненсі Фрейзер підважила поділ на публічний і приватний простір, що його запропонував Юрген Габермас, демонструючи, що сфера публічна не має постійних меж, а введення до неї «приватних» проблем і способів дій дає шанс на продовження перегляду цих меж²⁴. Застосування категорії «гендер» для дослідження соціальної історії спонукає до того, щоб кинути виклик припущенням, що історія жінок – те саме, що історія чоловіків, і що значні поворотні моменти в історії мали однакові наслідки для обох статей.

Спроби інтерпретації соціальної історії, оснований на теоріях, що застосовують категорії гендера, здійснюють в інституціоналізованих академічних структурах протягом декількох десятиліть. Попри це, вони залишаються, як і раніше, на периферії історіографії. «Пояснення цього факту слід шукати взагалі не в проблематизованих відносинах між механізмами виробництва знань і політикою. Застосування категорії «гендер» в історії має на меті реінтерпретацію усталених у науковій історіографії історичних оповідей. Неминуче ці переосмислення спричинюють розкриття непрямих ієрархій цінностей та пов'язаних із ними систем домінування, які вбудовані в європейську культуру й окремі національні традиції»²⁵. Однак не йдеться про створювання окремих історичних розповідей, що стосуються лише досвіду жінок. За словами Джоан Келлі, «відновлення жіночої історії» не повинно полягати в заміні маскуліноцентричних академічних оповідей історії альтернативними жіночими оповідами, а в такому перетворенні наявних способів оповідання, які інтегрально включають жіночі теми в концептуальні основи будь-яких досліджень соціальної історії²⁶.

Аналогічними проєктами, які відновлюють пам'ять про роль жінок у подіях, що спричинили руйнування комунізму в Польщі і заповнюють прогалини в офіційній історії, яка називає, як правило, тільки імена чоловіків-лідерів, є книги Єви Кондратович²⁷, Шани Пенн²⁸

23 Bobako M. Powrót kobiet do historii – niedokończony projekt. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego, 2009. S. 4.

24 Fraser N. What's Critical About Critical Theory? Habermas and Gender. *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.

25 Bobako M. Powrót kobiet do historii – niedokończony projekt. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2009. S. 9.

26 Kelly J. The Social Relations of Sexes. Methodological Implications of Women's History. *Women, History and Theory*. Chicago: University of Chicago Press, 1989.

27 Kondratowicz E. Szminka na sztandarze. *Kobiety Solidarności 1980-1989. Rozmowy*. Warszawa: Wydawnictwo Sic, 2001.

28 Penn S. *Podziemie kobiet*. Warszawa: Rosner & Wspólnicy, 2003.

і Марти Дзидо²⁹ (остання також є співавтором документального фільму «Солідарність за словами жінок» разом із Пйотром Сливовським). Основою цих книг були бесіди з жінками, які беруть участь у створенні демократичної опозиції, доповнені інформацією про хронологію подій та інтерпретацію розповідей героїнь книги з феміністичного погляду. Як пише Шана Пенн, після делегалізації «Солідарності» чоловікам за часів підпільної діяльності довелось перенести свою політичну діяльність у приватну сферу, тобто у традиційний жіночий простір. Учасі жінок у підпіллі сприяло те, що вони були невидимі для влади. Невидимі публічно і, отже, не помічені владою, але присутні в приватній сфері, жінки надавали чоловікам притулок, харчування, створювали можливості публікуватися й контактувати зі світом, відчуваючи себе, зрештою, цінними й важливими. Ця невидимість жінок робила з них співниць, і саме тому вони стали ідеальними організаторами підпілля. Жінки були дуже дієвими акторами в тій неявній змові, а сама стратегія, основною особливістю якої була невидимість, виявилася «навіть дуже ефективна. Чоловіки прославилися, а роль жінок замовчали»³⁰. Як зазначає Наталія Кжижановська: «Після перемоги, яку здобула також завдяки зусиллям жінок демократична опозиція після 1989 року в Польщі, жінки, які працювали в підпіллі, залишилися там само, де їх місце: у позбавленій політичного значення домашній сфері, як і раніше невидимій неспублічній. Саме чоловіки, вже герої боротьби за свободу, покинули цю приватну сферу, щоб реалізувати свої плани, амбіції, наміри, щоб втілювати ідеали»³¹.

Однак слід зазначити, що згадані вище книги про польських жінок були журналістськими ініціативами, і їхні інтерв'ю не мали нічого спільного з методом усної історії. Досі в Польщі ще не з'явилася наукова робота, що використовує цей метод для систематичного вивчення участі жінок у польському русі опору комуністичній системі.

ГОЛОСИ ЖІНОК-ДИСИДЕНТІВ

Оскільки моє дослідження ще не завершено, ми не можемо у цій статті заглибитися в соціальну проблематику діяльності українських жінок-дисидентів. Я хотіла би лише накреслити кілька тематичних напрямів, типових для зібраних інтерв'ю, та показати голоси моїх співрозмовниць.

Соціалізація до опору

Первинна соціалізація моїх оповідачок відбувалася найчастіше в сім'ях, які вже були переслідуваними радянським режимом у попередніх поколіннях. Таку соціалізацію добре відображає в своїй оповіді Раїса Руденко. Так вона розповідає про момент, коли її чоловік Микола Руденко став засновником Української гельсінської групи:

Він прийшов додому, і перше що – він поговорил зі мною. Ще він нікому не казав про свою задумку, він поговорил зі мною. Каже: «ти ж розумієш, нас відразу заарештують. І мене, і тебе. Но може тебе не сразу, але все одно

²⁹ Dzido M. *Kobiety Solidarności*. Warszawa: Świat Książki, 2016.

³⁰ Penn S. *Podziemie kobiet*. Warszawa: Rosner & Wspólnicy, 2003. S. 44.

³¹ Krzyżanowska N. *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. S. 180.

заарештують. І як ти до цього дивишся?». Но, що мені було втрачати? Я між іншими була з родини репресованих, ще раніше, в сталінські часи. Бо це вже були брежнєвські часи. А в сталінські часи мого дідуся і бабусю по маминій лінії і по батьковій лінії, розкуркулені, всіх дідусь і бабусь порозкуркулювали. Одним словом, я морально була готова, тому що ми вже слухали і ці Голоси, і Свободу і Німецьку хвилю, і так далі, а я як приїхала в Київ між іншим, п'ятьдесят.. сьомий рік це був... і я була свідком як розганяли студентів, кагебісти розганяли студентів біля пам'ятника Шевченка, які просто співали шевченківські пісні, і як їх шлангами поливали, і як їх хапали в ці воронкі.

Про переломовий досвід, який спонукав її до рішення протистояти системі, також розповіла Рита Довгань:

Перший мій... така якби... внутрішні якісь... раскол і несприйняття так свідоме, категоричне системи відбулося в звичайний такий спосіб. Я... мені доручили... вони хотіли весь час виставити – я вміла організувати – на якусь посаду, заввідалам партійним, наприклад. І посилають на роботу... розслідувати якусь справу, де, як мені підказали, винен якісь там інженер. Це в масштабах господарст... київського господарства. І коли я розібралася, та я зробила... зрозуміла, що то не інженер винен, а винен інструктор райкома. А тоді ж всі ті райкоми, вони ж всім керували. І коли я прийшла і радісно сповіщаю своєму шефу, що... ой, я розібралася, цей інженер зовсім не винен, винен от той інструктор... Боже мій, він як грюкне кулаком по столу, і от почал він на мене в окремому кабінеті, в своєму, кричать: «що ти собі думаєш, запам'ятай, комуніст не може бути віноватим, тим більше райкомівець...». І якось все в мені опало, знаєте, всі ті юні якісь там ще думки і я почала дозрівати. Активно дозрівати.

Навіть якщо спочатку справа вирішується випадково – наприклад, Раїса Руденко зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком, коли вона працювала друкаркою, – тоді настає свідомий вхід у це середовище і приносить їм цілком нові цінності:

І завдяки йому я вже попала в середовище... бо коли я з ним вже почала зустрічатись, то ми... вже там бували, він мене запрошував чи до письменників, хтось запрошував на день народження его, чи до нас хтось приходив, там вже були письменники, артисти, художники, знаєте, багато було інтелігенції і я попала в таку гарну компанію, що мені стало дуже цікаво, бо я там розвивалась. Бо то я сиділа, ну, в канцелярії, сидиш там, штукаєш на машинці, пишеш... тобто, крім художніх книжок, в мене не було іншого. От, а тут я попала серед таких людей, мені було цікаво.

Функції жінок у русі опору

Жінки в дисидентському русі виконували насамперед всю організаційну роботу. В основному вони організовували самвидав, переписували тексти, транспортували публікації, контактували із західними журналістами, розподіляли гроші, за якими вони їздили в Москву до Сахарова, вивчали правові норми, щоб ефективно діяти на захист ув'язнених, забезпечували харчуванням та іншими необхідними речами ув'язнених, піклувалися про їхні сім'ї, формуючи групу взаємної допомоги. Всі ці, здавалося б, прості дії вимагали безпрецедентної сміливості та самозаперечення в постійному опорі в ті часи. І система продовжувала кидати колоди під ноги, намагаючись зламати опір через постійне докучання. Наприклад, одна з розповідей Валентини Чорновіл, сестри В'ячеслава:

В той час мало бути побачення, могло бути побачення з В'ячеславом. Я взяла, набрала тих продуктів на побачення на три дні і поїхала, він відбував своє ув'язнення в мордовських таборах [...] треба було добіратися якимись машинами через ліс. І я приїхала і для того, щоби не дати цього побачення, вони сказали, що вони пофарбували приміщення для побачень. Хоть побачення мало бути і таж я так не приїхала без дозволу. [...] І щоби я там не лишалася і нічого не розпитувала ніде нікого, то вони сказали, що буде машина і вивезуть вони нас на станцію залізничну. Та машина посеред лісу поламалася, а то був такий уже сніг був в тій Мордовії, якась така розбита колія, і я і ті жінки йшли, і йшли тим снігом, вночі, до цієї станції, досить далеко. І я пам'ятаю, як я з тієї, з цього наплечника викидала ці продукти, викидала, клала їх десь там під кущами і йшла далі, так я прийшла з порожнім вже наплечником і без побачення на станцію.

Але навіть якщо побачення відбувалося, це був непростий досвід. Розповідає Валерія Андрієвська, дружина Євгена Сверстюка:

А, не, то не часто було. Треба було відбути пів терміну, значить якщо... шість... шість років, значить треба було три рокі відбути, тоді перше побачення. Але часто приходила телеграма від начальника табору, що побачення відменяється, бо він проштрафил, все там дисциплінарні якесь порушення, тому не приїзжайте. А коли вам приїзжати, я вам повідомлю телеграмою. Я десь ці телеграми зберігаю. Ну, добре. Значить, в таборі я була двічі, ну і обшук. Присісти, встати. Дуже принизливий обшук. Обшук проводить жінка. Вона в формі військовій приходить. Але вона тобі заздрить, бо вона на краю світа десь служить, а ти приїхал з Києва, прилетіл літаком... В мене якийсь такий був рожевий костюм, вона його скидає, а він, підкладка подерта, але вона все одно заздрить (сміх).

Крім того, необхідно було використовувати різні продумані хитрощі, щоб спілкуватися в умовах постійного контролю і прослуховування:

А на кухні були білі емальйовані каструлі, а я догадалась... Курку я привезла варену. І догадалась взяти графіт з олівця і запхнула в курку. І потім витягла і на тих каструлях олівцем чорним було добре писати. І так ми спілкувались з ним на кухні, писали один одному на, на каструлі.

Жінки брали на себе й інші функції. Ось розповідь Марії Гель про те, як вона захищала свого чоловіка в засланні:

Як вже чоловікові... везли його на заслання, то я вже була як вільна. Йому можна було там жити, але обмежено, там сто кілометрів, далше не можна було йому виїзжати, тільки в тому районі, де він жил. А я була вільна, то я їздила. Я там була, я там працювала і... ну, приїзжала сюди до дитини, на відпустку брала то і там так п'ять років ми там були. Там треба було, бо там такий контингент бул, саме якісь бандити страшенні, вбивци такі і п'яниці, що... вони могли його знищити. Бо він сам один там політичний в'язень і, вони там ще казали «поліщічеськіє» на нас, ось і... я вже там дійсно як ангел-хоронитель була, бо вони посилали таких, що, знаєте, міг вночі, но вночі, як там, там ночі не було, там тепер, от, там сонце не заходить, день і ніч світить, круглодобово, а вони, міг собі прийти якийсь п'яниця з пляшкою і «открой, открой, но я хочу з тобой поговорить». Це бо там вже його вважали як інтелігент, но я їх гнала всіх, бо чоловік, знаєте, як би там щось, то вони би зараз там до нього мали претензії, і що... ну, могли би що-небудь, якусь провокацію зробити, що там хотіл побити або щось там. А я виходила і кажу «Заберайся звідци, геть», і ну і так я там... було три рази такого випадку, що хотіли таку провокацію зробити.

Незалежно від того, наскільки цей захист реально був необхідним та ефективним, важливе тут саме відчуття жінки і те, як вона про це розповідає. Бачення себе «ангелом-хоронителем» допомогло їй брати сили з джерел жіночої сили і вижити в суворих умовах заслання.

Переслідування

Їхне повсякденне життя було відзначено різними типами переслідувань. Марія Гель не змогла здобути вищу освіту, оскільки їй не дозволяли вступити, тож їй доводилося виконувати фізичну роботу:

І так я тоді не поступила, я мусила піти десь на роботу [...] а потім мене почало викликати КДБ і так на тиждень по два рази, викликати КДБ, забрали мені паспорт, я пів року тоді не могла працювати ніде [...] і взагалі хотіли мене зі Львова, за Львів вигнати якби то... Але вони думали так, що я вже ввійшла в ту молодь творчу, що я вже з ними, між ними вже кручуся, то я повинна була їм багато де чого і розказувати, а я їм нічого не розказувала,

і вони мені сказали, що побачиш [...] університет чи вищу освіту як своє вуха, не будеш ніколи вчитися. І я вже після того кожний рік поступала. П'ять разів я поступала, і так мені і не дали поступити. І потім вже [...] в шістьдесят чвертому у нас народилася дочка Оксана, а в шістьдесят п'ятому чоловіка арештували, ось і, і все, і мені навіть не, не можна було десь працювати в якійсь такій, чи в садочку чи що, я хотіла працювати, і не давали мені, я мусила робити чорну роботу, працювати на чорній роботі, бо... но так працювала на трикотажній фабриці в три зміни, бо треба було дитину виховувати, треба було чоловіка підтримувати, а без роботи неможливо було.

Всіх переслідували постійні допити в КДБ. Як згадує Валерія Андрієвська:

Але, як правило, в інститут приходили і всіх моїх подруг викликали [...] одна подруга така казала, що я – і з усіх брали слово, що вони нікому не розкажуть, не розголосять тієї таємниці великої – значить, а мені завжди казав заступник директора: «Валерія Вікторівна, там до вас якийсь мужчина звонил, ось вам телефон, перезвоніть». Но я вже знала, що це за мужчина (сміх). Звоню. А він мене питає: «Ви мене хочете бачити?». Я кажу: «Ні, не хочу». «А я вас хочу. То прошу, прийдіть туди тото туди, та за вами приїде машина, вас привезуть». «Добре». «З паспортом тільки». «Добре». Приїзжаю і починаються довгі беседи. І в тих довгих беседах завжди Євгена намагаються представити таким... печерним націоналістом. А я їм кажу: «Як націоналіста? Він Лермонтова всього напам'ять знає (сміх). А ми ж з вами не знаєм?». «Не знаєм». Но таке наши були беседи.

В арсеналі переслідувачів було встановлення апаратів для прослуховування, навіть у спальні, зневажання, поширення пліток про аморальну поведінку та навіть залякування, биття вікон тощо. Усе це відчула на собі Раїса Руденко:

Це якраз було 16 листопада 76 року. [Микола Руденко] Поїхав в Москву і на прес-конференції в квартирі Гінзбурґа зібрали закордонних журналістів і оголосили про створення Української гельсінської групи [...]. А Оксана Яківна³² в той день в Києві [...] каже «Ти знаєш, мені весь час здається, што мені в вікно хтось камінь кине. Давай я поїду до тебе». Ну і поїхали. Ну, вона ж на першому поверсі [жила], а я на дугому, то уже камінь не так дале... закінути. [...] ми поїхали до мене і вона лягла на Руденковому ліжку там, якраз лежить, я сіжу коло неї на ліжку, розмовляємо – час ночі, перша година ночі – раптом як посипалось каміння на наше вікна... Але врятувало те, що там в мене була москїтна сітка і перші каміньці попали в москїтну сітку і впали на балкон. А ми за цей час встигли підхопитися. І тільки вона підхопилася з ліжка, як уже на подушку вскочил камінь. Прямо на подушку. Потім, по дорозі, поки

32 Оксана Яківна Мешко була членом-засновником Української гельсінської групи.

ми в коридор вибігали, їй ще в плече камінь ударил, поранил їй сильно в плече.

Більшість з цих методів, проте, спонукали до все більшого опору й рішучості. Валентина Сокіринська-Бердник з маленькою донькою була депортована з Києва, їй ніде не дозволяли жити чи працювати. Навіть землянку, в якій вона жила (у Кагарлицькому районі), хотіли зруйнувати за командуванням КДБ:

Уже комітет держбезпеки позвонил у Кагарлик і каже: «Там у вас антірадянщики і... ті... і дисидетти поселилися». Голова сільської ради каже: «Та тут жіночка якась із дитиною». «За 24 хвилини щоби ви цю хатку забрали і сами ділись невідомо де». Я кажу: «Добре. Якщо ви мене разом з дитиною з хаткою бульдозером в кручу знесете, тоді ви справитесь, ви розробите своє діло. Зайшла в цю хатку, закрила та й сижу з дитиною. Вони по дворі ходять, ходять, ходять, ходять, не знають, що робити зі мною. Я сижу в хаті з дитиною. [...] Поїхали вони радитись по телефону, що ж з нею робить, з цею сокирою. От, таке, вона не виходить з хати і все, вони ж не будуть валити бульдозером з дитиною.

Опір і рішучість жінки, зрештою, допомогли їй залишитися і вижити в найближчі кілька років у цей землянці.

Виховання дітей

У всьому цьому, однак, було також необхідно виховувати дітей. Жінки намагалися їх захистити. Ще раз дамо голос пані Валерії:

Взагалі в нашому середовищі, таких дисидентських жінок, не було прийнято дітям розказувати всю правду. Ну, скільки дитина витримає, стільки їй і розказуєш, скільки вона може зрозуміти. І я своїй дитині теж не розказувала. Але коли ми поїхали перший раз з нею на побачення, ще в табір ми поїхали, в Кучино, значить, а там же ці вартові, огорожа кругом [...]. І приходять наш тато, стрижений наголо, в чйорний... в чйорному костюмі. І там кімната побачень така є, і кухня, де можна варити щось. Спілкуватись не можна – ну, говориш що можна, що, що... Знаєш, що слухають і записують на магнетофон. Значить, і він почал з нею гратися в схованки. А там тумбочка і два ліжка. І виходило в нього. Тобто він їй почал перевиховувати (сміх).

Однак неможливо цілком відділити дітей від того, що відбувається в сім'ї. Ось згадка Громиці Бердник про дитинство:

Дитячі ігри, так. Всі діти в щось граються. І от, враховуючи те, яке моє було дитинство, в мене були ігри такі. Одним з товаришів мого дитинства бул

Оксен Лісовий, син Василя і Віри Лісових, які теж були в правозахисному русі, і... ми з ним гралися, ми це називали гратися в телеграму. Я стукаю ніби в двері, тук, тук, тук, він: «Хто там?». «Вам телеграма». Він відкриває двері: «А ми з КГБ, ось ордер на обшук». Тобто це зараз воно виглядає ніби то навет смішно, так ми сміємся з цйого, але насправді це відображення реалій того часу. Для нас із Оксеном це було абсолютно нормальна, нормальна гра, так як інші там граються, гралися там в школу або в лікаря, або в ще щось, так ми гралися в телеграму і в обшук.

ПІДСУМОК

Досвід, показаний тут, та багато інших моментів, які, з огляду на обсяг статті, я оминула увагою, вплинули на характер людей, які цілком свідомо вирішили чинити опір системі, попри сувору переконливу реальність. Завдяки цьому вони стали повноцінними соціальними суб'єктами, не дозволяючи собі бути в ролі об'єктів маніпулювання. Підбиваючи підсумок, наведу показові слова Раїси Руденко, яка, попри перебуті 5 років таборів суворого режиму, наголошує:

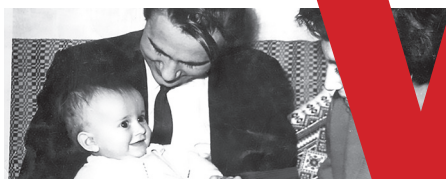
Я не шкодую, що пройшла тюрми і табори, тому що це, це свій, це інший університет, і житєй... житєйский такий університет, але його проходить. Я вам кажу, якщо хлопчик з кримінальної зони попадає в політичну зону, а там вже самі письменники, вчени, художники, професори, то той хлопчик серед них стає сам професором, бо він же чує так... Так, так що і у нас так було, я не шкодую.

У літературі про шістдесятників рідко, за винятком кількох опублікованих спогадів³³, говорять про становище і дії жінок. Цей проєкт заповнює лакуну в дослідженнях, накреслюючи водночас більш широке поле питань, пов'язаних із біографічним досвідом у тоталітарних системах. Оприявлення жіночого голосу завдяки проведенню та аналізу біографічних інтерв'ю дозволить дістатися досвіду, якого так не вистачає в дослідженнях дисидентського руху. Причини замовчування історії жінок полягають часто в тому, що питання побуту та приватної сфери здаються менше вартими уваги, і роль жінок в основних соціальних процесах лишається недооціненою. Проведений аналіз інтерв'ю дозволить сформулювати головні питання, які можуть стати основою для подальших досліджень. На наступному етапі можна буде показати, як жінки, традиційно пов'язані з приватним простором, втручаються в громадський за допомогою дій, типових для діяльності в приватному просторі. На основі аналізу дій і свідчень українських дисидентів з позиції дослідження опору (*resistance studies*) і вивчення структури взаємної соціальної підтримки, дисидентський рух буде показаний як частина більш універсального явища соціального опору в тоталітарних системах.

³³ Горська А., Червона тінь калини. Листи, спогади, статті, ред. та упор. О. Зарецького, М. Маричевського, Спалах, Київ 1996; Жиленко І., «Ното feriens»: Спогади, Смолоскип, Київ 2011; Мороз Р., Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня, видання друге, зі змінами й доповненнями. Харків: Права Людини, 2012, <http://library.khpg.org/files/docs/1358354582.pdf>.

ІНТЕРВ'ЮЕР(КА) ЯК УЯВНА АУДИТОРІЯ: самообмеження та інші «фільтри» оповіді

Оксана Годованська. «Ну я не хочу називати прізвища. Ти вже не записуєш?»: самоцензура як вірогідна схованка

Мартін-Олександр Кислий. Особливості проведення усноїсторичних досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи

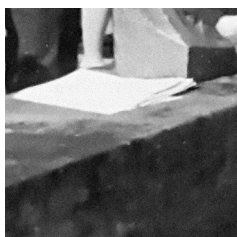
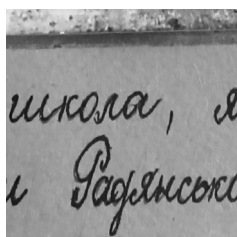
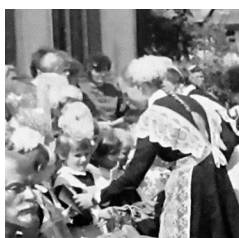

«НУ Я НЕ ХОЧУ НАЗИВАТИ ПРІЗВИЩА. ТИ ВЖЕ НЕ ЗАПИСУЄШ?»:

самоцензура
як вірогідна схованка

Оксана Годованська

Мета цієї розвідки полягає в осмисленні та розкритті суті самоцензури в автобіографічних нарративах радянських учителів із подальшим виявленням причин її появи та з'ясуванням тих тем, у яких самоцензура проявляється «тут і зараз». Здійснюючи покроково аналіз тексту усноїсторичного нарративу із його поділом на частини та подальшою інтерпретацією кожної з них, авторка з'ясувала причини, мотиви й механізми вибудовування вчителями ймовірної «схованки», що міститься в самоцензурі. У статті самоцензура аналізується як дія (акт) навмисного й добровільного приховування інформації від інших за відсутності формальних перешкод (цензури) для цього. Зміст замовчуваної інформації співвідноситься із будь-якими позитивними чи негативними темами. Як з'ясувалося, природа, суть самоцензури закорінена в радянському періоді історії життя оповідачів, коли вони працювали вчителями, піонервожатими, завучами, директорами сільських шкіл. Самоцензура оповідачів разом із придушенням (витісненням) спогадів і мовчанням є ще однією з відповідей на травматичне радянське минуле. Завдяки застосуванню ґендерного підходу проявилися фрагменти традиційної патріархальної культури із нормалізацією поведінки жінки-вчительки. Також самоцензура виступає ймовірною «потаємною кімнатою», де зберігаються особисті та професійні (не)подолані болі, образи, гризоти, (не)реалізовані прагнення і мрії. Натомість теми про щирі товариські відносини, взаємоприхильності, приклади людяності, порядності, підтримки та розуміння, успіхів і кар'єрного росту в автобіографічних нарративах учителів практично не приховувалися.

Радянський час – це той складний період нашої історії, коли територіальні одиниці України з відчутними відмінностями, сформованими внаслідок різних рамок умов розвитку, були силоміць «возз'єднані» в Українську Радянську Соціалістичну Республіку. З огляду на цю передумову, у вивченні українського радянського досвіду істотне значення має територіальна локалізація. Водночас міркування багатьох дослідників і висновки різних проєктів указують на те, що часова тривалість, способи й методи радянзації по всій території України були відмінні. Оксана Кіс, наприклад, стверджує, що є відчутна відмінність у міркуваннях та особистому сприйнятті вад і переваг радянської влади. Предмет та глибина критики тієї влади виразно корелює з місцем проживання й етнічною належністю¹. На моє переконання, локальне вивчення радянської історії дає змогу увиразнити радянськість, «не підганяючи» її під загальний штамп і шаблон. Фокусом мого дослідження в цій тематиці є вчителі радянського часу в селах Галичини², освітяни, яких в офіційних радянських документах, спираючись на сталінський вислів, трактували як «фалангу народних вчителів, що становить одну із найбільш необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму»³.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ВЕКТОРИ ВИВЧЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ВЕРСТВИ

Радянська освіта, організація шкільної справи, освітня політика, виховання молоді часто виступали об'єктами наукових досліджень у радянській і пострадянській час. Натомість згадки про вчителів в історіографії принагідні радше в контексті соціального аналізу інтелігенції або ж у вивченні ширших тем з історії шкільництва. Мій дослідницький інтерес зосереджується на повсякденному житті вчителів, на його осмисленні та оцінюванні самими вчителями (ставлення, суперечності, сумніви, способи розв'язання буденних труднощів, несхожості чи тривіальності, можливі життєві колізії). Ідучи в руслі розвитку історії повсякденності, також беру до уваги тогочасні макроісторичні та мікроісторичні події, з урахуванням їхніх взаємодій та взаємовпливу з учительським повсякденням.

У пропонованій статті я не ставлю перед собою завдання детального історіографічного аналізу теми, а радше зверну увагу на кілька цільових робіт, що якнайкраще увиразнили проблему мого дослідження. Серед них публікації Олени Петренко, у яких порушується тема насильства щодо вчительок і радянських професійних кадрів з боку націоналістично-

1 Kіs O. Telling the Untold: Representations of Ethnic and Regional Identities in Ukrainian Women's Autobiographies. (download. doc file). The Ukrainian coordinator of Women's Memory Project, URL: <http://www.womensmemory.net/english/news.asp> (дата звернення: 07.02.2019).

2 У моєму дослідженні територіальні межі окреслені так званою Східною Галичиною, що охоплювала українські етнічні землі. Сьогодні це повністю Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області.

3 Доповіді про впровадження закону про загальне обов'язкове навчання. ДАЛО (Держархів Львівської області). Ф. Р–163. Оп. 4. Спр. 50. Арк. 33.

го підпілля у повоєнній Західній Україні⁴, а на основі нарративного інтерв'ю аналізується суб'єктивний життєвий досвід вчительок «зі Сходу» у «бандерівському краї»⁵. Також цінними виявилися монографія і публікації Олени Стяжкіної, які загалом не про вчителів чи школу, однак насамперед про людину, яка на власному досвіді освоювала, а разом з тим і створювала нову соціальність, у дивний спосіб поєднуючи архаїчні та модерні практики співжиття. Дослідниця увиразнює провінційний варіант радянського проєкту з вербальним кодом (мови) радянського суспільства, з його концептом бідності та «формулою часу», що був «націоналізований» радянською державою і так і не став індивідуальним надбанням людини⁶.

Важливими для мого дослідження є також роботи Наталі Белової і Марії Кагальної. У монографії Белової під назвою «Повсякденне життя вчителів» на матеріалах Костромського краю проаналізовано особливості соціальної мотивації та ціннісної сфери вчителів, їхні побутові та сімейні відносини, а також вплив ідеології на вчительську спільноту⁷. В дисертаційному дослідженні «Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.» Марія Кагальна на основі розширеної джерельної бази робить соціально-демографічну характеристику педагогічних кадрів, аналізує побутове та медичне обслуговування й матеріальну складову повсякденного життя освітян, визначає їхню купівельну спроможність, систему харчування та інше⁸. Водночас у роботі не схарактеризовано детально відмінності повсякденного життя як міських і сільських вчителів, так і вчителів у різних областях радянської України.

Робота «Повсякденне життя вчительства» авторства Геннадія Єфіменка базується на аналізі значення вчительства в побудові радянської держави у межах УРСР до 1939 року (тобто без урахування західноукраїнських областей). У дослідженні на основі численних освітніх, національних, гендерних і регіональних «рис» написано соціальний портрет вчительства. Встановлено елементи їхнього матеріального становища, насамперед пенсійного забезпечення, пільг для сільських педагогів, норми продовольчого постачання й тарифікації заробітної платні⁹. Натомість дослідники Олександр Рубльов та Юрій Черченко вказали на важливу роль вчителів зі східних і центральних областей УРСР у розвитку народної освіти в західних областях республіки та назвали недовіру до місцевих як визначальну рису радянської кадрової політики¹⁰.

4 Петренко О. Під перехресним вогнем: життя і смерть радянських вчительок у повоєнній Західній Україні, <http://uamoderna.com/md/petrenko-teachers> (дата звернення: 19.08.2019).

5 Петренко О. Три розповіді. Вчительки «зі Сходу» та «Бандерівський край», <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/574-olena-petrenko-try-rozpovidi-vchytelky-zi-skhodu-ta-banderivskiy-krai> (дата звернення: 19.08.2019).

6 Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк: ДонНУ, 2013. 296 с. Стяжкіна О. Володарі часу: чому радянське (не)завершується. *Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності*: зб. матеріалів II Всеукр.наук-метод. Семінару, 7-8 квітня 2016 р., м. Вінниця/ ред. кол. О.А. Коляструк (ред.). Вінниця, 2017. С. 63–90.

7 Белова Н.А. Повседневная жизнь учителей / отв. ред. М.Ю. Мартынова. Москва: ИЭА РАН, 2015. 228 с.

8 Кагальна М. В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2015. – 18 с.

9 Єфіменко Г. Повсякденне життя вчительства. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*: Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 559–609, http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2012_2/jittia_2012_2.pdf (дата звернення: 19.01.2021).

10 Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та Сталинщина. Препринт № 7 (19). Київ: Інститут історії Академія наук Української РСР, 1990. С. 45–46.

Поодинокими в цій тематиці є документальні видання. У збірці матеріалів про освітян Черкащини, що її впорядкував Віталій Масненко, міститься інформація про політику репресій радянського тоталітарного режиму щодо працівників освіти, додано порайонні списки репресованих освітян, зокрема біографічні відомості про понад 680 арештованих, загиблих (також реабілітованих) учителів і викладачів, деталі кар'єри, витяги з архівних судових справ, спогади, фотодокументи, фотокопії судових справ педагогів¹¹.

Зважаючи на територіальні межі моєї роботи, варто наголосити, що історіографія теми народної (початкової) освіти в Галичині налічує чимало праць, а саме дослідження шкільництва має тривалу історію. Знаковими для моїх наукових пошуків виявилися монографія Святослава Пахолківа та публікації Анни Вараниці. У монографії «Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації» Святослав Пахолків переконливо демонструє, як на початку ХХ ст. у Галичині сформувалася нова верства світської інтелігенції, яка визнавала себе українською, і це притому, що раніше просування соціальною драбиною майже автоматично означало полонізацію, а впродовж першої половини ХХ ст. помітним є характерне почуття відповідальності західноукраїнської освіченої верстви за долю своєї селянської нації¹². В дисертації на тему «Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття» Анна Вараниця висвітлила еволюцію освітньої політики Габсбургів і формування вчительських кадрів, представила колективну біографію народних учителів, наділену низкою типових ознак. Однак дослідниця тільки частково розкрила особливості долі учителів та вчительок, організацію їхнього сімейного життя чи побутові та матеріальні умови життя і праці¹³.

На завершення цього вибіркового історіографічного огляду зверну також увагу на численну опубліковану красназничу й мемуарну літературу, яка містить подробиці з життя сільських вчителів і тим самим дозволяє дізнатися побутові деталі радянського трибу життя із його радіофікацією, електрифікацією, газифікацією чи відкриттям сезонних дитячих ясел в окремо взятому селі Галичини¹⁴.

МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ ТА ОБРАНІ ПІДХОДИ

Актуальний на сьогодні міждисциплінарний підхід істотно розширює межі дослідницьких перспектив радянського часу. Вочевидь, опрацювання сфери людської буденності, як і поглиблений інтерес до радянського часу, передбачає використання різних методів і методологічних підходів із залученням якнайширшої джерельної бази, де поєднуватимуться усноісторичні наративи, періодика, офіційні радянські документи, етнографічні польові матеріали, опубліковані й неопубліковані тексти.

Ключову роль у вивченні радянського повсякденного життя відіграє усна історія як джерело і метод, що репрезентує антропологічний вимір історичних реконструкцій. Усноісторичний

11 Освітняни Черкащини – жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання / В. В. Масненко (наук. ред.), В. С. Романов, С. О. Шамара. Черкаси: Брама-України, 2009. 272 с.

12 Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації/ пер. з німецької Х. Николин. Львів, 2014. С. 30–31.

13 Вараниця А. О. Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Львів, 2017. 21 с., <http://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=369> (дата звернення: 19.01.2021).

14 Коритко Р. Ф. Опільське село Черче: історико-епічний нарис. Львів: Універсум, 1997. 240 с.; Сіромський Р. Нарис історії села Бартатів ХХ століття. Львів: Тріада плюс, 2004. 264 с.; Мисан В. О. Здрастуй, школо! Рівне: Волинські обереги, 2019. 124 с. та ін.

метод дозволяє вивчити минуле на низовому рівні, демонструючи суб'єктивність історичних інтерпретацій та множинність історичної істини. Він запровадив можливість альтернативних версій історичних подій, похідних з позицій різних людей чи соціальних груп.

На основі аналізу усноїсторичних наративів є можливість відтворити/торкнутися/відчути радянську атмосферу завзяття, відваги, наснаги, страху, (не)впевненості, (не)довіри, (без)надії. Звичайно, з одного боку, усноїсторичні наративи мають усі переваги й хиби, притаманні еґо-документам. Коли пізніший досвід і знання нашаровуються на описані події, то вони викривляють кут зору і впливають на оцінки, які втрачають ознаки самостійності, підпадають під вплив панівної думки чи нав'язаного ґранд-наративом погляду. Деталі та настрої, гострота бачення відформатовуються тим чи тим стереотипом¹⁵. Услід за багатьма сучасними дослідниками я не розглядаю усноїсторичні наративи як прозорі історичні джерела, що віддзеркалюють легкодоступну правду про життя жінок і чоловіків, а поділяю думку Паскаль Бос, що наратив – це радше (ре)конструювання заплутаної, багатолікої пережитої реальності, де реальність – це не лише те, що ми конструємо, а й суперечливий конструкт як такий. Усноїсторичні наративи – це «спільне виробництво», інтеракція між оповідачем і слухачем, що спільно творять нові непрозорі історичні джерела¹⁶.

Автобіографічний підхід, який часто використовують у дослідженні усної історії, є особливо продуктивним у моїй роботі. За влучним спостереженням Оксани Кісь, фактично автобіографія є тим ідеальним наративом, що дає найбільше поле для аналізу та інтерпретацій. За автобіографічного підходу центральним об'єктом дослідження є індивідуальне життя людини, пов'язане з її безпосереднім оточенням (мікросередовищем), а основними аспектами дослідження стають суб'єктивні роздуми про власне життя та соціальну реальність. Безсумнівною перевагою автобіографічного методу є те, що він робить доступною процесуальність соціального життя, оскільки автобіографія представляє історію в розвитку¹⁷.

Поглиблені автобіографічні інтерв'ю кидають світло на витоки прихованих поглядів, думок і вчинків людей, навіть якщо вони заявлені незначно або повністю замовчуються. Перевага усної автобіографії перед письмовою криється саме в усному способі її представлення, завдяки якому відкривається діапазон непрямих, невербальних способів, якими опитувані можуть висловити власні несвідомі, латентні, неартикульовані думки, а дослідники можуть їх прочитати. Така форма оповіді життєвого шляху є вкрай ефективною і важливою для дослідження тоталітарного й посттоталітарного українського суспільства. Десятиліттями радянський режим привчав людей сприймати лише офіційну версію історії – одну для всіх. Під тиском постійної пропаганди, живучи в атмосфері загальної підозри, люди навчилися тримати при собі спогади, які часто були травматичні й суперечили офіційній версії минулого¹⁸.

У своїй роботі про повсякденне життя я записую поглиблені автобіографічні інтерв'ю з жінками й чоловіками, які працювали вчителями в селах Галичини у післявоєнний період. Проте для підготовки цієї статті я залучила тільки жіночі наративи, з огляду на їхню кількісну перевагу, що тільки підтверджує остаточну фемінізацію вчительської праці в радянський час. Найбільший відсоток жінок у загальній кількості робочих і службовців у середині 80-х років

15 Гнатюк О. Відвага і страх / пер. з польської М. Боянівської. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2015. С. 62.

16 Бос П. Гендер і Голокост. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць/ наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ «АРТ КНИГИ», 2015. С. 212–213.

17 Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. Число 11. 2006. С. 14–15.

18 Там само, С. 18.

XX ст. був зафіксований у народній освіті – 75 %; бібліотекарі й бібліографи – 91 % та ін.¹⁹. З цього випливає необхідність залучення гендерного підходу для аналізу автобіографічних наративів. Дослідники наголошують на відмінностях жіночих і чоловічих спогадів із урахуванням гендерної специфіки під час аналізу. Усноісторичні дослідження надають чимало прикладів, які не лише яскраво ілюструють гендерні особливості історичного досвіду, але й унаочнюють гендерні відмінності у змісті спогадів жінок і чоловіків²⁰.

Використовуючи техніку наративного інтерв'ю, я спираюсь на феміністський підхід також під час запису розмови. Уникаючи в процесі інтерв'ю ієрархічних стосунків та нав'язування владних ролей між мною як дослідницею та оповідачами, намагаюся бути максимально уважною слухачкою, заохочую і підтримую природний плин і неперервність оповіді, надаю можливість оповідачам мати щонайширшу свободу в «презентації» своєї життєвої історії²¹. Вибудовуючи співпереживання, взаємність між дослідницею і оповідачами, часто виходить подолати недовіру та переконати, що життєвий досвід звичайних простих учителів зі звичайних сіл вартий уваги, необхідний для наукового дослідження і можливий для ширших узагальнень.

Записуючи автобіографічні наративи вчителів, я зауважила, що оповідачі в окремих моментах розповіді вдаються до самоцензури. Прочитую два текстові сегменти, які вразили мене й спонукали до ще уважнішого слухання оповіді:

Та то таке, я вам скажу так як на мене! От ми поговорили, треба я свою думку, може, я в чомусь шось не розкажу, може, шось і розкажу, може воно буде цінне чи не цінне, якщо шось то я цього не говорю всього навсього ...»²², «Розумієш, Оксано, бо я називаю прізвища і є люди до речі, які зараз на посадах дуже високих, я тобі потім скажу, без того (диктофона – О.Г.). І тому я би не хотіла щоби це десь фігурувало, я тобі, оскільки я тобі довіряю, я тобі так все, все розкажую правдиво ... то во треба буде витерти, я тебе прошу, ці люди ще працюють»²³.

Під час своїх монологів вчителі могли підкреслено й незамасковано практикувати самоцензуру або вдаватися до делікатних натяків. І оскільки такі приклади були непоодинокі, вони спонукали мене до низки запитань, що лягли в основу статті.

Основна мета цієї розвідки полягає в осмисленні та розкритті «натури» самоцензури в автобіографічних наративах учителів, із подальшим виявленням причин її появи та з'ясуванням тих тем, у яких самоцензура проявляється «тут і зараз». Здійснюючи покроково аналіз тексту усноісторичного наративу із його поділом на частини та подальшою інтерпретацією кожної з них, я спробую пояснити причини, мотиви й механізми вибудовування вчителями ймовірної «схованки», що міститься в самоцензурі. Попередньо я припускаю, що само-

¹⁹ Стяжкіна О. Гендерні виміри радянської повсякденності 1960–1980-х років. *Краєзнавство*. № 3, 2010. С. 218.

²⁰ Кісь О. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і наративу «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді»: Матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. / [Упорядники: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко]. Львів.: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 11–41.

²¹ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків: «НТМТ», 2012. С. 51.

²² Інтерв'ю зі Зіновією К., 1956 р. н.

²³ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н.

цензура оповідачів є однією з відповідей на травматичне радянське минуле, коли, з одного боку, вчителі, з особливим статусом агітаційно-ідеологічного агента влади в галицьких селах були вмонтовані в ієрархічну владну вертикаль радянської системи, а з другого боку, владна вертикаль системи ретельно контролювала і гнітила їх. Наступне моє припущення полягає в тому, що самоцензура виступає «консервантом», що гальмує і запобігає зміні колективної пам'яті про взірць «мудрості, розуму, моральності радянського педагога-інженера людських душ».

Можливістю перевірки моїх припущень виступає мікроаналіз текстових сегментів автобіографічного нарративу. Текстуальний аналіз зорієнтований на відтворення смислу, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також на вивчення тієї послідовності, в якій події розташовуються в оповіданні зараз. Важливим у цьому контексті є усвідомлення структурної відмінності між тим, що було пережито людиною, й тим, що вона розповіла, а також розгляд оповіді як такої, що містить суб'єктивні інтерпретації та оцінки співрозмовників²⁴. Оскільки я зосереджуюся на аналізі та інтерпретації усноїсторичних нарративів, то, як слушно зауважує Гелінада Грінченко, оптимальною є комбінація кількох підходів із акцентом на розгляді інтерв'ю не як інструменту для передання істини, а як засобу, умови та контексту конструювання змісту, надання сенсу власному досвіду, (само)інтерпретацій та (само)презентацій оповідача²⁵.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ САМОЦЕНЗУРИ

Гостро проблема самоцензури звучить у тоталітарних і посттоталітарних суспільствах, у яких вона виступає одним із проявів деформації громадянського суспільства. Значний інтерес становлять процеси формування основних видів цензури і практики радянської цензорської діяльності²⁶, коли в умовах радянського ладу самоцензура була масштабною, уразивши всі верстви суспільства, ставши чи не «другою натурою» і якісною рисою радянського способу життя²⁷. Явні та приховані практики самоцензури радянських громадян були поширені для вписування себе в радянську дійсність і виступали одним із механізмів виживання за кризових обставин чи однією з умов «угоди» з радянською державою.

Концептуалізація поняття самоцензури представлена в сучасних суспільно-гуманітарних студіях²⁸. Цензуру трактують як соціально-політичний, психологічний та соціокультурний феномени. Її розглядають як історико-культурний витвір і приписують їй кілька ролей, наприклад «решета», що відділяє чужорідні елементи; «хвилеріза», що протидіє зазіханням на культуру; «греблі», що змінює напрямок культурної течії; «нурту», що затуляє ворожі цінності в безодню забуття. У вибудовуванні владних ієрархій цензура покликана виконувати низку функцій – контролю за соціальною інформацією; регламентації обраних критеріїв; встановленню порядку циркулювання інформації; оберігання військових і державних

²⁴ Ґрунтовне пояснення методики Габрієли Розенталь міститься в монографії Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків: «НТМТ», 2012. С. 66–76.

²⁵ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків: «НТМТ», 2012. С. 76.

²⁶ Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. 407 с., <http://www.pseudology.org/Tsenzura/GoryevaPolitTsenzuraSSSR2009.pdf> (дата звернення: 19.01.2021).

²⁷ Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва, 2009. С. 128, С. 134.

²⁸ Федорів У. Літературний канон і цензура: захист чи тиск. *Парадигма*: зб. наук. праць. Вип. 3. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 274–281, <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradigma/274-281-fu.pdf> (дата звернення: 10.07.2019).

таємниць; покарання винних; маніпуляції або впливу на сприйняття фактів і прийняття рішень; профілактики конфліктів або запобігання їм; санкційні заходи та стимулювання громадської уваги до маловідомої інформації; еталонування чітких зразків²⁹.

Складником феномену цензури є самоцензура, або так звана внутрішня цензура. Концептуальні узагальнення професора Данієля Бар-Тала (Daniel Bar-Tal) та його колег про самоцензуру в різних контекстах сприяють ґрунтовному розумінню цього, мабуть, універсально феномену, що мотивує будь-яке суспільство приховувати власні «гріхи»³⁰.

Самоцензура – це дія (акт) навмисного й добровільного блокування інформації від інших за відсутності формальних перешкод (цензури) для цього. Зміст замовчуваної інформації може стосуватися будь-яких тем: як позитивних і добрих, так негативних і неморальних. Особа, яка здійснює самоцензуру, неформально контролює та регулює потік інформації, у достовірності та правдивості якої вона певна, перешкоджає в доступі до фактів чи даних. Водночас майже в усіх випадках людина, яка має інформацію або одержує її, суб'єктивно передбачає ймовірні негативні наслідки, і ця ключова думка породжує утаювання. Ядром різних типів і відмінних основ самоцензури виступає насамперед людина. Самоцензура здійснюється на індивідуальному рівні в соціальному контексті з імовірними наслідками для соціальної групи чи суспільства загалом³¹.

Концепт самоцензури достатньо великий та охоплює різноманітні приклади. І ті, де людина допускає існування формальних перешкод для своїх переконань чи повідомлень, тоді як насправді їх немає, і ті, коли існують реальні, головню неформальні соціальні санкції проти обміну конкретною інформацією.

Самоцензура виступає в ролі суспільної «перешкоди», що, з одного боку, утруднює вільний доступ до інформації, а з другого, обмежує свободу вираження поглядів, думок і почуттів. Дослідники, наголошуючи на відмінностях між думками як суб'єктивними чи особистими знаннями та інформацією як фактичними знаннями, аналізують самоцензуру насамперед в інформативному полі в тих ситуаціях, коли особа одержала інформацію «з перших рук» через особистий досвід. Натомість розширене поле застосування самоцензури містить і суб'єктивні думки, судження, складені на основі особистого досвіду³².

РАДЯНСЬКИЙ ЧАС І ПРОСТІР

Безумовним є те, що природа, суть самоцензури закорінена в радянському періоді історії життя оповідачів, коли вони працювали вчителями, піонервожатими, завучами, директорами сільських шкіл. Текстуальний аналіз автобіографічних наративів допоміг виділити часто

29 Левченко І. Е. Цензура как социокультурный феномен. Социологические исследования. № 8. Москва: РАН, 1996. С. 87–90, <http://ecsocman.hse.ru/rubezh/msg/17535831.html> (дата звернення: 04.08.2019).

30 Bar-Tal D., Nets-Zehngut R., & Sharvit K. (Eds). Self-Censorship in Contexts of Conflict: Theory and research. Springer International Publishing AG, 2017. 284 s., <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-63378-7#toc>; <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-63378-7> (дата звернення: 23.08.2019).

31 Bar-Tal D. Self-censorship as a Socio-political-psychological Phenomenon: Nature, Antecedents, Consequences, https://www.researchgate.net/publication/280732289_Self-censorship_as_a_Socio-political-psychological_Phenomenon_Nature_Antecedents_Consequences (дата звернення: 23.08.2019).

32 Bar-Tal D. Self-Censorship as a Socio-Political-Psychological Phenomenon: Conception and Research, *Advances in Political Psychology*, Vol. 38, Suppl. 1, 2017. S. 37–65, https://www.researchgate.net/publication/313752593_Self-Censorship_as_a_Socio-Political-Psychological_Phenomenon_Conception_and_Research (дата звернення: 23.08.2019).

повторюваний сегмент оповідей, який можна узагальнити тезою про підкреслено глибоке розуміння вчительками пережитого «страшного, страхітливого, важкого» часу.

То було важке життя, важке життя. Життя не на яву! ... та ні вчителі боялися, то була репресивна машина. То була репресивна машина, я не можу вам того передати!³³. Я лиш пам'ятаю що йду додому дві машини з райкому їдуть. Мама моя рідна! Шо ти будеш робити, я зразу вертаю. Директор правда ше був в школі. Люди добрі, ну тоді то було страшно, одним словом!³⁴.

«Незмінним супутником» розповіді є страх втратити роботу; побоювання покарань чи перевірок; неспокій через (не)можливі наслідки. І якщо страх для осіб, яких торкнулися масові вивезення, депортації, заслання чи арешти, що були невід'ємними ознаками радянської Галичини, починаючи з 1939 року, був доволі «реальним», то для покоління, народженого в повоєнний період, він уже набуває властивостей «природного оточення».

Розуміння того, що ти живеш в такій країні і ти поставлений в такі рамки що якщо ти хочеш працювати то, ти мусиш цього дотримуватися. Мабуть, частково і страх, ось, але не такий, я думаю, вже панічний, просто це було усвідомлення такої залежності великої від тої системи, в якій ми жили, в якій ми працювали³⁵.

Страх залишився невід'ємною ознакою радянського ладу в галицьких селах і «витворив» ціле покоління, травмоване цим страхом³⁶.

Припускаю, що в осмисленні «натури» самоцензури в автобіографічних нарративах учителів окреме місце посідає закорінення у традиційну патріархальну культуру, яка в сільських теренах до певної міри консервувалася. Радянський модернізаційний проєкт істотно видозмінив традиційну українську культуру, проте окремі її елементи залишилися життєдіяльними. Вона диктувала правила «правильної» поведінки, коли не личить виносити сміття з хати, а жінкам і поготів варто помовчувати. У жіночих нарративах вчительок наявні повторювальні текстові сегменти про те:

шо є речі, які ну, які не потрібно оголошувати, бо це не можна і це якось так було з самого малку або ми того сміття не виносили. Не, не, не дальше школи ми не виносили. То не гарно, то не можна того робити³⁷,

або

³³ Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н.

³⁴ Інтерв'ю з Степанією Д., 1947 р. н.

³⁵ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н.

³⁶ Гнатюк О. Відвага і страх. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2015. С. 25.

³⁷ Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н.

а як шось том я чула про когось, там таке, в мене о така звичка, шо я ніколи не перекажу то! О то в мене є така риса характеру! Знаєте і вдома я до сьогодні таке маю. Як шось знаю таке, якось там хтось мені скаже, я то в собі все потримаю, але я то не виказую ... не мала там ні на кого зла чи там обсуждала, ага така сяка. Знаєте, часом треба скрити, прикрити таке, шо не треба нашо там виговорювати³⁸.

Вони виступають маркерами активної життєдіяльності традиційної української культури в радянському галицькому селі.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ВЧИТЕЛІВ І ПРОЯВИ САМОЦЕНзуРИ

Аналіз тексту усноїсторичних наративів підтверджує виразну самоідентифікацію оповідачів із вчительською групою. В аналізованих автобіографічних наративах часто повторюваним є сегмент про пошану, повагу та значущість вчительського фаху як у громаді, так і в особистому сприйнятті:

Вчитель має прости Біг, той хто вчить чужі діти, то має прости Біг, тобто дуже велика пошана була в моїй родині до вчительської професії³⁹. Я дуже любила цю професію вчительську. Я не відчувала ну шо не заплатили чи мала зарплата чи шо, я любила ту роботу, я нею жила, я її дуже любила! То вам щиро кажу!⁴⁰

Уже на початку ХХ ст. вчителі стали основою західноукраїнської освіченої верстви. Цієї нової верстви світської інтелігенції, яка визнавала себе українською і відповідальною за долю своєї селянської нації⁴¹. Вчителі як ключові фігури українського національного проєкту були авторитетні (поряд зі священниками) особи в галицьких селах. На основі цього поступово сформувався особливий пієтет до цієї групи, що став характерною рисою галицької селянської громади.

У радянський період авторитетність та значущість вчительської групи набула частково нових властивостей. Радянські вчителі були «вмонтовані» в ієрархічну владну вертикаль радянської системи, вони частково були її представниками, уособленням всепроникної дискурсивної влади на макрорівні. Від «фаланги народних вчителів» очікували конкретних кроків і результатів на шляху побудови «соціалістичного способу» життя. Перед педагогами, як і загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях, ставили, разом із професійними, ще й ідеологічні завдання, в основі яких була «боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів», атеїстична «робота» та ін. Від учителів очікували політичної активності, що виявлялася в роботі виборчих комісій, проведенні

³⁸ Інтерв'ю з Марією С., 1942 р. н.

³⁹ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н.

⁴⁰ Інтерв'ю з Марією С., 1942 р. н.

⁴¹ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з німецької Х. Николин. Львів, 2014. С. 30–31.

агітації, організації радянських святкувань, роботі шкільних клубів, частково й у «тихій» діяльності інформаторів. Радянська держава гарантувала сталий соціальний пакет (щомісячна заробітна плата, пільги для сільських педагогів для оплати комунальних послуг, отримання державного житла та ін.), що сприяв статусності вчителів у радянському суспільстві. Водночас владна вертикаль радянської системи, інституційна влада вчительської спільноти ретельно контролювали та перевіряли вчителів.

Наголошуючи на постійному інспектуванні та психоемоційному гніті, вчительки самоінтерпретували себе в автобіографічних нарративах як заручниць життєвих і професійних обставин.

Знаєте, вчитель завжди під ковпаком. Завжди вчитель під таким шатром перевірки, він завжди мусить бути на сторожі. Він не може розслабитися, він не може розслабитися, бо він вчитель! Вот інженер може собі дозволити, йому нічого не буде, працівник сільського господарства теж може собі дозволити розслабитися, а вчитель не... та ні, вчителі боялися, то була репресивна машина. То була репресивна машина, я не можу вам того передати! Навіть деколи, так во вони приходили ті представники, хто приходив перевіряти до школи і ті гуртки, і те все, політичні гуртки маю на увазі, чоловік брав їх до хати, бо як же ж то, де піде з ними, та я мусіла там шось наготовити, то я боялася якесь слово сказати. То було життя не на яву⁴².

Ще один текстовий сегмент:

Який то був страшний атеїстичний час! А то страхіття як за то крутили! Або тепер що я маю робити?! Би тото не виявилось. Бо не охота тото мені заявляти. По-перше, що собі гірше зроблю, бо то відразу виховні плани перевіряють. То з роботи нагнали б, якби знали, що я нічого не працювала по атеїстичній роботі. Ну шо я маю робити?! Відкрилам двері до тої другої кімнати та й кажу: як про то хтось буде знати в селі або з дітей, шо я вас отут застала, а ви учите (вивчення колядок, щедрівок і підготовка до різдвяного вертепу – О.Г.), і ви мені пробачте, то вас шляк трафе наглий!⁴³.

Рефлексії вчительок у такого типу текстових сегментах мають болісний характер. Вони неохоче повертаються до цих тем, відчуваючи себе людьми з мінімальним впливом на плин свого життя, які є радше «гвинтиками у системі», звичайними «коліщатками».

Інтерпретуючи самоідентифікацію оповідачів, вважаю, що «бути обличчям» своєї групи означало не тільки мати конкретні професійні якості, але й дотримуватися «вчительського кодексу», тобто конкретних норм поведінки та правил зовнішнього вигляду. Статус, положення в суспільстві, соціальне місце диктували цілу схему поведінки. У цю послідовну, вибудовану схему частково вмонтована самоцензура оповідачів. Вона розглядається як один із способів уникнення негативних наслідків у розкритті інформації – як для себе, так і

⁴² Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н.

⁴³ Інтерв'ю з Катериною Х., 1936 р. н.

для спільноти, яку репрезентують оповідачі. В автобіографічних наративах оповідачки намагаються не піддавати ризику свою спільноту, не підважувати її значущість у суспільстві, наголошуючи радше на формалізмі у виконанні окремих обов'язків та латентному опорі радянським вимогам.

Вона мене взяла, я маю націоналістичні погляди і так далі, і так далі. Але М. Ф. (директор школи – О.Г.) мене відстояла, вона була, це була така особистість непересічна! Що би там про неї не говорили. І я колись плакали на неї. Але мудрості їй можна було позаздрити, як вона вміла все зробити! Шо вона їм сказала в райкомі партії, її потім ще в міськом партії викликали. Вона їм сказала, так якщо вчителька десь в чомусь помиляється, то для того ми в школі, педагогічний колектив, парторганізація, для того є, щоб її перевиховувати. Вона всім закрила рот! І так я лишилася в школі. А стояло питання, що мене не можна допускати до виховання майбутнього покоління. Парторг була з М. Ф. (директор школи – О.Г.) в дуже хороших стосунках, і вона завжди слухала, що їй сказала М. Ф.... Завжди мене ставили там коло церкви Іллі, але я це, як навіть бачила учнів, то де би я в житті ніколи цього не сказала. Я думаю, що так робили більшість вчителів, хоча знаю, що були і вчителі, які виганяли учнів із-під церкви, а тепер вони зробилися дуже віруючі, з вервечками ходять, але то таке, то справа кожного, совісті⁴⁴.

Використання в текстових сегментах елементів знеособлення осіб владної ієрархії радянської системи, як наприклад: «то ті з райкому», «приходили ті представники, хто приходив перевіряти до школи» або «ну та ті перевіряли, я не знаю, звідки вони» виступає водночас і способом проговорювання (спів)відповідальності у формальній, дійсній чи пасивній (спів)участі в атеїстичній роботі чи політичній активності вчителів, і (не)свідомим засобом символічного протесту тоталітарній дійсності, що сформувалися внаслідок пізнішого досвіду та знання.

Такі текстові сегменти, у яких здійснюється порівняння із сьогоденними реаліями педагогічної діяльності й повсякденним життям вчителів, цілковито позбавлені самоцензури. Сучасні освітянські вимоги, діяльність сучасних педагогів оповідачки інтерпретують здебільшого як такі, що розмивають межі «вчительського кодексу», усталеного в радянський час, підважують головні засади вчительської професії.

Запропоновані текстові частини є типовими в наративах:

Дуже дружні були, ми як збиралися то на День вчителя, то на Новий Рік, всі були разом, як одна душа! А коли вже я пішла зі школи, то не знаю чи першого чи другого року мене запросили ще як ветерана і я так замітила, молоді сіли собі за одним столом, молоді вчителі, а вчителі пенсіонери і старші всі собі за другим столом. Я кажу: «Люди добрі, а то що таке, групівщина, я не бачили і не знала того. Були так всі разом»⁴⁵.

«Треба було думати, як ти йдеш в школу, тому мене потім, коли я вже завершувала свою вчительську працю, я не могла зрозуміти, як можна

⁴⁴ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н.

⁴⁵ Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н.

прийти в школу, наприклад, вчительці у шкіряних штанах в обтяжку, я не могла цього зрозуміти. Є різниця, ти працюєш з дітьми. Ти як вчитель, ти повинен розуміти, що ти маєш певні обмеження, що ти не можеш так одягнутися, що можна анатомію вивчати!⁴⁶.

САМОЦЕНзуРА «ТУТ І ЗАРАЗ»

На основі текстуального аналізу усної оповіді можна із впевненістю стверджувати, що лейтмотивом прояву самоцензури є випадки написання анонімок, доносів як у педагогічному середовищі, так і у сільській громаді загалом. Короткі, лаконічні текстові сегменти, які наведено нижче, наявні в усіх автобіографічних наративах.

Вона мені сказала, з ким я маю бути обережна. Це правда, тільки я не хочу називати прізвища. Було таке, обов'язкова було, всюди було, всюди. В нас в музеї, потім мені казали, що там аж кишіло все. Аж кишіло тими, то же ідеологічна була установа як розплідник націоналізму. І я тобі скажу, якби на М. М. (вчителька колега по роботі – О. Г.) тепер вона пишеться Ч., а тоді К. були анонімки, те, що вона дочка священника і такий політичний був текст. І М. Ф. (директорка школи – О. Г.) мені сказала, хто це писав»⁴⁷

або

«і не було в нас стукачів в школі. Не було, не було! Не було того! Не було стукачів, а тепер мені кажуть, що є!»⁴⁸

Оскільки явище сексотства є однією з непроговорених тем радянського минулого в сучасному українському суспільстві, то помітною є неготовність оповідачок говорити про це. Тільки дослідження Оксани Юркової на основі архівних документів переконують, що в УРСР була створена потужна мережа секретних співробітників. Інформатори систематично доповідали про тих чи тих представників інтелігенції, а кількість сексотів вражає⁴⁹.

САМОЦЕНзуРА ЯК ВІРОГІДНА СХОВАНКА

Насамкінець на основі аналізу записаних багатогодинних автобіографічних наративів зроблю ще одне припущення: самоцензура виступає ймовірною «потаємною кімнатою», де зберігаються особисті та професійні (не)подолані болі, образи, гризоти, (не)реалізовані прагнення і мрії. Поновлені в пам'яті конфліктні ситуації, непорозуміння на роботі чи вдома, заздросчі колег чи сусідів, взаємні неприязні, складні психоемоційні пережиття відбиваються в намірі делікатно оминати неприємні, небажані епізоди, не назвавши ні своїх

⁴⁶ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н.

⁴⁷ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н.

⁴⁸ Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н.

⁴⁹ Юркова О. «Академічні Януси»: українські історики – секретні співробітники ДПУ–НКВС (1920–1930-і рр.). *Масовая репресія в СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці*: Навуковы зборнік/пад рэд. А. Смаленчука, О. Кондратюк. Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2018. С. 150–168.

кривдників, ні винуватців. Бажання не ділитися інформацією – деталями подій, іменами осіб – є одним зі способів досягнення суб'єктивного спокою оповідачів.

Натомість теми про щирі товариські відносини, взаємоприхильності, приклади людяності, порядності, підтримки та розуміння, успіхів і кар'єрного росту, ніколи не цензуруються. Навпаки, у них швидко, легко, вільно та просто розкриваються імена людей, обставини ситуацій та ін. Самоцензура повністю «випаровується», натомість залишається позитивний наратив.

ПРИКІНЦЕВІ МІРКУВАННЯ

Заявлена у статті тема є чи не першою спробою замислитися над природою і причинами самоцензури в усноісторичних наративах учителів радянського часу. Отже, підсумую свої попередні висновки, які є радше запрошенням до подальших досліджень і дискусій, ніж вирішальними положеннями.

Зосереджуючись на аналізі та інтерпретації усноісторичних наративів, об'єднавши кілька підходів із акцентом на розгляді інтерв'ю як засобу, умові конструювання змісту та надання сенсу власному досвіду оповідачів, вважаю, що для «нормалізації» самоінтерпретацій оповідачі вдаються до самоцензури. Необхідним складником процесу створення історії про себе (вчителів радянського часу) є утвердження в рамках цих історій прийнятних себе, «нормалізованих» себе. Метою ж усноісторичної розповіді є виробити і цілісний наратив про радянську епоху/вчительську спільноту, і версію власного Я, з яким можна жити у відносному душевному комфорті, іншими словами – досягти суб'єктивного спокою. Частково самоцензура оповідачів і забезпечує цей суб'єктивний спокій і «нормалізує» цілісний наратив про радянський час.

Здійснюючи покроково аналіз тексту усноісторичного наративу із його поділом на частини та подальшою інтерпретацією кожної з них, я доводжу висновок, що самоцензура оповідачів поряд із придушенням (витісненням) спогадів і мовчанням є ще однією з відповідей на травматичне радянське минуле.

Групова ідентичність вчителів є закоріненою в пам'ять (спільне історичне минуле є чинником ідентифікації з певною групою), проте й те, як вчителі пам'ятають, презентують себе, залежить від їхньої соціальної ідентичності. Самоцензура сприяє перебудові та позитивному викривленню минулого для того, щоб захистити групові цінності вчителів і власний імідж також. Водночас самоцензура виступає перешкодою на шляху підважування і руйнування харизматичності вчительської спільноти, критичного осмислення ролі вчителів та їхнього значення в радянський час.

Природа, суть самоцензури, її причини закорінені в радянському періоді історії життя оповідачів. Завдяки застосуванню ґендерного підходу я виявила фрагменти традиційної патріархальної культури українців із нормалізацією поведінки жінки-вчительки.

Виробництво історії-спогадів, яке завжди є діалогічним та інтерсуб'єктивним у тому розумінні, що виступає продуктом взаємин між оповідачами та аудиторією-реципієнтом, не сприяє вільному обміну інформацією в тих випадках, коли громадськість (аудиторія) не готова вислухати й повірити свідкам, (спів)учасникам чи (не)винуватцям. З цього огляду тема сексотства й доносів як одна з непроговорених тем радянського минулого в сучасному українському суспільстві виразно проявляє самоцензуру вчителів. Вона значною мірою спричинена прагненням спільноти опустити завісу забуття над усім болючим та неприємним.

Что дальше?...

Да хоть КАМНИ С НЕБА!
МЫ на РОДИНЕ!

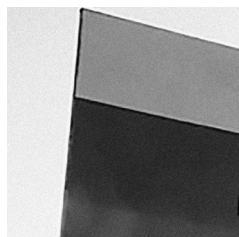

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУЧАСНОМУ КРИМУ

та нові старі наративи

Мартін-Олександр Кислий

У цій статті розглянуто проблеми, з якими зіткається дослідник під час проведення усноісторичного дослідження на території Кримського півострова після 2014 року, крім того, ідеться про трансформацію та появу нових наративів у спільноті кримських татар в умовах окупації. Автор висвітлив зміни у практиках організації та запису інтерв'ю, а також навів імовірні етичні та методологічні виклики, зокрема щодо оприлюднення ідентичності дослідника, довіри між інтерв'юером та інформантами й безпеки. У другій частині статті проаналізовано, як окупація вплинула на пригадування минулого, наративні стратегії інформантів і тематичне поле спогадів. Насамперед виявлено, що відбулася актуалізація наративу про важливе значення батьківщини для кримських татар, причиною чого став страх повторної депортації.

Події березня 2014 року та подальша втрата Криму спричинили хвилю зацікавленості історією регіону й корінного населення. Протягом п'яти років відбулася низка музейних, видавничих та дослідницьких проєктів, які, проте, радше виконували функцію нагадування про втрату півострова та порушення прав корінного народу – кримських татар – або слугували загальній меті боротьби з колоніальними наративами та імперськими міфами. Поодинокі дослідження переважно були синтетичні за характером і навіть якщо порушували нові теми, то робили це на основі вже відомого, а тому й дещо обмеженого джерельного корпусу. Попри суспільний та політичний запити на нові дослідження в галузі суспільних наук, через низку об'єктивних чинників, пов'язаних насамперед із безпекою, півострів став недоступний (за поодинокими випадками) для дослідників.

Мої наукові зацікавлення тісно переплетені з Кримом, передусім з історією корінного народу – кримськими татарами. Я почав працювати над темою дитинства кримських татар у депортації ще до анексії 2013 року і відтоді працював над темами, дотичними до вигнання та повернення кримських татар до Криму. У цій статті я звертаюсь до таких проблем: як змінилися практики проведення усноісторичних досліджень на півострові після анексії 2014 року? Як дослідникові долати нові виклики, зокрема ті, що стосуються безпеки (не лише власної, але й інших учасників дослідження)? Як, власне, трансформувалися наративи в досліджуваній спільноті кримських татар?

Особливість статті полягає в тому, що предмет мого дослідження є значно віддаленим у часі і не суголосний сучасним суспільно-політичним кризовим трансформаціям. Тобто, на відміну від інших усноісторичних проєктів, що відбуваються в зонах конфлікту, я не вивчаю власне перебіг конфлікту та його наслідки. Усі представлені тут інтерв'ю були записані із кримськими татарами, окрім оповіді жінки 1928 року народження, яка евакуювалася під час Другої світової війни зі Ставропольщини до Узбекистану, де й одружилася із кримським татариним і решту життя прожила серед кримських татар. Наймолодший співрозмовник 1975 року народження, що спричинено хронологічними рамками моїх досліджень, а саме: 1930–1991 роки. Мовою проведення інтерв'ю була російська, адже кримські татари є білінгвами і, окрім побуту, де зберігається використання кримськотатарської мови, краще володіють саме російською мовою¹. За всі роки роботи в полі мені лише одного разу трапилася співрозмовниця 1920 року народження, яка не знала російської мови. Також слід зазначити, що істотних втрат під час перекладання наративів з російської українською мовою не відбулося. У період з 2013 по 2019 роки я провів інтерв'ю з 51 співрозмовником (25 жінок та 26 чоловіків), більшість – за допомогою проблемного напівструктурованого

¹ Hall M. Russian as spoken by Crimean Tatars: PhD Thesis / University of Washington. Seattle, 1997. P. 162.

питальника. Наразі записи зберігаються в архіві автора. На їхній основі було написано магістерську роботу «Дитинство депортованих кримських татар в Узбекистані у 1950–1960-х рр.», низку статей та готується кандидатська дисертація «Повернення кримських татар на батьківщину у 1956–1989 рр.».

ЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛЬОВОЇ РОБОТИ В КРИМУ

Ідентичність дослідника

У певному розумінні кримські татари завжди були напівзакритою групою. Тобто, ким би ви не були, вони завжди вас радісно приймуть із властивою їм гостинністю, приготують запашну каву та навіть посмажать чебуреки. Проте якщо дослідника/цю цікавить не поверхове анкетування, а серія глибинних проблемних чи біографічних інтерв'ю, потрібне входження в спільноту, потрібна людина, яка зможе порадити, до кого звернутися і дасть вам рекомендацію. Моя регіональна ідентичність, зв'язок із Кримом, знання простору та культурних особливостей завжди відчутно полегшували дослідницькі експедиції. Тому, попри те, що я не є кримським татариним (не Свій, а Інший), за певними ознаками я можу бути Інсайдером. Водночас те, що я приїхав з Києва, у певних ситуаціях сприяло більш прихильному ставленню. Окрім ідентифікаторів, що є сталими та очевидними (стать, походження, етнічність), є й такі, що оприлюднюються лише за певних умов чи в контексті, і можуть як сприяти проведенню дослідження, так і завдавати шкоди. Кортні Рейдж, американська дослідниця, наукові зацікавлення якої пов'язані із Близьким Сходом, зазначає, що через негативне ставлення до американців у Єгипті, зокрема серед членів «Мусульманського братства», вона під час роботи в полі робила наголос на інших своїх ідентичностях: дослідниця, блогер, журналіст із досвідом роботи в регіоні, дружина мусульманина².

Одного разу, вже після закінчення інтерв'ю, мій співрозмовник дістав свій телефон і продемонстрував, що в нього як рингтон стоїть гімн України³. Так само ідентичність дослідника впливає на наратив співрозмовника. Наприклад, працюючи з темою Голоду 1932–1933 років та його наслідків у Криму, я відзначив, що більшість моїх співрозмовників не вагалася визнавати Голодомор саме геноцидом українського народу⁴. Чи є це свідченням шкідливого втручання, фальсифікації пам'яті з боку дослідника? Аж ніяк, тому що протягом тривалого часу кримськотатарська політична еліта закликала співвітчизників поважати жертви Голодомору⁵. Попри позитивістське переконання, що дотримання дослідником нейтральності сприяє одержанню більш релевантних результатів дослідження⁶, я схильний розглядати усноїсторичне інтерв'ю як діалог та взаємодію між учасником дослідження та дослідником. Безперечно, ідентичність останнього впливає не тільки на перебіг проєкту, але й на одержані ре-

² Radsch C. From cell phones to coffee: Issues of access in Egypt and Lebanon. *Surviving Field Research. Working in violent and difficult situations* / ed. C. L. Sriram, J. C. King, J. A. Mertus. New York, 2009. P. 98.

³ Інтерв'ю з Наріманом А., 1962 р. н.

⁴ Кислий М.-О. О. Наративи Великого голоду: погляд з обох боків Перекопу. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2018. Том. 1. С. 73–86.

⁵ Меджліс закликає вшанувати пам'ять жертв Голодомору [Електронний ресурс]. УНІАН. 2007. 20 листопада, <https://www.unian.ua/crimea/78436-medjlis-zaklikae-vshanutati-pamyat-jertv-golodomoru.html>.

⁶ Martin-Ortega O., Herman J. There and back: *Surviving research in violent and difficult situations. Surviving Field Research. Working in violent and difficult situations* / ed. C. L. Sriram, J. C. King, J. A. Mertus. New York, 2009. P. 234.

зультати. Навіть більше, ідентичність дослідника теж здатна відчувати на собі вплив від перебігу інтерв'ю⁷. Алессандро Портеллі у своїх роздумах повертається до питання, з якого почалася критика усної історії: «Чи не є наша присутність втручанням у наратив, його фальсифікацією?». На думку дослідника, ми є співавторами наративу, без нашої участі не відбулася би поява документа. За Портеллі, оприлюднення ідентичності інтерв'юєра є необхідним з поваги до діалогу.⁸

Довіра та взаєморозуміння

Традиційно відшукуючи респондентів за принципом снігової кулі, у першій експедиції після анексії 2014 року я зіткнувся із проблемою, що в більшості випадків співрозмовник/ця міг бути останнім у ланці: люди відмовлялися рекомендувати своїх колег, родичів та друзів. Один чоловік, який мав кількарічний досвід активної політичної діяльності, відмовився надати контакти потенційних інформантів, стверджуючи, що все життя провів на нудній роботі і зараз тихо і спокійно насолоджується пенсією, тому жодних контактів не має⁹. Варто зауважити, що, попри усталене переконання, що в умовах кризи та конфлікту саме метод снігової кулі є ефективним способом пошуку інформантів,¹⁰ слід пам'ятати, що цей метод небезпечний можливим розкриттям інформації про інших учасників у ланцюжку.¹¹

Окрім успішного пошуку контактів через знайомих та колег, кілька разів мені щастило із представниками спільноти, які за власним бажанням погоджувалися бути моїми посередниками чи асистентами. Зокрема, завдяки сестрі моєї колежанки, з якою ми разом їздили селами Керченського півострова, я зрозумів значення помічника в проєкті (нерідко в польових дослідженнях цю роль виконує місцевий перекладач¹²), що є повноцінним Інсайдером, Своїм для досліджуваної спільноти.

Довіра респондентів до дослідників соціальних питань в умовах сьогодення, коли постійно з'являються нові загрози конфіденційності та особистим даним, перебуває, здається, під загрозою. Ситуація довкола Бостонських записів (деанонімізація учасників усної історичного проєкту з вивчення конфлікту в Північній Ірландії)¹³ продемонструвала, що навіть поважні інституції не можуть гарантувати дотримання домовленостей та безпеку записів.

Саме недовіра з боку респондентів була головною проблемою, із якою мені довелося зіткнутися під час проведення дослідження на півострові після анексії. Зрозуміло, що таке ставлення до чужинця не є безпідставним, бо саме кримські татари, поза сумнівами, стали основним об'єктом переслідувань з боку окупаційної влади та силових

⁷ Harvey J. Footprints in the Field: researcher identity in social research. *Methodological Innovations Online*. 2013. 8:1. P. 86.

⁸ Portelli A. Living Voices: *The Oral History Interview as Dialogue and Experience*. *The Oral History Review*. 2018. 45:2. P. 239–248.

⁹ Інтерв'ю з Абдріні, 1962 р. н.

¹⁰ Dixit M. Field Research in Conflict Zones: *Experience from India and Sierra Leone International Studies*. 2012. 49:1-2. P. 134.

¹¹ Norman J. Got trust? The challenge of gaining access in conflict zones. *Surviving Field Research. Working in violent and difficult situations* / ed. C. L. Sriram, J. C. King, J. A. Mertus. New York, 2009. P. 79.

¹² Fujii L. A. *Interviewing in Social Science. A Relational Approach*. New York: Routledge, 2018. P. 32.

¹³ What are the Boston tapes? BBC. November 13, 2017, <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-27238797>.

структур у Криму. Їх заарештовують за сфабрикованими справами, в їхніх будинках на світанку проводять обшуки, вишукуючи зброю та екстремістську літературу, звільняють з роботи та позбавляють бізнесу. Найжахливіше, що періодично деякі з них безслідно зникають¹⁴. Очевидно, що за таких умов недовіра виникає не тільки до чужинців, але й до «своїх». Якщо вийшло домовитися про інтерв'ю, отримати потрібний контакт чи навіть рекомендацію від іншого співрозмовника або члена спільноти, це зовсім не означає, що дослідник здобув довіру оповідача. Прямолинійність і чесність у представленні себе та проєкту, повага до співрозмовника, увага до його слів і розуміння контексту і можливих болючих тем – це те, що допомогло мені вибудувати взаєморозуміння із респондентами. 2015 року я зміг домовитися про зустріч із Лютфі Бекіровим, ветераном Національного руху кримських татар. Я був знайомий із його онукою, тож вона погодилася допомогти мені. Дев'яносторічний Лютфі-ага одразу спитав мене про мій фах, тему та особисте ставлення до окупації Криму. Проте лише під час третьої нашої зустрічі визнав, що до останнього моменту мав певні сумніви щодо мене. За його словами, йому вже нема чого боятися в такому віці й з таким досвідом опору радянській владі, але він занадто сильно опікується своїми дітьми та онуками, щоб наражати їх на небезпеку¹⁵. Слід бути свідомим того, що не завжди можлива поява взаєморозуміння між дослідником та оповідачем. Саме в умовах небезпеки та підозри здобути довіру співрозмовника буде складно. Водночас довіра та взаєморозуміння не є критично важливими для «глибини, ширини й тривалості» інтерв'ю¹⁶. Алессандро Портеллі наводить приклад інтерв'ю, під час якого не вийшло досягти довіри з боку оповідача, але зазначає, що саме дистанція зробила цю розмову змістовною¹⁷.

Небезпеки та загрози

В умовах, подібних до наведених у цьому тексті, небезпеки та загрози чекають також на дослідника. Ендрю Голдсміт, рефлексуючи над досвідом роботи в Колумбії, зазначає, що є два різновиди ризику. Перший – фоновий, тобто такий, що загрожує всім, хто перебуває в певному місці в певний час. Другий – предметний, пов'язаний із діяльністю дослідника та його заглибленням в певну тему¹⁸. І хоча Голдсміт зазначає, що зазвичай дослідники уникають загроз чи травм, 2016 року фахова спільнота була схвильована вбивством Джуліо Реджені, усного історика з університету Кембриджу, під час дослідження незалежних профспілок у постмубараківському Єгипті.¹⁹

Як бачимо, загострена політична ситуація та переслідування накладають свій відбиток на проведення інтерв'ю. Німецька дослідниця Габріель Розенталь називає умови, коли дослідник має справу не лише із віддаленою в часі травмою (для кримських татар всеосяжною є колективна травма депортації), але й із травмою нещодавньою

¹⁴ Rights in Retreat. Abuses in Crimea. *Human Rights Watch*. November 17, 2014, <https://www.hrw.org/report/2014/11/17/rights-retreat/abuses-crimea>.

¹⁵ Інтерв'ю з Лютфі Б., 1928 р. н.

¹⁶ Fujii L. A. *Interviewing in Social Science. A Relational Approach*. P. 14.

¹⁷ Portelli A. *They say in Harlan county. An Oral History*. New York: Oxford University Press, 2011. P.8.

¹⁸ Goldsmith A. Fear, fumbling and frustration: Reflections on doing criminological fieldwork in Colombia. *Criminal Justice*. 2003. 3:1. P. 112.

¹⁹ The hazards of oral history. *Oral History in Higher Education Network*. September 27, 2017, <https://ohhen.wordpress.com/2017/09/27/the-hazards-of-oral-history/>

(або із травмувальним досвідом, що досі триває), станом гострої життєвої кризи. Вона стверджує, що оповідачі прагнуть бути прийнятими, а від дослідника вимагається не тільки підтримувати оповідача, але й не дозволяти співрозмовнику занадто глибоко поринати в спогади про незагоєний травматичний досвід²⁰. Отже, говоріння на болючі теми замість полегшення можуть призвести до ретравматизації²¹. Беручи до уваги те, що мої дослідження засадничо базовані на методі проблемного напівструктурованого інтерв'ю, після 2014 року я зіткнувся з тим, що частина співрозмовників прагне розповідати свою життєву історію. Можливо, це не завжди свідчить про терапевтичну необхідність «виговоритись», але й про бажання уникнути можливих питань про сучасну соціально-політичну кризу. Слід нагадати, що тем, пов'язаних із сьогоденням чи нещодавніми подіями, я в своєму питальнику не мав. Потреба в прихильній настанові робить неможливим невтручання дослідника, тому активне слухання вимагає не лише типових для біографічного інтерв'ю реакцій, але й розгорнутих відповідей та реплік.

Після анексії я вперше у своїй дослідницькій роботі зіткнувся з випадками, коли респонденти бажали залишитися повністю анонімними, не називали прізвище, вдавалися до самоцензури чи просто симптоматично жартували на кшталт «Що я там набазікала? Посадять тепер мене?»²². Але за такими словами і проханнями, як-от «прізвище не пишть, будь ласка, ви ж розумієте...»²³, приховані реалії життя в анексованому Криму. Водночас деякі респонденти, насамперед літні люди, на пропозицію записати анонімне інтерв'ю реагували, навпаки, як на образу, вказуючи, що їм нема чого боятися правди про своє минуле²⁴. Окрім демонстрації відсутності страху, тут може йтися також про визнання досягнень у національному русі кримських татар, гордість за прожите життя, а також очікування схвалення та прийняття²⁵. В таких ситуаціях дослідник зіткається із дилемою: виконати бажання співрозмовника чи зберегти його анонімність та конфіденційність з огляду на можливі загрози. Елізабет Вуд, професорка політології в Єльському університеті, яка здійснила кілька польових досліджень у Сальвадорі під час громадянської війни, зазначає, що, попри бажання частини співрозмовників відмовитися від анонімності, вона зробила навпаки і не шкодує про це. Адже, як їй згодом стало відомо, огляд на її книгу з'явився в американському військовому часописі, у випуску, присвяченому повстанням та заворушенням. На думку дослідниці, офіцери в Сальвадорі теж читають це аналітичне видання. Також учасникам дослідження Елізабет пропонувала на вибір кілька варіантів *Згоди*: вона лише слухає і не записує; вона записує, але не публікує; вона має можливість записувати й публікувати фрагменти розмови на свій розсуд (зі зміною інформації про співрозмовників)²⁶. Очевидно, що з міркувань безпеки дослідника та учасників дослідження, в умовах збройних конфліктів, соціально-політичних криз чи авторитарних режимів правління, *Згода* має лише усну форму.

²⁰ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. Схід-Захід. *Історико-культурологічний збірник*. 2008. Вип. 11-12. С. 54.

²¹ Fujii L. A. Interviewing in Social Science. P. 23.

²² Інтерв'ю з Анонімом, 1949 р. н.

²³ Інтерв'ю з Тамарою, 1928 р. н.

²⁴ Інтерв'ю з Назімом, 1936 р. н.

²⁵ Le Roux C. Oral history research ethics: should anonymity and confidentiality issues be dealt with on their own merit? *Africa Education Review*. 2015. 12:4. P. 562.

²⁶ Wood E. The Ethical Challenges of Field Research in Conflict Zones. *Qualitative Sociology*. 2006. 29:3. P. 382.

НОВІ СТАРІ НАРАТИВИ

«Я не кажу «кримськотатарський народ», я кажу «громадяни»

Третього серпня 2018 року на знак протесту проти демонтажу кримськотатарського мікрорайону (самобуду) Ватан Карабаш підпалив себе біля будівлі адміністрації міста Сімферополь. Ватан, як заявили українські ЗМІ, походить з героїчної та легендарної родини. Така інформація створила певний фрейм для сприйняття його вчинку на материк та спровокувала гарячі обговорення на півострові²⁷. Справді, Муміне та Рустему Карабаш не забракло сміливості, маючи сімох дітей, 1968 року зробити спробу оселитися на рідній землі, в Криму, попри заборону радянської влади. Їх виселили з Криму назад в Узбекистан (такі владні практики члени спільноти звично трактують як «повторну депортацію»), але вже за 12 днів вони знову були в Криму. В 1970 році в родині народилася восьма дитина, хлопчик, якого назвали Ватан («батьківщина» кримськотатарською). Згідно з переказами, у стані відчаю Рустем Карабаш, колишній військовий, який був розвідником під час Другої світової війни, написав листи до владних структур та органів різного рівня підпорядкування з вимогою прописати родину в Криму, в іншому разі він погрожував чиновникам самоспаленням.

До такого ж крайнього заходу вдався і Ватан Карабаш, якого, на щастя, блискавично швидко врятували його товариші, і вже за декілька тижнів ми мали змогу з ним зустрітися задля інтерв'ю. Під час розмови Ватан зазначив, що засуджує свій вчинок, який був наслідком відчаю, але не героїства, і підкреслив, що не варто шукати жодного зв'язку у його вчинку з оспіваною героїчністю родини Карабаш. Він був невдоволений ажіотажем, що зчинився з цього приводу, і зазначив, що «не прагнув жодного галасу». Згодом він додав:

Все це фігня, все це не так, все набагато примітивніше. У нас ця проблема²⁸ існувала і за України, я буду казати, як є. Нащо ці гучні слова? Висловлювання на адресу держави? Якщо завтра ми почнемо називатися Африкою, ми все одно залишимося кримськими татарами. Не треба під це підводити, це проблема міського рівня. Я не кажу «кримськотатарський народ», я кажу «громадяни»²⁹.

Видається, що Ватан Карабаш щиро шкодує про скоєне, згадує про реакцію дітей, яких у нього шестеро, та про щасливий збіг обставин, завдяки якому його літня мати того дня пропустила випуск новин. Водночас виникають питання щодо деяких його настанов, на які складно дати однозначну відповідь. Зокрема, під час розмови він кілька разів заперечує важливість так званого «національного чинника», стверджуючи, що «не треба дивитися на національність, варто йти з людьми на контакт» або що «люди постійно шукають проблеми в державі, національності, але не в собі». Справді,

²⁷ Путилов І. Крымский татарин – о самоподжоге: «Это сделал не я, это сделали чиновники». *Крым. Реалии. Radio Free Europe / Radio Liberty*. 07 Августа 2018, <https://ru.krymr.com/a/vatan-karabash-rasskazal-o-samopodzhoge/29416728.html>.

²⁸ Мається на увазі проблема із легалізацією кримськотатарської самозабудови, що виникла внаслідок репатріації народу.

²⁹ Інтерв'ю з Ватаном К., 1970 р. н.

видається, що Ватан є смиренним вірянином («я радію з того, що я мусульманин, в мене є розуміння, як жити») і його релігійна ідентичність, можливо, переважає національну, але його нещодавній травматичний досвід не дав нам можливості говорити про віддалені в часі події, постійно повертаючи нас під час інтерв'ю до сьогодення. Відповідаючи на запитання про дитинство в радянському Криму, Ватан зазначає, що

Дитинство нормальне було, весело було. Тоді моральність була вище, а зараз люди озлоблені. Неважливо тоді було, росіянин чи татарин. Звичайно, намагалися шукати роги чи копита³⁰, але загалом нормально. В 1970–1980-х рр. у всіх було веселе дитинство.³¹

Запитання про політичну активність батька («вони домагалися своїх прав, тут нічого такого нема») та його участь у національному русі кримських татар співрозмовник розуміє як натяк на те, що батька хтось скеровував, і починає відповідати про себе, наголошуючи на тому, що його вчинки належать лише йому і він ні до чийх наказів не дослухався, коли вирішив здійснити акт самоспалення. Слід відзначити, що Ватан Карабаш демонструє відсутність страху. Згадуючи, що його телефон прослуховують, він зазначає, що йому нема чого приховувати, навіть більше: «Якщо батько не мав страху перед службами, то чого мені боятися». Ватан стверджує, що:

Ми повинні сіяти таке насіння, щоб мати повагу та увагу. Коли серед нас починають шукати екстремістів, мені це неприємно, тому що кримські татари більше за інших зацікавлені в тому, щоб у них вдома, в Криму, було тихо і спокійно³².

Чи не є заперечення «національного питання» стратегією захисту? В який спосіб легендарний спадок родини Карабаш і доля батька тяжіє над інформантом? Чи є очевидним, що Ватан став заручником певного фрейму боротьби кримських татар, «материкового» дискурсу? Можна ствердно відповісти на ці питання. Проте конкретно в цьому випадку така безапеляційність буде радше наслідком певного бачення дослідника в туманності та інтерпретації природи наративних стратегій співрозмовника. Очевидною є наявність певного тематичного поля, глибоко вкоріненого в травмі депортації та вигнання, що вимушено суголосне з подіями сьогодення.

«Я привіз вас не в Україну чи Росію. Я привіз вас на батьківщину»

Чи не найбільшим страхом серед кримськотатарського населення Криму, що зародився ще навесні 2014 року і тривалий час тримав у напрузі, був страх повторної депортації. Навіть зараз, коли вже минуло п'ять років і, здається, окупаційна влада

³⁰ Перші роки заслання відзначилися дегуманізацією кримських татар місцевим населенням в Узбекистані. За переказами, вони очікували, що в ешелонах сидять одноокі рогаті потвори, що їдять дітей. З часом цей міф глибоко вкоренився у пам'ять кримських татар про депортацію та заслання. (Див.: Uehling G. Beyond Memory. The Crimean Tatar's Deportation and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. P. 29)

³¹ Інтерв'ю з Ватаном К., 1970 р. н.

³² Інтерв'ю з Ватаном К., 1970 р. н.

обрала стратегію часткової асиміляції з усуненням найбільш незгодних, страх повторного виселення в тій чи тій формі досі є в наративах кримських татар. Уявлення, що найстрашніше, що може статися, – це чергова депортація, стає головною практикою виживання в умовах окупації. Ще одна інформантка, Едіє, згадує, що навесні 2014 року всі почали говорити про депортацію. Навіть сусідка, яка протягом багатьох років щодня приходила до них пити каву, спитала, чи можна буде зайняти їхній будинок, адже «вас все одно будуть виселяти». На події сьогодення накладаються фрейми депортації. Незадовго до смерті батька у 2014 році Едіє запитала його, чи справді їх будуть виселяти, він відповів: «Балам³³, ти на своїй землі, нема чого бо-ятися... Дивись: машина є, їсти що є, світло є, війни нема»³⁴. Наприклад, описаний дослідницею Гретою Юлінг патерн пам'яті про депортацію «Рано-вранці в двері постукали озброєні солдати, дали 15 хвилин на збори та вигнали на вулицю»³⁵ набув нового звучання із появою такого явища, як ранкові обшуки³⁶.

Браян Вільямс у своїй книзі наводить слова 71-річного кримського татарина, який у березні 2014 року стверджував, що, хоча незрозуміло чого чекати надалі, вже нічого не позбавить кримських татар рідної землі, і молодь також свідомо цього³⁷. Депортація 1944 року призвела до примусового та довготривалого вигнання. Тому ідея рідної землі, Батьківщини, Криму, без якої кримські татари стають просто татарами і втрата якої стане найбільшим лихом, є наскрізною в наративах кримських татар. Едіє каже, що перед смертю батько сказав їй «Я привіз вас не в Україну чи Росію. Я привіз вас на батьківщину»³⁸. Видається, що, попри обраний Меджісом ще в 1990-ті роки політичний вектор «на Київ», солідаризацію з Майданом та загалом очевидну симпатію до України, несприйняття анексії корінним народом Криму полягає не так в порушенні суверенітету української держави, як передусім у загрозі втратити статус-кво і те, що вже є: неважливо, чи здобує воно завдяки Києву чи всупереч його волі. Наприклад, Абдріпі, який шестирічним хлопчиком потрапив у Крим із батьками у 1969 році, пояснює, чому події 2014 року відбулися саме в такий спосіб:

З часів Катерини постійно відбувалося це виселення, це була політика зменшення кількості кримських татар. Саме тому, я думаю, кримські татари не стали активно на захист суверенітету. Тому що треба розуміти одну важливу річ: сьогодні кримських татар 250–300 тис. в Криму. Якщо допустити ще одну депортацію, якою б вона не була, народ знову не збереться... Так, можна йти героїчно на амбразуру, «За Батьківщину» і так далі, але внаслідок цього можна втратити весь народ. Ось такі часи.³⁹

³³ «Дитино» кримськотатарською.

³⁴ Інтерв'ю з Едіє, 1963 р.н.

³⁵ Uehling G. Beyond Memory. The Crimean Tatar's Deportation and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. P. 82.

³⁶ Smith H.L. Crimean Tatars Feel Familiar Threat of Persecution. *Pulitzer Center*. June 19, 2019, <http://pulitzercenter.org/reporting/crimean-tatars-feel-familiar-threat-persecution?fbclid=IwAR2nI3g9NeASiYeEp7u0JybydhwxeScqnFXLVAGk8rIoZ6FhYY8no99uJjM>

³⁷ Williams B.G. The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin's Conquest. New York: Oxford university press, 2016. P. 159

³⁸ Інтерв'ю з Едіє, 1963 р. н.

³⁹ Інтерв'ю з Абдріпі, 1962 р. н.

Натомість Лютфі Бекіров каже, що «ми не звинувачуємо Україну, не маємо права», а також зазначає, що, попри все, кримські татари рішуче висловили свою політичну позицію в березні 2014 року:

Народ зрозумів, що прийшла друга анексія, знову Росія... Народ, не питаючи нікого, одразу вийшов із прапорами на дороги, виказуючи свою лояльність Україні. Попри те, що Україна нічого не могла нам зробити. Це не провина України. Можливо, це провина тих керівників, що були комуністами, вони були радянські люди. І Кравчук, і Кучма – вони всі радянські люди⁴⁰.

Попри те, що страх повторного виселення пов'язаний із депортацією, а 2014 рік порівнюється із 1944 («тоді не було хліба, а зараз – є»), однозначно стверджувати про зміну нарративу про депортацію чи зростання частотності згадувань про виселення в розповідях про минуле і порівняння з сьогоденням не видається доречним. Тема депортації, що глибоко вкорінена в життєву історію («Депортацію пережили всі, це у всіх всередині сидить»⁴¹) навіть тих, хто народився вже у місцях виселення, завжди посідала помітне місце не лише в сімейних нарративах, але й у публічному дискурсі. Грета Юлінг, спираючись на генеалогію Фуко, стверджує, що до 2014 року нарратив депортації як контрпам'яті мав потенціал змінити панівний історичний дискурс у Криму⁴². Попри те, що до анексії в Криму була татарофобія, а також неосталінізм, за визначенням Юлінг⁴³, на півострові все ж таки залишався простір для дискусій та плюралізму думок. Натомість після того як панівний російськоцентричний нарратив став частиною тепер уже державної політики пам'яті, кримськотатарська пам'ять про депортацію (а разом із тим і про Другу світову війну) стає ще більш маргінальною та опозиційною. Можливо, репресії та заборони на комеморацію знову, як і в роки заслання, повернули пам'ять з траурних мітингів на центральних площах кримських міст назад у родини, але це потребує окремого та детального дослідження.

Приклади минулого – паралелі сьогодення

Як ми бачимо, довготривала травма депортації та стан гострої кризи після анексії впливають на нарративи респондентів («Цербер знову нас кудись відправить»⁴⁴). Ці теми суголосні між собою, а до минулого звертаються за прикладами й порадами («Вдруге ми на ці граблі не наступатимемо»⁴⁵). Хархара, друг та колишній побратим Лютфі у боротьбі з радянською владою (їх обох засудили за опір примусовим виселенням кримських татар з Криму в 1979 році), відповідаючи на питання, за якою

⁴⁰ Інтерв'ю з Лютфі, 1928 р. н.

⁴¹ Інтерв'ю з Ватаном К., 1970 р. н.

⁴² Uehling G. Memory, History and Coexistence in Crimea. Crimean Historical Review. 2015. P. 160.

⁴³ Uehling G. Genocides Aftermath. Neostalinism in Contemporary Crimea. *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. 2015. Vol. 9: Iss 1. P. 4.

⁴⁴ Інтерв'ю з Анонімом, 1925 р.н.

⁴⁵ Інтерв'ю з Уста С., 1934 р. н.

статтю його засудили, відповідає: «188. Опір владі. Історія повторюється»⁴⁶. У Крим не пускають саме тих кримських татар, які, на думку самих кримських татар, зробили повернення народу на батьківщину можливим: «Подяка нашим лідерам-революціонерам⁴⁷, яких тепер не пускають у Крим»⁴⁸. У розповідях моїх співрозмовників історія або повторюється, або пояснює події сьогодення. Наприклад, Лютфі під час розмови зазначив, що причина подібного ставлення до кримських татар з боку Москви вкорінена у XVII ст.:

*Хмельницький зблизився із Москвою. Хан розізлився, тому що він вже знав звідки загроза йде. Після цього він спалив Москву, а Туреччина віддала Крим Росії, з цього все і почалося. В результаті нас вислали, а Крим тепер суто російська земля. Ми не звинувачуємо Україну, тому що Україна сама не може звільнитися від цієї тиранії: КДБ, як спрут, її тримає. Тому і Майдан виник, нехай мене посадять, але я не зраджу своїх слів.*⁴⁹

Тема пошуку спільного в історичних долях українського та кримськотатарського народу, хоч і не є новою, попередні 23 роки виникала спорадично, тепер набула нової актуальності. Такі розмірковування опитаних респондентів можуть іти вглиб історії до часів Кримського ханства та козаччини як приклад давньої дружби та союзу двох народів. Трагічні сторінки історії двох народів, насамперед радянське минуле, розуміють як спільну історичну долю. Едіє, говорячи про Голодомор, зазначає, що «Це був геноцид, штучний голод. І тому я вважаю, що український народ нам близький, ми споріднені, тому що він так само, як і ми, страждав від ненависної радянської влади»⁵⁰.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, варто зазначити, що очікувано змінилися практики проведення усно-історичних досліджень на Кримському півострові після 2014 року. Зокрема це стосується питання безпеки дослідника та учасників дослідження. Змін також зазнав процес пошуку респондентів для інтерв'ю. Серед співрозмовників з'явилися охочі залишитися анонімними чи приховати своє прізвище. Водночас вагомим значення в організації та проведенні інтерв'ю набуває ідентичність дослідника. У зв'язку з цим робота з респондентами потребує нових методів, додаткових до традиційного етичного кодексу усного історика. Окрім прихильної настанови, дослідник, з огляду на кризові для деяких співрозмовників обставини, повинен балансувати між невтручанням та висловленням своєї підтримки. Серед кримських татар 2014 рік відзначився появою сильного страху виселення з Криму, повторної депортації. Внаслідок цього

⁴⁶ Інтерв'ю з Сейран Х., 1934 р. н.

⁴⁷ Маються на увазі Чубаров і Джемілев.

⁴⁸ Інтерв'ю з Рефат Р., 1975 р. н.

⁴⁹ Інтерв'ю з Лютфі Б., 1928 р. н.

⁵⁰ Інтерв'ю з Едіє, 1963 р. н.

відбулися перегляд і актуалізація старого нарративу про рідну землю, батьківщину як єдину і головну цінність, яку не можна втратити. У нарративах моїх респондентів, як відповідь на віктимність, з'являється риторика хоробрості й заперечення страху («Вони бачили набагато гірше зло, ніж ми зараз. Батьківщина або смерть – це не просто слова»⁵¹). Сумнозвісні білборди «Да хоть камни с неба! Мы на родине», які з'явилися в анексованому Криму протягом 2014 року, порушують варту дослідницької уваги проблему: слоган, що був запропонований окупаційною владою проросійській громаді Криму, більше пасує кримським татарам, які, на відміну від кримських росіян (тут не те саме, що і кримчани), не мають іншої, окрім Криму, батьківщини. Адже саме вони говорять про Крим як невід'ємну складову їхньої ідентичності, яку не можна вкотре втратити. Наявність в інтерв'ю теми депортації й травми від неї, є властивими для кримськотатарського нарративу загалом і не є наслідком окупації. А втім, зміна політики пам'яті та комеморативних практик усе ж таки вплинули на місце та роль кримськотатарської пам'яті про виселення. Зміни, що відбулися у 2014 році, торкнулися і повсякденних практик. Так з'явилася новомова (наприклад, «вата в голові»⁵²), поділ життя на «до» та «після» («спеціально для цього поїхали в Хансарай»⁵³; хоча раніше там було більше, багатше»⁵⁴), пошук спільних сторінок історії кримськотатарського та українського народів. Отже, можна однозначно стверджувати про зміни не лише в проведенні інтерв'ю, але й у нарративах досліджуваної спільноти у бік їх «оновлення».

51 Анонім з мережі Facebook.

52 Інтерв'ю з Абдріпі, 1962 р. н.

53 Мається на увазі Ханський палац в Бахчисарай.

54 Інтерв'ю з Зуре К., 1968 р. н.

Courtesy of MIT Press

*Using
interviews
to uncover
the past and
preserve it
for the
future*

Doing Oral History

A Practical Guide

Donald A.

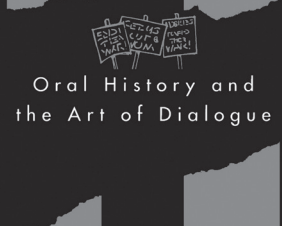
Copyrighted Material

DOING ORAL
HISTORY

DONALD A. RITCHIE

THIRD EDITION

The Battle of Valle Giulia

Oral History and
the Art of Dialogue

Alessandro Portelli

ПРАКТИЧНІ ВПРАВИ:

методика інтерв'ювання
та питання етики
усноїсторичного
дослідження

Доналд Річі. Як проводити інтерв'ю

Алессандро Портеллі. Як назбирати
трохи знань: кілька думок
про етику усної історії

PRACTICAL ADVICE
AND REASONABLE
EXPLANATIONS
FOR ANYONE

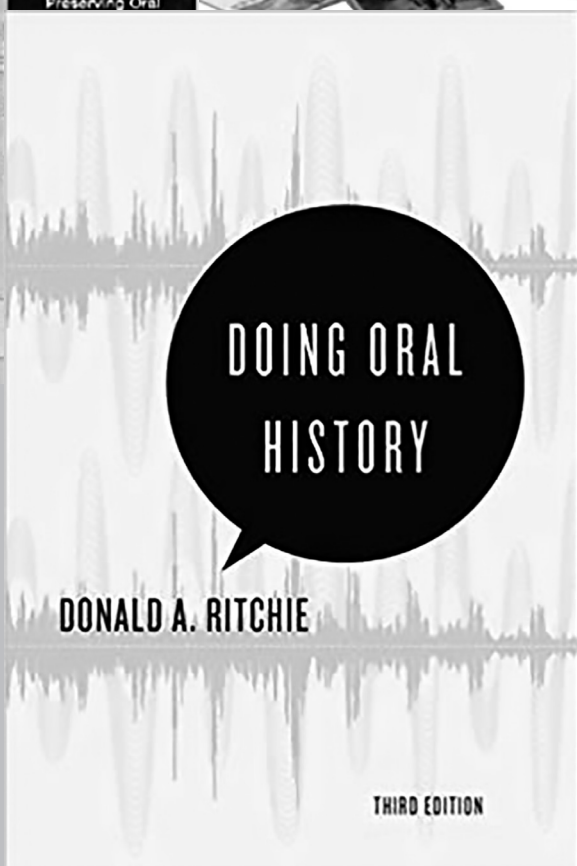
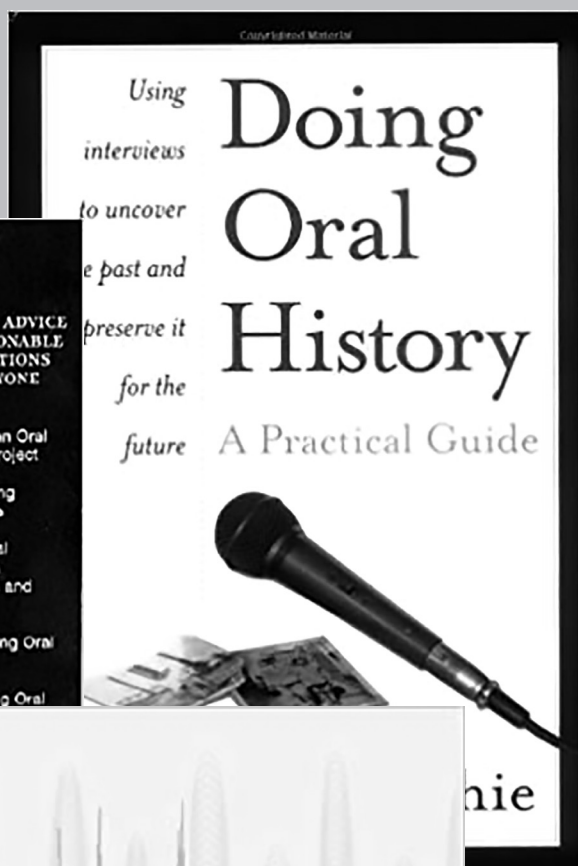
Starting an Oral
History Project

Conducting
Interviews

Using Oral
History in
Research and
Writing

Videotaping Oral
History

Presenting Oral

ЯК ПРОВОДИТИ ІНТЕРВ'Ю¹

Доналд Річі

Ця публікація – переклад третього розділу книжки, яка вже стала хрестоматійним путівником для усних істориків, адже присвячена практичним і методичним питанням «виробництва» усних історій від формулювання теми дослідження до презентації його результатів. Ідеться про третє видання відомого «Роблення усної історії» від Доналда Річі та розділ «Як проводити інтерв'ю», в якому автор ділиться своїми напрацюваннями та порадами стосовно основних питань, що виникають під час проведення інтерв'ю. У розділі розглянуті проблеми планування та підготовки до інтерв'ю, детально проаналізовані ситуації, що виникають під час безпосереднього спілкування з оповідачем, описані варіанти завершення розмови тощо.

Хороше інтерв'ю, за визначенням піонера усної історії Роналда Фрейзера, поєднує певну привілейованість, пристрасть, терплячість і наполегливість. Привілейованість Фрейзер вбачав у можливості творити нові джерела, а пристрасть відчував до відтворення життів людей. Також йому потрібна була терплячість, щоб слухати, доки люди в усіх подробицях розповідають свої історії, і наполегливість, щоб спонукати їх відповідати на запитання².

Для Стадза Теркела успішне інтерв'ю означало «проводити розмову за філіжанкою кави». Теркел застосовував ненав'язливий, чесний і співчутливий стиль спілкування в інтерв'ю, але міг бути й вимогливим, якщо в цьому виникала потреба. Одна особа, в якій він брав інтерв'ю, описала його як необтяжливу людину: «Він не ставить надто прискіпливих запитань, але при цьому в нього виходить розкривати людей і спонукати їх розповідати всі ті дивовижні маленькі історії про себе. Він чудовий слухач»³.

Боб Едвардз, який спілкувався зі співрозмовниками по радіо, також називав себе «ненав'язливим і ненапряжним типом» і сподівався, що «люди почуваються зі мною вільно. Вони більше розкриваються, коли їм затишно». Всі ті, хто береться за інтерв'ю, мають створити для своїх співрозмовників приємну атмосферу, уважно слухати, що їм скажуть, і поважати почуту думку, а також спонукати до чесних відповідей. Навички слухання не з'являються автоматично, тож інтерв'юери мають наполегливо працювати над їхнім розвитком⁴.

На відміну від радіоінтерв'ю, в яких заохочують лаконізм і стислість, а довші відповіді часто редагують, щодо матеріалів усних істориків є інші цілі. «Ми прагнемо довгих розповідей, бувальщин, відступів, – розповідала Кеті Кортні, яка проводила інтерв'ю для британського проєкту «National Life Stories». – Ми починаємо з родинної історії, яка їм відома, і на момент, коли вони вже розповіли про батьків, дідусів, а також усіх дядьків і тіток, про політичні переконання, вбрання і страви, які готували їхні родичі, власне, в ту мить, коли в прицілі уваги опиняється теперішня, актуальна особа, вони розуміють, про що вам ідеться»⁵.

Певною мірою, інтерв'ю – це перформанс. Адже не лише ті особи, які ставлять запитання, хочуть вправно вести розмову, а й ті, з ким розмовляють, часто переживають, чи зу-

1 Публікація з дозволу видавництва. Публікується за виданням: Ritchie Donald A. *Conducting Interviews. Doing Oral History: A Practical Guide*. Oxford University Press, Incorporated, 003 Edition, 2014. P. 74–102. Reproduced with permission of the Licensor through PLSclear.

2 Mercedes Vilanova, «Ronald Fraser (1930–2012): A Giant of Oral Sources.» *Bulletin of the International Oral History Association*, 20 (June 2012).

3 Terry Clifford. «The Real Studs,» *Chicago Tribune*, April 5, 1992.

4 Adelman Ken. «The Voice in the Box,» *Washingtonian*, 35 (March 2000), 32.

5 Jenkins David. «History in the Speaking,» *Financial Times*, July 29, 2011.

міють вони пригадати й описати події з далекого минулого: вони також хочуть усе зробити добре. Ніхто не хоче здаватися забудькуватим або незрозумілим. Інтерв'юери мають стати партнерами в цьому процесі й допомогти тим, із ким розмовляють, максимально розкритися й бути якнайточнішими. Вони мають вести бесіду, не керуючи нею, підказувати імена, дати й іншу інформацію для того, щоб діалог тривав. Принципово важливо, щоб співрозмовники переступили власну нехить і, по змозі, самокритично оцінили минуле⁶.

Фундаментальні правила та принципи стосуються всіх типів інтерв'ю, що пов'язані з усною історією: не забудь виконати «домашнє завдання»; будь підготовленим; став важливим, але неупередженим запитанням; не уривай співрозмовника, коли той відповідає; рухайся за почутими відповідями; детально вивчи своє обладнання; швидко обробляй записи; ніколи не забувай про практику й етику ведення інтерв'ю.

ПІДГОТОВКА ДО ІНТЕРВ'Ю

Як підготуватися до інтерв'ю?

Ті особи, які ведуть судові справи, кажуть, що 90 % роботи вони виконують до того, як з'являться в суді. Подібно і в усній історії ви вже маєте проробити чималу роботу перед тим, як поставите своє перше запитання⁷. Ознайомтеся з усією загальною інформацією, яку зможете знайти на конкретну тему, а також дізнайтеся про людей, із якими спілкуватиметесь, про їхні родини, спільноти, роботу, успіхи та провали. Інтерв'юери спершу ознайомлюються з головними фактами життя опитуваних, а потім дають їм змогу наповнювати загальну канву деталями. Прочитайте всі опубліковані джерела, як-от родинні історії, історії містечка або установи, а також історії подій, які особа пережила, щоб зрозуміти та сформулювати запитання.

Попередні випуски газет і часописів, опубліковані та неопубліковані родоводи, а також інші джерела часто можна знайти у відділі історії в місцевій бібліотеці або ж на веб-сайтах, — і саме звідси найприродніше починати підготовку. Хтось міг здати свої статті чи доповіді в бібліотеку, але більшість людей зберігає власні тексти, вирізки з газет та інші пам'ятки, які можуть лежати десь по шафах, у підвалах чи на горищі. Попросіть їх надати ці матеріали до того, як братимете інтерв'ю. Дехто приносить важливі записи, листи і фотографії з собою на розмову. Якщо ж у вас не вийде роздобути нічого з названого, попросіть особу, з якою розмовляєте, коротко розповісти про себе й порадити інші джерела, якими ви б могли скористатися.

Соцмережі також є джерелом збирання інформації. На Фейсбуці, в Твіттері, Ютубі, а також особистих блогах люди дедалі частіше описують своє щоденне життя й розповідають особисті історії. Такий цифровий слід допомагає дослідникові порівняти зібрані пізніше спогади, а також привчає опитуваних вільніше розповідати про особисте⁸.

⁶ Finnegan Ruth. «A Note on Oral Tradition and Historical Evidence» David K. Dunaway and Willa K. Baum, eds., *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Nashville: American Association of State and Local History, 1984), 113–114; see also Shopes Linda. «Beyond Trivia and Nostalgia: Collaborating in the Construction of a Local History,» *International Journal of Oral History*, 5 (November 1984). P. 151–58.

⁷ Roe Ken MacDermot. «The Secret to Interviewing Historians on the Radio,» *History News Network (HNN)*, July 13, 2009, <http://hnn.us/article/93752>.

⁸ Tegen Will von. *H-OralHist*, October 16, 2012.

Під час підготовки корисно читати або слухати інші записи усної історії. Дослідіть інші інтерв'ю з вашого проєкту або записи та розшифрування, які є в бібліотеці. Методика змінюється навіть від інтерв'ю до інтерв'ю: вона залежить від експертного рівня того, хто проводить інтерв'ю, а також від готовності опитуваної особи співпрацювати та його чи її готовності до спілкування. Аналізуючи різні типи запитань, а також способи їх постановки, ви сформуєте власний запитальний стиль. У проєкті асоціації «Колишні члени Конгресу» («United States Association of Former Members of Congress», або FMC) опитали понад сто колишніх сенаторів і представників Конгресу, після чого записи й розшифрування віддали на зберігання в Бібліотеку Конгресу. Кількість інтерв'юєрів, які брали в цьому участь, а також розшифровані розмови засвідчують розмаїття стилів і підходів: історики ставили запитання, які переважно вкладаються в біографічну канву; політологи ставили організаційні запитання про ієрархію, штат, завдання комітету, лідерство та інші аспекти групової поведінки в Конгресі⁹.

Чи таке докладне дослідження справді необхідне?

Так. Тільки так ви зможете визначитися з запитаннями, які слід поставити. Що більше інтерв'юєр знає про індивідуальні та професійні аспекти, то легше порозумітися і взяти інтерв'ю. Опитувані починають нервуватися, коли з запитань стає зрозуміло, що інтерв'юєр не ознайомився з темою.

Попередня підготовка допомагає інтерв'юєру і з тією інформацією, яку співрозмовник забув і про яку можна часом нагадати. Коли люди починають пригадувати свої життя, мало хто правильно пам'ятає імена й дати. В інтерв'ю може раптом виникнути довга пауза, якщо опитувана особа намагається згадати забуте ім'я («отой високий чоловік, ну, ви знаєте, як же його звати, економіст, той, який курич люльку»). Якщо інтерв'юєр у цю мить зможе підказати потрібне ім'я («Ви маєте на увазі Джона Кеннета Гелбрейта?»), то опитувана особа, полегшено зітхнувши, провадитиме свою розповідь далі, ніби нічого й не сталося. Якщо ж Ви не знаєте імені, то пообіцяйте пошукати його, щоб потім вставити в розшифрований текст. Чимало опитуваних, особливо старших людей, не почуваються впевненими у власних спогадах, тож відчувають напруження через інтерв'ю, часто ставляться до нього як до іспиту. Інтерв'юєри мають їх заспокоїти і створити розслаблену атмосферу. Дати також важливі, адже люди часто починають плутатися в хронології чи пригадують події, які відбулися в іншому місці чи в інший час. Мимохідь зауваживши: «А це точно сталося 1990-го, а не 1980-го?», ви допомагаєте вашому співрозмовнику повернутися на шлях достовірності.

Інтерв'юєри мають добре підготуватися, щоб знати, чого чекати, а чого не слід сподіватися в інтерв'ю. Якщо особа, з якою розмовляють, робить заяви, що суперечать свідченням інших осіб, то спонукайте її детальніше це пояснити. Опитувані можуть раптом розповісти про зовсім нові аспекти, які не були частиною оригінального дослідження. Заглибтесь у нову тему, сказавши щось на кшталт: «А я про це нічого не знав. Можете розповісти трохи докладніше?» І хоча всі запитання варто підготувати наперед, не бійтеся часом від них відступити, щоб стежити за поворотами думки вашого співрозмовника, особливо якщо відповіді можуть містити важливу інформацію.

⁹ Ritchie Donald A. «Beyond the Congressional Record: Congress and Oral History,» *Maryland Historian*, 13 (Fall–Winter 1982). P. 7–16

Скільки запитань готувати для кожного інтерв'ю?

Безпечніше підготувати забагато запитань, аніж замало. Дехто дуже довго й докладно відповідає на одне запитання. Під час монологу такі особи можуть торкатися кількох запитань із переліку, що є в інтерв'юера, і порушувати теми, про які їм навіть не нагадували. Дехто відповідає лаконічно й потребує численних навідних запитань, які спонукатимуть їх розговоритися і виведуть на цікаву вам тему. Щоразу, коли лідер сенатської більшості Майк Менсфілд з'являвся на програмі «Meet the Press»*, інтерв'юери готували вдвічі більше запитань, аніж для інших гостей, адже відповіді цього сенатора зазвичай зводилися до «Ага» або «Ніт». Якщо інтерв'юер підготував більше запитань, аніж дозволяв час, інше інтерв'ю вкладалося в регламент.

Уникайте запитань, на які можна відповісти односкладово: «Ви росли в Ґренд-Репідз?» – «Так». – «Саме там ви ходили в державну школу?» – «Так, саме там». Замість шукати підтвердження своїм підготовленим записам, сформулюйте запитання: «Як виглядало життя в Ґренд-Репідз у часи, коли ви там росли?». Або: «Розкажіть, будь ласка, про школи, в яких ви вчилися». Розшифровані тексти, в яких відповіді обмежуються одним-двома рядками, свідчать про слабкі навички інтерв'юера. Дослідники усної історії прагнуть розлогіших, довших відповідей, які потребують докладніших пояснень.

Не ставте більш ніж одне запитання за раз; більшість опитуваних відповідатимуть лише на якесь одне з них. Тож після цього інтерв'юерові доведеться знову повторювати другу частину запитання чи про нього просто забудуть у процесі розповіді.

Скільки зустрічей треба провести з однією особою?

Усні історії, зібрані під час одної сесії інтерв'ю, є «аудіокадрами». Проте, незалежно від цілей та бюджету вашого проєкту, спробуйте провести більш ніж одне інтерв'ю з кожною особою. Іноді знадобиться кілька інтерв'ю лише для того, щоб «розтопити лід» між співрозмовниками. Повторні візити створюють умови для зближення і захочують відвертість. Як інтерв'юери, так і опитувані особи мають провести трохи часу разом, щоб знайти порозуміння, необхідне для неприємних запитань, щоб давати чесні відповіді. Одного разу чоловік, з яким я розмовляв, почав четверту сесію інтерв'ю такими словами: «Донині я намагався все прикрашати». І вже після цього він почав розповідати про найнеприємніші професійні взаємини. Знадобилося аж три «вступні» інтерв'ю, щоб опитуваний відчув себе впевнено й послабив «оборону».

Співрозмовники не обов'язково щось приховують від вас, – іноді просто потрібен час, щоб згадати всі важливі деталі. Більшість людей не є надто точними і послідовними у своєму мисленні, і більшість із нас не може видобувати з себе спогади в ідеальному хронологічному порядку, логічно поєднуючи події. Один мій співрозмовник довго й детально розповідав про адміністрацію президента Гаррі Трумена, і коли вже здавалося, що на цю тему він розповів усе, що можна, на одній із наступних сесій, поставивши запитання про Джона Ф. Кеннеді, у відповідь я раптом почув: «А Кеннеді діяв інакше, ніж Трумен». І після цих слів чоловік раптом згадав про той аспект правління Трумена, про який досі не згадував.

* Meet the Press – щотижнева інформаційна програма американського телеканалу NBC. Найстаріша телепрограма в історії американського мовлення. – *Примітка перекл.*

Дехто просто не має про що довго розповідати. В когось може бути банальний «страх мікрофона», тож особа відчуватиме напруження. Хтось буває неуважним. Спогади можуть бути затуманені. Один чоловік, якого я опитував у домі для літніх людей, двічі під час інтерв'ю засинав, але прокидався щоразу, коли починали збирати обладнання, після чого продовжував відповідати на запитання так, ніби жодної перерви й не було. Другої сесії в цьому випадку не було. Інші опитувані можуть здивувати вас своєю балакучістю, глибиною власних спогадів, а також їх детальністю. В таких випадках найкраще провести кілька сесій, аж доки опитувана особа сама дійде висновку, що розповіла на запропоновану тему все, що могла.

Але будьте обережні із самотніми співрозмовниками чи співрозмовницями, які без потреби прагнуть продовжити інтерв'ю. Комусь із цих людей просто бракує товариства або ж до них несерйозно ставляться в родині, тож вони прагнуть аудиторії. Намагайтеся бути чутливими до потреб співрозмовників старшого віку, але пам'ятайте, що ви – не психіатр, який прийшов запропонувати безкоштовні й необмежені в часі сеанси терапії.

Як довго має тривати середньостатистичне інтерв'ю?

Якщо ви не в дорозі, а ваш графік не надто щільний і можна обійтися без цілоденних сесій, сплануйте усе так, щоб кожна сесія інтерв'ю не тривала довше, ніж дві години. Довші розмови часто мають «наркотичний» ефект: ваші співрозмовники або перевтомляються, або почнуть відволікатися. Інтерв'юер і сам може стомитися й перестане уважно дослухатися до сказаного. Якщо ви не можете уникнути довгих сесій, то обов'язково заплануйте короткі перерви в них, під час яких обидві сторони зможуть трохи відпочити й відволіктися¹⁰.

ЯК ПЛАНУВАТИ ІНТЕРВ'Ю

З ким проводити інтерв'ю насамперед?

Логічно починати з найстарших і найважливіших учасників подій або представників спільноти, яка становить інтерес. Із різних причин певні люди мають більше впливу, викликають більшу повагу і стоять вище в організації, професії чи спільноті. Важливим гравцем може бути той, хто обіймав важливу посаду, має приятельний і турботливий характер або ж виконував функції неофіційного історика спільноти, фіксуючи події. Якщо їх опитати на самому початку, ви можете відразу вийти на слід інших осіб, які становлять інтерес і спробувати вмовити їх на розмову. Усні історики називають таких персонажів «вахтерами» (gatekeeper), і нерідко їхня допомога дуже важлива. «Вахтер» міг тривалий час працювати в певній організації і досі підтримує контакти з колишніми колегами; або ж це може бути чоловік чи дружина померлої особи, яка вас цікавить, родич, близький приятель або ж ключовий учасник подій. Інші зазвичай чекають, доки «вахтер» схвалить інтерв'ю. Наприклад, бажаючи провести інтерв'ю з Бенджаміном В. Коеном і Томасом Дж. Коркораном, яких називали «Нерозлийвода» (Gold Dust Twins) і які були творцями законодавства Рузвельтового «Нового курсу», я не одержав відповіді на свої листи від Коркорана, телефонні дзвінки теж не мали успіху. Проте через день

¹⁰ Brady John. The Craft of Interviewing. New York: Vintage, 1977, 155 p.

після того, як я провів інтерв'ю з Коеном, секретарка Коркорана зателефонувала мені й домовилася про зустріч, давши зрозуміти, що я успішно пройшов перевірку.

Не забувайте і про актуарні реалії. Підготовка до проєкту, пов'язаного з усною історією, може забрати так багато часу, що на момент, коли ви будете готові до інтерв'ю, найцінніші співрозмовники можуть уже або померти, або бути надто хворими, щоб дати цінні свідчення. Потенційних співрозмовників слід групувати за віком і місцем перебування. Ви можете дещо відкласти в часі розмови з молодшими учасниками, тими, хто відіграє другорядну роль або перебуває далі від вас. Утім, під час подорожей доводиться брати інтерв'ю в тих людей, які живуть у певній місцевості, – їх тоді поєднують у певну групу. Не забувайте також пораду з царини практичної журналістики: починайте з тих, «хто виявляє найбільшу готовність до співпраці». Менш охочі до взаємодії потребують повторних запрошень, наполегливості й терплячості. Врешті вони можуть погодитися на інтерв'ю лише для того, щоб не дати тим, кому вони опонують, не довіряють чи кого зневажають, монополізувати історичні свідчення¹¹.

Як ви з'ясуєте місце перебування потенційних співрозмовників?

Усні історики мають бути трохи детективами. Через усні підказки можна відшукати багатьох потенційних співрозмовників, але нерідко доводиться і полювати на своїх суб'єктів. Якщо вас цікавить біографія, то, прочитавши статті певної особи, ви знатимете, які люди спілкувалися з нею і можуть мати зворотну адресу. Телефонні довідники також допомагають з'ясувати місцеперебування. Шукаючи інформацію про певних людей через інтернет, почніть із пошуку їхніх імен у загальному пошуковнику. Державні агентства розміщують широкий спектр електронних баз даних із доступом до публічних записів із інформацією про ліцензовані спеціальності – від докторів до підрядників. Деякі бази даних, наприклад «Martindale-Hubbel Lawyer Locator», містять інформацію про прокурорів; а скажімо, «Dunn & Bradstreet» надає інформацію про бізнесменів¹².

Певні особи в родині чи організації обов'язково підтримують зв'язки з іншими членами сім'ї, сусідами й колегами і можуть надати поточні адреси і телефонні номери. Асоціації та корпорації надсилають розсилки з новинами нинішнім і колишнім співробітникам: саме там можна розповісти про певний проєкт із усної історії або прорекламувати його. Через рекламу теж можна з'ясувати розташування потенційних співрозмовників для інтерв'ю, але хаотичні звернення до всіх охочих можуть спричинити величезний потік осіб, які бажатимуть щось розповісти і не завжди допоможуть знайти тих, чий свідчення можуть виявитися найціннішими¹³.

Як найліпше вперше контактувати з особою, в якій хочеш взяти інтерв'ю?

Електронною поштою, паперовим листом або телефоном поясніть мету інтерв'ю та суть проєкту. Скажіть також, що станеться з записами та розшифруваннями, а також розтлумачте юридичний аспект передачі прав, який ваш співрозмовник чи співрозмовниця

¹¹ Biagi Shirley. *Interviews That Work: A Practical Guide for Journalists*. Belmont, CA: Wadsworth, 1986. 56 p.

¹² Grabowicz Paul. «Researching People on the Internet.» *Online Journalism Review*, July 24, 2002.

¹³ Див. Ives Edward D. *The Tape-Recorded Interview: A Manual for Field Workers in Folklore and Oral History*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1980. P. 33–47.

муситимуть підписати. Будь-яку телефонну розмову підтвердьте електронним чи звичайним листом, щоб зафіксувати це для власної документації. Це особливо важливо щодо старших співрозмовників: ваші ім'я, адреса, номер телефону, цілі інтерв'ю та погоджена дата мають бути зафіксовані в текстовій формі.

Іноді інтерв'юер проводить і попередню зустріч, скажімо, десь за обідом, щоб познайомитися зі співрозмовником чи співрозмовницею і краще роз'яснити головні теми, які поставатимуть під час самих інтерв'ю. Буде така попередня зустріч чи ні, залежить від того, як багато часу є у вас і ваших співрозмовників, а також від проєктного бюджету. В окремих випадках інтерв'юери свідомо уникають попередніх знайомств, щоб не порушити спонтанності та відвертості незапланованих бесід. Тележурналіст Браян Лемб скаржився, що кілька разів «руйнував» інтерв'ю, поставивши запитання заздалегідь, іще до того, як вмикали камеру, – адже відповідь на запитання, поставлене вдруге, рідко буває такою ж задовільною, як уперше.

Оберіть час зустрічі, який влаштує ваших співрозмовників, і впевніться, що прийде-те вчасно. Чітке планування з відомішими співрозмовниками може становити більшу проблему, особливо, якщо інтерв'юер має довше діставатися до місця зустрічі. Кілька разів повторіть мету проєкту й не забудьте наголосити на тому, як непросто й витратно було його планувати. Якщо ви братимете інтерв'ю в домі або на роботі в особи, впевніться наперед, що знаєте, як туди потрапити. Складно уявити неприємніший початок розмови, аніж тоді, коли ви спізналися й рознервувалися, гарячково шукаючи дорогу. Інтерв'юери – це гості, й почуватися вони мають відповідно. Все може легко зіпсуватися, якщо інтерв'юер спізнився, курить, чавкає жуйкою, недоречно одягнений або якимось інакше виявляє неповагу чи неухважність до свого співрозмовника.

У деяких культурах обмін люб'язностями під час приходу в гості є важливою, а то навіть і обов'язковою, й доволі тривалою в часі передумовою самої розмови. Іноді треба разом сісти, обмінятися репліками про родину й погоду, чимось пригоститися чи випити трохи кави, незалежно від того, хочете ви цього чи ні. Окрім соціальних люб'язностей, ваш співрозмовник, вочевидь, оцінюватиме ваші наміри й вирішуватиме, якою мірою він готовий вам допомагати.

ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕРВ'Ю

Де покласти диктофон?

Покладіть диктофон там, де ваш співрозмовник добре його бачитиме. Час від часу перевіряйте, чи він працює. Але хай він не стоїть перед самим носом, щоб зайве не відвертати увагу. Дехто може розхвилюватися через наявність техніки, але вже за кілька хвилин більшість людей не зважає на диктофон, якщо той не стоїть просто перед ними. Мікрофон має бути поруч із вашим співрозмовником чи співрозмовницею; якщо є така змога, то причепіть його на лацкан або комір. Наявність або брак розетки теж може впливати на розміщення диктофона. Носіть із собою запасний комплект батарейок, на випадок якщо оригінальні сядуть або ж поблизу не буде зручно розташованої розетки. Диктофони ніколи не можна ховати від співрозмовників, адже прихований запис є неетичним і руйнує довіру, дуже важливу при збиранні усної історії. Потаємний запис є аморальним і часто незаконним.

Добре вивчіть своє обладнання – як диктофон, так і мікрофони. Якщо це не зробити наперед, іноді можна втратити все інтерв'ю або просто записати розмову в неналежній якості, після чого її буде складно розшифрувати. Кожен інтерв'юер мусить бодай раз розшифрувати зроблене інтерв'ю, щоб усвідомити критичну важливість запису доброї якості.

Більшість співрозмовників намагається розмістити обладнання в тихому місці, де розмову не уриватимуть діти, допитлива родина, секретарі, телефонні дзвінки, відчинені вікна, спів пташок, вуличний рух, гудіння кондиціонерів, голосний бій годинників тощо. Цілком можливо, що ваших співрозмовників ці звичні для них щоденні шуми не потурбують, але вони відволікатимуть вас, а потім ускладнять процес розшифрування, редагування, а врешті й використання записів з дослідницькою метою. Одного разу інтерв'ю було записано за столом, над яким висіла клітка з пташкою. В розмові інтерв'юер цього не помітив, але згодом, прокручуючи запис, зрозумів, що «шкряботіння папуги в клітці глушило всі відповіді»¹⁴.

Натомість фольклористи, лінгвісти, антропологи можуть схотіти записати «звукове середовище» інтерв'ю: бій церковний дзвонів або хвилі океану. Щоб зробити це, вони часом навіть розмовляють у русі. Але мобільні інтерв'ю вимагають додаткової логістики. Впевніться, що особі, з якою ви спілкуєтесь, вистачає фізичних сил рухатися або стояти під час розмови, а мікрофон розташовано достатньо близько, щоб усе сказане можна було розбірливо записати¹⁵.

Як ставити запитання: в хронологічному чи тематичному порядку?

Схема інтерв'ю залежить від мети проєкту. Для деяких проєктів важливим є весь життєвий шлях особи; в інших увагу зосереджують на подіях, у яких особа брала участь. Наприклад, Ендрю Янга* можна розпитувати про все його життя, про період, коли він виконував обов'язки представника при ООН або ж про його роль у русі за громадянські права. Біографічні інтерв'ю зазвичай проводять хронологічно. Якщо ж ваше інтерв'ю має зосередитися на певній події, то запитання слід вибудовувати тематично.

Відразу починати з головного не найкращий підхід. Перше запитання не має бути надто несподіваним чи конфронтаційним. До кульмінаційних запитань наближайтесь поступово, з'ясовуючи різні історичні обставини і давши вашому співрозмовнику чи співрозмовниці змогу призвичаїтися до процесу. Починайте з загальніших запитань і рухайтесь до все конкретніших і детальніших. Суто тематичні запитання можуть породжувати відповіді, яким бракуватиме глибини й контексту. З другого боку, тематичні запитання можуть бути дуже доречні в хронологічному контексті.

У кожній із цих рамок дослідники усної історії з'ясували, що є близько пів десятка типів запитань, які можна ставити. Є базові описові, або т. зв. запитання «допоможіть-мені-зрозуміти»; структурні, або ж «розкажіть-мені-про-свій-звичайний-день»; відстежувальні або пояснювальні запитання; запитання-приклади або запитання про перенесений досвід; запитання на порівнянні або контрасті; та заключні запитання¹⁶.

¹⁴ Dunaway David King. «Field Recording Oral History,» *Oral History Review*, 15, Spring 1987. P. 34.
* Ендрю Янг (н. 1975) –американський підприємець і політик із тайванськими коренями. 2020 року має бути учасником Праймеріз від демократів на президентських виборах США.

¹⁵ Andie Palmer. Alberta, Canada, H-OralHist, March 8, 2007.

¹⁶ Janesick Valerie J. *Oral History for the Qualitative Researcher: Choreographing the Story*. New York: Guilford Press, 2010. P. 46–47.

Що краще: відкриті запитання чи конкретні?

Починати найкраще з відкритих запитань, наприклад: «Розкажіть про своє дитинство». Конкретні запитання можуть бути такі: «В якій школі ви ходили?» Починаючи інтерв'ю з надто конкретного запитання, ви перебираєте забагато контролю. Ліпше створити ситуацію, в якій співрозмовники зможуть пояснити, що, на їхню думку, є найістотнішим; і це треба зробити перед тим, як звузити запитання. «Найкраща усна історія – це квазі-монолог з боку опитуваної особи, – зауважила дослідниця усної історії Шерна Глюк, – заохочуваний схвалювальними киваннями, підбадьорливими усмішками, захопленим слуханням і підтримуваний розумними коментарями і доречними запитаннями»¹⁷.

Відкриті запитання використовуйте для того, щоб ваші співрозмовники висловлювали власні судження, робили припущення і мали досить часу, щоб згадати все, що, на їхню думку, є важливим у цьому контексті. Конкретні запитання ставте, щоб отримати фактичну інформацію, нерідко – реагуючи на певні слова ваших співрозмовників у попередній репліці, коли він чи вона відповідали на відкриті запитання. Політичні репортери або адвокати в залі суду використовують цей змішаний стиль опитування в підході, який отримав назву «вихрове інтерв'ю» (funnel interviewing). Починають вони з загальних запитань, які поступово звужують, аж доки опитувана особа не може не відповісти на останні, найконкретніші, запитання. Усна історія використовує значно менш конкурентні засоби для опитування, але «вихровий» підхід залишається корисним, якщо тема розмови є контроверсійною¹⁸.

Дослідник усної історії Чарлз Морріссей стверджує, що у формулюванні відкритого запитання формат із двох речень функціонує чи не найкраще. В першому запитанні сформулюйте проблему, а в другому – поставте саме запитання: «Записи свідчать, що ви були лідером в утвердженні законів про зонування, які вплинули на місто. Чи були ці закони вашою метою?» Є низка можливих наступних запитань: «Як саме ці закони впливали на ваш район?» «Які заперечення ці закони спричиняли?» «Чи були, на вашу думку, ці закони ефективні та якою мірою?» «Що б ви змінили з нинішньої перспективи?» Запитання можуть стосуватися і конкретних ситуацій зонування, які ви знайшли в газетних підшивках. У такому разі доброю візуальною підказкою може стати мапа, що відразу стає додатковим матеріалом¹⁹.

Не забувайте, що функція інтерв'юєрів не обмежується лише постановкою запитань. Ствердження фактів, стислі запевнення й підтвердження того, що сказав ваш співрозмовник чи співрозмовниця, лаконічні спостереження та коментарі також можуть провокувати відповіді, а ще додавати спонтанності вашій дискусії. Перемежування запитань принагідними коментарями розряджає атмосферу і не дає скотитися інтерв'ю в стиль перехресного допиту. Проте використовувати такі вкраплення слід дозовано, щоб не впливати на зміст інтерв'ю власними судженнями.

17 Gluck Sherna. What's So Special about Women? *Women's Oral History*, Dunaway and Baum, eds., *Oral History*. P. 231.

18 Biagi Shirley. *Interviews That Work: A Practical Guide for Journalists*. Belmont, CA: Wadsworth, 1986. P. 82–85. Корисна колекція таких запитань для запису історії родини й моделі інших типів інтерв'ю можна знайти в: Fletcher William P. *Recording Your Family History: A Guide to Preserving Oral History with Videotape, Audio Tape, Suggested Topics and Questions, Interview Techniques*. New York: Dodd, Mead, 1986.

19 Morrissey Charles T. The Two-Sentence Format as an Interviewing Technique in *Oral History Fieldwork*. *Oral History Review*, 15, Spring 1987. P. 43–53.

Вам потрібне поєднання історій та інтерпретацій. Щоб отримати перше, усний історик Роналд Гріл радить запитувати: «А ви можете навести приклад, коли це з вами сталося?» Щоб отримати інтерпретацію і поставити історію в ширший контекст, наступне запитання має бути: «Чи було це звичним? Чи трапилося це ще з кимось із вашого середовища?» Такі запитання спонукатимуть людей до роздумів та узагальнень. Інтерв'юери зазвичай мають запитання, які вони ставлять усім: «Чи були у вас учителі, які особливо на вас вплинули?» «Як змінилася ця установа за час, поки ви там працювали?» Біограф Роберт Каро систематично запитує своїх співрозмовників таке: «А що побачив би я, якби там опинився?» Ця тактика допомагала йому писати жваво, використовуючи особисті спогади для створення словесних картинок, які давали би читачам змогу уявити сцену²⁰.

Використання відкритих запитань не раз називають засобом «допомоги» співрозмовникові в інтерв'ю; іншими словами, ви даєте людині змогу зреагувати на власну історію та проінтерпретувати її; такі запитання також зміщують баланс влади з боку інтерв'юера в бік опитуваної особи. Ті особи, які говорять про допомогу, ставляться до опитуваної особи як до «інформанта», а до інтерв'юера як до «репортера». Інтерв'юер може ставити запитання, але опитувана особа активно впливає на перебіг інтерв'ю, а не лише пасивно реагує. Ці уявлення привернули увагу особливо тих соціологів, антропологів та мовознавців, які не вказують – або створюють вигадані ідентичності – для своїх усних джерел, а також інтерв'юерів, які працюють поза власними культурами і намагаються не накладати свої культурні гіпотези на людей, за якими спостерігають або з якими ведуть інтерв'ю²¹.

Чи може формулювання запитання «спотворити» відповідь?

Соціологи вважають запитання каверзним, якщо ви можете вирахувати з нього позицію інтерв'юера. Скажімо, таке: «Чи підтримуєте ви поправку про збалансований бюджет, щоб покласти край розтраті й обману в уряді?» Натомість запитання «Чи підтримуєте ви поправку про збалансований бюджет?» буде нейтральним. Журналісти нерідко ставлять маніпулятивні запитання, схиляючи до певної відповіді. Якщо запитання починається зі слів: «А чи не здається вам, що...?», то його поставлено зі сподіванням одержати відповідь, яка підтверджуватиме певну гіпотезу. Чимало політиків не люблять, коли репортери через такі-от запитання вкладають їм в уста певні тези. Дослідники, які працюють над конкретною темою для книжки чи статті, також не раз ставлять подібні запитання, щоб закрити «діри» в своїх свідченнях і заповнити білі плями, зазвичай програмуючи відповідь, яку сподіваються почути. Небезпека такого підходу полягає в тому, що особа, з якою розмовляють, підлаштується під інтерв'юера, спробує підхопити пропонувану гру (від типу поставленого запитання до інтонації) і переконатися в тому, що дає ту відповідь, якої від неї чекають. Проте такий результат буде протилежним до того, чого сподіваються від досліджень усної історії²².

²⁰ Q&A, C-SPAN, May 20, 2012.

²¹ Mishler Elliot G. *Research Interviewing: Context and Narrative*. Cambridge: Harvard University Press, 1986. P. 117–135; ще про «людський чинник» у польових інтерв'ю див.: Georges Robert A. and Jones Michael O. *People Studying People: The Human Element in Fieldwork*. Berkeley: University of California Press, 1980.

²² Cutler III William. *Accuracy in Oral History Interviewing*. Dunaway and Baum, eds., *Oral History*, P. 82. Хоча видання призначено соціологам, проте корисно ширшому колу Stanley L. Payne's classic and oft-reprinted account. *The Art of Asking Questions*. Princeton: Princeton University Press, 1951.

Почніть із широких і відкритих запитань, щоб дати співрозмовникові змогу говорити максимально широко. Слухайте і робіть нотатки, але не уривайте його чи її. Коли ж стає очевидно, що особа сказала все, що могла, і замовкла, поверніться до окремих аспектів і поставте кілька додаткових запитань, щоб прояснити незрозумілі чи суперечливі місця в їхніх відповідях або ж порозпитуйте про деталі.

Як уже згадувалося, формулюючи запитання, намагайтеся ставити їх по одному на раз. Поєднання кількох запитань може викликати сум'яття або ж дасть змогу проігнорувати ту частину запитання, на яку особа не хоче відповідати.

А що робити, коли відповіді є поверховими?

Короткі відповіді можуть свідчити про те, що інтерв'юер ставить надто багато конкретних запитань, а запитань «як» і «чому», навпаки, бракує. Ті особи, які відповідають, не завжди певні, як багато деталей слід надавати. Відповіді можуть бути доречними, але короткими, невичерпними і неаналітичними. Ніколи не задовольняйтесь короткими відповідями; ставте уточнювальні запитання, розпитуйте про деталі, щоб вивести співрозмовників на повноцінну відповідь.

Короткі відповіді можуть свідчити і про те, що інтерв'юер надто швидко перейшов до наступного запитання. Необхідна певна дисциплінованість, щоб мовчати після того, як ставиш запитання, і не втручатися з репліками, аж доки остаточно впевнився, що ваш співрозмовник чи співрозмовниця вже відповіли. Спробуйте не вставляти репліки відразу після того, як вони замовкли, – може, вони просто взяли паузу, видихають або збираються з наступними думками. Мовчання свідчить про те, що ви як інтерв'юер сподіваєтесь на більше. Десять секунд можуть здаватися нестерпно довгими, якщо обидві сторони мовчать, але вони можуть надихнути ваших співрозмовників на детальнішу відповідь²³.

Часом відповіді виглядають простими, бо інтерв'юер не зумів зацікавити співрозмовника. Спробуйте чергувати різні типи запитань і різні теми. Стадз Теркел розповідав про своє інтерв'ю з дев'яностолітнім на той час філософом Бертраном Расселом. Журналістові виділили лише пів години, і Теркел знав, що тільки-но час спливе, його випроводять. На своє перше теоретичне запитання він отримав зовсім коротку відповідь. Він переключився на провокативніші запитання і помітив, що Рассел зацікавився більше, а його відповіді стали довшими. А коли час уже добігав кінця, Теркел вирішив поставити запитання, яке «гарантувало успіх». «Лорде Расселл, – спитав він, – Як виглядає світ ваших мрій?» Расселова відповідь була ніби підсумком і сподівань, і розчарувань з легким відчуттям втоми. І хоча інтерв'ю могло скінчитися вже на цьому, Теркел наважився на «контрольний постріл». «У молодості вам подобався Шеллі, ще в роки вашого становлення, – сказав він. – Чи змінили ви свою думку про нього?» Це миле особисте запитання засвідчило, що інтерв'юер добре знає співрозмовника і уважно підготувався до інтерв'ю (хоч воно, мабуть, було б іще ефективнішим, якби він поставив це запитання раніше). Інтерв'ю вийшло, бо інтерв'юер уважно стежив за перебігом розмови, оцінював відповіді і міняв підходи, щоб знайти той важіль, який спонукатиме до відвертіших відповідей. Теркел нагадує нам, що кожен інтерв'юер має шукати своє «гарантоване запитання»²⁴.

²³ Moss William W. Oral History Program Manual. New York: Praeger, 1974, P. 43.

²⁴ Terkel Studs. Talking to Myself: A Memoir of My Times. New York: Pantheon, 1977. P. 64–70.

Що робити зі співрозмовником, який не виявляє зацікавлення?

Роберт Мак-Намара, який служив секретарем оборони США під час В'єтнамської війни, почав своє інтерв'ю в Президентській бібліотеці Ліндона Джонсона з висловлення скепсису щодо цінності усної історії. Він поскаржився на погану пам'ять і нездатність розмежувати особисті почуття та судження від професійної оцінки подій. Мак-Намара додав, що чимало журналістів приходять не готовими до розмови на конкретну тему. Він сказав, що погодився на це інтерв'ю лише на прохання вдови президента, а також визнав, що Бібліотека Джонсона знайшла експерта для проведення інтерв'ю в цій царині. Тож, усупереч власним переконанням, він продовжив²⁵.

Колишній державний секретар Едмунд Маскі одного разу зустрів історика, який прийшов на інтерв'ю, заявою, що він зумисне віддав усі документи в архів, щоб історики його не турбували, і що, мовляв, ті, хто сподівається, ніби він пам'ятатиме і коментуватиме події, які сталися багато років тому, «здаються йому геть кумедними». Інтерв'юер чудово знав про характер свого співрозмовника, тож прийшов підготований. Він знав, що Маскі залишався прив'язаним до свого рідного штату Мен, і хоча інтерв'ю мало стосуватися зовнішньої політики, інтерв'юер почав запитувати його, як те чи те питання міжнародної політики сприймають мешканці його містечка. Ці запитання зачіпали зацікавлення держсекретаря, тож він почав давати розлогі відповіді, значно подовживши запланований час інтерв'ю²⁶.

З багатьох особистих причин – починаючи від стану здоров'я і закінчуючи загальним невдоволенням своїм життям чи професійною кар'єрою – чимало людей не виявлятимуть особливого прагнення свідчити. Наприклад, вони були ображені або просто не любили особу, яку ви досліджуєте. Або ж можуть не хотіти «ворушити минуле». Ретельно підготувавшись до інтерв'ю, ви знайдете спосіб випередити певну поведінку вашого співрозмовника і знайти стратегії, як обійти гострі кути. Якщо бачите, що певні запитання засмучують його чи її – застосуйте інший підхід. Пошукайте приємні вашим співрозмовникам теми й сфери перед тим, як ставити неприємні запитання. Будьте готові обґрунтувати потребу «ворушити старий попіл» після стількох років перерви і поясніть, чому науковці шукають відповіді на ці запитання.

Дехто відповідатиме ухильно. Бувають люди, які хочуть перевірити компетенцію інтерв'юера. Якщо виявиться, що неповні відповіді вас задовольняють, вони даватимуть саме їх. Ставлячи уточнювальні запитання на ту саму тему, ви засвідчуєте, що відповіді були недостатні, і це може спровокувати повніші або інформативніші відповіді. Якщо така стратегія не спрацює, тоді чітко, але з повагою дайте вашому співрозмовнику зрозуміти, що він не до кінця відвертий, і ви це бачите. Цілком можливо, що після цього він дасть вам певне пояснення або ж зважиться на повнішу відповідь. Якщо ж і цього не станеться, то на тому інтерв'ю і скінчиться.

Немає сенсу тиснути на непростого співрозмовника конфронтаційними запитаннями. «Якщо ви почнете інтерв'ю з Генрі Кіссінджером із запитання: «Ви є воєнним злочинцем?», то лише змусите його закритися, – казав радіожурналіст Леонард Лопейт. – Як на мене, важливіше зрозуміти, що це за людина – і майже завжди, якщо ви ставитимете правильні запитання, то одержите на них відповіді»²⁷.

²⁵ Robert S. McNamara interviewed by Walt W. Rostow, January 8, 1975, Johnson Library.

²⁶ Timothy P. Maga interviewed Secretary Muskie for his book on Jimmy Carter's foreign policies.

²⁷ «Lopate Still Hits the Books for 20th Anniversary,» *New York Daily News*, March 7, 2005

Іноді дешиця гумору може бути страшенно помічною для встановлення контакту. Новинні репортери з'ясували, що привітність допомагає людям розслабитися і менше думати про формальні аспекти інтерв'ю. Якщо в журналіста виходить розсмішити співрозмовника, то інтерв'ю стає ближчим до власне розмови. С'юзі Мак-Кензі, яка дописує для «Guardian», називала інтерв'ю «мистецтвом досвідченого спокушання». Вона радить інтерв'юерам «усміхатися, сміятися з жартів співрозмовника, усіляко давати їм зрозуміти, що ви уважно їх слухаєте... Але завдання інтерв'ю – не зачарувати когось, а викликати в людини бажання зачарувати вас, а потім не опиратися чарам»²⁸.

Якою мірою особистим може бути інтерв'юер?

Як глибоко інтерв'ю торкатиметься особистих моментів – це та річ, яку інтерв'юер зі співрозмовником мають з'ясувати між собою. Історики, як і медіа, дедалі частіше хочуть знати про особистий і приватний аспекти життя публічних осіб. Феміністичне гасло «особисте – це політичне» також сприяло злиттю публічної та приватної царин в історичному аналізі. Чи окремі особи відповідатимуть на особисті запитання – це вже інша річ.

Різні люди мають різні уявлення про те, що є приватним. Коли Роналд Стіл провів інтерв'ю з Волтером Ліппманом, збираючи матеріали для його біографії, Ліппман погодився на інтерв'ю й обіцяв відповідати максимально відверто, але за умови, що йому не ставитимуть особистих запитань. Невдовзі Стіл з'ясував, що поняття приватності для Ліппмана є доволі широким. Скажімо, одного разу Стіл спитав, чим його батько заробляв на життя. Ліппман мовчки втупився в нього, а тоді відповів: «Я б не хотів, щоб ви перетворили це на роман». (Ліппман не надто пишався тим фактом, що його родина заробляла орендуванням будинків)²⁹. Власне, Ліппманів адвокат, Луїс Очінклос, і справді обернув головний поворотний момент приватного життя Ліппмана на роман. Маю на увазі «Дім пророка» («The House of the Prophet»), в якому протагоніст скаржиться: «Біографія – це геть інша історія. Нині ще навіть за життя великих особистостей можна переконати їхніх друзів і знайомих записати на плівку найприватніші враження про них. Усе, що треба, – це помахати їм перед носом священним прапором історії»³⁰.

Якщо звернення до найособистісніших досвідів є болісним, то інтерв'ю може виявитися неприємним і для інтерв'юера, і для його чи її співрозмовників. Елізабет Норман, розмовляючи з американськими медсестрами, які опинилися заручницями японців на Батаані* під час Другої світової війни, не могла витримати, коли жінки плакали. «Не думала, що можна плакати через спогади п'ятдесятип'ятирічної давності, – коментувала вона. – Мені була несила на це дивитися, бо вони знову переживали свою втрату (а в цю війну вони багато що втратили). Вони втратили молодість, багатьох, дуже багатьох друзів, фізичне, а часом і моральне здоров'я. Через це вони й плакали. Мені як людині було тяжко за цим спостерігати». Інтерв'юери мають спів-

²⁸ Adams Sally, Hicks Wynford. *Interviewing for Journalists*. New York: Routledge, 2001. P. 50, 115.

²⁹ Steel Ronald. *The Biographer as Detective: What Walter Lippmann Preferred to Forget*. *New York Times Book Review*, July 21, 1985.

³⁰ Achincloss Louis. *The House of the Prophet*. Boston: Houghton Mifflin, 1980, P. 19.

* Батаан – півострів на Філіппінах.

віднести рівень незручності, який можуть викликати, з вагомістю теми й важливістю збереження цієї історії, ставлячись до співрозмовників з гідністю та співчуттям, а також робити паузи, якщо ті потребують часу, щоб заспокоїтися й отямитися³¹.

Соціолог Ричард Сеннет просив інтерв'юерів не реагувати з кам'яною байдужістю на проблеми своїх співрозмовників. Інтерв'юери мають поділитися децицією себе, якщо хочуть отримати чесні відповіді. Він означив ремесло ведення інтерв'ю як «ви-значати соціальні відстані, не даючи при цьому суб'єктові почуватися комахою під мікроскопом»³².

Чи важлива емпатія під час інтерв'ю?

Емпатія передбачає ототожнення себе з іншими людьми. Це означає побачити світ їхніми очима і використати це знання і так сформулювати запитання, щоб їх розговорити. Це не означає, що ви маєте в усьому погоджуватися зі співрозмовниками, але ви маєте хотіти почути їхні історії, розказані їхніми ж словами. Хороший інтерв'юер усміхається і киває, але цим він показує не згоду, а радше заохочує співрозмовника провадити розповідь далі. Повідомлення звучить так: «Я слухаю. Я тебе чую. Розкажи мені більше». Переконайтесь, утім, що ці жести є безмовними. Якщо ви озвучуватимете всі ці «гмм», «ага» тощо, то це лише засмітить запис³³.

Емпатія впливає на емоційну динаміку між інтерв'юером і його чи її співрозмовником і може впливати на саме інтерв'ю, полегшуючи або, навпаки, ускладнюючи поставлені запитання й одержувані відповіді. Це тим очевидніше в проєктах, які стосуються делікатних тем. «Історії догляду» («Care Stories») – це британський університетський проєкт усної історії, в якому опитували людей, які працювали в державних установах, де опікувалися дітьми, зокрема й із прийомних сімей або притулків. Готуючись до проєкту, інтерв'юери переймалися тим, чи зуміють вони стримати емоції, якщо йтиметься про жорстоке або неправильне поводження з дітьми. Вони боялися також, що їхні співрозмовники вважатимуть запитання нав'язливими. Тоді вирішили провести зустрічі перед самими інтерв'ю, щоб інтерв'юери та опитувані особи між собою познайомилися, виявили спільні зацікавлення й вибудували довіру, яка спонукала б людей поділитися «дуже особистими, емоційно непростими і потужними історіями»³⁴.

Зазвичай інтерв'юери співчують жертвам, але часом трапляються і співрозмовники-агресори, які або самі вдавалися до насильства, або ж підтримували насильство щодо інших осіб. Одна дослідниця усної історії раптом зрозуміла, що сперечається і дискутує зі своїм співрозмовником, який виступає на захист насильства. «Згодом я шкодувала, що не стрималася і не дала йому розповісти все так, як він хотів, і була спантеличена тим, що так кричуще порушила одне з золотих правил усної історії: слухати і не розтуляти рота, – розмірковувала вона. – Але ретроспективно, і попри його недоліки, це інтерв'ю виявилось одним із найважливіших матеріалів, які я змогла зібрати»³⁵.

31 Lamb Brian. Booknotes: Stories from American History. New York: PublicAffairs, 2001, P. 257.

32 Sennett Richard. Respect in a World of Inequality. New York: W. W. Norton, 2003.

33 Field Sean. Beyond 'Healing': Trauma, Oral History and Regeneration. *Oral History*, 34, Spring 2006, P. 37–39.

34 Achincloss Louis. The House of the Prophet. Boston: Houghton Mifflin, 1980, P. 19.

35 Hamilton Carrie. On Being a 'Good' Interviewer: Empathy, Ethics, and the Politics of Oral History. *Oral History*, 36, Autumn 2008. P. 36.

З другого боку, надмірне ототожнення себе зі співрозмовниками може спричинити й незручності. Бажання захистити тих, ким захоплюєшся, може стати на заваді запитанням, які виявлять упередження або недоліки особи, утримає нас від непростих запитань або навіть пом'якшить результати інтерв'ю. В 1970-х Шерна Глюк провела інтерв'ю з Грейс Бернем Мак-Доналд, котра за пів століття до того заснувала *Workers' Health Bureau* – піонерську установу, що мала дбати про безпечні умови праці і яка врешті зробила цю жінку моделлю для феміністів. Під час інтерв'ю Мак-Доналд за свідчила такий високий рівень елітизму та уявлень про класову вищість, що це відчутно підважувало її історичну роль як захисниці робітників. Пишучи про це згодом, Глюк вирішила применшити ці неприємні риси. «Звісно, це було недоречне підчищення історії, – оцінювала вона свою поведінку через роки. – Іншими словами, і моя турбота про підважування її внеску, і зважання на мій статус гості в її домі ввійшли в суперечність із моїми зобов'язаннями як науковиці»³⁶.

Як ставити запитання, що можуть спантеличити?

Роблячи довгі преамбули, щоб налагодити контакт і встановити зв'язок зі співрозмовниками, інтерв'юери все ж нерідко не знають, як поставити незручні запитання. Соціолог Джон Гволтні, автор «*Drylongso*», усної історії чорного населення з бідних районів Ньюарка, одного разу дорікав членам Асоціації усної історії щодо того, що вони є надто ввічливими і обережними, а тому не ставлять «незручних запитань». На його думку, якщо делікатно, але наполегливо стимулювати співрозмовників, вони заговорять на непрості теми. Він умикав записи, щоб засвідчити слушність своєї тези. Гволтні показав, що його запитання були жартівливі та грайливі, але безжальні. Будучи сліпим, Гволтні мав іще й ту перевагу, що співрозмовники хотіли, щоб він їх зрозумів; саме тому вони давали довші відповіді, перемержуючи їх фразами на кшталт: «Розумієте?»

Один зі способів поставити непросте або незручне запитання – це зацитувати когось. У період адміністрацій Джералда Форда та Джиммі Картера офіс Національних архівів містився неподалік Білого дому, і саме там вони проводили інтерв'ю з чиновниками після того, як ті покидали адміністрацію. При цьому частина держслужбовців ішла з роботи не з власного бажання і не з найкращими емоціями. Їхні співрозмовники нерідко почувалися схвильованими і ослабленими через пережите і не надто хотіли про це говорити. Проводячи попередні інтерв'ю для президентських бібліотек Форда і Картера, інтерв'юер Архівів мав поставити декілька незручних запитань, але намагався пов'язати їх із публічними джерелами: «У «*Washington Post*» написали, що ви пішли з бюро з тих і тих причин. Чи вважаєте ви це твердженням слушним?» Оскільки йшлося про публічні архіви і чиновників просили викласти власне бачення історії, вони незмінно виступали на власний захист. Змістивши дилему з позиції «інтерв'юер проти опитуваної особи» на «газета проти опитуваної особи», інтерв'юер мав, утім, стежити й помічати різні неузгодження, звертати увагу на те, як співрозмовник вдається до самозахисту, а також уловлювати розбіжності між висловленими твердженнями та іншими свідченнями.

36 Yow Valerie. «Do I Like Them Too Much?» Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa.» *Oral History Review*, 24, Summer 1997, P. 55–79; Gluck Sherna Berger. From California to Kufr Nameh and Back: Relections on 40 Years of Feminist Oral History. Anna Sheftel and Stacey Zembryzky, eds., *Oral History Off the Record: Toward an Ethnography of Practice*. New York: Palgrave Macmillan, 2013. P. 27–28.

Саме таким підходом користувався нью-йоркський журналіст Вільям Інґліс, проводячи інтерв'ю зі славнозвісним нафтовим магнатом Джоном Д. Рокфеллером-Молодшим, працюючи над його авторизованою біографією. Старший Рокфеллер погодився на інтерв'ю лише для того, щоб потішити сина, котрий страшенно хотів очистити родинне прізвище від іміджу, який йому створила жовта преса. Між 1917 і 1920 роками Інґліс провів низку інтерв'ю, які вилилися в 1 700 сторінок розшифрувань. І хоча запланована книжка так і не вийшла друком, через декілька десятиліть інший біограф, Рон Чернов, звернувся до інтерв'ю, що зберігалися в Архівах Рокфеллера. Вражений незвичайними судженнями, висловленими під час розмов, він зробив їх осердям власної книжки. Як пояснював Чернов, «Інґліс читав уривки заяв двох головних антагоністів Рокфеллера – Гері Ллойда та Іди Тарбелл... і Рокфеллер розвінчував їх абзац за абзацом». Рокфеллер багато років відмовлявся читати все те, що про нього писали критики, але, отримавши нагоду зіткнутися з найнезручнішими та найсуперечливішими аспектами власного приходу до влади в нафтовій промисловості, він визнав: «Тепер, коли я до цього нарешті добрався, воно мені здається цікавим»³⁷.

Зіткнувшись зі складною або незручною темою, ваш співрозмовник може спершу відповісти дуже стисло, почне захищати себе або буде непереконливим. Інтерв'юер має повернутися до цієї теми згодом. Що частіше ваш співрозмовник коментуватиме і пояснюватиме складну тему, що більше деталей розкриє і що більше зробить спроб пояснити ситуацію інтерв'юєру, то відвертішими й не заготовленими наперед будуть відповіді. Цей підхід потребує часу; і, знову ж, важливо провести кілька сесій інтерв'ю. Проте будьте пильні: порушуючи делікатні теми, впевніться, що не будете спантеличені самі. Ваші співрозмовники це відчують, і це поставить їх у незручне становище, а також вплине на їхні відповіді³⁸.

Дехто наперед визначає, що інтерв'ю не має зачіпати певні теми. І хоча можна якось апелювати до цих тем у процесі інтерв'ю, співрозмовники можуть самі порушити правила і вдаватися до «заборонених» тем самостійно. Врешті усний історик мусить пристати на прохання співрозмовника. Проте ви маєте право зафіксувати вимогу свого візаві, пояснивши майбутнім читачам, чому певні теми не поставали в процесі розмови.

Потенційні конфронтаційні теми варто відкладати на потім, упевнившись перед тим, що ви вже налагодили контакт із опитуваною особою. Працюючи над історією провального плану [«Колісниця» 1958 року. – Примітка перекл.] з використання ядерної зброї для побудови штучної гавані в штаті Аляска, один усний історик вирішив провести інтерв'ю з дратівливим фізиком-ядерником Едвардом Теллером. Часу було небагато, і Теллер спізнився на зустріч. Тож, замість ставити запитання «на розігрів», інтерв'юєр вирішив почати з головного запитання – про найсуперечливіший аспект причетності Теллера до проєкту. «На цьому інтерв'ю скінчилося», – випалив Теллер. Він встав і вийшов геть.

Щоб виявити власні зацікавлення та симпатію, інтерв'юєру не обов'язково запобігати перед співрозмовниками. Якщо ви дійшли точки непорозуміння, єдине, що ви можете

37 Chernow Ron. Titan: The Life of John D. Rockefeller, Sr. New York: Random House, 1998. P. xiv–xv, xix–xxii, 615–619.

38 Adams with Hicks, *Interviewing for Journalists*, 45.

зробити, то це спробувати поновно утвердити погляд вашого співрозмовника. Опитувана особа зазвичай відповідає, ще більше визначаючи свою позицію, і діалог у такий спосіб триває, а не закінчується. Нарешті, не забувайте про спостереження Оскара Вайлда: «Запитання не бувають необачними. А от відповіді часом бувають»³⁹.

Що робити, якщо особа, з якою ви спілкуєтесь, просить вимкнути диктофон?

Усна історія – це не журналістське інтерв'ю, тож користі від того, що щось буде сказано «не для запису», небагато. Ввічливо, але чітко інтерв'юер має відмовити. Поясність, що запис може залишатися закритим, аж доки особа не погодиться його розкрити; розшифрування теж можна редагувати. Але часом співрозмовники просять зупинити запис, щоб пояснити свої вагання під час відповіді на певне запитання або ж щоб порадитися щодо доречності обговорення певної особи чи запитання. Ви можете урвати запис, щоб послухати про проблеми співрозмовника, порадитися з ними, в чомусь запевнити його перед тим, як продовжити інтерв'ю⁴⁰.

Як уникнути історій, «відрепетируваних» через часте повторення?

Усним історикам часто радять взяти інтерв'ю в улюбленого оповідача або місцевого історика-любителя. У таких людей в рукаві і справді є чудові історії, що становлять фольклорну цінність; і вони розкажуть вам їх, незалежно від того, важливі вони для запитань чи ні. Меншою мірою, але теж часто розповідають і історії про минуле, щоб наново прожити дні слави, згадати про спільне пережите чи порівняти з нинішнім днем. Кожне переповідання історії міцніше вкорінює її в свідомості. В архіві Колумбійського університету є інтерв'ю з Фердинандом Пекорою про дуже нашуміле розслідування, яке він проводив упродовж 1930-х років, щодо банківських справ Вол-Стрит і злочинне недбальство фондової біржі. І хоча інтерв'ю відбувалося аж через сорок років після згаданого розслідування, його спогади вирізнялися особливою детальністю і точністю. Проте родина Пекори зауважила, що багато років він постійно переповідав ці історії і робив це згодом навіть на смертному ложі в лікарні, спілкуючись із медсестрами⁴¹.

Отож повторення і «відрепетируваність», хоч і важливі для збереження пам'яті, можуть стати каменем спотикання для інтерв'юера. Переповідаючи історію, ви щоразу її трохи прикрашаєте, тим самим іще далі відсуваючи її від реальності. Події стискаються, хронологія теж, послідовність подій переплутується та змінюється, посилюються драматичні або гумористичні моменти. Повторювані історії нерідко починають уникати негативних подій і зосереджуються на тріумфах. Це не обов'язково означає, що ваш співрозмовник забув про старі рани або помилки. Якщо його чи її про це розпитати, вони можуть пригадати колишні поразки, навіть якщо їм і не найприємніше про це згадувати. Але в момент, коли усний історик ставить запитання, відповідь може бути просто переказом давно завченої розповіді.

³⁹ Brady, *The Craft of Interviewing*, 104; Oscar Wilde, *An Ideal Husband*, act 1.

⁴⁰ Freund Alexander. *Towards an Ethics of Silence? Negotiating Off-the-Record Events and Identity in Oral History*. Sheftel and Zembyrzycki, eds., *Oral History Off the Record*, P. 223–313.

⁴¹ Син Пекори Луї та племінник Луї Стивенс під час інтерв'ю в рамках «The Pecora Wall Street Expose» згадували його гостру пам'ять і постійні згадування: Schlesinger Arthur M. Jr., and Bruns Roger, eds., *Congress Investigates: A Documented History, 1972–1974*. New York: R. R. Bowker, 1975. P. 4:2555–732.

Найкращим захистом супроти завчених історій є добре підготований інтерв'юер, який помічає неточності й делікатно звертає увагу на суперечності. Але може бути й так, що особа переповідала історію в певний спосіб так часто, що вже не здатна подумати про неї по-іншому. Дехто готується до інтерв'ю наперед, а хтось має історії, які переповідатиме кожному, незалежно від обставин. Якщо інтерв'юер спробує урвати таку особу, то це може її спантеличити; або ж вона просто чекатиме наступної нагоди ввести ці історії в діалог. Позаяк історії мають для вашого співрозмовника особливе значення, то, вочевидь, варто дати змогу розповісти заготовлені промови. (Крім того, ви, мабуть, і не зможете їх зупинити.) Після того, як запас буде вичерпано, спробуйте поставити запитання, які провадитимуть менш знайомими стежками⁴².

Повторення історії, переказування її упродовж багатьох років може також бути формою самоінтерпретації. Люди не лише пам'ятають своє минуле, а й намагаються надати йому сенсу, раціоналізувати, щоб якось із ним жити. Інтерв'ю з розлученою парою, вочевидь, покаже дві зовсім різні версії подружжя й причини його розпаду. Політики, які програли, також подібно реконструюють своє минуле. Таких співрозмовників часом варто просто спинити і попросити подумати над сказаним.

Не всі історії репетирують подумки або в переказах. Іноді саме запитання змушують пригадати давно забуті події. Співрозмовники можуть і самі бути вражені тим, що згадали, і тоді починають розповідати про все несподівано детально й розлого.

Як допомогти співрозмовникам пригадати?

Еліс Лінд і Стотон Лінд порівнювали спогади старших людей із шухлядою, повною не пов'язаних між собою фото, на яких зафіксовано минулі переживання. Під час інтерв'ю людям у поважному віці може здаватися, що ви тестуєте їхню пам'ять, тож вони будуть вдячні за будь-яку допомогу з упорядкування розрізнених споминів. Усвідомлюючи, що більшість людей не надто добре запам'ятовує імена й дати, інтерв'юери мають наперед ознайомитись із головними дійовими особами в біографіях співрозмовників, а також дізнатися базову хронологію, і не лише для того, щоб інтерв'ю могло тривати, а й щоб співрозмовник не відчував напруги. Усні історики можуть також послуговуватися родинними фотоальбомами, вирізками з газет, а також листами як інструментами для одержання інформації, яку вони б інакше забули. Дехто експериментував навіть із запахами, щоб з'ясувати, які спогади пробуджують певні аромати⁴³.

Спілкуючись зі старшими євреями, які перебралися до Сполучених Штатів після Другої світової війни, Барбара Маєргоф проводила групові заняття в центрі для людей літнього віку, щоб з'ясувати, як співи, танці, запахи й навіть смакові якості впливають на їхні спогади. Робітники фабрик пам'ятають запахи й шум на своєму робочому місці, а їхні родини згадують, як пахнув їхній одяг, коли вони приходили додому. Ці чуття спрацьовують як пристрої пам'яті, десь так, як запах і смак мадленок пробуджував спогади Марселя Пруста⁴⁴.

⁴² Див. Mary Elizabeth Aube, «Oral History and the Remembered World: Cultural Determinants from French Canada,» *International Journal of Oral History*, 10, February 1989. P. 31–49.

⁴³ Lynd Alice and Lynd Staughton. *Stepping Stones: Memoir of a Life Together*. Lanham, MD: Lexington Books, 2009. P. 1; Ives, *The Tape-Recorded Interview*, P. 74–79.

⁴⁴ Mannik Lynda. *Remembering, Forgetting, and Feeling with Photographs*. Alexander Freund and Alistair Thomson, eds., *Oral History and Photography*. New York: Palgrave Macmillan, 2011. P. 77–95; and Hamilton Paula. *The Proust Effect: Oral History and the Senses*. Ritchie, ed., *The Oxford Handbook of Oral History*, P. 218–232.

Перегляд родинних фотографій не лише стимулює ваших співрозмовників до коментування, а й може стати ілюстративним матеріалом для публікацій. Історик Піт Деніел подорожував уздовж течії Міссісіпі, щоб записати спогади тамтешніх мешканців про великий потоп 1927 року вже через п'ятдесят років після тієї події. Фотоальбоми, які багато хто повитягував, не лише пробуджували спогади людей, а й стали неймовірними ілюстраціями до його книжки «Deep'n as It Come». Натомість Андрея Геммер почала своє дослідження з колекції фото Агенції з захисту фермерських господарств у південному Меріленді періоду 1935–1943 років. Десятиліття потому Геммер знайшла багатьох людей, які й досі мешкали в тому регіоні й могли розповісти про людей і місця, зображені на фото. Об'єктом її досліджень була реконструкція соціального контексту фотографій – практика, яка знову засвідчила, що фото можуть вводити в оману або бути неправильно витлумачені, якщо досліджувати їх без осіб, яких там було зафіксовано⁴⁵.

Співрозмовники, які від початку сумніваються в своїх спогадах, нерідко відчують полегшення, коли їх розпитують про звичайне щоденне життя в минулому – вдома або на роботі. «Ось бачите, насправді ви пам'ятаєте значно більше», – прокоментував інтерв'юер від Центру усної історії Університету Гаваї розповідь Люсі Робелло, яка розповіла про своє життя в ролі господині плантації. «Ну, ви мене розпитували, тож довелося розповідати, – відказала Робелло. – Хоч загалом я не вважаю, що це щось важливе... Це просто звичайне життя». А саме це і було метою проєкту – дізнатися про той спосіб життя, який нині більше не існує. І саме цю інформацію співрозмовниця змогла легко надати, дізнавшись про мету інтерв'ю⁴⁶.

Чи впливає на інтерв'ю расова, гендерна або вікова відмінність між співрозмовниками?

Той, хто дає інтерв'ю, оцінює свого інтерв'юера, висловлює припущення про потенційні запитання і певною мірою намагається справити на нього добре враження, кажучи те, що той хоче почути. Проєкт федеральних письменників (Federal Writers Project) провів протягом 1930-х років дослідницьку серію інтерв'ю з колишніми рабами. З'ясувалося, що з однією старшою чорною жінкою спілкувалися двічі: спершу біла жінка, потім чорний чоловік. Свідчення її спогадів про рабство в обох випадках виявилися принципово відмінними: доволі м'якими, коли вона говорила з білою жінкою, і значно гострішим – із чорним чоловіком. Цілком можливо, що, розмовляючи з чорною жінкою, вона дала б іще інші свідчення⁴⁷.

Вікова, расова, гендерна відмінності, як і різна етнічна належність, можуть впливати і на поставлені запитання, і на одержані відповіді. І немає однозначних рецептів, як цю відмінність подолати. Іноді намагаються запросити максимально близьких до

⁴⁵ Daniel Pete. *Deep'n as It Come*. New York: Oxford University Press, 1977; Hammer Andrea. *Federal Visions/Regional Revisions: Oral History's Role in Revisiting FSA Portraits of Southern Maryland* (paper delivered to the Oral History Association meeting, October 1992, Cleveland, OH). Художниця-портретистка з Аляски Джин Лестер брала інтерв'ю в своїх моделей, коли їх малювала, щоб ліпше побачити особистості. Див. Jean Lester, *Faces of Alaska*. Ester, AK: Poppies, 1988, та *Faces of Alaska from Barrow to Wrangell*. Ester, AK: Poppies, 1992.

⁴⁶ *Twenty Years of Oral History*. *Oral History Recorder* [newsletter of the Center for Oral History, University of Hawaii at Manoa], 13, Spring 1996. P. 1.

⁴⁷ Davidson James West and Lytle Mark Hamilton. *After the Fact: The Art of Historical Detection*. New York: Knopf, 1982. P. 169–204.

людей інтерв'юерів, але чоловіки й жінки різних рас та етнічної належності мусять також отримувати нагоду поспілкуватися між собою. Щоб створити довірливу атмосферу, інтерв'юери можуть розповісти дещо про себе (де вони живуть, де ходили до школи, де працювали, чим займалися їхні родини), щоб знайти спільні моменти, які зможуть подолати бар'єри між ними.

Навіть не знайшовши жодних спільностей зі своїми співрозмовниками, інтерв'юери можуть компенсувати це, докладно дослідивши суб'єкта інтерв'ю і вивчивши найважливіші імена, дати й події з їхнього давнього минулого. Добре підготований інтерв'юер стає на час інтерв'ю сучасником свого співрозмовника. «О, то ви знаєте про нього?» – питає ваш співрозмовник. Або: «Я вже багато років про це не згадував». Під час інтерв'ю старші люди іноді починають здаватися молодшими і жвавішими, адже проживають минуле зі співчутливим слухачем.

Асоціація усної історії «Принципи й найкращі практики» <...> заохочує усних істориків працювати над збалансуванням цілей проєкту та позицій опитуваних осіб. Інтерв'юерам слід виявляти чутливість до відмінності в соціальних та культурних досвідах, а також до специфіки, зумовленої расою, гендером, класовою та етнічною належностями, віком, релігією та сексуальною орієнтацією. Їм слід заохочувати співрозмовників відповідати в тому стилі й тією мовою, до якої вони звикли, і говорити на ті теми, які їх турбують. Інтерв'юерам слід повною мірою дослідити відповідні сфери опитування зі співрозмовником і не задовольнятися штучними відповідями.

Чи існує якась відмінність в проведенні інтерв'ю з відомими особами та спілкуванням зі звичайними людьми?

Ця відмінність зумовлена переважно попереднім досвідом інтерв'ю: звикли вони до цього чи ні. Звичайні люди не звикли до того, що їх розпитують, тож спершу можуть почуватися трохи наляканими через наявність диктофона чи мікрофона. Спілкуючись із відомішими особами, інтерв'юер постає перед іншою проблемою: йому треба не забувати про відмінність між усною історією та інтерв'ю для преси. Відомішій особі треба дати зрозуміти, що їхні слова не з'являться на першій сторінці завтрашньої газети або у вечірніх новинах. Декого це може навіть засмутити, але більшість це все-таки заохотить до відвертості. Вони можуть залишити весь запис, але зберегти конфіденційність, щоб не зашкодити своїм кар'єрам.

Іноді виникають труднощі в розмовах із професіоналами. Наприклад, адвокати звикли не ділитися інформацією з власної волі. Ще гірше мати справу з професорами права, які звикли оцінювати запитання, щоб зрозуміти, як багато їхній співрозмовник уже знає. Якщо інтерв'юер добре підготований і ставить компетентні уточнювальні запитання, він може завоювати повагу такого співрозмовника, а отже, сподіватися на трохи ліпшу співпрацю. Керівників підприємств часом треба переконати не сприймати інтерв'ю як засіб промоції власного підприємства. Професіонали й політики звикли за свою кар'єру давати інтерв'ю. Вони часто відповідають на запитання і вже сформували певні шаблони відповідей. Як наслідок, їхні відповіді можуть бути штучними і комплексними, і пробитися через цей напускний блиск не завжди просто. Деякі усні історії з політиками більше нагадують радіосценарії, а не відверті інтерв'ю.

Під час війни у В'єтнамі радник із національної безпеки Генрі Кіссінджер скаржився репортерам, що «проводити інтерв'ю з рядовими солдатами (GI) – найгірший спосіб дізнатися, що ж насправді відбувається... Люди, які перебувають у гущі подій, менше за решту усвідомлюють, що діється». Проте згодом історики дійшли висновку, що саме солдати давали пресі точніші відомості щодо поточних подій, аніж той-таки д-р Кіссінджер⁴⁸. Проводячи інтерв'ю в організації або з учасниками колективної події, однаково важливо поспілкуватися як із «маленькою рибкою», так і з «великою». Ті особи, які перебувають перебувають на середніх або нижніх щаблях ієрархічної драбини, зазвичай мають більше часу на інтерв'ю, ширше бачення подій і вкладають у дії менше егоїстичних прагнень. Представники найвищих щаблів можуть бути надто зайнятими або надто егоїстичними, щоб надати багато нової інформації. Якщо вони й досі при владі, ці люди зазвичай обережніше відповідають на запитання, тож їхні відповіді нерідко мало відрізняються від прес-релізу. Опитуючи учасників із периферії, ви нерідко одержуєте інформацію, яка полегшує інтерв'ю з тими особами, які перебувають у центрі. І, навпаки, якщо ви провели інтерв'ю з керівниками на початку проєкту, це стає своєрідною гарантією для тривожних підлеглих, адже в такий спосіб керівництво начебто санкціонує участь у проєкті. Інтерв'юерам не слід забувати, що все планування залежить лише від них, і розвивати власну тактику щодо того, з ким саме і в якій групі проводити інтерв'ю; скількох людей опитати і в якій послідовності⁴⁹.

Чи варто інтерв'юерам користуватися анкетною?

Якщо треба опитати групу людей, яка має спільну ідентичність або ж причетна до спільної події чи організації, переконайтеся, що їм усім ставлять однакові ключові запитання. Тим паче слід узгодити спільний перелік тем і запитань, якщо різні інтерв'юери працюють над одним і тим самим проєктом. Проте індивідуальні розмови дають змогу дізнатися про унікальні досвіди, які жодна анкета не виявить. Будьте готові відійти від заготовлених питань щоразу, коли виникає якийсь несподіваний цікавий сюжет. Зрештою, усна історія цікавиться тими царинами знань, про які зазвичай забувають. Найкращі моменти, які відкриваються, – це переважно теми, які ви не готувалися обговорювати або про які, може, нічого не читали, проводячи своє дослідження. Хороший інтерв'юер здатен почути несподіване твердження і відразу ж поглибити його додатковими уточнювальними запитаннями.

Усні історики мають справу з індивідуальною пам'яттю та індивідуальним сприйняттям, які складно втиснути в структурований формат. Біхевіористи, навпаки, зазвичай віддавали перевагу збиранню даних, які можна шифрувати та облікувати. Вони не сприймали методіку усної історії через її необ'єктивність (чи неправдивість) порівняно з інтерв'ю на основі анкетування. Але в останні роки чимало соціальних наук переосмислили концепцію об'єктивної реальності й зіткнулися з суб'єктивною (або упередженою) природою всіх джерел інформації. Психологи, соціологи та інші представники соціальних наук переосмислили форми та мотивації вербального вираження. Приймаючи їхню суб'єктивність, вони ближче підійшли до методології усної історії, відмовившись від кількісних анкет на користь якіснішого опитування.

⁴⁸ Hammond William M. *Public Affairs: The Military and the Media, 1968–1973*. Washington, DC: U.S. Army Center of Military History, 1996. P. 479.

⁴⁹ Такий тип стратегічного планування див. у: Deering Mary Jo. *Oral History and School Integration Research: A Case Study*. *Oral History Review*, 7 (1979). P. 27–41.

Психологічні інтерв'ю традиційно вимагали від інтерв'юєрів споглядальної позиції, яка перешкождала особистим зв'язкам, щоб зібрати безпристрасні емпіричні дані. Відмовившись від цього патерна, дехто з психологів перейняв більш інтерактивну манеру спілкування, щоб стимулювати сильнішу взаємодію і робити інтерв'ю глибшими. Для проєкту на тему «Жінки, мотивація та успіх» Джозеф Т. Чірбан відмовився від початкової анкети як від перешкоди, ввівши раніше сформульовані запитання в щось, що більше нагадувало розмову. Це спонукало опитуваних осіб (а йшлося про всіх видатних жінок загальнонаціонального рівня) забути про свій статус знаменитості, говорити відвертіше і бути саморефлексивнішими. Чірбан побачив, що ці відкриті запитання спонукали комедіантку Лусіль Болл відповідати розгорнутіше і в дещо іншому напрямку, аніж у попередніх інтерв'ю. «Вона відчула мою відкритість, повагу та підготованість – риси, які вона цінувала і які я в ній побачив, – писав він. – Вона зреагувала на це, поступово надаючи нашому інтерв'ю дедалі більшої глибини». Інтерактивніші інтерв'ю, на думку Чірбана, можуть допомогти терапевтам (а також іншим інтерв'юерам) вийти за межі звичайного збирання інформації і краще зрозуміти почуття співрозмовників, їхні цінності та проблеми, що їх хвилюють⁵⁰.

Проте не всі представники соціальних наук віддають перевагу максимально структурованим, стандартизованим кількісним анкетам із анонімними співрозмовниками. Соціологи Джеймс Голстейн і Джабер Губріум уважали, що, збираючи дані безособово, соціальні науковці не можуть дізнатися, звідки їхні інформанти одержали свою інформацію і як саме. Активніше, відкритіше кількісне інтерв'ю перетворює «суб'єктів» на людей, які співпрацюють із інтерв'юєром. Інтерв'юєр має не диктувати інтерпретацію через наперед визначений порядок запитань, а створити сприятливе середовище для розмови, в якій ці важливі запитання поставатимуть. Мері Джо Фестл дійшла таких самих висновків, розпочавши проєкт інтерв'ю з пацієнтами, яким провели трансплантацію легенів: «Коли люди говорять, вони можуть надати чіткіші, проникливіші та повніші пояснення, аніж це можливо під час збирання кількісних даних»⁵¹.

Чи можна підготувати уточнювальні запитання наперед?

Для уточнювальних запитань потрібні і попередні дослідження, і спонтанність. Добре підготований інтерв'юєр відчуває, коли співрозмовник не розповів усього, і прагнучим повнішого обговорення. Дослідження дає також змогу виявити якусь нову інформацію або ж інформацію, яка суперечить іншим свідченням. «Я не знав цього, а чи можете розповісти про це більше?». Іноді саме це запитання є найкращим для уточнення, адже заохочує співрозмовників звернути більше уваги на питання і надати більше детальної інформації. Нерідко людей дивує, що певна тема цікавить інтерв'юєра більше за інші, а якби вона не спровокувала цього особливого інтересу, її б, мабуть, лише принагідно згадали.

Найважливіша навичка щодо уточнювальних запитань – це вміти уважно слухати, що вам розповідають. Ті особи, які вивчають здатність слухання, дійшли висновку, що про-

⁵⁰ Chirban John T. *Interviewing in Depth: The Interactive-Relational Approach*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1996. P. xii, 90.

⁵¹ Holstein James and Gubrium Jaber F. *The Active Interview*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995. P. 5; Festle Mary J. *Qualifying the Quantifying: Assessing the Quality of Life of Lung Transplant Recipients*,» *Oral History Review*, 29. Winter–Spring 2002. P. 85.

міжки уваги в людей стали короткими, і нині вони здатні сприймати лише невеликі порції того, що їм кажуть, – цей феномен вам радо потвердять усі батьки й учителі. Навіть у ситуації інтерв'ю (яка передбачає більшу зосередженість, аніж звичайна розмова) інтерв'юер може відволіктися на диктофон, думати про наступне запитання або ж просто втомитися. Слухаючи запис одного зі своїх інтерв'ю, Теодор Розенґартен, автор книжки «Всі небезпеки Бога: життя Нейта Шоу» (1974) усвідомив, що налаштувався на запитання, а не слухання. Думаючи наперед від запитання до запитання, він уповноважив диктофон слухати замість себе. «Хай диктофон записує, – застерігав він. – Але ви слухайте!»⁵²

Навчившись утримувати увагу, інтерв'юери забезпечують себе від незручних ситуацій, коли вони ставлять запитання, на яке особа вже відповіла (а це чіткий сигнал того, що інтерв'юер не був уважним) і дають змогу помітити несподівані «відкриття», які варто уточнити й розпитати детальніше. Слухаючи записи своїх інтерв'ю, навіть найдосвідченіші інтерв'юери знаходять моменти, коли вони відволіклися. До цих тем можна повернутися в наступних інтерв'ю, але тієї спонтанності, яка була при першій згадці, вже не повернеш⁵³.

Як реагувати на твердження, з якими ви рішуче не погоджуєтесь?

Найскладніша частина слухання – це зважати на ідеї та інформацію, з якими ви не погоджуєтесь. У вас може виникнути бажання втрутитися й заперечити, але слід дослухати співрозмовника, а вже тоді звернутися до тих тем, які спричинюють вашу незгоду. Підважте відповіді, які, на вашу думку, вводять в оману, і зверніть увагу на тези, які видаються помилковими. Може бути, що співрозмовник просто помилився або не зумів пояснити свою думку; іноді хтось міг їх дезінформувати або ж вони просто помиляються. Але часом вони можуть знати точнішу версію подій, аніж ви з інших джерел; тож, отримавши нагоду, вони часом можуть переконливо представити свою версію⁵⁴.

Журналісти-репортери нерідко використовують змагальніший стиль інтерв'ю, в якому вони підважують, ставлять під сумнів тези або суперечать своїм співрозмовникам. Але найкращі з них уміють стримати власне еґо і не піддаються «журналістській хворобі» – помилковому переконанню, що вони знають про події більше, ніж ті, хто там був. Для слухання потрібна терплячість і готовність вислухати особу, незалежно від того, як скептично ви ставитеся до їхніх слів. Репортери порівнювали найкращих слухачів із фотографами-репортерами, які знімають події і до того зосереджуються на своїх об'єктах, що стають майже невидимими⁵⁵.

⁵² *Washington Post*, February 20, 2001; Pachter Marc, ed. *Telling Lives: The Biographer's Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981; див. також Rosengarten Theodore. *All God's Dangers: The Life of Nate Shaw*. New York: Knopf, 1974.

⁵³ Ritchie Donald A. *Learning to Listen*. *Southwest Oral History Association Newsletter*, 13, Summer 1987. P. 1–7; Anderson Kathryn and Jack Dana C. *Learning to Listen: Interview Techniques and Analysis*. Sherna Berger Gluck and Daphni Patai, eds., *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. New York: Routledge, 1991. P. 11–26.

⁵⁴ Див. Ross Martha J. *Interviewer or Intervener: Interpretation in the Oral History Interview*. *Maryland Historian*, 13, Fall–Winter 1982. P. 3–6.

⁵⁵ Adams with Hicks, *Interviewing for Journalists*. P. 9, 15, 33.

Усна історія збирає спогади та думки особи, з якою розмовляють, а не самого інтерв'юера. Інтерв'юери не мають наvertати співрозмовників у «правдиву віру»; так само вони не мають демонструвати, що є «чистішими» за людей, із якими спілкуються. Найкращий тест як для інтерв'юерів, так і для усних істориків – це подумати, чи провели ви інтерв'ю з представниками всіх причетних сторін, включно з тими, якими аж ніяк не захоплюєтесь.

А що робити, коли інтерв'юер підозрює співрозмовника в брехні або затемненні правди?

Інтерв'ю можуть містити припущення, суб'єктивні судження і навіть конспіративні теорії, які попередні дослідження, хоч би які прискіпливі, не виявили. Інтерв'юерів хвилює цінність такого свідчення для майбутнього дослідження і те, як далеко заходить в підважуванні необґрунтованих тверджень і вияві власного скептицизму⁵⁶.

Ніколи не поспішайте з припущенням, що ваш співрозмовник помиляється або каже неправду. Ваша мета – записати історію з позиції вашого співрозмовника, навіть якщо в ній будуть якісь перебільшення або самовихваляння. Ви не мусите погоджуватися з усім, що вам кажуть. Спробуйте вивести ваших співрозмовників на детальніше обговорення сумнівних тез. Повертайтеся до проблемних місць у різні моменти інтерв'ю, щоб спонукати їх захищати або оскаржувати власні ж попередні твердження. Не бійтесь цитувати протилежні свідчення з газет або інших джерел. Конфліктну інформацію можна поміщати в додаток до розшифрувань, щоб майбутні дослідники могли взяти її до уваги. (Але спершу не забудьте попередити співрозмовника про доданий матеріал.)⁵⁷

Свідки пам'ятних подій, які змінюють власні свідчення і суперечать собі, можуть розповісти про своє початкове сум'яття або масив інших точок зору, які вони врешті взяли до уваги. Те, що люди з натовпу на площі Ділі Плаза в день убивства Ф. Кеннеді чули різну кількість пострілів із різних напрямків – не наслідок таємної змови. Змушені миттєво переключитися з вітання президентського кортежу до втечі, вони пережили і страх, і розгубленість, і саме цим зумовлені суперечності в їхніх спостереженнях і спогадах. Їхні подальші спогади зазнали впливу новин, розмов, теорій, книжок і навіть кінофільмів. «Я читав і чув так багато різних речей, що всі вони помішалися в голові, – казав Денні Арс, який працював тоді в Техаському книгосховищі. – Ти вже не знаєш, чи це твій власний спогад, а чи, може, чужий. Ми всі багато читаємо, й іноді ненавмисно переймаємо речі, які чули від інших. Розмежувати перше і друге складно, і часом дуже непросто збагнути, що пам'ятаєш саме ти, адже твою пам'ять забарвило все, що з'явилося після того»⁵⁸.

Траплялися випадки, коли окремі особи казали неправду про військові нагороди або ж вдавали з себе жертв Голокосту: добре підготований інтерв'юер помітить суперечності й неправдиві відсилання в таких розповідях. Може бути й так, що людина каже неправду самій собі. Дехто кардинально змінив власні переконання, але себе переконав, що завжди залишався послідовним і безпомільним. Інші натомість свідомо чи

⁵⁶ Schnur Abra. H-OralHist, April 30, 2013.

⁵⁷ Moss, Oral History Program Manual, 39–40.

⁵⁸ Posner Gerald. Case Closed: Lee Harvey Oswald and the Assassination of JFK. New York: Random House, 1993. P. 235.

несвідомо спотворювали неприємні спогади. Австралійські усні історики зіткнулися з випадками «організованих структур забування» щодо аборигенного населення своєї країни, яке впродовж багатьох років не брали до уваги і в колективній пам'яті білої спільноти, і в зафіксованій історії. В Німеччині та Італії усні історики зіткнулися з масовою амнезією щодо фашизму. У Франції інтерв'юери зіткнулися з небажанням пригадувати колаборацію з німецькою владою під час воєнної окупації. «Хай мертві спочивають у мирі, а живі – живуть у мирі», – так сказав один із тих, хто відмовився від інтерв'ю⁵⁹.

Німецький усний історик Александер фон Плато вперше усвідомив розрив між особистими спогадами та національним нарративом іще після Другої світової війни, коли його родина відкрила свій дім для німецьких біженців, які тікали зі Східної Європи. Політична історія цікавилася тим, як війна позначилася на кордонах Німеччини, а також злістю біженців, яких змусили переселитися. «Але особисті історії, які ми чули від них, не були сповнені помсти, аж ніяк. Це було так багатогранно, і їхні погляди часом були геть відмінними, майже протилежними до тих, які приписували біженцям»⁶⁰.

Оскільки свідчення усної історії збирають переважно через багато років після самих подій, то на оповідача, який повертається до давно забутих спогадів, вони можуть мати катарсичний вплив. У таких випадках інтерв'ю виконує терапевтичну функцію, а також коригує свідчення. Але навіть у психіатрів не завжди виходить довести пацієнта до стану, коли він чесно підступить до власного минулого. Іноді брехня як така набуває міфічної важливості, й інтерв'ю може стати цінним не через точність, а як засіб для аналізу витоків спотворення та зіставлення ідеалізованого Я з менш приємними уявленнями.

Питання достовірності та автентичності є вагомим аргументом, щоб надто не покладатися на спогади окремої особи, а завжди шукати інші джерела для порівняння. Наприклад, у спогадах Генрі Форда описано, як його батько виступав проти того, щоб він покинув ферму і взявся за будівництво автомобілів. Свідчення Фордової сестри, яка давала інтерв'ю для корпоративних архівів «Ford Motor Company», виявилися кардинально відмінними. Вона згадувала про те, що батько охоче підтримував амбіції сина і навіть запропонував інвестувати власні кошти в його бізнес. Біографи зуміли потвердити її слова, виявивши, що версія самого Генрі Форда «сповнена неточностей», хоч вона й відповідала тому, як себе бачив спраглий незалежності юнак⁶¹.

Всі, хто писали про бейсбольного пітчера «Негритянської ліги» (Negro League) Сетчела Пейджа, виявляли, що він постійно змінював деталі в кожній наступній розповіді про своє життя, подаючи суперечливу інформацію навіть про народження. Біограф Леррі Тай, який називав його «фастболом*», оповитим таємницею», дійшов висновку, що Пейдж, граючи в часи расової сегрегації, знав, що ніколи не матиме заслуженої

⁵⁹ Darian-Smith Kate and Hamilton Paula, eds., *Memory and History in Twentieth-Century Australia*. New York: Oxford University Press, 1994. P. 13; Miller Judith. *Erasing the Past: Europe's Amnesia about the Holocaust*. *New York Times Magazine*, November 16, 1986. P. 3–15; Daon and Kladrstrup Petrie. *Wine and War: The French, the Nazis, and the Battle for France's Greatest Treasure*. New York: Broadway Books, 2001. P. 7.

⁶⁰ Plato Alexander von, цитований в: Vank Miroslav. *Around the Globe: Rethinking Oral History with its Protagonists*. Prague: Karolinium Press, 2013. P. 115.

⁶¹ Tedlow Richard S. *Giants of Enterprise: Seven Business Innovators and the Empires They Built*. New York: HarperBusiness, 2001. P. 144–149.

* *Фастбол* – у бейсболі базова подача, в якій акцент роблять на швидкості м'яча.

уваги. Тож, щоб створити довкола себе атмосферу таємничості для «тих, які пишуть про спорт, і для своїх фанів», Пейдж змінював свою історію, вдавався до перебільшень і неоднозначних тверджень, що давало можливість наголосити на власній славі. Ніхто не зумів випитати в Сетчела Пейджа правдиві свідчення, – дійшов висновку Тай, але дослідники можуть виявити спотворення, провівши інтерв'ю з його колегами по команді, членами сім'ї та іншими людьми, які знали його і допомогли б розгадати його загадки⁶².

Чи варто звертати увагу на «мову тіла» під час інтерв'ю?

Навіть інтерв'ю, яке не знімають на відео, все одно містять візуальний компонент. Перебуваючи в безпосередній близькості, інтерв'юери та їхні співрозмовники спілкуються невербально за допомогою виразів обличчя і рухів тіла. Завжди зосереджуйте погляд на співрозмовникові. Роздивляючись по кімнаті, витріщаючись у простір, розглядаючи нігті, ви тим самим даєте зрозуміти, що не звертаєте увагу, так само, як насуплений вираз обличчя зазвичай свідчить, що ви не погоджуєтеся чи не довіряєте сказаному. Співрозмовники або проінтерпретують вашу поведінку як невихованість, або ж, боячись утомити вас, почнуть скорочувати свої відповіді. Крім періодичних поглядів на диктофон або розглядання фотографій чи інших об'єктів, які безпосередньо пов'язані з інтерв'ю, старанно зберігайте візуальний контакт упродовж усього інтерв'ю. Усмішка або схвальне кивання сигналізує, що ви розумієте, про що йдеться, і водночас заохочує особу провадити свою розповідь далі. Тихі сигнали мають перевагу над вербальними втручанням (фразами на кшталт: «о, так», «угу-ммм», «та ви що!»), які в записі звучать по-дурному і лише засмічують розмову.

Журналісти спостерігають за людьми. Вони дивляться, слухаючи, і зважують, що який жест означає, чому ваш співрозмовник відвернувся або чому випадкове запитання викликало дуже гостру відповідь. Особа, яка нахиляється до інтерв'юера і вказує на нього пальцем, виявляє агресивне, командне ставлення; якщо ж особа сидить, схрестивши ноги й руки і відхилившись якнайдалі, це може свідчити про закритість і ситуацію самозахисту. Мова тіла може свідчити про хвилювання з приводу інтерв'ю, а якщо йдеться про теми, які є особливо неприємними для особи, вона може змінювати позу, місце, на якому сидить, вистукувати пальцями по столу і вдаватися до іншої показової поведінки. Часом співрозмовник може дивитися на вас, щоб зрозуміти, як ви поставились до відповіді. Амелія Фрай розповідала, що, спілкуючись із колишнім сенатором Каліфорнії Вільямом Ф. Ноулендом про його життєвий шлях, вона звернула увагу, що він ніколи не дивився на неї, а лише постійно вдивлявся в одну точку на стелі, «так, наче відповідав на запитання вищої інстанції». Згодом стало відомо, що Ноуленд саме переживав кризу в приватному житті, тож йому було дуже дискомфортно розмірковувати про минуле. Через цю кризу чоловік невдовзі покінчив життя самогубством, і заплановане наступне інтерв'ю так і не відбулося⁶³.

62 Tye Larry, Satchel: The Life and Times of an American Legend. New York: Random House, 2009. P. vii–viii, 266.

63 Adams Sally with Hicks Wynford. Interviewing for Journalists. New York: Routledge, 2001. P. 32–33; Amelia Fry, correspondence with the author, August 1993.

В іншому екстремальному, але теж показовому випадку усний історик, який проводив серію інтерв'ю з в'язнями в державному виправному закладі, помітив, що ті «мали величезний досвід, як вдосконалити свої свідомо оманливі твердження». Такі невербальні сигнали, як струшування попелу з цигарки і втрата візуального контакту під час певних відповідей, він розцінював як сигнали того, що твердження може бути неправдивим⁶⁴.

Але якщо вербальна й тілесна мови не збігаються, це не завжди свідчить про свідоме введення в оману. Іноді саме так проходить процес пригадування та пояснення болісних спогадів. У своїх відеоінтерв'ю на тему Голокосту Альберт Ліхтбау часом стикався з такою несумісністю. Він дійшов висновку, що «варто казати людям про свої спостереження й висловлювати власну інтерпретацію їхньої поведінки, бо це відразу дає їм змогу або потвердити, або виправити таке припущення»⁶⁵.

Звуки також відіграють певну роль у невербальній комунікації. Тон голосу, вагання, наголос, сарказм і бурмотіння вбік свідчать про певне ставлення. Якщо люди починають хвилюватися, то зазвичай пришвидшують темп розповіді й підвищують голос. Інтерв'юерам слід уловлювати ці невербальні знаки, бо розшифрувати їх майже неможливо. Сарказм, наприклад, може кардинально змінити значення речення. Інтерв'юер може звернути увагу на саркастичну відповідь і попросити співрозмовника пояснити цей сарказм.

Чи можна проводити інтерв'ю дистанційно, телефоном або через веб-камеру?

В ідеалі всі інтерв'ю слід проводити сам-на-сам, щоб налагодити особистий контакт і реагувати на поведінку особи. Але іноді відстані є надто великими, а бюджети надто скромними, щоб уможливити особисті зустрічі. В деяких випадках (хоч і не часто) старші особи ліпше чують телефоном, аніж уживу. Можна підключити до телефону диктофон, а найновіше цифрове обладнання уможливило кращу звукову якість для телефонних інтерв'ю. Але впевніться, що ваш візаві вас розуміє і дав згоду на запис телефонної розмови (закони щодо телефонних записів відрізняються в різних країнах).

І хоча телефонні інтерв'ю також бувають інформативні, їм бракує візуальних сигналів і безпосередньої взаємодії, яка є в живих розмовах. Із 2003 року «Skype» уможливив для усних істориків відео- та аудіоінтерв'ю по всьому світу, коли можна просто використовувати камеру і мікрофон на комп'ютері; а після того було розроблено ще безліч інших інтернет-сервісів. У них є чимало переваг, зокрема та, що співрозмовники можуть бачити одне одного, вловлювати візуальні сигнали, які уможливлюють відверті інтерв'ю. Недоліками є брендмауери, нестабільний безпроводний зв'язок та інші технічні збої, які можуть «заморозити» зображення або якимось інакше зашкодити інтерв'ю. У вашого співрозмовника не обов'язково буде все необхідне обладнання, але ті, хто не має комп'ютерів або камер, можуть використовувати альтернативні місця, наприклад, місцеві клуби або публічні бібліотеки.

⁶⁴ Walters Mike. «Report on 'Siberia' Interviews,» Working Together: A Regional Approach to Community Traditions and History in Idaho, Newsletter, 5, Fall 1982, P. 4.

⁶⁵ Lichtblau Albert. Case Study: Opening Up Memory Space: *The Challenges of Audiovisual History*. Ritchie, ed., *The Oxford Handbook of Oral History*, P. 281.

Молодшим людям часом навіть комфортніше використовувати електронні засоби зв'язку, аніж спілкуватися наживо, хоч інтерв'юери були спантелечені, дізнавшись, що дехто з них під час інтерв'ю по комп'ютеру примудрявся займатися іншими справами – «щоб відволікти увагу або просто тому, що кіберпростір надто затягує». Ейб-Луїз Янг, яка проводила інтерв'ю з юними представниками ЛГБТ, попросила їх позакривати всі вікна на комп'ютері, щоб під час запису не лунали всілякі звукові сигнали спливних вікон із відеоіграми⁶⁶.

Із-поміж інших експериментів із електронними комунікаціями, проєкт Регіонального бюро усної історії Берклі «Митці з вадами» взяв інтерв'ю в драматурга Ніла Маркуса, який страждав на неврологічне порушення, через яке мав проблеми зі спілкуванням. Інтерв'юер використовував миттєві повідомлення між комп'ютерами, поставленими поруч, які доповнювали б висловлені запитання та відповіді⁶⁷.

Чи є в усній історії місце для того, за що в соціології відповідає «тривале спостереження»?

Усні історики рідко поділяли інтерес соціологів до спостереження як частини процесу інтерв'ю. Історики зазвичай відокремлюють співрозмовників від звичного їм середовища, поміщають їх у спокійне місце, де їх не відволікатимуть від розмови; в інших же дисциплінах суб'єктів досліджують у їхньому звичному середовищі. Наприклад, антропологи живуть у спільнотах, де записують день за днем свої спостереження, а також збирають свідчення своїх суб'єктів.

Річард Фенно заохочував політологів збирати дані способом «інтерактивного спостереження». Він це розумів як «ходити за політиками і спілкуватися з ними, доки вони виконують свою роботу». Фенно ходив із політиками в їхні домашні квартали, їздив за ними під час виборів, а також супроводжував їх під час їхньої законодавчої служби:

Тож чимало з того, що ти бачиш, продиктовано тим, що вони роблять і кажуть. Коли щось є для них важливим, воно стає важливим і для тебе. Їхнє бачення світу є таким саме важливим, як і твоє. Ти звертаєш до них якісь дослідницькі запитання; і вони звертають свої дослідницькі запитання до тебе. Взаємодія має свої недоліки: найпомітніший – це втрата контролю над дослідницьким процесом. Але вона має і переваги. Вона максимально наближає тебе до твоїх даних⁶⁸.

Настанова Фенно описує те, що чимало соціологів вважають ефективною польовою роботою. Хоч усні історики нерідко їдуть у місцевість, де проживають їхні співроз-

⁶⁶ Young Abe Louise. H-OralHist, November 30, 2011.

⁶⁷ «Lives of Artists with Disabilities,» *Oral History Association Newsletter*, 41, Spring 2007. P. 3.

⁶⁸ Fenno Richard F., Jr. Observation, Context, and Sequence in the Study of Politics. *American Political Science Review*, 80, March 1986, P. 2–15.

мовники, цікавляться їхнім середовищем, включене спостереження не є головним складником інтерв'ю усної історії. Усні історики нерідко проводять розмови з тими, хто вийшов на пенсію і живе в іншій спільноті, аніж у тій, з якою пов'язані їхні кар'єри. Спостерігаючи за поточною щоденною діяльністю, ви не знайдете багато ключів до минулого, яке усні історики прагнуть зафіксувати. Проте іноді ваші суб'єкти хочуть показати будівлі або інші місця, які відігравали колись важливу роль у їхньому житті. Усні історики можуть скористатися такими пропозиціями і відвідати ці місця, принести з собою диктофон, фотоапарат, а може, й відеокамеру, щоб доповнити цими матеріалами інтерв'ю⁶⁹.

А що робити, якщо потрібен переклад?

Збирання усної історії істотно ускладнюється, якщо інтерв'юер і співрозмовник не мають спільної мови для спілкування. Проте це все ж не є нездоланною перешкодою. Проекти усної історії, пов'язані з Голокостом, свідчать, що чимало потенційних співрозмовників не спроможні давати інтерв'ю англійською мовою. Альтернатива, яка тут постає, – це підготувати інтерв'юерів-волонтерів, які вільно володіють їдишем та російською (що обмежує їхній контроль над поставленими запитаннями), або ж залучити перекладачів, які будуть сидіти з вами під час інтерв'ю. Навіть якщо інтерв'ю беруть англійською, перекладач може допомогти з запитаннями і відповідями, коли в цьому виникає потреба.

Залучення перекладача збільшує час інтерв'ю. Проводячи інтерв'ю в Мозамбіку, Селлі Нінем ставила запитання англійською, а тоді чекала, доки їх перекладуть. Але оскільки відповіді були довгими за запитання, співрозмовникові доводилося відповідати частинами, а тоді чекати, доки перекладач це перекладе. «То був страшенно повільний процес, але він чудово працював, – розповідала вона, – особливо зі старшими людьми, яким дуже пасував повільніший темп»⁷⁰.

Інтерв'юери мають бодай трохи знати місцеву культуру, шукаючи перекладача, щоб уникнути ситуації, коли вашому суб'єктові стає незручно під час розмови. Надмірні вияви пошани через глибоку повагу до культури чи ієрархію також можуть зашкодити інтерв'ю. «Ви можете бути свідком довгих обмінів поясненнями між вашими перекладачем і оповідачем, які не відображають ваших лаконічніших запитань», – зауважив Джефф Фрідмен щодо своїх інтерв'ю з камбоджійськими танцівниками, але цей обмін репліками може бути визначальним для перекладу певних культурних понять⁷¹.

Потреба в перекладачах поширюється і на розшифровування розмов. Важливо знайти особу, яка добре знає саму тему і вільно володіє мовою. Проте навіть тоді часто виникатимуть непорозуміння – від семантичних до пов'язаних із вимовою – між пе-

⁶⁹ Ives, *The Tape-Recorded Interview*, 79–81

⁷⁰ Ninham Sally. *H-OralHist*, May 9, 2012. Також див.: Bennett Olivia and McDowell Christopher. *Displaced: The Human Cost of Development and Resettlement*. New York: Palgrave, 2012.

⁷¹ Friedman Jeff. *H-OralHist*, May 23, 2007.

рекладачем і його співрозмовниками. Про це говорив Джон Волфорд, який поводить інтерв'ю в Боснії: навіть якщо обидві особи походять з одного регіону, завжди виникатимуть розбіжності «щодо того, як перекласти певні слова, фрази або настрої»⁷².

ЗАВЕРШЕННЯ ІНТЕРВ'Ю

Як найліпше завершувати інтерв'ю?

Підготуйте якесь звичайне заключне запитання, щось таке, що спонукає співрозмовників озирнутися на все своє життя, порівняти недавні події з пережитим раніше, сформулювати висновки про важливі події або ж спробувати спрогнозувати майбутнє. Також можна спитати, які ще запитання вашим співрозмовникам хотілося б обговорити. Часом буває, що людина чекає на запитання, яке ви не поставили. Або ж інтерв'ю могло пробудити спогади про давно забутих людей чи події, які ви як інтерв'юер не досліджували. Заохотьте ваших співрозмовників включити в запис усе, що видаватиметься їм важливим.

Наприкінці інтерв'ю нагадайте співрозмовнику, що далі відбуватиметься з цим записом, а також де його будуть зберігати. Поясніть, яку роль вони відіграватимуть у редагуванні розшифрованого тексту і передаванні прав. Іноді співрозмовника просять підписати одну угоду про передавання права власності відразу після сеансу інтерв'ю, а згодом підписати ще один документ, щоб схвалити розшифрований текст; іноді ж право власності підписують уже після того, як особа все переглянула. Як швидко це відбуватиметься, залежить від того, скільки часу є на розшифрування тексту, а також від того, чи захоче ваш співрозмовник якомось скоротити або зредагувати інтерв'ю.

Узвичаєною є практика, коли примірники запису або розшифрованого тексту дають особі, з якою проводили інтерв'ю; часом треба надати додаткові примірники і членам родини. Якщо предмет інтерв'ю перетворюється на статтю або книжку, спробуйте роздобути примірник і для вашого співрозмовника чи співрозмовниці. Не забувайте запросити їх на різні відкриття, публічні презентації, в основі яких будуть зібрані інтерв'ю.

Ви не можете просто вийти за двері, забравши з собою історію чийогось життя, щирі роздуми, а іноді й неймовірно особисті спостереження. Інтерв'ю часом бувають складними емоційними досвідами, тож після звершення іноді треба ще просто поспілкуватися з цією особою, вже не для запису. Не забудьте сказати, яким важливим ваше інтерв'ю буде для проєкту усної історії і запевнити, що їхня участь була дуже важливою. Скажіть, скільки приблизно часу знадобиться для оброблення інтерв'ю і коли їм сподіватися на примірники запису чи розшифрованого тексту, коли треба буде підписати договір, як ви плануєте скористатися матеріалом і де зберігатиметься інтерв'ю та хто матиме до нього доступ для досліджень.

⁷² Wolford John. H-OralHist, February 14, 2006.

Чи треба платити за інтерв'ю?

Більшість дослідницьких проєктів усної історії мають до того мінімальний бюджет (а іноді ще й спираються на допомогу волонтерів), що в принципі не спроможні оплатити участь людей в інтерв'ю. Ці проєкти основані на дієвому принципі, що фіксування історії чийогось життя для майбутніх поколінь уже як таке є винагородою. Але є певні проєкти, хай і дуже нечисленні – особливо ті, в яких інтерв'ю беруть у музикантів або інших осіб, які звикли отримувати винагороду за свою роботу, – де організатори беруть на себе певні фінансові зобов'язання перед учасниками. У проєктах, пов'язаних із історією джазу та блюзу, звикли оплачувати потенційну прибутковість інтерв'ю. «Позаяк блюз є ринковою формою усної історії, – писав Волтер Лініджер про Архіви блюзу при університеті Міссісіпі, – ми вважали за свій обов'язок гарантувати права інформантів і заплатити їм за їхній внесок»⁷³.

Звісно, будь-які фінансові угоди залежать від ресурсів, які є в спонсорського проєкту або установи. Іноді оплату учасникам інтерв'ю вписано безпосередньо в грантові проєкти, подібно до того, як вписують гонорари членам консультативного комітету. Проте незалежно від того, є участь у проєкті платною чи безкоштовною, всі усні історики зобов'язані інформувати своїх співрозмовників про те, як планують використовувати інтерв'ю і чи плануються публікації, використання інтерв'ю в радіо- або відеоформатах, в інтернеті та інших засобах публічного представлення, які можуть принести роялті або іншу фінансову винагороду.

З англійської переклала Роксоляна Свято

⁷³ Liniger Walter. The Original Down Home Blues Show. Oral History Association Newsletter, 22, Spring 1988, P. 1.

The Battle of Valle Giulia

Oral History and
the Art of Dialogue

Alessandro Portelli

ЯК НАЗБИРАТИ ТРОХИ ЗНАНЬ: КІЛЬКА ДУМОК ПРО ЕТИКУ УСНОЇ ІСТОРІЇ¹

Алессандро Портеллі

Пропонуємо до уваги читачів переклад розділу відомої книжки Алессандро Портеллі «Битва при Валле Джулії: усна історія та мистецтво діалогу», присвяченого базовому питанню будь-якого усноісторичного дослідження – його етиці, тобто тим стандартам і нормативам, які регулюють, спрямовують і супроводжують весь дослідницький усноісторичний проєкт. У цьому розділі автор наголошує на усній історії як мистецтві *індивідуального* і зупиняється на проблемах чесності та відповідальності історика, повазі до особистості оповідача, до його суб'єктивності та його історії як засобу самоопису та самоповідання.

The Battle
of Valle
Giulia

Oral History and
the Art of Dialogue

Alessandro Portelli

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

До осені 1995 року, коли мене запросили зробити доповіді на тему усної історії та етики на конференціях у Сан-Паулу та Ріо-де-Жанейро, я й не замислювався над тим, що з усною історією пов'язана якась особлива етика, відмінна від етики громадянина чи, скажімо, професійного інтелектуала². Мені здавалося, що над усними істориками, як і над усіма дослідниками, тяжіє відповідальність дотримання надійних процедур під час збирання інформації та поваги до цієї інформації, коли робиш висновки і формулюєш інтерпретації, незалежно від того, чи відповідають вони твоїм попереднім сподіванням і бажанням; з другого боку, як активні суб'єкти історії і особи, які беруть участь у її творенні, ми маємо ставити свою професійну і технічну етику в рамки ширшої особистої цивільної та політичної відповідальності. Я знав про спроби створення етичних настанов для «професії», але ніколи ними надто не цікавився.

Врешті, етичні й правові настанови мають сенс лише тоді, коли є зовнішнім виявом ширшого і глибшого відчуття особистої та політичної відданості чесності й правді. У контексті усної історії дотримання чесності я розумію як особисту повагу до людей, з якими ми працюємо, та інтелектуальну повагу до одержаного матеріалу. Відданість правді я бачу як утопічне прагнення і бажання знати, «як усе є насправді», збалансоване відкритістю до багатьох варіантів того, «як усе може бути».

З приводу чесності, то дотримання професійних стандартів не обов'язково захищає від тонших стратегій маніпуляції та фальсифікації. Власне, ці етичні настанови захищають не так опитувану особу від маніпуляцій інтерв'юера, як радше самого інтерв'юера від претензій з боку особи, в якій він чи вона брали інтерв'ю. Якщо ми виконали всі необхідні умови, то все буде гаразд: на нас не зможуть позиватися до суду. Я сам усвідомив, що найбільших зусиль із одержанням письмових дозволів, схваленням розшифрованих текстів і цитат докладаю в тих випадках, коли є політичним опонентом осіб, із якими проводив інтерв'ю, а отже, можу використати їхній матеріал не зовсім так, як би вони хотіли.

В більшості інших випадків моєю гарантією залишається те, що: 1) моя фінансова винагорода за виконану роботу є до того неістотна (якщо вона взагалі є), що поважних

¹ Публікація з дозволу Автора. Переклад за виданням: Portelli A., *Trying to Gather a Little Knowledge: Some Thoughts on the Ethics of Oral History. The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, 1997. P. 55–71.

² Цей розділ спирається на дві доповіді, прочитані на конференції під назвою «Усна історія та етика», яку організував Католицький університет Сан-Паулу та Центр дослідження і документації (Research and Documentation Center, CPDOC) Fundacao Getulio Vargas у Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 14–26 жовтня 1995 року.

розбіжностей взагалі не мало би виникнути; 2) я зобов'язуюся перед самим собою не використовувати матеріали в спосіб, що може нашкодити людині або засмутити особу, яка надавала мені інформацію; отже, я навряд чи отримаю скарги, з якими не зможу по-чесному розібратися. З огляду на сказане, усна домовленість (або зафіксована на плівці) була для мене не менш непорушним зобов'язанням, ніж нотаріально завіреним договором, а також це ставало достатньою гарантією для нас обох. Я визнаю, що в разі серйозних юридичних проблем такий підхід може виявитися нерозважливим (отож не вважаю, що можу пропонувати нормативну етику або повчати бодай із якогось приводу), і тому не раджу його застосувати. Почасти це є наслідком відносно безсистемних умов особисто моєї праці³.

І справді, мені не раз спадало на думку, що дедалі комплексніші вимоги професійної етики створюють для установ чи осіб, які мають ресурси, час і підтримку, необхідні для їх дотримання. Їх розробляють, щоб активісти, волонтери, дослідники певної спільноти, які нерідко мають високу етичну мотивацію, відчували провини, бо не віддають обіцяні копії записів і розшифрувань, не підтримують контактів зі своїми інформантами, не отримали юридичний дозвіл тощо. І хоча ми мусимо робити все можливе, щоб якнайкраще виконувати ці зобов'язання, вони не мають бюрократизувати наше ставлення. Крім того, що це не гарантує справді етичної поведінки, ми ризикуємо виснажити те найважливіше, завдяки чому усна історія залишалася живою⁴.

Що ж до правди, то визнання множинності наративів, якого дотримується усна історія, має захищати нас від тоталітарної самовпевненості, що, мовляв, завдяки «науці» ми є вмістилищами унікальних і безсумнівних правд. Із другого боку, утопічне прагнення правди вберігає нас від безвідповідальної догми, що всі історії є рівноцінними та взаємозамінними (а тому, зрештою, неістотними). Те, що можливих правд є безліч, не означає, що всі вони є однаково правдивими, а тому, мовляв, немає таких речей, як неправдивість, маніпуляція чи помилка.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ, РІВНІСТЬ, ВІДМІННІСТЬ

Більшість людей вважає, що читати або пам'ятати варто лише ті спогади, які сповнені великих або незвичайних подій... Тож, зізнаюся, доволі ризиковано сподіватися поблажливої уваги громадськості до приватного і маловідомого індивіда, а також чужинця; особливо, якщо сам я пропоную не історію святого, героя або тирана⁵.

³ Хоч я і професійний науковець, мій фаховий статус пов'язаний не з усною історією (і навіть не з історією). Отже, я не можу покладатися на структуру, розроблену для цього типу роботи, яка для мене залишається почасти волонтерською діяльністю. Я не певний, що хотів би щось змінити. Проте найбільше я шкодую про те, що за понад двадцять років так і не знайшов архів, який зберігатиме мої записи та розшифрування, по змозі правильно їх каталогізує і зробить доступними для інших дослідників.

⁴ Про ранню критику «бюрократизації» усної історії див.: Passerini Luisa. «Conoscenza storica e fonti orali». *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*. Florence: La Nuova Italia, 1988. P. 35–36. Про дискусії щодо етики в усній історії див.: Yow Valerie. «Ethics and Interpersonal Relationships in Oral History Research». *Oral History Review* 22, 1, Summer 1995. P. 51–66; Patai Daphne. «Ethical Problems of Personal Narratives, or, Who Should Eat the Last Piece of Cake?». *International Journal of Oral History* 8, 1, February 1987. P. 5–27. Найчіткішою спробою сформулювати професійну етику для усної історії є праця 1992 року *Guidelines and Principles of the Oral History Association*.

⁵ Equiano Olaudah. *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, the African. Written by Himself* (1785). Henry Louis Gates, Jr., ed., *The Classic Slave Narratives*. New York: Penguin, 1987. P. 11.

Усна історія – це наука і мистецтво індивідуального. І хоча вона, як і соціологія та антропологія, має справу з культурними патернами, соціальними структурами та історичними процесами, вона намагається досліджувати їх передусім через їхній вплив на окремі життя, представлені через розмови з індивідами про їхній особистий досвід і спогади. Звісно, польові дослідження важливі для всіх соціальних наук, але усна історія вже за самим своїм визначенням без них просто неможлива. Значення й етика особистих контактів у польових дослідженнях є принципово важливими для значення та етики нашої практики.

Центральна роль індивіда посилюється ще тим фактом, що усна історія має справу з версіями минулого, себто з пам'яттю. І хоча соціальне середовище в багатьох відношеннях формує пам'ять, акт і спосіб пам'ятання про події є глибоко особистими. Пам'ять, як і мова, є соціальною, але матеріалізується вона лише через уми і роти конкретних людей. Оскільки цей індивідуальний процес відбувається в динамічному соціальному середовищі й використовує соціально створені й спільні для соціуму інструменти, спогади можуть бути подібні, накладатися або ж суперечити одні одним. Утім, спогади, як і відбитки пальців (власне, як голоси) ніколи не бувають ідентичними.

Саме тому я намагаюся уникати поняття *колективна пам'ять*⁶. Хоч ми намагаємося створити спогади, якими можна ділитися й колективно їх використовувати, не слід виносити пам'ять поза сферу індивідуального. Бодай через етичну сумнівність такої дії, адже в такий спосіб ми стверджуємо взаємозамінність і неістотність індивідів. І справді, нам надто рідко кажуть, *хто саме і який* міф розповів антропологові, або ж який саме інформант надав дослідникові відомості про певну рису культури. Як наслідок, культуру відокремлюють від людей, які її творять і переживають.

Отже, якщо інші соціальні науки виконують вельми важливу функцію, виокремлюючи з індивідуального досвіду й пам'яті ті патерни й моделі, які виходять за межі індивідуального, то усна історія поєднує зусилля з реконструювання патернів і моделей з увагою до конкретних індивідуальних варіацій і трансгресій. У цьому розумінні усна історія мало чим відрізняється від літератури. Адже, хоч літературна теорія та критика мають справу з такими надіндивідуальними концептами, як жанр, стиль, літературні періоди, літературні школи та літературні впливи, врешті резонанс літературного твору є фактом, який поєднує, перевершує, переступає і трансформує жанр, стиль, період і школу в якийсь унікальний спосіб. Подібно, і то саме тому, що усна історія має справу зі звичайними людьми, з «приватними та маловідомими індивідами», які можуть бути «і чужинцями», вона культивує середньостатистичне, але часто відчуває, що виняткове та унікальне є *репрезентативнішим*. Як я вже писав у цій книжці⁷, раб, якого батожили сто разів, може краще висвітлити інституцію рабства, аніж ті, кого батожили 0,7 разів на рік; а кілька жертв наркотиків із індустріального міста можуть

⁶ У деяких зі своїх попередніх праць я час від часу й без обґрунтування використовував цей вислів, за що мене критикували (Passerini Luisa. «Per una critica storica dell'oralità», *Storia e soggettività*. P. 115). Для мене це було лише зручним формулюванням на позначення не «групової» пам'яті поза індивідуальною, а радше спогадів, спільних (згодом я почав використовувати слово «shared») для багатьох індивідів у певному соціальному середовищі.

⁷ Див. розділ 6 «Філософія і факти: суб'єктивність і нарративна форма в автобіографії та усній історії», уміщений у Portelli Alessandro. *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, 1997.

надати нам вельми цінний ключ до досвіду молоді загалом. Один же яскравий оповідач, блискучий майстер усного слова є таким же багатим джерелом знань, як і будь-який набір статистичних даних.

Отже, повага до цінності та важливості індивіда є одним із головним етичних уроків із польових досліджень в усній історії. Не лише святі, герої і тирані (або жертви, грішники й митці) можуть мати унікальні спогади. Кожна особа є перехрестям багатьох потенційних історій, уявлених і невикористаних можливостей, небезпек, які вийшло оминати чи ледь уникнути. Як наголошувала Луїза Пассеріні, усна історія – це фундамент, на якому перетинаються «дві тенденції сучасного світу: потреба в демократії та зміна в бік суб'єктивності», щоб проголосити «право на автобіографію» для кожного як «можливість розповісти себе, надати сенс власному життю і власному наративу»⁸.

Наше мистецтво слухання спирається на усвідомлення того, що ми отримуємо щось важливе, по суті, від кожної особи, з якою стикаємось. Кожне з моїх близько п'ятисот інтерв'ю – і це не порожні слова – було несподіваним і повчальним досвідом. Кожне інтерв'ю є важливим, бо кожне інтерв'ю *відрізняється* від решти.

Отже, наша робота вчить нас не абстрактної важливості індивідів, як це проголошує ліберальний змагальний капіталізм, а рівним правам та важливості *кожного індивіда*. Хоча ми маємо справу і з елітами, початково усна історія виникла саме через бажання почути і вислухати тих, кого оминали увагою: звичайних людей, робітників, бідняків і маргіналів, жінок, геїв, чорних, колоніальних суб'єктів. У нашій царині всі голоси цих приватних, малопомітних і дуже особливих індивідів є *однаково* важливими та необхідними.

Усна історія як мистецтво індивідуального спрямовує нас до визнання відмінності й рівності. Відмінності стосуються передусім відмінності між самим людьми, із якими ми спілкуємось, але не меншою мірою і їхньої відмінності *від нас*, – саме тому ми їх, зрештою, шукаємо. Ця відмінність, своєю чергою, звертає нашу увагу на той факт, що усні історики також посутньо відрізняються між собою і дуже плекають свою відмінність – і невідповідність – від панівних ідей свого суспільства.

Наприклад, на згадуваній конференції в Сан-Пауло лише через два дні після того, як я відкрив засідання-дискусією про усну історію як мистецтво індивідуального, Мері Маршал Кларк прочитала лекцію про те, що усна історія спирається на етику колективності та є закоріненою в колективній пам'яті. Слухаючи її, я подумав, що вона має рацію. Коли я розказав їй про те, що розповідав сам, вона відповіла, що мої думки також слушні.

Окрім взаємної поваги до думок колеги, ми нарешті зійшлися на тому, що, хоч усі працюємо і з індивідами, і з соціальними вимірами, на різних аспектах своєї роботи ми наголошували для того, щоб підкреслити відмінність кожного від власних традицій. Кларк акцентувала на колективному, бо вважає усну історію корисною для стримування змагального індивідуалістичного етосу, який панує у вільно-підприємницькому ліберальному капіталізмі Сполучених Штатів. Я, зі свого боку, наголошував на індивідуальному, бо дійшов висновку, що марксистська традиція, з якої я походжу, так і не збагнула, що маси і класи складаються з індивідів, котрі відрізняються між

⁸ Passerini Luisa. «Diritto all'autobiografia». *Storia e soggettività*. P. 8.

собою. Але нас об'єднала ідея усної історії як чогось відмінного, як імпліцитно антагоністичної практики.

У найновішій постструктуралістській теорії, а також у деяких відгалуженнях фемінізму відмінність постає єдиним бажаним ідеалом, опозиційним і не сумісним із рівністю. Я би погодився з тим, що є два боки медалі – медалі свободи і справедливості. Свобода означає змогу обирати свою відмінність, але вибір відмінності є можливим лише в стані рівності. Відмінність стає ієрархією і гнітом, якщо свобода не гарантуватиме того, що її поділятимуть усі: універсальна відмінність спирається на універсальні рівні права (звісно, якщо не йдеться про змагальну, індивідуальну «свободу» утверджувати чиясь відмінність понад правами інших). Але так само, як ми не можемо утверджувати свої відмінні ідентичності, якщо всі ми є однаковими, ми не можемо дотримуватися нашої обраної відмінності, якщо хтось має владу нав'язувати нам або вимушену однаковість (асиміляція), або вимушену відмінність (расизм і сексизм). У боротьбі за відмінність не забуваймо і про те, що в нас є мрія поділяти, брати участь, взаємодіяти і вести діалог.

Саме це і означає діалогічність усної історії і польових досліджень: щоб бути справді різними, ми маємо бути по-справжньому рівними, а по-справжньому рівними ми не можемо бути, якщо не є по-справжньому різними. Як я вже писав в іншому місці, польові дослідження завжди є експериментом із рівності, зіпертої на відмінність. Завжди має існувати лінія відмінності, що надаватиме значущості обміну, але також має бути щонайменше та лінія, по якій ми можемо обговорювати бажання спільної основи та мови, які уможливають цей обмін, – наша глибоко вкорінена спільна людська природа⁹.

НЕ ЗАБУВАЙМО ПРО МАНЕРИ: ЕТИКА ПОЛЮВІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

*Якщо я не розповім вам нічого [про себе], то як маю дізнатися від вас те, що маю знати?*¹⁰

У посутно нерівних суспільствах, в яких ми живемо і працюємо, більшість інтерв'ю ми будемо брати в людей, які не будуть із нами на одному рівні. Часто ми розмовляємо з представниками влади, еліти; але ще частіше самі є цими людьми влади, які розмовляють із людьми без офіційної влади. Надто часто справжня або уявна влада, статус і престиж, зумовлені нашою професією, впливають на виконання нашої роботи¹¹.

Тож якщо ми віддані правді, як зробити так, щоб наші джерела надали нам свою версію того, що вони вважають правдою? Може, нам це ніколи не вдасться («Де ви

⁹ «Research as an Experimentation in Equality», Portelli, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany, N. Y.: State University of New York Press, 1991. P. 29–44; «There's Gonna Always Be a Line: History-Telling as a Multivocal Art», розділ 2 в: Portelli Alessandro. *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, 1997.

¹⁰ Bigsby Christopher. Hester: A Romance. 1994; repr. London: Phenix, 1995. P. 96.

¹¹ Про перші дискусії щодо цієї дилеми див. Annie Borzeix and Margaret Marzani, «La duplicité incontournable du métier de sociologue», а також Mary Chamberlain, «Power and Authority in the Collection and Presentation of Oral History Material», both in *V Colloqui Internacional d'Historia Oral*. «El Poder en la Sociedad» (Barcelona, March 29–31, 1985), P. 65–72, 163–174. Першу колективну статтю Борзей (Borzeix) і Марзані (Marzani) опубліковано також у «La memoria como un objective de poder y la duplicitad insosayable del oficio del sociologo». Mercè Vilanova, ed., *El poder an la sociedad. Histryria y fuente oral*. Barcelona: Antoni Bosch, 1986. P. 109–119.

проводите межу щодо того, про що говорите?» – каже Мілдред Шеклфорд, поетка, активістка, шахтарка, обходячи дражливе питання¹². Але варто докласти зусиль, щоб створити умови, в яких люди зможуть провести власні межі і прийняти власні рішення щодо них. Досягнути цього неможливо, якщо ігнорувати відмінності, які роблять нас нерівними, і патерналістськи (та нечесно) вдавати рівність, якої немає. Ліпше цю відмінність відкрито визнати й поглянути на неї не як на спотворення комунікації, а радше як на підставу самої комунікації, ставлячи розмову в рамки роботи над творенням рівності та боротьби за неї. У цьому процесі в нас є і етичний, і професійний інтерес. Як пише Джанні Бозіо, культурна діяльність потребує створення політичних умов для своєї відмінності та існування:

Щоб захистити свою не-інтеграцію, культурна діяльність покликана створити зброю, яка гарантуватиме саме її виживання. Культурна діяльність неминуче стає політичною боротьбою: з причин самозахисту, а також тому, що політична боротьба є найвищою формою культурної діяльності¹³.

Що це означає, коли ми входимо в чийсь дім і просимо дозволу ввімкнути диктофон (я наголошую: *просимо дозволу!*)? Найчастіше все відбувається природно, бо інакше може взагалі не відбутися. Чинити правильно – це не техніка, яку можна вивчити за посібником, в якому тобі радять заспокоїти співрозмовника, запропонувати йому чи їй цигарку... Більшість людей достатньо розумні, щоб знати, коли їх намагаються спокусити чи використати.

Я спробую на конкретному прикладі пояснити, що маю на увазі. Перед тим, як розпочати польові дослідження в окрузі Гарлан (штат Кентуккі. –*прим. перекл.*), я неодноразово чув попередження, що тамтешніх людей так часто культурно й економічно експлуатували (альтернативна версія: вони були до того відсталими та нецивілізованими), що вони з великою підозрою ставляться до чужинців та антропологів. Траплялися навіть випадки, коли в (імовірних) порушників справді стріляли¹⁴. Коли я нарешті підготувався до своєї першої подорожі, то зателефонував жінці, до якої мене скерували, і спитав, чи можу я до неї прийти і взяти інтерв'ю. Вона відразу ж погодилася. Через шість років вона розповіла мені, що порадила з сестрою телефоном і вони спільно дійшли висновку: «Якщо він не буде надто зверхнім, я з ним поспілкуюся». Насамперед це спонукає нас до запитання, хто ж насправді за ким спостерігає в ситуації інтерв'ю, але те, в який спосіб вони дійшли висновку, що я не був надто зверхнім, теж цікаво. З різних причин, які я згодом навчився приймати і поважати (зокрема, і її небажання покинути роботу в спільноті), ця жінка просто відмовилася виконувати хатню роботу. В неї є дві неодружені доньки, три онуки, а також чоловік-інвалід, тож у домі, кажучи делікатно, було доволі неохай-

¹² Shackleford Mildred, b. 1950, Evarts (Harlan Co.), Ky.; int. Nov. 2, 1990, at New Market, Tenn.

¹³ Bosio Gianni. «Lettera a Giuseppe Morandi» (1967). *L'intellettuale rovesciato*. Milan: Edizioni Bella Ciao, 1975. P. 186.

¹⁴ Trillin Calvin. «A Stranger with a Camera». *The New Yorker*, April 29, 1969; reprinted in Walls David S. and Stephenson John B., eds. *Appalachia in the Sixties: Decade of Reawakening*. Lexington, Ky.: The University Press of Kentucky, 1972. P. 193–201.

но. «Причина, чому я вирішила з вами поговорити, – пояснила вона мені згодом, коли ми вже достатньо зблизилися для того, щоб це обговорити, – в тому, що ви просто зайшли і сіли. Ви не роздивлялися довкола, шукаючи чисте місце, де б приулити свою п'яту точку».

Що це означає? А те, що, беручи інтерв'ю, ви приходите в чийсь дім і забираєте в особи її час, тож мусите чемно поводитися. На початку студентського проєкту з усної історії в Римі, колеги-студенти попросили мене навчити їх брати інтерв'ю. Досі мене ніколи про таке не просили. Врешті єдине, чого я міг їх навчити, єдина техніка, яка спала мені на думку, – це не забувати про манери. Чемно поводитися означає не лише говорити м'яко, вставляти «прошу» і «дякую», сидати там, де вам пропонують, пити ті каву чи вино, які вам подають. Не забувати про манери означає також, що ви не приходите в чийсь дім, забираєте в когось час і починаєте ставити свої запитання. Ні, ви приходите в дім особи і заводите з нею розмову. Невід'ємне мистецтво усного історика – це мистецтво слухати.

І знову ж, етичний і політичний підходи також науково винагороджуються: хороші манери і особиста повага є протоколом якісно проведеного збирання даних. Я прийшов у дім жінки в окрузі Гарлан, бо хотів почути про клопоти шахтарів від 1930-х років і донині. Вона ж натомість хотіла розповісти мені про те, як тяжко їй було виховувати доньку з безробітним чоловіком у культурно та економічно відсталій місцевості. Навіть якби мене ці відомості не цікавили (хоч це не так), бодай з міркувань грічності я мав би уважно її вислухати. Слухаючи, будучи відкритим до несподіванок, з готовністю брати до уваги не лише те, що ми начебто хочемо знати, а й вислухати те, що наш співрозмовник чи співрозмовниця вважають важливим, ми завжди знаходимо більше, ніж шукаємо.

Ще один момент, що стосується гарних манер, є цілком протилежним до того, що можна вичитати в усіх відомих посібниках із проведення польових досліджень. Там завжди навчають бути нейтральним, безпристрасним, не втручатися. Проте я порадив би бути відкритим, розповідати про себе, відповідати на запитання (якщо їх поставлять!). Особисто я не розповідав би надто багато про важливі моменти свого життя особі, яка говорить зі мною нейтрально, байдуже чи відсторонено. Як я можу сподіватися, що інші розкажуть про свої життя, якщо сам не бажаю розповідати про власне? Запитання, які наші джерела нам ставлять – наприклад, Преподобний Кованз, який спитав на початку: «Ви? В Об'єднаних шахтарських працівниках Америки*?»; або ж Аннамарія ді Марко, яка наважилася спитати: «А розкажіть, як це ви стали професором?»¹⁵, – є такими ж необхідними для інтерв'ю, як і ті, які ставимо ми самі. Вони допомагають нам визначити підґрунтя для відмінностей і зіставлень, надаючи сенсу інтерв'ю: те, що я зростав в індустріальному селищі, яке перебувало в приватній власності, полегшило мою комунікацію з людьми, які пам'ятали міста, що виростили довкола заводів; а те, що моє селище відрізнялося від їхнього, допомогло мені окреслити визначальні особливості їхніх сіл.

* *United Mine Workers of America* (UMWA) – профспілка в Північній Америці, що представляє інтереси вуглярів.

¹⁵ Див.: «There's Gonna Always Be a Line: History-Telling as a Multivocal Art», а також «Deep Exchange: Roles and Gazes in Multivocal and Multilateral Interviewing», розділи 2 і 5 у Portelli Alessandro. *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, 1997.

З другого боку, добрі манери не означають, що треба завжди погоджуватися зі співрозмовником. Власне, це було б найгіршою формою патерналізму. В інтерв'ю, як і під час увічливих розмов, цілком доречно уривати розповідь фразами на кшталт: «Ви впевнені?», «А тут я б із вами не погодився» або ж «Я чув, що інші люди інакше про це розповідають». Надто часто людям здається, що, спілкуючись із людиною, яку вони раніше ніколи не бачили, найбезпечніше триматися загальноприйнятої лінії здорового глузду. Виховане заперечення в інтерв'ю може спонукати до розлогіших коментарів, пояснень чи аналізу, які в іншому разі залишилися б невисловленими; або ж, як я вже не раз переконався, особа сприймає це за знак, що можна висловити і менш конвенційні погляди. А коли під час інтерв'ю в Терні в 1970-ті я зізнався, що належу до групи, яка відкололася від лівих, члени Комуністичної партії відчували бажання або яскравіше і глибше окреслити партійну лінію, або ж озвучити свої сумніви, з нею пов'язані.

Всупереч сподіванням, я з'ясував, що більшість людей у Кентуккі були дружніми, відкритими й готовими допомогти. Невдовзі я з подивом зрозумів, що роблю все правильно. Я згадав про це в розмові з Мілдред Шеклфорд, і вона навела мені низку об'єктивних і суб'єктивних причин такої поведінки, пов'язаних із владою, і зі ставленням.

Портеллі: Коли я приступив до цих інтерв'ю, то боявся, що люди будуть обурюватися, адже я аутсайдер і походжу з Італії. Але негативної реакції майже не було. Підозрюю, найбільше через те, що я небагато знав і не був у тому становищі, щоб когось повчати.

Шеклфорд: Скажу вам ще одну річ, дуже важливу. Ви – не зі Сполучених Штатів... Ви не з Нью-Йорка, Чикаго або Луїсвілля, Лексингтона або Кнохвілля.

Портеллі: Про це я теж думав. Я не з тих місць, де є влада¹⁶.

Шеклфорд: Ще одне, що могло б... Якби ви приїхали з Вельсу, були шахтарем і в окрузі Гарлан говорили з цими людьми про роботу в шахтах, вони б не обурювалися, ну, ви розумієте. Але ж ви не робите спроб якось вплинути на людей або щось таке. Все, що ви хочете, – це назбирати трохи знань або щось з'ясувати. Або зробити так, щоб люди розповіли свої історії. Тому вони не обурюються.

У коментарях Шеклфорд є подвійна структура опозицій. Перша опозиція – між центром і периферією: на відміну від ієрархічної відмінності, яка поширюється від центрів економічної та культурної влади, неієрархічна відмінність особи, яка приїхала з іншої периферії імперії, є стимулом до розмови¹⁷. Друга опозиція пов'язана з «роз-

¹⁶ Мілдрел Шеклфорд не знала (а мені тоді не спало на думку), що в Аппалачі є шахти, які належать і якими керують енергетичні конгломерати, що базуються в Римі. Те, що ти був із Риму, могло відігравати роль в окрузі Мартін (Кентуккі) – так само, як це було в Терні.

¹⁷ Див. мою статтю «Two Peripheries Talk to Each Other: Italy and Appalachian America», *Appalachian Journal* 12, no. 1, Fall 1984. P. 31–37. Концепт периферії я беру, з одного боку, в Умберто Еко (*Eco Umberto. Dalla*

повіданням» і слуханням. Люди *слухатимуть* вельського шахтаря, бо, маючи іншу національність (відмінність) і перебуваючи на тому ж класовому шаблі (рівність), він не претендує на вищий статус, але може збагатити їх корисними знаннями і досвідами (наприклад, про безпеку шахтарської праці). З другого боку, люди *говорять* зі мною, бо я *слухаю* їх: я мало що можу їм *розповісти*, а тому не намагаюся на них «вплинути», а лише «назбирати трохи знань», а також зібрати кілька історій.

Цю розмову я закінчив коментарем про те, що моя робота в Аппалачі «була для мене дуже корисним досвідом». Тамтешні люди так звикли до того, що їх *вивчають*¹⁸, *цивілізують*, *бережуть* для сторонніх («Тут просто кишіло місіонерами, – розповідала Шеклфорд, – які прийшли врятувати наші дикунські душі»), що їм просто урвався терпець. Хоч би в чому була причина мого успіху, її, мабуть, можна звести до формули, яку я вивів спонтанно: я не «вивчав» людей із Аппалачі (або наставляв їх), а «вчився» в них.

Суть цієї історії не в тому, що я був, мовляв, політично дуже коректним, а в тому, що був коректним, цього не усвідомлюючи. Повторюся: я лише робив те, що здавалося мені природним. І хоча бувають ситуації, коли ми є «вченими», які беруть інтерв'ю в «неписьменних», у польових умовах саме вони є тими, хто володіє «знаннями» або «відомостями», які ми намагаємося «назбирати». В нас може бути статус, але інформацією володіють вони, і вони ласкаво погоджуються нею поділитися. Не забувати про це – означає пам'ятати, що спілкуємося ми не з «джерелами», а з людьми. І річ не в тому, якими формулами ми послуговуємося в своєму підході; добрі манери є лише зовнішнім виявом автентичної поваги. Бо можна казати і «вчитися», і «вивчати», але наші співрозмовники завжди знатимуть, коли ми вдаємо.

ПРАГНЕННЯ СМISЛУ: ЕТИКА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Після того, як ми назбирали трохи знань, постає наступне запитання: що це означає? Саме тут концепція правди і виявляє свою проблемність. Ми не лише маємо поєднати свою відданість об'єктивності (як історики) «того, що справді сталося», з нашим постмодерним усвідомленням, що ми цього насправді ніколи не з'ясуємо; але тепер ми також знаємо, що насправді безліч речей відбувається в головах людей і стосується їхніх почуттів, емоцій, переконань та інтерпретацій. Саме тому навіть помилки, вигадки чи брехня є своєрідними формами правди.

Той факт, що ми більше не маємо справу лише з «твердимими» незаперечними фактами, а й із «м'якими» фактами суб'єктивності, пам'яті й розповідання історій, не має вводити нас у постмодерну ейфорію розчинення матеріальності й референційності зовнішнього світу в п'яних можливостях нематеріального дискурсу. Ми працюємо

periferia dell' impero. Milan: Bompiano, 1975), а з другого, – з колективної праці Lewis Helen M., Johnson Linda, and Asins Donald, eds. *Colonialism in Modern America*. Boone, N.C.: Appalachian Consortium Press, 1978.

18 Вперше я дізнався про Аппалачі з образливого расистського жарту про антрополога, який поїхав у Кентуккі, щоб взяти інтерв'ю в молодого альпініста. Виявилось, що в того є батько, який варить самогон, його мати є двоюрідною сестрою батька, а ще в нього є два брати: один – у в'язниці, а другий – у Гарварді. «У Гарварді? А що він там вивчає?» – «Він нічого не вивчає. Це його там вивчають» (випадково я почув таку саму історію в Італії: тут її розповідали про одного неаполітанця, що мав двоголового брата в Міланському політехнічному університеті).

з взаємодією між соціальним та особистим, але, крім того, ми маємо справу із взаємодією між нарративом, уявою та суб'єктивністю, з одного боку, та достовірно встановленими фактами – з другого. Ми не можемо розпізнати уяву, доки не спробуємо дізнатися факти. Зіткнувшись із нарративами, що суперечать достовірно встановленим фактам, ми можемо або по-позитивістськи відкинути їх як доказ ненадійності пам'яті, або ж по-постмодерністськи дійти висновку, що це не має жодного значення, а є лише ще одним набором репрезентацій. Але як усні історики ми намагаємося серйозно ставитися і до ненадійних усних нарративів, і до достовірних архівних записів, шукати сенс в обох, а також у просторі між ними двома.

До слова, той факт, що множинні правди, яким ми залишаємося відданими, містять і «м'які» факти суб'єктивності, діалогічної нарративності та особистої пам'яті, використовували як аргумент для ствердження того, що усна історія є ненауковою та ненадійною. Усні історики зреагували на це підвищеною і похвальною готовністю ліквідувати «спотворення» та «перешкоди», а також дедалі сильнішою тенденцією ставити під сумнів саме значення об'єктивності та правди. В своїй роботі ми зосередилися на імовірних перешкодах.

З одного боку, це зобов'язує нас визнавати плюралізм, множинні підходи до правди (що, за можливості, підлягає докладним і зрозумілим протоколам); з другого, це накладає на нас відповідальність вибору. Наукова об'єктивність не полягає в тому, щоб вилучити нас із місця розмови і вдавати нейтральність, – це було б і неможливим, і небажаним. Радше вона полягає в готовності взятися за інтелектуальне завдання інтерпретації.

Якось я прочитав в одному італійському науковому історичному журналі текст, який справляв враження дуже об'єктивного і наукового розшифрування інтерв'ю з робітником фабрики. Але в одному місці слова оповідача переривалися інформацією в дужках і курсивом: «[colpo di tosse]» («кашляє»). Прочитавши це, я ніяк не міг збагнути, що ж це означає. Чи те, що оповідач прочищав горло? А може, це було іронічне, свідоме кахикання? Чи, може, він щось проковтнув? Або ж узагалі хворів на туберкульоз? Не було жодного способу це дізнатися, бо «об'єктивна» інстанція розшифрувальника передбачає нейтральне та (по змозі) «механічне» розшифрування, яке не дозволяло йому висловити припущення. Отже, це було не так об'єктивне судження про джерело, як суб'єктивне бачення історика: єдина інформація, яку містило повідомлення, полягала в тому, що інтерв'ю розшифрував дуже об'єктивний науковець, який уважав, що як науковець зобов'язаний вказати цю інформацію, але не ризикнув дати своє пояснення того, що ж це могло означати.

Відповідальність інтерпретації, звісно, зовсім не означає, що наші інтерпретації пропонують вичерпний і всеохопний доступ до правди. Від самого початку усна історія значно активніше послуговувалася практикою цитування реальних слів своїх джерел, аніж інші дисципліни (навіть документальна історія не цитує власні архівні документи так охоче, як усні історики цитують інтерв'ю). Незалежно від намірів, наша робота набула внутрішньо діалогічного виміру, в якому наші (експліцитні) інтерпретації та пояснення співіснують із інтерпретаціями, включеними в цитовані слова наших джерел, а також із нашими читацькими інтерпретаціями цих слів. Отже, читачі моєї історії про Терні побачили між цитованими інтерв'ю ті сполучні ланки, яких я не бачив

або не мав на меті сформувавати, але вони там були. Те, що ми створюємо, є діалогічним текстом множини голосів і множини інтерпретацій: множини інтерпретацій осіб, у яких ми беремо інтерв'ю, наші інтерпретації та інтерпретації читачів.

Утім, деякі інтерпретації можуть бути несумісні між собою.

І хоча найромантичнішим варіантам сучасної мультикультурної теорії складно прийняти цей факт, але відмінність – це не завжди урочисте святкування. Відмінність, особливо в нерівних суспільствах, є також незгодою і конфліктом; вона може бути навіть війною. Тому, хоч ми й зобов'язані максимально достовірно відтворювати почуте в інтерв'ю, наша відповідальність не означає, що ми мусимо завжди з цим почутим погоджуватися. Часом наша етика як громадян, індивідів, причетних до боротьби за демократію, рівність, свободу і відмінність, може перевершувати обмежену етику нашої професії, поступаючись місцем ширшій людській і нарешті політичній етиці. Іншими словами, інтерв'ю з особою, яка має владу над нами або ще над кимось, не обов'язково підлягає тому ж набору етичних уявлень, як решта інтерв'ю – хай там що ми думали про особу.

Інколи, коли ми беремо інтерв'ю в бідних або маргінальних осіб, вони підозрюють, що ми можемо шпигувати на користь поліції. Натомість іноді, беручи інтерв'ю в заможних осіб, усіляких можновладців і воєначальників, буває дуже навіть етичним стати «шпигуном у ворожому таборі». З одного боку, бути завжди відкритим – найкраща політика: нерідко ці люди є до того гордими і неприродно ширими, що розкажуть нам усе – і навіть більше – просто так. Проте часом, особливо чогось остерегаючись, вони можуть бути обережнішими; в такому разі дешифрація «щирого лицемірства» буде цілком доречною. Коли я брав інтерв'ю в священника з тієї місцевості, де я провів дитинство, він пам'ятав мене як дитину середнього класу, яка часом ходила в церкву, тож припустив, що наші з ним політичні погляди збігатимуться. Він не запитував, а я не поспішав його запевнити в протилежному. Тож він без жодних побоювань розповів мені про те, як раніше фільтрував усі заяви про прийом на роботу на місцевому заводі, щоб особи, підозрювані в лівацьких поглядах, не мали шансів отримати там роботу. Це інтерв'ю стало першим безпосереднім документальним доказом того, що ми завжди опосередковано усвідомлювали – роль церкви в політичній дискримінації в тому специфічному контексті. Звісно, усвідомлюючи, що я використовуватиму матеріали всупереч його намірам, я був прискіпливо етичний у професійному плані: я передав священникові розшифрований текст і перед публікацією отримав письмовий дозвіл на цитування. Єдине, що я не згадав, то це контекст, у якому використовуватиму його слова, а також свої інтерпретації. Як на мене, це добрий приклад «етичної» маніпуляції – в цьому випадку, сподіваюся, заради доброї справи.

Коли оповідач історії про літак і зорі, на яку спирається наша книжка про студентський рух у Римі¹⁹, сказав, що не погоджується з нашою інтерпретацією його розповіді, ми вирішили не відмовлятися від власної інтерпретації на користь його «автентичнішої». Натомість ми вмістили обидві. Усна історія є діалогічною. Тож книжку ми все одно почали з самої історії та власної інтерпретації, але завершили її інтерпретацією оповідача, а також своєю інтерпретацією його протилежної інтерпретації. Очевидно,

19 Arcidiacono Micaela et al., eds. *L'aeroplano e le stele*. Rome: Manifestolibri, 1995. Про дискусію див. у: «Conversations with the Panther» («Розмови з Пантерою»), розділ 15 у Portelli Alessandro. *The Battle of Valle Giulia*. Oral History and the Art of Dialogue. University of Wisconsin Press, 1997.

читаючи книжку, він зробить наступний крок, і сподіваюся, що ця спіраль інтерпретацій триватиме вічно (за участі й тих читачів, які можуть не погоджуватися з нами обома). Проте я радію, що ми не відмовились від свого бачення, яке вважали слушним і корисним, лише через те, що воно не збігалося з інтерпретацією нашого джерела. Ми відчували відповідальність задокументувати існування поглядів, відмінних від наших і, з огляду на джерело, доволі авторитетних. Проте, не усунувши себе й не відмовившись від свого тлумачення озвученого матеріалу, ми, втім, вважали, що наявність цієї впливової іншої версії була передусім спонукою перевірити, чи наша інтерпретація справді має сенс в оточенні решти матеріалу і чи слугує певній меті. Обґрунтовано впевнившись, що це справді так, ми запропонували своє розуміння як одне з можливих. Лише пам'ятаючи про свою відповідальність інтерпретувати та ризик бути інтерпретованими, ми долучаємось до нескінченної спіралі пошуку недосяжної правди, якій ми зрештою зберігаємо відданість.

ЕТИКА ВІДШКОДУВАННЯ (RESTITUTION) ТА ПОСИЛЕННЯ (AMPLIFICATION)

Кінцеве запитання звучить так: що ми робимо із назбираними знаннями і своїми орієнтовними інтерпретаціями? Питання відшкодування було страшенно важливим у дискусіях про усну історію як політичну та общинну діяльність (у цій книжці слово «спільнота» слід розуміти в контексті цитат). Утім, перед тим, як спитати себе, що з цим робити, мені здається, нам слід поставити собі інше запитання: Для чого ми це робимо? Мені здається, що передусім ми робимо це для себе, керовані бажанням і потребою «назбирати трохи знань» і «переконати людей розповісти [нам] історії». Уважно слухаючи і ґрунтовно розмовляючи з сотнями людей, які розповідають нам різні історії, я в якийсь момент почав по-іншому сприймати і себе, і за це я вельми вдячний.

Якщо ми робимо це для себе, то це означає, що усна історія є робота, кар'єра. Із цим твердженням усе гаразд (і справді, чимало безробітних або усних істориків на неповній зайнятості дуже хотіли б, щоб це справді було так), доки ми пам'ятаємо, що не зможемо бути надто успішними в цій царині, якщо наші прагнення кар'єрного зростання або ж інтереси тих, хто нам платить або фінансує нашу діяльність, будуть для нас важливішими за внутрішнє, приватне прагнення знати. Особливо в усній історії, яка так залежить від особистого контакту, потреба знати нерідко виходить за межі інтелектуального прагнення пристрасних науковців включити почуття громадянської відповідальності тих, хто не лише вивчає історію, а є активним і відповідальним історичним суб'єктом, який керується чимось більшим за себе – спільнотою, установою, рухом, місцем.

Саме тут і з'являється поняття відшкодування. Ми так багато отримуємо від людей і спільнот, що не можемо вважати свою роботу завершеною, доки не повернули її результатів тим, хто її уможливив. Але слід пам'ятати, що, віддавши артефакти, – плівки, розшифрування, публікації – і відкривши до них доступ у музеях та архівах, ми не можемо бути певні, що справді повернули отримане.

З одного боку, музеї та архіви не завжди доступні й не завжди привітні до непрофесійних користувачів; а з другого боку, що робити з цінним інформантом, який не

знає, як прочитати розшифрування або ж не має касетного чи відеомагнітофона, щоб прокрутити запис? Але, що ще важливіше, часто ми повертаємо спільноті знання, які в них і так є. Мати запис або розшифрування іноді приємно, але багатьох людей це зовсім не цікавить. Наша приємність від того, що ми їм це віддали, є більшою, ніж їхня приємність від того, що вони це отримали. І це знову доводить, що «етична» поведінка часом працює більше на користь дослідників, ніж інформантів. Як зауважила Луїза Пассеріні, цей «бюрократичний підхід» – «так, ніби йдеться лише про повернення предмета його власникові», – ігнорує «аспекти дарування та навчання», які нерідко є дуже важливими для оповідачів та осіб, у яких беруть інтерв'ю.

Ба більше, провадить далі Пассеріні, «потреба полягає в тому, щоб продовжити життя та розширити простір циркулювання розповіді, сформувані нову традицію, а не просто повернути [матеріали]»²⁰. У цьому розумінні єдине, що ми справді можемо віддати своїм співрозмовникам, – це можливість системніше структурувати свої знання, підвищити рівень їхньої обізнаності, упорядкувати те, що вони вже знають; починається цей процес іще під час інтерв'ю і триває й тоді, коли вони дізнаються про наші висновки. Отже, наша головна відповідальність щодо відшкодування полягає у взаємному зростанні: зростати маємо і ми, і люди, з якими ми вступаємо в діалог, і починається це саме під час інтерв'ю. Відшкодування означає щось більше, ніж просто повернути сирі матеріали; важливо також запропонувати орієнтовний дискурс, можливу структуру, спектр інтерпретацій.

Саме тому я кажу про «виклик». Спільноти не є романтично гомогенними та цілісними; вони є також простором напруги та конфліктів. Тож наша робота неминуче фіксує ці аспекти, і то в такий спосіб, що може втішити одну частину спільноти, а в іншій викликати ворожі відчуття. Також частина або й уся спільнота може не приймати той факт, що ми бачимо їх не зовсім такими, як вони хочуть себе бачити або репрезентувати (окремі інформатори в Терні, які належали до середнього класу, дійшли висновку, що таке точне фіксування їхніх слів ображає і їх особисто, і місто загалом). Приймаючи критику, ми маємо брати на себе відповідальність за той факт, що відшкодування не має сенсу, якщо воно не змінює попередній образ спільноти. Повернення – не нейтральний акт, а завжди втручання, вторгнення в культурну історію спільноти.

З другого боку, кажучи про відшкодування лише в контексті повернення інформації туди, звідки її було взято, ми ризикуємо сприяти витворенню обмеженого, само-рефлексивного, нарцисистичного образу спільноти, що відповідає сепаратистській, есенціалістській версії культурної відмінності – так, ніби спільноти цікавляться лише тим, щоб чути і говорити про себе. Справжня послуга, яку ми надаємо спільнотам, рухам чи індивідам, полягає, як на мене, в тому, що ми посилюємо їхні голоси, вносячи їх назовні, руйнуємо їхнє відчуття ізольованості та безсилля, даючи нагоду їхньому дискурсу дійти до інших людей і спільнот. Момент, коли я справді відчув, що зробив щось добре для своїх співрозмовників із Терні, був не тоді, коли я передав їм примірники книжки, а коли, на мій подив, історик Клаудіо Павоне використав і процитував інтерв'ю з моєї книжки в своїй авторитетній історії та інтерпретації Руху опору²¹. Знайшовши свої голоси в книжці Павоне, люди, в яких я брав інтерв'ю, відчували, що їхній досвід і їхню версію історії тепер враховує не лише інтерв'юер, який

²⁰ Passerini Luisa. «Antagonismi nella storia sociale», *Storia e soggettività*, P. 100–101.

²¹ Pavone Claudio. *Una guerra civile. Saggio sulla maralita nella Resistenza*. Milan: Bollati Boringhieri, 1992.

знає їх особисто, а й спільнота істориків загалом, тож вони впливають на творення не лише локальної, а й національної історії. Зробивши доступними їхні розповіді Павоне, моя книжка дала змогу цій спільноті говорити з іншими, тими, хто раніше не почув би їхніх голосів. Це посилення є особливим відшкодуванням, на яке здатні саме ми як професійні інтелектуали, котрі мають доступ до публікацій та інших медій. Замість просто повернути спільноті ті знання, які вони вже й так мають, ми віддячуємо їм і додаємо до їхніх і свої знання, а також ділимося ними з тими частинами світу, яких можемо сягнути.

Насамкінець дозвольте поділитися ще одним міркуванням про усну історію та спільноту. 1964 року Стоуклі Кармайкл розповів білим лібералам із руху за громадянські права, що, замість втручатися в чорну спільноту, їм ліпше піти додому й організувати власну. Дізнавшись так багато від шахтарів Кентуккі й сталеварів із Терні, я почав запитувати себе, як же я можу скористатися цим знанням і організувати власну спільноту – не місце, де я живу (бо воно є до того реакційним, що, боюся, залишатиметься неорганізованим завжди), а своє місце праці, свою спільноту, яку, за моїми відчуттями, я витворюю разом зі своїми колегами та студентами університету. Це і було однією з причин, чому 1990 року, коли університет було окуповано [представниками опозиційного студентського руху *La Pantera*²²], я зібрав групу студентів, щоб написати усну історію цієї спільноти.

Згодом же я дійшов до несподіваного відкриття. Найчастіше провина, яку відчуває антрополог, і імпульс відшкодування походять від того факту, що ти приходиш у віддалену спільноту, назбируєш знання, а потім ідеш додому і пишеш про це книжку, залишивши ту спільноту десь позаду. Та цього разу ситуація була іншою: спершу я взяв інтерв'ю в спільноті, потім спільнота закінчила університет і пішла геть, а «антрополог» (себто я сам) залишився там, не маючи дому, куди повернутися, адже це і був мій дім. Ця ситуація була особливою, але я почав запитувати себе про спільноту, з якими працював раніше. Чи вони і досі були там? Усна історія забирає чимало часу (мій проєкт у Терні тривав тринадцять років; зараз я вже десятий рік працюю над проєктом у Кентуккі; і навіть студенти усної історії забрали в мене п'ять років), тож на момент, коли ви доходите висновку, що вашу роботу доведено до кінця, спільноти, з якої ви починали свою справу, на тому місці може вже й не бути.

1972 року я почав писати епос про сталеварів із Терні, які роблять пролетарську революцію; закінчував же я панегіриком розвалу робітничого класу, спричиненого деіндустріалізацією в постмодерному капіталізмі. Коли в мене вже була книжка, більшість тих людей, хоч і досі були там, але тієї робітничої спільноти, яка б досі працювала і якій можна було б цю книжку віддати, майже не залишилось. Люди з Терні, які зараз читають *Biografia di una citta*, дуже відрізняються від тих, які розповідали свої історії, – так само, як нові студенти у *Villa Mirafiori*²³, які читали *L'aeroplano e le steele*, можуть сприймати цю книжку як історію про своє місце, але не про свої життя: вони вже не мають спогадів про спільноту, яка проіснувала там певний час у період протестного руху.

²² Ідеться про опір освітній реформі, коли під час протестних студентських рухів 15 січня 1990 року група осіб увійшла в кабінет декана одного з факультетів Ла Сапієнца (*La Sapienza*, університет у Римі) і попросила ключі як символічний символ влади та факс для зв'язку із зовнішнім світом, а також копіювальну техніку. – прим. ред.

²³ Зараз тут розташований факультет філософії Ла Сапієнца. – прим. ред.

Отже, відшкодування змінній спільноті передбачає не так відшкодування ідентичності, як пам'ять про відмінність. Пам'ять супроводжує зміни, але також опирається тим змінам, яких ми не прагнемо; і саме тут ми повертаємося до усної історії як мистецтва не лише того, що відбулося, а й того, що не відбувалося, але могло або й мало відбутися²⁴. Це повертає нас до пам'яті як альтернативи.

У Ріо-де-Жанейро, коли я сказав, що проведу день на пляжі в Копакабані, хтось зреагував: «Надто довго не сидіть на сонці. Це небезпечно». Коли ж я ділився своїм захопленням від пляжу Ботафого, споглядаючи його з вікон Fundação Getulio Vargas, господар попередив мене, що вода надто брудна, щоб у ній купатися. Генрі Девід Торо колись написав: «Жваві та здорові натури пам'ятають, що схід сонця був ясним». А я ще пам'ятаю часи, коли сонце не було небезпечним, а пляжі – чистими. Я не хочу просто змиритися тим, що не можна купатися у воді, лежати на сонці, боятися краси таких місць, як Ріо. Для моїх дітей це вже життєвий факт: сонце – небезпечне, а повітря та вода – брудні. Мій обов'язок полягає в тому, щоб опиратися цьому бодай у пам'яті, а також розповідати їм про те, що я пам'ятаю, щоб і вони могли чинити опір.

З англійської переклала Роксоляна Свято

ПРО АВТОРІВ

Гелінада Грінченко –

докторка історичних наук, професорка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, головна редакторка часопису «Україна модерна», голова Української асоціації усної історії. Авторка двох монографій та понад 100 статей, редакторка, співредакторка та упоряднича десятків збірників, зокрема *Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe* / Edited by Natalia Khanenko-Friesen and Gelinada Grinchenko. Toronto: University of Toronto Press. Сфера наукових зацікавлень: історія Другої світової війни, повоєнна історія України, усна історія, memory studies.

Галина Боднар –

історикиня, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського національного університету ім. І. Франка; членка Української асоціації усної історії. Наукові інтереси охоплюють історію повсякденності, усну історію, студії пам'яті та постпам'ять, урбаністику. Авторка книги *Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.)*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010 та низки наукових статей. Учасниця міжнародного проекту Lviv Wrocław, *Cities in Parallel? Myth, Memory, and Migration*, с. 1890 – Present. Останні роки також досліджує Революцію Гідності та волонтерський рух в Україні. Співупоряднича колективної монографії *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років* / за редакцією Олени Аркуші та Миколи Литвина. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, 2018 та збірки спогадів Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3: у 2 ч. Ч. 2. Львівська – Чернігівська області / відп. ред. Тетяна Привалко. Київ: К.І.С., 2018.

Наталія Отріщенко –

кандидатка соціологічних наук, досліднича в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи (Львів). Сфера наукових зацікавлень: методологія соціології, усна історія, соціологія міста, постсоціалістичні трансформації в Центрально-Східній Європі. Останні публікації: «(Not) Our Heritage: Cultural Milieu and Urban Space of Lviv», 151–70. In: Mihaylov V. (ed.). *Spatial Conflicts and Divisions in Post-socialist Cities*. The Urban Book Series. Springer, Cham, 2020 (у співавторстві з І. Козловою); «Between Anonymity and Attachment: Remembering Others in Lviv's Pidzamche District». *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* (2019) 5:2, 87–120.

Наталія Ханенко-Фрізен –

професорка української культури та етнографії ім. Гуцуляка, директорка Канадського інституту українських студій, Університет Альберти, Канада. У сфері наукових зацікавлень – теорія та практика усної історії, антропологія селянського середовища, перехідний період постсоціалізму, культурний транснаціоналізм та новітні діаспори. Авторка численних публікацій, серед них – двох монографій *The Other World or Ethnicity in Action: Canadian Ukrainianness at the End of the 20th Century*. Smoloskyp Press, 2011, and *Ukrainian Otherlands: Diaspora, Homeland and Folk Imagination in the Twentieth Century*. University of Wisconsin, 2015.

Елеонора Нарвселіус –

етнологиня, кандидатка філологічних наук (Львівський університет), докторка філософії (PhD) за спеціальністю Ethnic Studies (Університет Лінчопінга, Швеція). Доцентка відділу етнології в Лундському університеті (Швеція). Авторка книги *Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet Lviv: Narratives, Identity and Power*. New York – Toronto – Plymouth, UK: Lexington Books, 2012 та статей у журналах *Nationalities Papers*, *Journal of Ukrainian Studies*, *Canadian Slavonic Papers*, *Journal of Contemporary European Studies*, Форум новейшей восточноевропейской истории, *Nordisk Østforum* та ін. Наукові зацікавлення: дослідження еліт, проблематика колективної пам'яті в Центральній-Східній Європі, дослідження культурної спадщини й комерціалізації історії. Серед недавніх публікацій: «Academics Executed on the Wulecki Hills in Lviv: From a Local Wartime Crime to a Translocal Memory Event». *Slavic Review*, 79 (1) 2020, P. 139–162 (у співавторстві з Ігорем Петрашевським). Наприкінці 2021 р. заплановано видання антології про пам'ять щодо «зниклого» населення Центрально-Східної Європи у співредакторстві з Джулі Федор (Мельбурнський університет). Живе і працює в м. Лунд, Швеція.

Андрій Усач –

докторант Українського католицького університету, м. Львів, голова Громадської організації «Після тиші». Сфера інтересів: усна історія, Друга світова війна та Голокост в Україні і пам'ять про них, участь «звичайних людей» у злочинах націонал-соціалізму, розслідування діяльності місцевих колаборантів у Радянському Союзі. Останні публікації: «The «Eastern Action» of the OUN(b) and the Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941: The Cases of Smotrych and Kupyn». *Euxeinios: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 27 (2019), P. 63-84; «For the Eradication of Polish and Jewish-Muscovite Rule in Ukraine»: An Examination of the Crimes of the Ukrainian Legion of Self-Defense». *Holocaust and Genocide Studies*, 34/3 (2020), P. 450–477 (у співавторстві з Юрієм Радченком).

Ірина Єзерська-Вдовенко –

історикиня, магістриня Львівського національного університету імені Івана Франка, наукова співробітниця Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького». Наукові

зацікавлення: історія дисидентського руху в СРСР, каральна психіатрія в пізньорадянський період, усна історія, музеологія. Остання публікація: «Дитинство під контролем КГБ: діти інакодумців як інструмент тиску». Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія: теорія, метод, джерело» Вінниця, (2018), С. 62–70.

Оксана Годованська –

історикиня й антропологиня, кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України. Авторка монографії *Новітня українська діаспора: трудові мігранти в Італії, Іспанії та Португалії*. Львів: Афіша, 2011. Сфера наукових зацікавлень: історія української діаспори та повсякденне життя в радянській Україні. Живе і працює у Львові.

Мартін-Олександр Кислий –

докторант Національного університету «Києво-Могилянська академія», стипендіат програми імені Фулбрайта в Україні. Сфера наукових зацікавлень: Крим, депортація та повернення кримських татар на батьківщину. Автор дисертації *Повернення кримських татар на Батьківщину в 1956–1989 рр.* Останні публікації: «Повернення кримських татар до 1989 р. як дослідницька проблема». Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2020. Т. 3. С. 54–61; «Crimean Tatars in Exile: Community Belonging and Being the Others». Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2019. Т. 2. С. 41–55.

Аліна Добошевська –

здобула спеціальність театрознавство й історія мистецтва в Ягеллонському університеті, нині аспірантка Інституту соціології Ягеллонського університету. Багато років працювала редактором книг і журналів. Активістка НУО: засновниця та президентка Фонду «Добра Воля» у Кракові, член Польського товариства усної історії. Реалізувала понад десять проєктів усної історії в Польщі, Україні, Чехії, Словаччині та Швеції. Співавторка 8 документальних фільмів на основі біографічних інтерв'ю. Її наукові інтереси стосуються теоретичних і практичних аспектів методології усної історії, етичних проблем у біографічних дослідженнях, примусового переселення після Другої світової війни, повсякденного життя в сталінські часи в Україні та руху українських дисидентів у 1960–1980-х роках ХХ століття. Спільно з колегами з Фонду «Добра Воля» реалізувала низку проєктів, присвячених ромській меншині в Польщі та Словаччині, які відзначила Європейська Комісія внесенням до The Golden Collection of Good Practices. European Heritage Strategy for the 21st Century. Останні публікації: «Wdowie wioski Czernihowszczyzny. Sytuacja wiejskich kobiet w Ukrainie». *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*. Т. 23, 2020; «Dobitny głos góralek w kobiecych projektach historii mówionej na Śląsku Cieszyńskim (An Emphatic Voice of Female Highlanders in Women's Oral History Projects in Cieszyn Silesia)». *Kobiety Babiej Góry, Beskidów i Karpat*. Т. 1,

Kraków–Zawoja 2020 (у співавторстві з G. Kubica); «Archiwum Historii Mówionej Śląska Cieszyńskiego –Społeczny projekt otwarty». Kultura i Społeczeństwo, 2019, nr 1.

Дмитро Титаренко –

доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту (м. Кривий Ріг). Сфера наукових інтересів: історія Східної України в період Другої світової війни, повоєнне переслідування нацистських злочинців та колаборантів, історія Донбасу в XX – на початку XXI століть. Автор монографії *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*. Львів–Донецьк, 2014.

Доналд Річі –

почесний історик Сенату США (Historian Emeritus of the US Senate), колишній президент Асоціації усної історії, був членом ради Американської історичної асоціації та делегатом Американської ради наукових товариств. Його книжка *«Роблення усної історії» (Doing Oral History)* є однією з найвідоміших та найпопулярніших англomовних книжок, написаних у форматі путівника-підручника, присвячених методу і методології усної історії.

Алессандро Портеллі –

один з найвідоміших усних істориків, літературознавець, музиколог, викладав історію американської літератури в університетах Сієни та Риму з 1974 по 2012 рр. У першій декаді 2000-х був радником мера Риму з питань історичної пам'яті та членом міської ради міста. Є автором кількох монографій і десятків статей з усної історії.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Обкладинка

У колажі використані фото:

Солдат 72-ї бригади в залитому водою окопі в авдіївській промзоні, 23 лютого 2017 року. Фото Анатолія Степанова. Фото з відкритого джерела: War. no comment. Проєкт Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України та колективу газети «Народна армія». URL: <https://www.mil.gov.ua/photobook/> (дата звернення 11.05.2021). Електронна версія: <https://www.mil.gov.ua/content/books/war-no-comment.pdf>. Матеріали на сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International.

Танкісти 93-ї бригади повертаються з блокпоста на місце базування в саду біля села Михайлівка, 23 липня 2014 року. Фото Олександра Клименка. Фото з відкритого джерела: War. no comment. Проєкт Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України та колективу газети «Народна армія». URL: <https://www.mil.gov.ua/photobook/> (дата звернення 11.05.2021). Електронна версія: <https://www.mil.gov.ua/content/books/war-no-comment.pdf>. Матеріали на сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International.

Фото з колекції Нестеренко Віри Григорівни. Київська область, Переяслав-Хмельницький район, село Виповзки.

Фото з колекції Бабак Марії Іллівни. Рівненська область, Березнівський район, село Колодязне.

Фото з колекції Подорожного Федора Івановича. Харківська область, Печенізький район, село Гарашківка.

«Батько з сином». Фотограф Ріфхат Якупов, фото з відкритих джерел.

Стронговський Ілля, листівка піаніста Майдану.

Медяник А. Ілля Стронговський і Лілія Омеляненко: «У наших конкурентів листівки скручуються в трубочку». Фото з відкритого джерела: UFRA. Життя у

Франківську. 2015. 12 березня. URL: <http://ufra.com.ua/component/content/article.html?id=295:strongovskyi-omelyanenko-dobra-lystivka> (дата звернення 11.05.2021).

Карта Львова 1939 р. (опрацювала Елеонора Нарвселіус).

Стор. 10

Львівський під'їзд. Фото Елеонори Нарвселіус.

Стор. 14

Фотоколаж Гелінади Грінченко.

Стор. 16

Авторські фото Гелінади Грінченко.

Стор. 28

Відкриття виставки Тадеуша Рольке «Завтра буде краще». Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Фото Євгена Червоного.

Стор. 30

Танкісти 93-ї бригади повертаються з блокпоста на місце базування в саду біля села Михайлівка, 23 липня 2014 року. Фото Олександра Клименка. Фото з відкритого джерела: War. no comment. Проект Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України та колективу газети «Народна армія». URL: <https://www.mil.gov.ua/photobook/> (дата звернення 11.05.2021). Електронна версія: <https://www.mil.gov.ua/content/books/war-no-comment.pdf>. Матеріали на сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International.

Стор. 32

У колажі використані фото:

Танкісти 93-ї бригади повертаються з блокпоста на місце базування в саду біля села Михайлівка, 23 липня 2014 року. Фото Олександра Клименка. Фото з відкритого джерела: War. no comment. Проект Управління комунікацій та преси Мініс-

терства оборони України та колективу газети «Народна армія». URL: <https://www.mil.gov.ua/photobook/> (дата звернення 11.05.2021). Електронна версія: <https://www.mil.gov.ua/content/books/war-no-comment.pdf>. Матеріали на сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International.

Солдат 72-ї бригади в залитому водою окопі в авдіївській промзоні, 23 лютого 2017 року. Фото Анатолія Степанова. Фото з відкритого джерела: War. no comment. Проєкт Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України та колективу газети «Народна армія». URL: <https://www.mil.gov.ua/photobook/> (дата звернення 11.05.2021). Електронна версія: <https://www.mil.gov.ua/content/books/war-no-comment.pdf>. Матеріали на сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International.

Волонтери створили календар з «кіборгами» Донецького аеропорту. Фото з відкритого джерела: ZN.UA. 2014. 26 листопада. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/volonteri-stvorili-kalendar-z-kiborgami-doneckogo-aeroportu-157534_.html (дата звернення 11.05.2021).

2015 рік. Фото Сергія Тахмазова. Фото з відкритого джерела: War. no comment. Проєкт Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України та колективу газети «Народна армія». URL: <https://www.mil.gov.ua/photobook/> (дата звернення 11.05.2021). Електронна версія: <https://www.mil.gov.ua/content/books/war-no-comment.pdf>. Матеріали на сайті розміщені на умовах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International.

Стронговський Ілля, листівка піаніста Майдану. Медяник А. Ілля Стронговський і Лілія Омеляненко: «У наших конкурентів листівки скручуються в трубочку». Фото з відкритого джерела: UFRA. Життя у Франківську. 2015. 12 березня. URL: <http://ufra.com.ua/component/content/article.html?id=295:strongovskyi-omelyanenko-dobra-lystivka> (дата звернення 11.05.2021).

Жінки Майдану. Фото з відкритого джерела: URL: <http://project246148.tilda.ws/page4126558.html> (дата звернення 11.05.2021).

Список закладів, у яких можна зігрітись і безкоштовно випити чай, в Інформаційному центрі на Євромайдані в Києві, 2013 рік. Фото з відкритого джерела: Тишиш Г. «Я дівчинка. Я не хочу сукню, я хочу змінити цю систему»: молодь, яка творить мирний протест. Українська правда. Життя. 2013. 19 грудня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2013/12/19/146507/> (дата звернення 11.05.2021).

Радо Явор, «Соняхи». Фото з відкритого джерела: URL: <https://www.deviantart.com/radojavor/art/Sunflower-fields-562097517> (дата звернення 11.05.2021).

Пошкоджена вежа Донецького аеропорту, жовтень 2014 року. Фото з відкритого джерела. «Кіборги» заклали основу «для перемоги, і вона прийде» – Порошенко на вшануванні пам'яті захисників ДАП. Радіо Свобода. 2019. 20 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kiborhy-vshanutannia/29720217.html> (дата звернення 11.05.2021).

На євромайдані виготовляють креативні розписні каски. Відео. Українська правда. Життя. 2013. 17 грудня. Фото з відкритого джерела: URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2013/12/17/146087/> (дата звернення 11.05.2021).

Стор. 58

Подія в рамках серії «(Пере)творені розповіді». Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Фото Віталія Солопчука.

Стор. 60

Відкриття виставки Тадеуша Рольке «Завтра буде краще». Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Фото Євгена Червоного.

Стор. 76

Вілла «Ягуся», Львів. Фото Елеонори Нарвселіус.

Стор. 78

Фото з колекції Подорожного Федора Івановича. Харківська область, Печенізький р-н, село Гарашківка, дата невідома.

Стор. 80

У колажі використано фото:

Дніпропетровська обл., Софіївський район, село Жовтневе. Фото Альберта Венгера, 2008 р.

Фото з колекції Подорожного Федора Івановича, Харківська область, Печенізький район, село Гарашківка.

Фото з колекції Нестеренко Віри Григорівни, Київська область, Переяслав-Хмельницький район, село Виповзки.

Фото з колекції Бабак Марії Іллівни. Рівненська область, Березнівський район, село Колодязне.

Фото з колекції Рубан Ганни Іванівни, Полтавська область, Велико-Багачанський район, село Остап'є.

Фото з колекції Самохвалової Тамари Григорівни, Одеська область, Роздільнянський р-н, село Бурдівка.

Стор. 108

Фото Елеонори Нарвселіус.

Стор. 110

У колажі використані фото Елеонори Нарвселіус, а також карта Львова 1939 р. і фрагмент адресної книги 1935–36 рр., які опрацювала авторка статті.

Стор. 140

Дитина війни М. Раїса Андріївна, 1937 р.н., біля зруйнованого будинку. Село Т. Мар'їнського району Донецької області, липень 2016 р. Фото Дмитра Титаренка.

Стор. 142

Група євреїв в оточенні німецьких жандармів та місцевих поліцейських, околиці містечка Катербург (нині – Катеринівка) на Тернопільщині, зима 1942 р. Джерело: Архів управління СБУ в Тернопільській області

Стор. 144

У колажі використані фото:

Група євреїв в оточенні німецьких жандармів та місцевих поліцейських, околиці містечка Катербург (нині – Катеринівка) на Тернопільщині, зима 1942 р. Джерело: Архів управління СБУ в Тернопільській області.

Ольга Гончар, 1925 р.н., село Заміхів на Хмельниччині. Джерело (тут і далі): Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»;

Олексій Вітошко, 1912 р.н., село Великий Стидин на Рівненщині;

Надія Демчук, 1924 р.н., місто Костопіль на Рівненщині;

Іван Жвикало, 1930 р.н., село Заміхів на Хмельниччині;

Петро Магльона, 1931 р.н., село Заміхів на Хмельниччині;

Лідія Пантелюк, 1928 р.н., село Жабинці на Хмельниччині;

Олена Магльона, 1931 р.н., село Заміхів на Хмельниччині;

Іван Марченко, 1927 р.н., місто Острог на Рівненщині;

Федір Пурський, 1931 р.н., містечко Івано-Франкове на Львівщині.

Стор. 162

Одна зі свідків війни під час концерту, присвяченого 70-річчю Перемоги, м. Донецьк, бульвар Пушкіна, 9 травня 2015 р. Фото Анастасії В. Архів проєкту «Sieg-Befreiung-Besatzung: Kriegsdenkmaler und Gedenkfeiern zum 70. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkriegs im postsozialistischen Europa».

Стор. 164

У колажі використані фото:

Одна із свідків війни під час концерту, присвяченого 70-річчю Перемоги, м. Донецьк, бульвар Пушкіна, 9 травня 2015 р. Фото Анастасії В. Архів проєкту «Sieg-Befreiung-Besatzung: Kriegsdenkmaler und Gedenkfeiern zum 70. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkriegs im postsozialistischen Europa».

Ветеран війни К. Всеволод Григорович, 1926 р.н., м. Донецьк, 8 травня 2014 р. Фото Дмитра Титаренка.

Черга на контрольному пункті в'їзду-виїзду. Донбас, березень 2020 р. Фото з відкритих джерел. <https://vpl.in.ua/sotni-tysyach-ukraintsev-na-donbasse-mogut-ostatsya-bez-pensij-posle-zakrytiya-kpvv/>

Дитина війни М. Раїса Андріївна, 1937 р.н., біля зруйнованого будинку. Село Т. Мар'їнського району Донецької області, липень 2016 р. Фото Дмитра Титаренка.

Покладання квітів біля меморіалу «Твоїм визволителям, Донбасе». Донецьк, 9 травня 2015 р. Фото Дмитра Титаренка.

Учасниця підпільно-партизанського руху на Донбасі Чепік-Митрофанова Зоя Аркадіївна, 1929 р.н., м. Донецьк, 7 травня 2014 р. Фото Дмитра Титаренка.

Стор. 196

Різдвяний вертеп. На фото зліва: Оксана Осадча з сином Тарасом, Ірина Калинець з дочкою Дзвінкою, Раїса Мороз з сином Валентином, Марія Гель з дочкою Оксаною. Львів, 1971 р. Світлина з особистого архіву родини Калинців.

Стор. 198

Ігор Калинець з дочкою Дзвінкою. Львів, 1963 р. Світлина з особистого архіву родини Калинців.

Стор. 200

У колажі використані фото учасників українського дисидентського руху та їхніх рідних. 1960–1970-ті рр. Світлини з особистого архіву родини Калинців та фондів Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького», м. Львів, Україна.

Стор. 234

Фото Рити Довгань, скриншот відеоінтерв'ю колекції Фондації «Добра Воля», м. Краків, Польща. Авторка запису – Аліна Добошевська.

Стор. 236

У колажі використані фото Раїси Руденко, Валентини Чорновіл, Марії Гель, Валерії Андрієвської, Рити Довгань, Валентини Сокіринської-Бердник, Громовици Бердник з відеоінтерв'ю колекції Фондації «Добра Воля», м. Краків, Польща. Авторка запису – Аліна Добошевська.

Стор. 252

«Батько з сином», фотограф Ріфхат Якупов, фото з відкритих джерел.

Стор. 254

Фото з альбому «Історія школи села Вороняки», Золочівський район Львівської обл. з дозволом на використання від адміністрації школи. Перефотографувала Оксана Годованська.

Стор. 256

У колажі використані фото з альбому «Історія школи села Вороняки», Золочівський район Львівської обл., з дозволом на використання від адміністрації школи. Перефотографувала Оксана Годованська.

Стор. 270

«Каміння», фотограф Артемій Лебедєв, фото з відкритих джерел.

Стор. 272

У колажі використані фото з відкритих джерел:

«Батько з сином», фотограф Ріфхат Якупов.

«Каміння», фотограф Артемій Лебедєв

«Родина или смерть», фотограф Арвідас Шеметас.

Стор. 284

Колаж з обкладинок книжок Алессандро Портеллі та Доналда Річі: Portelli A. *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, 1997; Ritchie Donald A. *Doing Oral History: A Practical Guide*. Oxford University Press, Incorporated, 003 Edition, 2014.

Стор. 288

Обкладинка книжки Ritchie Donald A. *Doing Oral History: A Practical Guide*. Oxford University Press, Incorporated, 003 Edition, 2014.

Стор. 319

Обкладинка книжки Portelli A. *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, 1997.

Наукове видання

СЛУХАТИ, ЧУТИ, РОЗУМІТИ: УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

за науковою редакцією докторки істор. наук Гелінади Грінченко

ISBN 978-617-502-164-4

Дизайн та макет Ольги Ващевської
Літературне редагування Марини Курушиної

Видано: ТОВ «Видавничий Дім «Аванпост-Прим»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції №5152 від 19.07.2016

УСІ ПРАВА ЗБЕРЕЖЕНО

Підписано до друку 29.09.2021.
Папір крейдяний 90г/м.
Формат 170х100/16. Наклад 500 шт.
Друк офсетний. Гарнітура BellGothicCTT BT
Умов. друк. арк. 42,46.

Надруковано:
Видавничий Дім «Аванпост-Прим»
м. Київ, вул. Сурікова, 3, корпус 3
тел. 044 251 27 68

PRINTED IN UKRAINE